

LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTIJOS TRADICIJA
IR TAUTINIAI NARATYVAI

LIUVOS
TŪKSTANTMETIS

VILNIAUS
UNIVERSITETAS

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTIJOS
TRADICIJA IR TAUTINIAI NARATYVAI

ТРАДИЦЫЯ Вялікага Княства Літоўскага
І НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ НАРАТЫВЫ

ТРАДИЦІЯ Великого князівства Литовського
ТА НАЦІОНАЛЬНІ НАРАТИВИ

TRADYCJA WIELKIEGO KSIĘSTWA
LITEWSKIEGO I NARRATYWY NARODOWE

ТРАДИЦІЯ Великого княжества
Литовського и НАЦІОНАЛЬНЫЕ НАРАТИВЫ

TRADITION OF THE GRAND DUCHY
OF LITHUANIA AND NATIONAL NARRATIVES

UDK 947.45.02/.04

Li232

Specialusis „Lietuvos istorijos studijų“ leidinys (t. 7)

Special issue of the scientific journal „Lietuvos istorijos studijos“ (vol. 7)

Periodinis mokslo leidinys „Lietuvos istorijos studijos“ yra referuojamas tarptautinėje duomenų bazėje ABC-CLIO

Articles appearing in the journal „Lietuvos istorijos studijos“ are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE (ABC-CLIO)

Leidinių sudarė:

prof. Alfredas Bumblauskas,

doc. Grigorijus Potašenko

Kalbos redaktoriai:

Birutė Ilgūnienė,

Larisa Lavrinec,

Milda Norkaitienė

Recenzentai:

prof. Šarūnas Liekis (Mykolo Romerio universitetas),

doc. Nerijus Šepetys (Vilniaus universitetas)

Projektą „LDK paveldo „dalybos“ II. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija: modernių valstybinių, tautų ir etninių mažumų tapatybės istoriniuose kontekstuose“ parėmė Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas (Lithuanian State Science and Studies Foundation), sutartis su fondu Nr. L-05/2008

Knygos leidimą parėmė

Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas

Lietuvos tūkstantmečio minėjimo direkcija prie Lietuvos Respublikos

Prezidento kanceliarijos pagal Lietuvos tūkstantmečio programą

Leidinyje apsvaistytas ir rekomenduotas spaudai

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto tarybos

(2009-10-28, protokolas Nr. 9)

ISSN 1822-4016

ISBN 978-9955-33-500-9

© Straipsnių autoriai, 2009

© Vilniaus universitetas, 2009

Redaktorių kolegija (Editorial Board)

Vyriausiasis redaktorius (Editor-in-Chief)

Prof. habil. dr. *Vygintas Bronius Pšibilskis* – Vilniaus universitetas (Istorija 05H)
Vilnius University (History 05H)

Atsakingasis sekretorius (Executive Secretary)

Doc. dr. *Sigitas Jegelevičius* – Vilniaus universitetas (Istorija 05H)
Vilnius University (History 05H)

Nariai (Editors):

Prof. habil. dr. *Alfредas Bumblauskas* – Vilniaus universitetas (Istorija 05H)
Vilnius University (History 05H)

Prof. habil. dr. *Zenonas Butkus* – Vilniaus universitetas (Istorija 05H)
Vilnius University (History 05H)

Prof. habil. dr. *Sven Ekdahl* – Geteborgo universitetas, Švedija (Istorija 05H)
Goteborg University (History 05H)

Prof. habil. dr. *Edvardas Gudavičius* – Vilniaus universitetas (Istorija 05H)
Vilnius University (History 05H)

Dr. *Magnus Ilmjärv* – Talino universitetas, Estija (Istorija 05H)
Tallinn University (History 05H)

Prof. habil. dr. *Anatolij J. Ivanov* – Rusijos mokslų akademijos Rusijos istorijos institutas,
Rusija (Istorija 05H)
Institute of Russian History, Russian Academy
of Sciences (History 05H)

Dr. *Michail M. Krom* – Sankt Peterburgo Europos universitetas,
Rusija (Istorija 05H)
European University at St. Petersburg (History 05H)

Prof. dr. *Aleksiejus Luchtanas* – Vilniaus universitetas (Istorija 05H)
Vilnius University (History 05H)

Prof. habil. dr. *Jozef Maroszek* – Baltstogės universitetas, Lenkija (Istorija 05H)
University of Białystok (History 05H)

Prof. habil. dr. *Zenonas Norkus* – Vilniaus universitetas (Sociologija 05S)
Vilnius University (Sociology 05S)

Doc. dr. *Edmundas Rimša* – Lietuvos istorijos institutas (Istorija 05H)
Institute of Lithuanian History (History 05H)

Prof. habil. dr. *Waldemar Rezmer* – Torūnės Mikalojaus Koperniko universitetas,
Lenkija (Istorija 05H)
Nicolaus Copernicus University, Toruń (History 05H)

Prof. dr. *Genadz Saganovič* – Europos humanitarinis universitetas, Lietuva (Istorija 05H)
European Humanities University, Lithuania (History 05H)

Redakcijos adresas (Address):

Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas
(Vilnius University, Faculty of History)
Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius, Lithuania
El. paštas (e-mail): janina.leoniene@if.vu.lt
<http://www.lis.lt>

TURINYS

Pratarmė 9

I LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS DAUGIAKULTŪRIŠKUMAS IR INTEGRACIJOS PROCESAI

Alfredas Bumblauskas. Aktualieji ir istoriniai Europos regionai:
Lietuvos Didžioji Kunigaikštija, ULB, Vidurio Rytų Europa 17

Jūratė Kiaupienė. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos politinė tauta.
Lietuviškoji perspektyva 39

Sergejus Temčinas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos rusėniškoji
literatūra kaip kultūrinės integracijos modelis 53

Urszula Augustyniak. Wielokulturowość Wielkiego Księstwa
Litewskiego i idea tolerancji, a praktyka stosunków
międzywyznaniowych w XVI–XVIII w. 87

Richard Butterwick. Finis Poloniae, finis Lituaniae, finis Reipublicae? 105

II NACIONALINIŲ ISTORIOGRAFIJŲ FORMAVIMASIS IR LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS PAVELDO „DALYBOS“ XIX–XX A. PIRMOJOJE PUSĖJE

Rimantas Miknys. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos valstybingumo
tradicija lietuvių tautinio judėjimo politinėje programoje
(teorinis ir praktinis aspektai) 117

Ryšard Gaidis. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos idėja ir
tautiniai atgimimai. Vieno Lietuvos lenko perspektyva 145

Darius Staliūnas. Rusijos tautinė politika ir Lietuvos
Didžiosios Kunigaikštijos paveldo dalybos 165

Михаил Кром. Великое княжество Литовское в российской
историографии XIX–XX вв. 177

Наталія Яковенко. «Польша» и «Литва»: семантика пространств
взглядом из Киева (середина XIX – начало XX в.) 193

Zenonas Butkus. Federalistinių idėjų recepcija Lietuvoje 1918–1922 m. 213

Rimvydas Petrauskas. Zenonas Ivinskis ir Henrykas Łowmiański:
pokyčiai tarpukario medievistikoje Kaune ir Vilniuje 225

Mathias Niendorf. Zenonas Ivinskis (1908–1971) – historyk na emigracji 237

III LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS PAVELDAS ŠIUOLAIKINĖJE ISTORIJOJE POLITIKOJE IR ISTORINĖJE KULTŪROJE

- Tamara Bairašauskaitė.* Vietinis komponentas Lietuvos totorių sociokultūrinės tapatybės konstrukcijose (istoriografinis aspektas) 255
- Grigorijus Potašenko.* Istorijos kultūra šiuolaikinėje Lietuvoje: daugiakultūriškumo samprata visuomenėje ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tyrimuose 275
- Вячеслав Носевич.* Наследие Великого княжества Литовского в исторической памяти современных белорусов 301
- Андрей Блануца, Дмитрий Ващук.* Украина: литовский период истории (современная историография и историческое сознание) 321
- Игорь Курукин.* Этногенез белорусов и украинцев в современной историографии России 337
- Summaries / Résumé 357
- Tekstų autoriai 375

PRATARMĖ

Praėjusiais metais pasirodė knyga *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“* (Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2008), kurioje publikuota penkiolika straipsnių, parašytų projekto *LDK paveldo „dalybos“* metu. Šis straipsnių rinkinys yra Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo remiamo tęstinio projekto *LDK paveldo „dalybos“ II* dalis. Be to, jame yra keletas publikacijų, parengtų Vilniaus universitete 2008 m. lapkričio 20–22 d. vykusioje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje *Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija: tautinių naratyvų likimai*, dedikuotoje istoriko Zenono Ivinskio 100-osioms gimimo metinėms, skaitytų pranešimų pagrindu.

Tiek ankstesnėje, tiek šioje knygoje analizuojami iš tradicinių istoriografijų ateinantys stereotipiniai vaizdiniai, į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (LDK) tautų bendrabūvio tradicijas orientuoti tapatumai bei įvairūs integraciniai procesai. Dar visai neseniai LDK buvo tiriama tik iš etnocentrinų pozicijų, o jos istorija buvo derinama prie lenkų, rusų, lietuvių, ukrainiečių ir baltarusių nacionalinių ideologijų ar net politinių interesų. Tai savaime vedė prie istoriografijos skirtybių ir konfliktų.

Tačiau istoriografijos ar tautinių istoriografijų konfliktų, – tad ir vidinių raidos poslinkių, – negalėjo paaiškinti tradicinės istoriografijos apžvalgos, kur dėmesys paprastai koncentruojamas atskirų tyrimų tematikos pristatymui ir anotavimui. Šių problemų negalėjo iki galo išspręsti ir romantizmo – pozityvizmo – sovietizmo kategorijomis operuojanti kultūrinė-istorinė istoriografijos raidos periodizacija, neekspliciuojanti skirtingos metodologinės projekcijos veikalų jau romantizmo epochos Lietuvos istorijos istoriografijoje (pvz., šios istoriografijos atstovais laikydama tokius skirtingus autorius kaip Joachimasis Lelevelis, Simonas Daukantas ar Józefas Jaroszewiczius) ir negalinti atsakyti, ką pozityvaus paveldėjome iš komunizmo epochos. Kultūrinė-istorinė linija aiškintina iš Lenkijos kultūros istoriografijos perimta „pozityvizmo“ traktuotė, nepermaštyta ir nesuderinta su šiuolaikinėmis istoriografijos raidos koncepcijomis.

Istoriografijos istorijos raidos tyrimams konceptualų pagrindą suteikė šiai raidai paradigmos sąvoką pritaikęs vokiečių istorikas Jörn'as Rūsen'as. Istoriografinę paradigmą formuojančiais faktoriais yra laikoma: a) pažintiniai interesai; b) koncepcijos; c) šaltinių tyrimo metodai; d) dėstymo formos; e) gyvenimo praktinės orientacijos funkcijos. Šioje teorijoje operuojama tokiomis pagrindinėmis paradigmomis: pragmatizmu (ikimokslinė retorinė istoriografijos forma), istorizmu (su vėlyvąja stadija, dažnai netiksliai vadinama pozityvizmu) bei istorizmo įveikos arba moderniąja postistorizmo paradigma. Istorizmo įveikos paradigmomis laikomas marksizmas, prancūzų Analų mokykla, kliometrija, vokiečių socialinė istorija. Būtent šios mokyklos atstovai ir suformulavo istorizmo įveikos koncepciją: pagrindinis dėmesys skirtinas struktūroms ir procesams, o ne veiksams ir motyvams; socialinė istorija vietoje valstybės istorijos; analitiniai metodai ir aiški teorinė orientacija; „postnaratyvinės“ argumentacinės dėstymo formos; istoriografijos socialinio, politinio ir kultūrinio sąlygotumo suvokimas. Pastarasis aspektas šios mokyklos atstovams leido pagrįsti naują istorijos mokslo struktūros sampratą (tyrimai – teorija – didaktika) bei sureikšminti istorinės sąmonės kategorijas. Taip buvo atkreiptas dėmesys į pasaulėžiūrinių prielaidų reikšmę pažinimo procesui bei sudarytos galimybės matyti scientistinei istoriografijos raidai paralelinę pasaulėžiūrinių arba ideologinių paradigmų – didžiųjų pasakojimų („master narratives“) – kaitą.

Paprastai išskiriami nacionalistiniai arba etnocentriniai, komunistiniai ir liberalieji naratyvai (čia reikėtų pridurti ir krikščioniškąjį naratyvą). Tiesa, jau 1979 m. Jean'as Francois'as Lyotard'as prakalbo apie šių naratyvų ribotumą ir mirtį. Egzistuoja nuomonė, kad tokia naratyvų mirties konstatacija yra naujasis naratyvas, leidžiantis konstruoti daugianaratyvinį arba daugiaperspektyvinį naratyvą ar naratyvus – moterų, įvairių mažumų, mentalitetų ir kt. istorijas. Tačiau didžiųjų naratyvų paradigmatica operuoja ir J. Rūsen'as bei jo mokyklos šalininkai. J. Rūsen'as savaip svarsto etnocentrizmo ir jo įveikos problematiką, teigdamas tradicinį etnocentrizmą koreliuojant su istorizmu. Jo sampratoje etnocentrizmo sąvoka apima ir eurocentrizmą, – taigi ir liberalųjį Vakarų didįjį pasakojimą (Samuelio Huntington'o koncepcijos kritika). Vis dėlto pats J. Rūsen'as, pripažindamas monoperspektyvinių naratyvų ribotumą ir jų kritikos pagrįstumą, naratyvų mirties sampratą laiko ribota, nes „nėra jokio kultūrinio identiteto be didžiųjų pasakojimų“. Tai, be jokios abejonės, yra susiję su „dialektine sinteze“, t. y. kompromisine Rūsen'o pozicija dėl tradicinės istorinės istoriografijos naratyvizmo ir istorizmo įveikai atstovaujančių paradigmų, akcentuojančių analitines, o ne hermeneutines tyrimų strategijas. Taigi iš pirmo žvilgsnio žengdamas žingsnį atgal, jis tarsi peržengia istorizmo įveikai priskirtinos vokiečių socialinės istorijos mokyklos ribas,

formuodamas vientisą istorinės sąmonės ir istorinės kultūros studijų programą, akcentuojančią polilogo tarp įvairių istorinės sąmonės perspektyvų būtinybę, o tai jau akivaizdžiai priskirtina postmodernistinėms paradigmoms. Svarbiausia išvada tokia: postmodernistinis daugiaperspektyvinis požiūris yra būtina prielaida tiriant tuos istorijos objektus, dėl kurių konfliktavo tradicinės nacionalistinės istoriografijos. Kita vertus, daugiaperspektyvumo požiūriu ne tik toleruojami įvairūs požiūriai į praeitį, bet ir akcentuojama istorijos mokslo bei istoriko pareiga ne suniveliuoti skirtingus požiūrius, o aktyviai ugdyti savarankiškus tautinius ir kultūrinius identitetus. Istoriko tikslas yra ne tik ieškoti bendro vardiklio, bet ir padėti įvairiems identitetams surasti korektiškas formules, leidžiančias jiems koegzistuoti bei atverti perspektyvą įvairių istorinių sąmonių pavidalų dialogams, o ne konfliktams. Daugiaperspektyvinėje metodologijoje tyrėjo požiūris objektyvėja tada, kai siekiama „santarvinio objektyvumo“, o istorinės sąmonės perspektyva nukreipiama į šalies ar viso regiono istorijos, savos civilizacijos ar net bendražmo-giškojo lygmens aukštumas.

Iš „didžiųjų pasakojimų“ ypatingo vaidmens pripažinimo, regis, gimsta naujų naratyvų konstravimo programos (Pier Nora, Hagen Schulze), gavusios metaforišką „atminties vietų“ pavadinimą. Jos, priimdamos daugiaperspektyvumą kaip principą (nes „atminties vietos“ turi būti disonuojančių „atminčių“ susitikimo vieta), konstruoja naują ir atvirą, tiek nacionalistinį, tiek ir liberalųjį naratyvą peržengiantį „didįjį pasakojimą“. Reikėtų specialaus svarstymo, kaip šie „atminties vietų“ konceptai koreliuoja su liberaliojo arba „pilietinio nacionalizmo“ konceptais. Vis dėlto minėtoje koncepcijoje paprastai kalbama apie daugiakultūriškumo problemą, t.y. valstybės ir kultūrinių mažumų santykių problemą, o mes svarstome nacionalinių istoriografijų santykių klausimą, kol kas apsiribodami koreliacija tarp istorizmo, kaip istorines atskirybes akcentuojančios metodologijos, ir tautos fenomeną iškeliančio nacionalizmo (nors tai gali būti siejama ir su romantiniu pragmatizmu). Ne veltui būtent „objektyvūs“ istorizmas kėlė didžiausius konfliktus tarp atskirų istoriografijų dėl jų Tėvynių garbės.

Istoriografijos paradigminės kaitos teorija dėl specifinių priežasčių sunkiai sklinasi keliai į mūsų regiono istoriografijas, kurios net ir šiandien dažnai išsitenka tik tarp pirmų dviejų scientistinės paradigmaticos grandžių – pragmatizmo ir istorizmo (kūrybiška orientacija į marksizmą ar Analų mokyklą buvo išimtis netgi lenkų ir rusų istoriografijoje, tad ką ir kalbėti apie sovietinių respublikų istoriografijas). Vidurio ir Rytų Europos regiono istoriografijoms būdingas istorizmas patyrė įvairių evoliucijų, nutolo nuo klasikinių pavidalų, tačiau išliko iki mūsų dienų. Tai sąlygojo ne vien tik komunizmas Vidurio Rytų Europoje, atitolinęs šio regiono istorikus nuo idėjinių partnerių paieškų Vakaruose. Tiek formuojantis moderniosioms

tautomis ir tautinėms valstybėms XIX–XX a. sandūroje, tiek komunizmo epochoje kaip alternatyva oficialiajam diskursui (ypač Lenkijoje), tiek griuvus komunizmui – visais laikotarpiais istoriografijos natūraliai buvo veikiamos įvairių ideologijų bei pačios konstravo nacionalines ideologijas ir tai, ką šiandien vadiname didžiaisiais etnocentriniais, arba tautiniais, naratyvais, kurie savo ruožtu koreliavo su istorizmo išsisknijimu.

Taigi ir vėl Vidurio Rytų Europos istoriografijos, priverstinai pergyvenusios komunistinio istorinio naratyvo spaudimą ir, atrodo, nesuspėjusios perprasti alternatyvaus minėtiems požiūriams liberaliojo naratyvo, yra kitoje tyrimų strategijos fazėje negu Vakaruose dirbantys praeities tyrinėtojai. Liberalieji (juo labiau daugiaperspektyviniai) naratyvai tebėra išimtis. Tuo tarpu matome, kad LDK istorija šiandien niekaip neįtelpa į tradicinius tautinius naratyvus. Tai suprato jau Z. Ivinskis, formavęs eurocentrinį krikščioniškąjį naratyvą. Tačiau šiandien ir tokio žvilgsnio jau nepakanka. LDK suvoktina kaip aktyvus istorinis subjektas, jungęs dvi civilizacines tradicijas – lotyniškąją ir bizantiinę. LDK buvo būdingas neįpras-tas tam metui daugiakonfesiškumas ir daugiakalbiškumas, o tai savaime jau perša mintį apie liberaliųjų ir daugiaperspektyvinių naratyvų aktualumą.

Taigi norint įveikti istorinio paveldo nacionalizaciją, pastaruoju metu siekiama atidžiau pažvelgti į LDK politinės, socialinės ir kultūrinės integracijos procesų (tokių, kaip LDK „politinės tautos“ ir daugiasluoksnės įvairių luomų etnopolitinės savimonės formavimasis bei rusėnų literatūra kaip kultūrinės integracijos modelis) tyrimus. Kartu verta nagrinėti LDK paveldo likimą ir LDK idėjos transformacijas XIX–XX a. ir dabarties politinėse vizijose, istoriografijose bei praktikose: carinės Rusijos valdžios, lietuvių tautinio atgimimo veikėjų bei Lietuvos lenkų požiūrį į LDK tradiciją, LDK įvaizdį šių dienų lietuvių, baltarusių, ukrainiečių, rusų, lenkų ir kitų užsienio šalių istoriografijose bei istorinėje atmintyje. Svarbi ir iki šiol mažai Lietuvoje tirta problema yra istorikų regioniniu-tipologiniu požiūriu konstruojama LDK erdvė.

Aštuoniolika šio rinkinio straipsnių suskirstyti į tris skyrius. Pirmajame skyriuje tiriama istorikų regioniniu-tipologiniu požiūriu konstruojama LDK erdvė, LDK daugiakultūriškumas, tolerancijos idėjos sklaida bei tarpkonfesinių santykių praktika XVI–XVIII a. Gilinamasi į tokius LDK integracijos procesus kaip *politinės tautos* formavimasis bei skirtingų kultūrinių tradicijų koegzistavimas vienoje valstybėje (rusėnų literatūros atvejis). Antrajame skyriuje analizuojama nacionalinių istoriografijų formavimasis ir LDK paveldo „dalybos“ XIX–XX a. pirmojoje pusėje. Du skyriaus straipsniai skirti aptarti žymaus lietuvių istoriko Zenono Ivinskio, kurio gimimo šimtmetį paminėjome 2008 m., kūrybinį palikimą. Trečiojo skyriaus straipsniai skirti kai kurioms LDK istorijos ir jos paveldo problemoms šiuolaikinėje

Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos ir Rusijos istorijos politikoje ir istorinėje kultūroje nagrinėti.

Dėl savo tematikos ir tyrinėtojų kompetencijos tęstinis mokslinių tyrimų projektas *LDK paveldo „dalybos“*. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija* yra kompleksinis bei tarptautinis. Jis apima svarbias humanitarinių ir socialinių mokslų sandūros problemas. Tikimės, kad projektas ir jo metu parengti du straipsnių rinkiniai prisidės ne tik prie LDK tradicijų tyrimo metodologijos ir istorinės Lietuvos etninių grupių tapatybių formavimosi XIV–XXI a. pradžioje sampratos atnaujinimo, bet ir prie aktualių Lietuvos, taip pat Baltarusijos, Ukrainos, Lenkijos ir iš dalies Rusijos visuomenių istorinės kultūros ir istorinės atminties problemų gilesnio svarstymo.

*Alfredas Bumblauskas,
Grigorijus Potašenko*

I

Lietuvos Didžiosios
Kunigaikštijos
daugiakultūriškumas
ir integracijos
procesai

AKTUALIEJI IR ISTORINIAI
EUROPOS REGIONAI:
LIETUVOS DIDŽIOJI
KUNIGAIKŠTIJA, ULB,
VIDURIO RYTŲ
EUROPA © *Alfredas Bumblauskas*

ĮVADAS

Straipsnis skirtas Lietuvos ir kaimyninių šalių politikų ir istorikų konstruojamų regionų koreliacijai, aktualizuojant ir regioniniu tipologiniu požiūriu permąstant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (toliau – LDK) erdvę. Istorinių regionų sąvoka – istorikų sugalvotas terminas, nes reiškinių tipologija erdvėje yra vienas svarbiausių jų darbo instrumentų. „Konceptualūs žemėlapiai“ yra šiandieninė mokslo aktualija¹. Kita vertus, istorikai remiasi istorinių veikėjų sukurtais dalykais ir savo gyvenamo meto regionų konstravimo faktais. Mindaugo ir Jogailos katalikiški krikštai atvėrė Lietuvai kelią į Vakarų, bet nesikrikštijimo ar stačiatikiško krikšto alternatyvos buvo visai realios.

Šių dienų politikai taip pat konstruoja regionus – kartais net teigiama, kad Lietuvos užsienio politikos prioritetas – regioninė lyderystė². Nepaisant šios idėjos politinio turinio (tai politikų reikalas), keltinas klausimą – kokio regiono? Klausimas aktualus jau vien todėl, kad istorikų surandama Vidurio Rytų Europa (Europa Śródkowo–Wschodnia, East Central Europe, Ostmitteleuropa), verčiant į politikų kalbą, labai dažnai virsta Vidurio ir Rytų Europa.

¹ „Konceptualių“ Europos žemėlapių klasiku jau laikomas norvegų sociologas Stein Rokkan. Žymiausi jo darbai: *Rokkan S., Saelen K., Warmbrunn J.* Nation-building: A review of recent comparative research and a select bibliography of analytical studies. Hague-Paris, 1970; *Torsvik P.* (ed.) Mobilization, center-periphery structures and nation building: A volume in commemoration of Stein Rokkan. Bergen, 1981; *Rokann S., Urwin D. W.* Economy. Territory. Identity: Politics of West European Peripheries. London, 1983. Žr. taip pat: *Flora P., Kubmle S., Urwin D.* (eds.) State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan. Based on his collected works. Oxford, 1996.

² Agreement between political Parties of the Republic of Lithuania on the main foreign goals and objectives of Lithuania for 2004–2008 // Lithuanian Foreign Policy Review, 2004. Nr. 1–2 (13–14), pp. 106–112; National Security and Foreign Policy. Programme of the Government of the Republic of Lithuania for 2004–2008 // Lithuanian Foreign Policy Review, 2004. Nr. 1–2 (13–14), pp. 115–117.

RUSIJA – LIETUVA: LDK KAIP POLITINĖ AKTUALIJA

Pradėsime nuo ištakų. Šiandien Rusijos ir Lietuvos (bei kitų Baltijos valstybių) santykiai apibūdinami kaip „šaltoji taika“. Kaip parodė neseni įvykiai, paminklo sovietų kariui iškeldinimas iš Talino centro į kapines Rusijoje buvo traktuojamas ne tik kaip istorinės atminties revizija, bet ir kaip „fašistinių tendencijų apraška“, kelianti grėsmę Europos vertybių sistemos sąrangai. Maskvos kurstymu kartais aiškinamos riaušės tampa „faktu“ rusakalbių „tėvynainių padėties“ Baltijos šalyse eskalavimui, taigi yra sudėtinė „grėsmių Rusijos nacionaliniam saugumui“, kylančių iš Baltijos šalių, koncepto dalis³. Taip, naudojantis Niurnbergo kompromisu, neleidusiu kelti klausimo apie Stalino Rusijos vaidmenį sukurstant Antrąjį pasaulinį karą, kvestionuojamas Baltijos šalių okupacijos faktas ir siūloma „ištaisyti klaidas“, kurios buvo padarytos 1989–1991 m., vertinant 1939–1940 m. įvykius ir netgi konkrečiai peržiūrint SSRS Liaudies deputatų suvažiavimo 1989 m. gruodžio 24 d. nutarimą dėl Molotovo–Ribentropo pakto ir jo slaptųjų protokolų⁴. Tokiame kontekste vertintina ir audringa Rusijos reakcija į Lietuvos prezidento V. Adamkaus atsisakymą 2005 m. gegužės 9 d. vykti į Maskvoje V. Putino suorganizuotas Antrojo pasaulinio karo iškilmes – ši data Baltijos kraštų istorinėje atmintyje yra ne tik pergalės prieš fašizmą, bet ir Sovietų Sąjungos okupacijos (reokupacijos) simbolis. Sovietinės okupacijos pripažinimo ar nepripažinimo klausimas nėra vien „idėjų karo“ klausimas, jis turi ir praktinę tąsą – reikalavimą atlyginti okupacijos žalą. Lietuvoje tai yra įteisinta 2000 m. birželio 13 d. įstatymu, kuris chronologiškai sutapo su Putino atėjimu į valdžią ir tapo kertiniu „šaltosios taikos“ akmeniu.

Okupacijos neigimas šiandien yra tapęs oficialia Rusijos pozicija, išsakoma net paties Putino⁵, kuriam SSRS žlugimas yra didžiausia XX a. „geopolitinė katastrofa“. Nauja argumentacijoje yra tai, kad 1939–1940 m. įvykiai teisinami jau ne tik Sovietų Sąjungos strateginiais interesais, bet ir Vakarų šalių „miuncheniškąja“

³ Dar neseniai sociologiniai tyrimai rodė, kad Rusijos visuomenės sąmonėje visos trys Baltijos šalys įeina į pagrindinių Rusijos „priešų“ penketuką, o Lietuva šiame sąraše yra pirmoji – *Голов А.* Страны–друзья и страны–враги для России: перемены за год, 05.06.2006, Левада-центр. Аналититический центр Юрия Левады // <http://www.levada.ru/press/2006060502.html>, žiūrėta 2009–05–17.

⁴ Рекомендации российских историков: Россия и Прибалтика: компетентные ответы на исторические претензии лимитрофов // Информационное агентство „Regnum“, Опубликовано 02.05.2007 // <http://www.regnum.ru/news/821909.html>, žiūrėta 2009–05–17.

⁵ *Žг.*: Президент России, „Интервью „Радио Словенско“ и словацкой телекомпании СТБ“, 22 февраля 2005 года // <http://www.kremlin.ru/text/appears/2005/02/84394.shtml>, žiūrėta 2009–05–17.

praktika bei Baltijos šalių „gyventojų valia“. Tačiau naujausios istorinės studijos⁶ Lietuvoje (akademiškai pagrindžiančios V. Suvorovo koncepcijas – dažnai ginčijamas formalistiniais „neakademiškumo“ kriterijais – apie Stalino planuotą ne gynybinį, o puolamąjį karą) būtent jau 1938 m. realioje išvelgia Sovietų Sąjungos „pasaulinės revoliucijos“ kėslus.

Okupacijos neigimas Rusijos viešojoje erdvėje yra susijęs su, regis, jau XX a. trečiajame dešimtmetyje generolo A. I. Denikino vartotos „limitrofu“ sąvokos (skirtos pejoratyviškai apibūdinti to meto Baltijos šalių valstybingumą) atgaivinimu⁷. Taigi tiek 1918–ųjų, tiek 1990–ųjų Baltijos šalių valstybės yra laikomos laikiniais ir atsitiktiniais dariniais, susidariusiais dėl krizių Rusijoje. Tačiau tokiai pažiūrai kliudo senosios Lietuvos valstybingumas – LDK egzistavimas daugiau nei penkis šimtmečius (XIII a. viduryje – XVIII a. pabaigoje). Todėl siekiama šį faktą eliminuoti, renkantis kelias strategijas: arba interpretuojant šią valstybę kaip į Lenkiją gravitavusį „istorinį nesusipratimą“ Rusijos civilizacijos erdvėje⁸, arba aiškinant ją kaip rusų valstybę ar Rusijos valstybingumo „demokratiškesnį“ variantą, neturintį nieko bendro nei su XX a. „žemaitišku“ (t.y. iš specifinio Lietuvos regiono kilusiu) Lietuvos valstybingumu, nei su Ukraina ir Baltarusija kaip istoriniais subjektais⁹. Akivaizdu, kad tai iš XIX a. Rusijos istoriografijos paimtos paradigmos, kuriomis siekiama pagrįsti LDK sunaikinimą. Naudojantis lietuvių tautinio atgimimo XIX–XX a. sandūroje suformuoto istorinės atminties modelio spragomis, atsiradusiomis dėl siekio atsiriboti nuo lenkiškosios kultūros dominavimo Lietuvos bajorijoje ir miestuose, santykis su vėlyvuoju LDK istorijos tarpsniu susikomplicavo. Taigi modernių laikų Lietuvos santykio su LDK komplikacijas sąlygojo lietuvių

⁶ Žr. specialiai Molotovo–Ribbentropo pakto įvertinimui skirtą darbą: *Šepetytys N.* Molotovo–Ribbentropo paktas ir Lietuva. Vilnius, 2006. Žr. taip pat: *Kasparavičius A.* Ribentropo–Molotovo slapųjų protokolų ištakos 1922–1932 m. // *Genocidas ir rezistencija*, 2000, 2(8), p. 73–88.

⁷ Žr. *Деникин А. И.* Очерки русской смуты. Т. 1–2. Париж, 1921–1922, Т. 3–5. Берлин, 1923–1926. Internetė: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/index.html. Apie sąvokos ištakas ir atgimimą žr. taip pat: http://ru.wikipedia.org/wiki/Лимитроф#cite_ref-ushakov_0-0. Limitrofu sąvoka vartojama ir jau minėtoje Rusijos istorikų rekomendacijoje (žr. 4 nuorodą).

⁸ Kai kuriose publikacijose einama dar toliau – visas Pabaltijys laikomas Rusijos istoriniu arealu jau nuo X–XII a. – *Платонов О. А.* Прибалтика // Большая энциклопедия русского народа / Институт Русской Цивилизации // <http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=1&cid=3032&tm=8>, žiūrėta 2007–05–17.

⁹ Žr., pvz.: *Широкорад А. Б.* Русь и Литва. Рюриковичи против Гедиминовичей. Москва, 2004. Net objektyviai Igorio Kurukino, LDK istorijos subjektiškumą akcentuojančiame, darbe neišvelgiama LDK vaidmens sukuriant prielaidas skirtingoms nuo Maskvos, Ukrainos ir Baltarusijos istorijos trajektorijoms, todėl ir LDK istorijos „rusiškieji“ aspektai traktuojami kaip Rusijos, o ne Ukrainos ar Baltarusijos istorijos reiškiniai. Žr.: *Курюкин И.* Великая Литва или «альтернативная» Русь? // *Вокруг света*, Январь 2007. № 1 (2796) // http://www.vokrugsveta.ru/publishing/vs/archives/?item_id=2990, žiūrėta 2007–05–17.

tautinio atgimimo specifika. Vis dėlto šiandien Lietuvos historiografijoje ir istorinėje kultūroje vyksta paradigmos kaita: selektyvų „kunigaikščių“ Lietuvos (XIII–XV a.) – kaip „aukso amžiaus“ – atminties modelį keičia „ilgų distancijų“ modelis, integruojantis į kolektyvinę atmintį XVII–XVIII a. Lietuvos istoriją. Tai akivaizdžiai rodo pastangos įtraukti į Lietuvos atmintinų dienų sąrašą Lenkijos–Lietuvos 1791 m. Gegužės 3-osios konstituciją, iki šiol dažnai laikyta tik Lenkijos konstitucija, galutinai integravusia LDK į Lenkijos sudėtį.

Kita vertus, oficialiajai Rusijos pozicijai, deklaruojamai, pavyzdžiui, A. Dugino, yra artima kita, priešinga pirmajai, LDK istorijos interpretacija, kuri kaip tik akcentuoja šios valstybės kartu su Lenkija nulemtą civilizacinę erdvę. Todėl Lietuva šiandien įvardijama kaip pagrindinis kliuvinys Rusijai, posovietinėje erdvėje siekiančiai įgyvendinti „eurazine“ strategiją ir atgaivinti Maskvos–Berlyno ašį. Todėl atvirai formuluojami Rusijos uždaviniai Lenkijoje ir Lietuvoje¹⁰, ypač išskiriant siekį eskaluoti tariamą lenkų–lietuvių santykių konfliktą.

Aptartos aplinkybės paaikškina Rusijos istorijos politikų siekį lapkričio 4 d. pavadinti valstybine tautos vienybės švente. Nors jos pagrindinis tikslas gali būti alternatyvos sukūrimas kalendoriškai labai artimai bolševikų revoliucijos šventei lapkričio septintajai ir gali būti vertinamas kaip desovietizacijos aktas, tačiau negalima nematyti prieš Lenkiją ir Lietuvą nukreiptos strėlės – 1612 m. lapkričio 4 d. iš Kremliaus buvo išvaryta būtent jungtinės Lenkijos–Lietuvos valstybės kariuomenės įgula. Tad Rusijos kuriama apsiaustis reiškiasi ne tik energetikoje, bet ir istorijos politikoje. Taip LDK ir Abiejų Tautų Respublikos istorija tampa šiandienos politine ir geopolitine aktualija.

ULB (UKRAINA, LIETUVA, BALTARUSIJA) REGIONAS „KULTŪROJE“¹¹ IR LDK

Lietuvos pasirinkta aktyvios užsienio politikos ir vystomojo bendradarbiavimo kryptis yra susijusi su politologiškai neišspręsta dilema: Lietuva – „regiono lyderis“ ar „regioninis faktorius“? Regioninio faktoriaus (arba veikėjo) sąvoka, vartota

¹⁰ Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва, 1997 (Глава 5: Угроза Западу) // <http://www.cprf.ru/library/3654.shtml>: „Следовательно, в Польше и Литве главным геополитическим партнером Евразии должны стать силы, настаивающие на некаатолической ориентации политики этих стран, сторонники светской «социал-демократии», «неоязычники», «этноцентристы», протестантские, православные религиозные круги, этнические меньшинства. Кроме того, этническая напряженность в польско-литовских отношениях является чрезвычайно ценным элементом, который следует использовать и, по возможности, усугублять.“

¹¹ „Kultura“ – lenkų emigrantų 1947 m. Romoje įkurto ir Paryžiuje veikiančio Literatūros instituto 1947–2000 m. leistas mėnraštis, kuriam vadovavo Jerzy Giedroyc’as.

oficialiuose dokumentuose, publicistikoje ir politikų kalbose buvo keičiama regiono centro ar lyderio sąvoka. Vis dėlto visais atvejais yra būtina regiono apibrėžtis, o tai yra savaime komplikuota: geopolitinės realijos (Baltijos šalių regionas) kertasi su geopolitinėmis orientacijomis (nepriklausomybės pradžioje geopolitinė šiaurės dimensija vėliau buvo pakeista pietvakarių dimensija, Lietuvos strateginiu partneriu tapo Lenkija), šios – su ekonominėmis realijomis (Rytų–Vakarų ašis ir įvairių „tiltų“ idėjos) bei su istorine Lietuvos priklausomybe XIII–XVIII a. Vidurio Rytų Europai (apsprendžiančia istorinį–kultūrinį artumą Lenkijai, Čekijai ir Vengrijai, o ne Latvijai, Estijai ar juo labiau Švedijai, nors su šia koncepcija konkuruoja „baltiškiosios vienybės“ koncepcija ir kultūrinė orientacija į Šiaurės šalis). Tuo tarpu svarstymų apie tai iki šiol nėra daug. Neseniai formuotose Lietuvos įvaizdžio strategijose regiono klausimas buvo atmestas pasirenkant formuluotę „Lietuva – susitikimų šalis“. Klausimas buvo atmestas, viena vertus, dėl to, kad disonavo kelios jau minėtos geopolitinės ir geocivilizacinės orientacijos ašys, kita vertus, dėl to, kad šiandien esame geopolitinių ir geocivilizacinių virsmų stadijoje, o regionai paprastai yra konstruojami kaip „įsivaizduojamos bendruomenės“. Plačiau nuskambėjo Vyriausybės finansuotas kitas Lietuvos įvaizdžio projektas, visuomenei žinomas „drašijų šalies“ formuluote. Tačiau visuomenei, regis, mažiau žinoma, kad šiame projekte buvo siūloma „drašiai kirsti“ bet kokias tapatinimosi su Vidurio Rytų Europa, o taip pat su Baltarusija ir Ukraina aspiracijas ir apsispręsti dėl Baltijos ir Šiaurės šalių krypties. Tai – jau neabejotinas apsisprendimas vienos krypties naudai, akivaizdžiai prieštaraujantis tos pačios Vyriausybės vykdomai Rytų kaimynystės politikai.

Lietuvos naujosios kaimynystės politika iki šiol neturi idėjinio–kultūrinio konteksto, o numanomas regionas yra vienijamas tik posovietinių antirusiškų tendencijų, dažniausiai aktualizuojamų tarptautinės politikos darbotvarkės. Todėl reikalingas naujos regioninės tapatybės (re)konstravimas.

Lietuvos (ir ne tik jos) užsienio politikos teoretikai, strategai bei praktikai per mažai kreipia dėmesio į Vidurio Europos ir nerusiško posovietinio regiono ateitį išpranašavusio J. Giedroyc'o koncepcijas, išdėstytas Paryžiaus „Kultūroje“. J. Giedroyc'as darė didelę įtaką antikomunistinei Lenkijos visuomenei, todėl jo autoritetas yra nekvestionuojamas. Vis dėlto šiandien prisipažįstama, kad jo koncepcijos net Lenkijoje nėra iki galo permąstytos¹². J. Giedroyc'as jau nuo 1951 m. Lenkijai siūlė įsivaizduoti pokomunistinę ateitį be sentimentų, su nepriklausomo-

¹² „Chociaż niemal wszyscy się mianują uczniami „Kultury“ i Giedroycia, nie doszło tak naprawdę do przemyślenia jego koncepcji Rzeczypospolitej”. Źr. *Lazari A. de Jerzego Giedroycia wołanie na puszczy: Polska polityka wschodnia w rozumieniu Redaktora „Kultury“*// *Przeгляд*, Nr. 30, 2006–07–30. Prieiga per internetą: <http://www.przeгляд-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=11026>

mis Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos valstybėmis bei su joms priklausančiais Vilniumi, Gardinu ir Lvovu. Neatsisakius į šį regioną nukreipto lenkiško kultūrinio imperializmo, nebus išvengta priešpriešos su rusiškuoju imperializmu. Senąsias tiek rusiškojo, tiek lenkiškojo imperializmo užvaldytas erdves reikia įtraukti į vakarietiškosios demokratijos arealą, suformuojant savarankiškas ir Lenkijai draugiškas Ukrainos, Lietuvos ir Baltarusijos valstybes. Be šių valstybių saugumas negali būti užtikrintas. J. Giedroyc'o idėjinis partneris Juliuszas Mieroszewskis apibrėžė net regioną, pavadindamas jį ULB (Ukraina, Lietuva, Baltarusija), neįtikėtina tiksliai sutampanti su tuo, apie kurį šiandien kalba Lietuvos užsienio politikai. J. Giedroyc'o mintys buvo skirtos pokomunistinės Lenkijos užsienio politikos vizijai, todėl jis kartais pavadinamas geopolitiniu pranašu. Dar būtina pabrėžti, kad jo idėjos yra tiesiogiai inspiravusios Zbigniewo Brzezinskio koncepcijas, taigi ir JAV geopolitines strategijas Rytų Europoje. Iš pastarųjų dažniausiai prisimenama tik „Rusija be Ukrainos – ne imperija“. Viso to jau pakanka, kad J. Giedroyc'as ir J. Mieroszewskis bei jų „Kultura“ šiuolaikinių autorių būtų laikomi regiono „nacių rekonstravimo“ proceso paradigminiu fenomenu¹³.

Geopolitinė J. Giedroyc'o ir J. Mieroszewskio formulė ir regiono apibrėžtis Lietuvos užsienio politikai yra aktuali keliais aspektais. Pirma, jos tikslas – Rusijos problemos sprendimas. Nepriklausomų savarankiškų valstybių tarp Lenkijos ir Rusijos egzistavimas pašalina tiek lenkiškojo, tiek rusiškojo imperializmo grėsmę ir geopolitinės tarptautinių santykių metodologijos požiūriu yra Rusijos „sulaikymo“ mechanizmas, o konstruktyvistinės-vertybinės metodologijos požiūriu – tai yra Europos idėjų priartinimas, siekiant formuoti Europos vertybėmis paremtą regioną, kuris įtakotų Rusiją demokratijos linkme¹⁴.

Antra, minėtoji formulė aktuali dėl tradicinės Lenkijos geopolitikos ir kultūros politikos (tiek R. Dmowskio „kresų“ ideologijos, tiek J. Pilsudskio federalizmo) kritikos, siūlančios Lenkijai atsisakyti „tradicinio istorinio kultūrinio imperializmo“. Tokiu atveju, prisimenant istoriografinių tendencijų ir politinių ideologijų koreliaciją, iškalbinga tampa J. Giedroyc'o pozicija –1999 m. duotame interviu jis teigė, kad Lenkijoje tebedominuoja „du karstai“ – R. Dmowskio ir J. Pilsudskio¹⁵. Aiškiau apie tradicinių ideologijų dominavimą net pokomunistinėje epochoje ne-

¹³ Žr. pvz.: *Snyder T.* Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999. Sejn, 2006 (Yale, 2003), pp. 247–262.

¹⁴ Apie šių dviejų metodologijų skirtumus žr.: Statkus N., Paulauskas K. Foreign policy of Lithuania: Linking to Practice // *Lithuanian Foreign Policy Review*, 2006. Nr. 1, pp. 41–82.

¹⁵ „[...] wielokrotnie podkreślaliśmy w *Kulturze*, że Polską wciąż rządzą dwie trumny Piłsudskiego i Dmowskiego“ – Sto lat polskiego losu: z Jerzym Giedroyciem rozmawia Krzysztof Masłowski // *Plus Minus*, 53/1999, Warszawa, 31 grudnia 1999. Prieiga per internetą: <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje21/text18p.htm>

pasakysi. J. Giedroyc'as neturėjo jokių sentimentų R. Dmowskio atžvilgiu, o save kildino iš federalistų stovyklos. Tačiau ir federalizmo koncepcijos, tiek politinės, tiek istoriografinės, buvo sukritikuotos Juliuszo Mieroszewskio: „Negalime laikyti pozicijos, kad kiekviena didžiarusiška programa yra imperializmas, o lenkų rytų programa – ne imperializmas, o tik pakili *Jogailaičių idėja*. Kitais žodžiais tariant, galime reikalauti Rusijos imperializmo atsisakymo tik su ta sąlyga, kad mes patys visiems laikams išsižadėsime savo tradicinio istorinio imperializmo, jo visų formų ir apraiškų. *Jogailaičių idėja* tik mums neturi nieko bendro su imperializmu. Tačiau lietuviams, ukrainiečiams ir baltarusiams tai yra gryniausia lenkų tradicinio imperializmo forma“¹⁶. Ši koncepcija suteikia pagrindą pasitikėti Lenkija, su kuria šiandieninė Lietuvos partnerystė yra palaikoma tik pragmatiniais tikslais.

Trečia, tiek vienam, tiek kitam aspektams yra svarbus J. Giedroyc'o siekis geopolitinei koncepcijai suteikti kultūrinę-istorinę dimensiją, ir tai suaktualina užsienio politikos kultūrinio bei istorinio paveldo problematiką. Ši koncepcija įpareigoja Lietuvos užsienio politiką kultūriniais ryšiams su ULB regiono šalimis, formuojant šiuolaikinę regioninę tapatybę. Todėl ypač aktuali tampa LDK ir jos tradicijų idėja, kuri į tradicines lenkiškąsias „Kresų“ ir „Respublikos“ koncepcijas įneša LDK istorinio subjektiškumo akcentą. Tiesa, LDK idėja Lietuvoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje funkcionuoja nevienareikšmiškai ir net prieštarinčiai: Lietuvoje – kaip siekis „atsiriekti“ lietuvišką LDK „riekę“, Baltarusijoje – kaip LDK „paveldo nacionalizacija“, Ukrainoje – kaip LDK paveldo užmarštis.

Taigi, visais atvejais būtina LDK paveldo interpretacijų korekcija ir aktualizacija. Ukrainoje (taip pat ir Baltarusijoje) gausu bendro jai ir Lietuvai istorinio ir kultūrinio paveldo, Ukrainoje Lietuva turi autoritetą ir labai palankią visuomenės opinią. Pagaliau ir lietuviai Ukrainą supranta, regis, geriau negu lenkai, dažnai paternalistiškai tebežiūrintys į „Kresų“ tautas. Vadinasi, geopolitinė orientacija į Ukrainą ir dėmesys Baltarusijai neprieštarauja ir vertybines prieigas akcentuojančiai konstruktyvistinei tarptautinių santykių metodologijai – LDK paveldo (tiek Lietuvoje, tiek Ukrainoje) aktualizavimas gali veiksmingai prisidėti prie Lietuvos visuomenės atviro europietiško identiteto formavimo, keičiant „etnocentrines“ dominantes. Žinoma svarbiausias J. Giedroyc'o konstruojamos strategijos tikslas – Rusijos problema, o ULB regiono formavimas – tai ne kova prieš Rusiją, o kova už

¹⁶ *Mieroszewski J.* Rosyjski „kompleks Polski“ i obszar ULB // *Kultura*, 1974. Nr. 9 (324) (perleista: *Mieroszewski J.* Finał klasycznej Europy. Lublin 1997, p. 352–361.) Prieiga per internetą: http://www.abcnet.com.pl/pl/artykul.php?art_id=1184&token

Ta pati mintis J. Giedroyc'o: „Polacy nie zdają sobie sprawy z tego, że koncepcja jagiellońska jest odbierana przez naszych sąsiadów jako imperialna. Musimy się z tym liczyć. Jeśli chcemy mieć z tymi krajami normalne stosunki, musimy traktować je jako równorzędnych partnerów.” Žr. tą patį interviu su J. Giedroyc'u 11 išnašoje.

Ukrainą ir Baltarusiją. Tačiau Rusijos problema – galvos skausmas ne tik politikams, bet ir istorinius regionus konstruojantiems istorikams.

EUROPOS IR JOS REGIONŲ SAMPRATOS

Europos regionų paieškos ir jų konstravimas tiesiogiai priklauso nuo atsakymų į klausimą – kas yra Rusija. Tai „amžina tema“¹⁷. Spekuliatyvos O. Spengler'io ir A. Toynbee koncepcijos palaiko N. Danilevskio nuomonę, kad Rusija (ar Bizantija) yra savarankiška civilizacija. Tačiau ir šio požiūrio atstovas turės pripažinti ir interpretuoti Petro I pradėtus procesus, dažnai mokslininkų vadinamus Rusijos europeizacija. Sampratų įvairovė priklauso nuo to, kaip apibrėžiama Europa.

Čia išskirsime tik kelias Europos sampratas, nes – bent jau kol kas – manome, kad visi kiti variantai tėra šių sampratų eklektiškos kombinacijos.

Pirmoji – geografinė Europos samprata: Europoje buvo ir yra ne viena civilizacija, o jos vakaruose – Vakarų civilizacija. Europa yra tik geografinė sąvoka, šioje geografinėje erdvėje egzistavo ir egzistuoja kelios civilizacijos: Antikos, Bizantijos, Vakarų ir Rusijos arba Stačiatikių civilizacijos. Vakarų civilizacijos pradmenų išvengiama tik nuo viduramžių ir apsiribojama katalikiškąja – protestantiškąja Europa. Tiesa, vėliau ši civilizacija išplinta į kitus kontinentus ir apima Šiaurės Ameriką, Australiją bei kitus „vakarietiškus“ pasaulio kraštus. Taigi geografinėje Europoje susiduria ne Rytų ir Vakarų Europos, o Rytai ir Vakarai arba Vakarų civilizacija bei kitos (ar kita) „rytietiškos“ civilizacijos. Ši versija žinoma iš O. Spengler'io ir A. Toynbee bei S. Huntingtono darbų (mūsuose savitas jos atspindys yra S. Šalkauskio „Ant dviejų pasaulių ribos“). Viena iš svarbiausių šios koncepcijos spragų yra tai, kad nekreipiamas dėmesys į Europos geografinės sampratos formavimosi ypatumus: nuo Antikos žinoma Europos riba Donu (skyrusi Azijos Sarmatiją ir Europos Sarmatiją) pasislinko iki Volgos ir Uralo dėl Petro I įvykdytų permainų, taigi tiesiogiai veikiama civilizacinių dimensijų. Remiantis šia koncepcija, galima padaryti svarbią išvadą: Rusija – ne Vakarų civilizacijos dalis, o atskira (galbūt kartu su Bizantija) civilizacija.

Anot S. Huntingtono, Stačiatikiškoji civilizacija ir Rusija nuo Vakarų krikščionybės skiriasi atskira religija, 200 metų trukusiu totorių viešpatavimu, biurokratinio despotizmu ir ribotais kontaktais su Renesansu, Reformacija, Apšvieta ir kitais svarbiais Vakarams reiškiniais¹⁸. Iš aštuonių Vakarų civilizacijai priskirtinų

¹⁷ Zernack K. Osteuropa: Eine Einführung in seine Geschichte. München, 1977, s. 59.

¹⁸ Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. London, 1997, p. 46. (Huntington S. Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego. Warszawa, 2000, s. 50.)

požymių – Antikos palikimas, katalikybė ir protestantizmas, Europos kalbos (čia turima galvoje Europos kalbų įvairovė, – o kitos civilizacijos iš esmės sutampa su pagrindine kalba), dvasinės ir pasaulietinės valdžios atskyrimas, teisės primatas, socialinis pliuralizmas, atstovavimo institucijos, individualizmas¹⁹ – Rusijoje S. Huntingtonas mato tik pirmąjį²⁰.

Šioje vietoje būtų galima dėti tašką²¹, nurodant ribą, kurią S. Huntingtonas brėžia kaip Vakarų civilizacijos ribą²². Lietuva yra ties šia riba Vakarų pusėje. Galėtume pasakyti, kad Vakarų riba eina ties Medininkais²³ ar Ašmena.

Antroji – Europos kaip civilizacijos siauroji samprata. Iš esmės ši samprata, Vakarų civilizaciją pavadinti Europos civilizacija, yra išsirutuliojusi iš pirmosios sampratos. Jos (kaip ir Vakarų civilizacijos) branduolys nuo viduramžių epochos yra Europos vakaruose. Šia civilizacija laikoma tik lotyniškoji ar katalikiškoji–protestantiškoji Vakarų Europa. Laikantis aptariamąsios sampratos, Europos civilizacijos atsiradimas dažniausiai siejamas su ankstyvųjų viduramžių pabaiga, Karolis Didysis laikomas Europos „tėvu“, o jos ribomis rytuose – Reinas arba Elbė. Tai gi Europos civilizacijos ribos nesutampa su geografinėmis Europos ribomis. Jau Gonzague de Reynold, vienas iš šios sampratos tradicijos pradininkų, kalbėjo apie europietišką ir neeuropietišką Europą²⁴. Šiandien ši koncepcija plėtojama toliau. Iš esmės jai atstovauja autoritetingas R. Brague²⁵, europietiško esmės (arba idealiu modeliu) vadinantis „romėniškumą“ arba „lotyniškumą“. Autorius, priešingai negu plačiosios Europos sampratos autoriai (apie juos vėliau), nevardija Europos ištakų – Atėnai, Jeruzalė, Roma, o, pripažindamas „ekscentriškąją“ Europos tapatybę (Atėnuose ir Jeruzalėje esama „romėniškumo“ ištakų, tačiau abu centrai

¹⁹ *Huntington S.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. London, 1997, pp. 69–72.

²⁰ *Huntington S.* Op. cit., pp. 139–140.

²¹ Tačiau reikia prisiminti, kad, atskiriant Rusiją nuo Europos, kartais nuo Europos šitaip atskiriama ir Britanija. Taip 1926 m. darė jau minėtasis Europos idėjos patriarchas N. Coudenho-ve-Kalergi, pabrėždamas imperialistiškumą kaip požymį, nepriskirtiną Europai, suvokiamai kaip tautų civilizacijai. Nors tai skamba kaip akibrokštas ypač tiems, kurie sutapatina Europą su Vakarais, vėliau (1946 m.) tokios koncepcijos variaciją pateikė Hugh Seton-Watson. Pastarosios koncepcijos mums dar prireiks vėliau, nes šis autorius, atskyręs minėtas šalis nuo Europos, joje bemato Vakarų ir Rytų Europas (*Seton-Watson H.* Eastern Europe between the wars 1918–1941. Cambridge, 1946, p. XIV).

²² *Huntington S.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. London, 1997, p. 159.

²³ 1991 m. rugpiūčio 1 d. Medininkų tragediją prie Lietuvos–Baltarusijos sienos taip pat tiktų įrašyti į S. Huntingtono civilizacinių konfliktų sąrašą.

²⁴ Žr.: *Kloczowski J.* East Central Europe in the Historiography of the Countries of the Region. Lublin, 1995, s. 27.

²⁵ *Brague R.* Ekscentriškoji Europos tapatybė. Vilnius, 2001.

Europai nepriklauso), teigia, kad būtent krikščioniškoje Romoje, perėmusioje Atėnų ir Jeruzalės patirtis, gimė Europa. Dėl paminėtų aplinkybių, Europos „tėvais“ laikytini Elena ir jos sūnus Konstantinas, Romos imperatorius, imperijoje įteisinęs krikščionybę. Autorius šios išvados tiesiogiai nepasako todėl, kad kai kuriais žodiniiais pasažais „romėniškumo“, kaip Europos esmės, samprata siaurinama iki „lotyniškumo“. Tačiau kyla klausimas, ar šiuo atveju susiaurinimas nėra reakcija į vėlesniais laikais išryškėjusio rytų (arba graikų) krikščionybės priskyrimo Europai problematiškumo?

Randasi būtent šios istoriografinės linijos tyrėjų, matančių Europos plėtimąsi vėlyvaisiais viduramžiais ne tik į Skandinaviją, bet ir į katalikiškąsias Lenkiją, Čekiją bei Vengriją ir šiuos kraštus (bei Skandinaviją) vadinančių Naująja viduramžių Europa, atsiradusia už Elbės²⁶. Gal čia reiktų matyti ir Lietuvą arba LDK bei ieškoti rytinių ribų, kurių paprastai neieškoma. Yra ir tokia koncepcija, kurios šalininkai į Rusiją po Petro Didžiojo reformų žvelgia kaip į Europą, t. y. kaip į Vakarų civilizacijos dalį (šią mintį yra plėtojęs A. Toynbee, ikipetrinę Rusiją laikęs savarankiška civilizacija).

Trečioji – arba Europos kaip krikščioniškosios civilizacijos samprata. Europos civilizacija yra tapati krikščioniškajai civilizacijai. Tokia tezė buvo suformuluota Gonzague de Reynold'o ir šiandien kartojama Hugh'o Seton-Watson'o²⁷. Išėitų, kad Europos civilizacija yra atsiradusi Jeruzalėje, ją dviem šakom tęsia Roma ir Konstantinopolis, taigi ne tik „lotyniškoji“, bet ir „graikiškoji“, arba bizantinė, tradicija turėtų priklausyti Europai²⁸, o Europos „tėvu“ laikytinas Kristus. Europos galima ieškoti ir Rusijoje, ir Etiopijoje. Taigi krikščionybė laikoma Europos civilizaciją subrandinusių veiksmu, o ši Viduramžiais įgijo krikščionybės vienijamą „tautų Europos“ formą. Todėl ne pokaolinginė Europa, o poantikinė Europa yra laikoma Naująja Europa, prasidedančia už Romos *limes* arba šiaurės rytų kryptimi

²⁶ Zernack K. Osteuropa: Eine Einführung in seine Geschichte. München, 1977, s. 37, 83.

²⁷ Reynold G. de La Formation de l'Europe. Friburg en Suisse, 1941. Vol. 1, p. 36. (cit. pagal Halecki O. The Limits and Divisions of European History. New York, 1950, p. 31). Plg. Hugh Seton-Watson: „Europa daugiau nei geografinė išraiška. <...> Krikščioniškumas (Christianity) – tautų bendrija ir geografinis regionas, skiriasi nuo krikščionybės (Christianity) – religinio tikėjimo. <...> Taigi Romos imperija buvo tikrojo tikėjimo žemė, o išorinis pasaulis netikinčiųjų žemė. Šis supriešinimas dar paaštrėjo po musulmonų išpuolių VII amžiuje, kai krikščioniškumas praktiškai ribojosi su Europa – ir ne visa Europa, nes ji (Europa) daugiau kaip 500 metams prarado didžiąją dalį Ispanijos, ir, prieš atgaunant Ispaniją, neteko didžiosios Rusijos dalies (turima galvoje mongolų ekspansija – A.B.), visus Balkanus ir likusią Mažąją Aziją. (Seton-Watson H. What Is Europe, Where Is Europe? From Mystique to Politique // Schöpflin G., Wood N. (eds.) In Search of Central Europe. Totowa, New Jersey, 1989, p. 31).

²⁸ Deja, G. de Reynold tokios išvados nedaro. Priešingai, jis kitoje vietoje yra pasakęs, kad tikroji arba europietiška Europa yra tik Vakarai.

už Reino ir Dunojaus aukštupio²⁹. Kaip matome, Antikos krikščionybės bei viduramžių istorijos ryšys duoda pagrindo Bizantiją ir bizantinės tradicijos stačiatikiškus Pietryčių ir Rytų Europos kraštus suvokti kaip Europos civilizacijos dalį. LDK ir Lietuvos problema šiuo atveju neegzistuoja.

Ketvirtoji Europos civilizacijos samprata – Europa gimė antikinėje Graikijoje. Tiesa, nors Gonzague de Reynold'as Europos civilizacijos sinonimu laikė krikščioniškąją civilizaciją, tačiau jau senovės Graikiją jis laikė „europietiška valstybe“³⁰. Jei Europa gimė senovės Graikijoje, tai ir jos paveldas yra esminė europietiškumo kategorija. Laikantis šios sampratos ne tik „lotyniškoji“, bet ir „graikiškoji“, arba bizantinė, tradicija taip pat turėtų priklausyti Europai – juk kartais Bizantija laikoma net „europietiškesne“ nei Vakarų Europa, nes išsaugojo daugiau antikinio paveldo, iš kurio vėliau mokėsi renesansinė Europa. Iš nuostatos, kad Europa gimė senovės Graikijoje, išplaukia Europos civilizacijos kaip makrocivilizacijos samprata, kurioje yra dvi tikrosios civilizacijos: Vakarų ir Rytų³¹. Tokios pozicijos atstovas yra Edvardas Gudavičius, o klasikiniu versijos pavyzdžiu laikytinas O. Haleckio veikalas³².

²⁹ *Conze W.* Ostmitteleuropa: Von der Spätantik bis zum 18. Jahrhundert. München, 1992, s. 34. Šis istorikas yra specialiai tyręs ir Lietuvos istoriją. Žr.: *Conze W.* Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrussland. Bd. I. Leipzig, 1940.

³⁰ *Reynold G. de La Formation de l'Europe.* Friburg en Suisse, 1941. Vol. 3, p. 35 (cit. pagal *Halecki O.* The Limits and Divisions of European History. New York, 1950, p. 31).

³¹ Lenkų politologas Leszek Moczulskis skiria didžiąsias civilizacijas ar civilizacinius ratus (taip vadina Europą) ir tikrąsias (właściwe) civilizacijas. Pastarųjų pavyzdžiais laiko Vakarų Europos ir Rytų Europos civilizacijas – šios branduolys yra Bizantija – ir nyksta ši civilizacija jau keli šimtmečiai, nes jau XVIII a. Rusijoje jis mato tik bizantinę formą su azijietišku turiniu. Reiktų atkreipti dėmesį, kad L. Moczulskis Vakarų Europos civilizacijoje randa dar dvi atskiras (osobne) civilizacijas – lotynų ir germanų. Pastarųjų civilizacijų riba yra Romos *limes*, tačiau ji per šimtmečius pasislinko į šiaurę – lotyniškoji civilizacija apėmė Lenkiją ir Lietuvą. (*Moczulski L.* Geopolityka: Potęga w czasie i przestrzeni. Warszawa, 1999, s. 272, 279, 280). Tiesa, reiktų prisiminti dar vieną esminį Vakarų Europos civilizacinį lūžį. Tai šio regiono skilimas į katalikiškąją pietinę Vakarų Europą (Italiją, Ispaniją, Portugaliją) ir protestantiškąją šiaurinę Vakarų Europą arba Vakarų Šiaurę (North Western Europe). Tai tarsi paremia kitą civilizacinę dimensiją – ne Vakarų-Rytų distinkciją, kuria iki šiol grindžiami visi civilizaciniai modeliai, o naują, atrodo, tik XX a. pabaigoje gimusią distinkciją Šiaurė-Pietūs. Čia esminga yra tai, kad ši distinkcija leidžia geriau paaiškinti modernųjų laikų pasaulio istoriją. Visų kapitalizmo civilizacijos išskyrimo autoritetų nuomone, lyginant visuomenes ir civilizacijas, esmingesnė yra ne Rytų–Vakarų ašis, o „kapitalistiškos“ ir protestantiškos Šiaurės bei kapitalizmo dvasiai svetimų katalikiškų agrarinių Pietų perskyra. Tai leidžia atskirti nuo tradiciškai Vakarų civilizacijai priskiriamų Vakarų Šiaurės kraštų ne tik arabų civilizaciją, bet ir Lotynų Ameriką ar net pastarąją pagimdžiusias katalikiškąsias Pietų Europos šalis. Lietuva šioje vietoje, matyt, taptų šiauriausiais Pietumis. Tačiau mums ne šis paradoksas yra svarbu. Esmingiau yra tai, kad „moderniajame“ pasaulio vaizdinyje Europos civilizacija ir jos ištakos netenka aktualumo.

³² *Halecki O.* The Limits and Divisions of European History. New York, 1950; *Halecki O.* Borderlands of Western Civilization. New York, 1952; *Europa: Grenzen und Gliederung seiner Geschichte.* Darmstadt, 1957; *Historia Europy – jej granice i podziały.* Lublin, 1994.

Vis dėlto, popetrinė Rusija dažnai yra laikoma Europos civilizacijos ar bent istorijos dalimi. Kartais tiesiog sakoma, kad „St. Peterburgo amžius 1702–1918 m. – tai Rusijos narystės Europoje amžius“³³. Rusijos atskyrimo nuo Vakarų ar Europos šalininkai šiam teiginiui priešpriešina kitą teiginį – ir popetrinė Rusija yra despotinė, despotizmas yra netgi ryškesnis negu ankstesnėje Rusijos istorijoje, europeizacija arba vakarietiškėjimas yra veikiau socialinė mimikrija negu Rusijos esmės permaina³⁴. Tačiau nejaugi juridinis bajorų luomo įforminimas, Aleksandro II reformos (kuriomis caras prilygo pilietinio karo JAV Šiaurės kovai su vergvaldiniais Pietumis) ir ypač Rusija nuo 1905 m. su Dūma ir 1917 m. Laikinoji vyriausybė, laukiančia Steigiamojo susirinkimo, tėra socialinė mimikrija?

Atrodo, kad į S. Huntingtono formulę netelpa ir Bizantinių tradicijų ikipetrinė Rusija. Tie, kurie pripažįsta Bizantiją Europos dalimi, o Rusiją laiko šios civilizacijos tąsa, europietiško išvelgia daugiau ikipetrinėje negu „europeizuotoje“ Rusijoje. Manoma, kad bizantinės tradicijos sunyko kaip tik XVIII a. (taigi jų išnykimo prielaida turėjo būti Petro I „europeizacija“ arba despotizacija). Tiesa, bizantinėje Rusijoje labai svarbiu faktoriumi laikomas mongolų įsikišimas, kurio sąlygomis ir susiformavo Maskvos valstybė, eventualiai Rusija, todėl tikrąja europietiška Rusijos istorija laikoma ikimongolinė ir ikimaskvinė Kijevo Rusios ir Naugardo istorija, juolab kad pastarojoje nesunku išvelgti Vakarų civilizacijos poveikį per variagus, padėjusius Kijevo Rusios valstybingumo pagrindus. Vis dėlto kai kas popetrinės ir ikipetrinės Rusijos nepriešpriešina. H. Seton-Watsonui 1702–1917 m. laikotarpis yra Rusijos narystės Europoje laikas, juk ir ankstyvoji Rusija priklausė krikščioniškajai brolijai, nuo kurios ją atskyrė mongolai – dėl jų poveikio XVI–XVII a. Rusija Europai buvo svetima ir atstumianti³⁵.

³³ *Seton-Watson H. What Is Europe, Where Is Europe? From Mystique to Politique // Schöpflin G., Wood N. (eds.) In Search of Central Europe. Totowa–New Jersey, 1989, p. 34.*

³⁴ *Moczulski L. Geopolityka: Potęga wczasie i przetrzeni. Warszawa, 1999, s. 291. L. Moczulskis remiasi A. Toynbee autoritetu, kuris, teigdamas labai didelę reikšmę Bizantijos civilizacijai, buvo priverstas pripažinti, kad jau nuo XVIII a. pradžios prasidėjo Bizantijos tradicijos Rusijoje nuosmukis.*

³⁵ *Seton-Watson H. Seton-Watson H. What Is Europe, Where Is Europe? From Mystique to Politique // Schöpflin G., Wood N. (eds.) In Search of Central Europe. Totowa–New Jersey, 1989, pp. 33–34: „Labai svarbūs būtų 2 didieji Europos žemių užkariavimai iš rytų: 1 – Rusijos užkariautojai mongolai, kurių pasekėjai totorių Chanai tapo musulmonais ir 2 – stačiatikių slavų valstybių Balkanuose ir paties Konstantinopolio užkariautojai Osmanų turkai. Trumpai tariant, civilizacijos ir tikrojo tikėjimo pasienio žemės 200 metų driekėsi palei rytines Lenkijos sienas ir šiaurėje dabartinėje Rumunijoje, o per kitus 250 metų siena pasislinko į vakarus per Vengriją ir žemyn iki Adrijos. Už šios ribos į rytus ir pietus buvo netikintieji ir barbarai. Už jos buvo ir krikščionys, bet beveik visi stačiatikiai. Krikščioniškumas egzistavo Katalikiškoje Euro-*

Toks požiūris į Rusiją atsispindi ir reikšmingesnėse Europos dalių studijose³⁶.

Visus aptarti niuansai buvo žinomi ir O. Haleckiui, kurio koncepcijoje reikia skirti dvi sampratas. Vieno veikalo 6 skyriuje jis kalba tik apie Vakarų ir Rytų Europas, nuo jų atskirdamas Rusiją, kaip nepriklausančią Europai (prisiminkime H. Seton-Watson'ą), o to paties veikalo 7 skyriuje jis jau kalba apie dvi Vidurio Europas (Vidurio Rytų ir Vidurio Vakarų) ir Rusiją laiko Rytų Europa³⁷. Pats O. Haleckis griežčiau nesuformuluoja šio minties virsmo (todėl jis dažnai yra cituojamas labai priešaringai, neatsižvelgiant į kontekstą, šiuo atveju – netgi į konkrečių skyrių), tačiau jo požiūrį demonstruoja antrasis veikalas, pavadintas „Vidurio Europos istorija“. Vidurio Europos koncepciją O. Haleckis formuluoja taip: „jeigu Rusiją laikysime Europos dalimi, tai ji ir bus Rytų Europa“³⁸. Vadinas, šis „jeigu“ yra pasakomas, turint galvoje Rusijos istorijos historiografines kontroversijas arba „europietiškasias“ dimensijas dėl jos europietiškumo, juolab kad Europos ribos yra nusikėlusios iki Uralo dėl šių dimensijų ir kontroversijų. Taip O. Haleckis tarsi Damoklo kardo kirčiu sprendžia „amžinąją temą“ – kas yra Rusija.

Taigi jeigu Rusija nuo Kijevo valstybės ir Naugardo laikų laikytina Europos dalimi, jeigu neeuropietišku istorijos tarpsniu vertintinas tik mongolų dominavimas ir jų poveikis Rusijai, tuomet Petro I laikais Rusija pradėjo ne europeizuotis, o vakarietiškėti, kol šį procesą sustabdė ir Rusiją iš Europos išstūmė komunizmas. O. Haleckio išlygą „jeigu“ galima komentuoti taip – Rytų Europa yra tarpais nutrūkstančios europietiškosios istorijos Europa. Tiesa, šią išvadą, interpretuojant O. Haleckį, galima būtų taikyti ir Balkanams su jų turkiškuoju raidos tarpsniu. Kaip matysime vėliau, šis aspektas laikytinas tam tikru O. Haleckio koncepcijos priešaringumu ar neišbaigtumu. Net jeigu minėtasis priešaringumas taptų argumentu ir Balkanus laikyti Rytų Europa, liktų atviras klausimas, kaip interpretuoti Lenkijos, Vengrijos ir Čekijos ir tuo labiau Baltijos kraštų jungimą prie komu-

poje, į vakarus nuo totorių ir Osmanų sienų. <...> Balkanų stačiatikiai liko turkų priespaudoje dar 400 metų, bet rusai iškilo į areną anksčiau. Jau XVI a. Maskvos kunigaikštija greitai augo į stiprią karinę jėgą. <...> XVII a. ir ypač XVIII a. Europos idėja pakeitė krikščioniškumo idėją Vakaruose. <...> Europa pakeitė krikščioniškumą katalikiškose ir protestantiškose žemėse, bet to nematome Rusijoje. Maskva buvo krikščioniškoji, o Europa buvo kažkas svetimo ir atstumiančio, kur dominavo romaniška–vokiška schizma. <...> Petras I nutarė, kad Rusija turi tapti Europos dalimi, ir jo pasekėjai niekada neatsisakė šio tikslo. <...> St. Peterburgo amžius 1702–1918 m. – tai Rusijos narystės Europoje amžius“.

³⁶ Zernack K. Osteuropa: Eine Einführung in seine Geschichte. München, 1977, s. 61; Conze W. Conze W. Ostmitteleuropa: Von der Spätantik bis zum 18. Jahrhundert. München, 1992, p. 34; Szücs J. Trzy Europy. Lublin, 1995, s. 32–34.

³⁷ Halecki O. The Limits and Divisions of European History. New York, 1950, pp. 105–145.

³⁸ Halecki O. Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe. New York, 1952.

nistinės Rusijos. Vis dėlto „ilgų“ ir „trumpų“ distancijų konceptas leidžia ir šiuo atveju atskirti minėtuosius kraštus ne tik nuo Rusijos, bet ir nuo Balkanų³⁹. Šiam O. Haleckio teiginiui iš esmės buvo pritarta vėlesnėse reikšmingiausiose Europos regionų paieškų koncepcijose.

VIDURIO RYTŲ EUROPA IR LIETUVA

50 metų Europa gyveno pasidalijusi į Vakarų ir Rytų Europą. Ten, kur demokrati- ja – Vakarai, ten, kur komunizmas – Rytai. Tokia buvo politinė realybė. Komunis- tinė sistema žlugo, taigi politinės realijos pasikeitė, tačiau Rytų ir Vakarų Europų priešpriešos koncepcija liko: turtingos ir galias demokratijos tradicijas turinčios šalys yra Vakarai, o visas pokomunistinis pasaulis yra Rytų Europa. Tokiu atveju Rytų Europa yra ne tik Berlynas, Praha, Budapeštas, ne tik Vilnius ir Talinas, ne tik Sankt-Peterburgas ir Maskva, bet ir Vladivostokas. Intuiciškai aišku, kad kažkas tokioje koncepcijoje negerai – negali toks kontinentas būti vienodas. Kitą variantą dar komunistiniais laikais pasiūlė Vengrijos, Čekijos, Lenkijos istoriografai ir poli- tikai, prisiminę akivaizdžiai ideologiškai kryptingą Vidurio Europos konceptą¹⁵ – egzistuoja regionas, kuris, skirtingai negu Rytų Europa, ne pats pasirinko komu- nizmą. Tokio varianto glausčiausią formuluotę išplatino žymus čekų disidentas Milanas Kundera: Vidurio Europa yra atplėšti Vakarai, Viena dūsta Vakarų pasau- lio pakrašty, nes yra praradusi savąjį regioną – Čekiją, Vengriją, Slovakiją, Lenkiją – tai yra Vidurio Europą. Nesunku pastebėti, kad tokia formuluotė tėra kitas Rytų ir Vakarų Europų priešpriešos variantas. Bent jau Lietuvoje ši koncepcija yra tapusi stereotipu, iš kurio kyla naujas – „ėjimo į Europą“ stereotipas. Bet juk vėl kažkas negerai – netgi nėra skirtumo tarp Paryžiaus ir Vilniaus. Nejaugi turim numoti ranka į tokį faktą, kad frankų karalius Chlodvigas krikštijasi 486 m., o Lietuvoje krikščionybė įsigali vos ne po tūkstančio metų, nejaugi 1000 metų nieko nereikia? Nejaugi Vidurio Europą nuo Vakarų atskyrė tik „geležinė uždanga“, nejaugi per šį tūkstantmetį nebuvo skirtumo tarp Paryžiaus ir Vilniaus, Krokuvos, Budapešto?

Bet kuriuo atveju nūdienos politologai Lietuvą regi visiškai skirtinguose regio- nuose. Amerikiečių politologui S. Huntingtonui Lietuva yra Vakarų dalis, o lenkų istorikui ir politologui B. Cywinskiui – „nerusiškoji“ Rytų Europos dalis. Jau šie pavyzdžiai rodo (kitų kol kas nesvarstome), kad Lietuvos istorinės–regioninės pri- klausomybės problemą reikia svarstyti iš naujo.

³⁹ Jenő Szűcs Balkanus apskritai palieka už svarstymo objekto ribų, nes juose per penkis šimtus metų „sunojo europietiškos struktūros“ (Szűcs J. *Trzy Europy*. Lublin, 1995, s. 34).

Jei iki X a. Europa egzistavo Karolio Didžiojo imperijos ribose, tai X–XIII a. suiformavo „reiškinys, kurį galima pavadinti Jaunesniąja Europa, Naująja Europa, o galime pavadinti ir Rytų Europa“. Į šalių, išpažįstančių krikščionybę ir savo veiklą grindžiančių Romos teise, šeimą įsijungė Norvegija, Švedija, Danija, Lenkija, Kijevo Rusia, Vengrija, Čekija. Senajai Europai ilgam likus „pagrindine, vyriausiąja, pamatine Europa“, naujos tautos jau vien savo buvimu praturtino jos įvairovę.

Naujosios Europos sampratos skiriasi. Jei pritarstume koncepcijai, kad Vakarų civilizacija (ar Vakarų Europa) gimė ant Vakarų Romos imperijos griuvėsių (ten, kur barbarai, sugriaudami antikinę civilizaciją, perėmė iš jos, anot lietuvių filosofo Arvydo Šliogerio, „substancinį individualizmą“), tai Naujoji Europa yra poantikinė Europa ir prasideda ji į šiaurę nuo Romos imperijos *limes* arba Reino ir Dunojaus⁴⁰. Tačiau K. Zernackas linkęs manyti Vakarų Europos istorijos pamatus glūdint Karolio Didžiojo imperijoje, todėl jam Naujoji Europa – pokarolinginė Europa, o simbolinė riba – Elbė⁴¹. Nemanytume, kad šios koncepcijos esmingai prieštarauja viena kitai – jos tik nužymi Europos vakarietiško bangas. Taigi kažkur tarp Vakarų ir Rytų Europos driekiasi regionas, kurį turi sudaryti visos vėluojančios šalys, nepriskirtinos Vakarų Europai. Zernackas Naująją Europą vadina Rytų Europa, bet tai, kaip minėta, mūsų neįtikino, Werneris Conze – Vidurio Europa, besidriekiančia nuo Reino iki Lietuvos. Vidurio Europa Conzei nėra vientisa – regioną tarp Reino ir Elbės jis vadina Senąja (vokiška) Vidurio Europa arba Vakarų Vidurio Europa (*westliches Mitteleuropa*), o regioną į rytus nuo Elbės, t.y. Lenkiją, Čekiją, Vengriją ir t.t. – Vidurio Rytų Europa arba rytine Vidurio Europa (*östliches Mitteleuropa*). Koncepcija sklandžiai išdėstyta ir įtikinanti⁴². Jei ne terminologinė painiava, atsirandanti verčiant sąvokas iš vienos kalbos į kitą, galima būtų šioje vietoje ir sustoti, akcentuojant, kad „Vidurio Rytų Europa“ (*Ostmitteleuropa*) – tai ne „Vidurio ir Rytų Europa“, o Rytinė Vidurio Europos dalis (*östliches Mitteleuropa*). Beje, gal reikėtų apskritai atsakyti komplikuoatų sąvokų. Jei analizuosime viso Europos tūkstantmečio balansą, tai gal teks pripažinti, kad Vokietija vienu istoriniu momentu tapo integraliu civilizaciniu dariniu nuo Triero ir Mainzo iki Marienburgo, Konigsbergo ir Klaipėdos (Memelio). Tai gal vokiečių civilizacijos rytines ribas galima būtų laikyti Vakarų Europos ribomis, o tai, ką W. Conze vadina Rytine Vidurio Europa⁴³, pavadinti tiesiog Vidurio Europa? Tokį teiginį paremtų ir šiandieninis „Vidurio ir Rytų Europos“ sąvokos vartojimas. Pa-

⁴⁰ Conze W. *Ostmitteleuropa: Von der Spätantik bis zum 18. Jahrhundert*. München, 1992, s. 34.

⁴¹ Zernack K. *Osteuropa: Eine Einführung in seine Geschichte*. München, 1977, s. 37, 83.

⁴² Conze W. *Ostmitteleuropa: Von der Spätantik bis zum 18. Jahrhundert*. München, 1992, s. 34.

⁴³ Tarp kitko, Vidurio Rytų Europos ir Vidurio Europos sąvokas W. Conze kai kur vartoja sinonimiškai. Žr.: Conze W. *Ostmitteleuropa: Von der Spätantik bis zum 18. Jahrhundert*. München, 1992, s. 1–4.

prastai turima galvoje regionas į rytus nuo Vokietijos, bet juk nesakoma – „Vidurio Rytų ir Rytų Europa“. Taigi šiuo atveju Vidurio Rytų Europa savaime yra laikoma Vidurio Europa.

Kur baigiasi Rytų Europa? Palyginkime Lietuvos ir Rusijos istorijas. Pirmiausiai į akis krintantis skirtumas – Rusija yra rytietiškosios krikščionybės šalis, o Lietuva tiek pirmą nepavykusį kartą 1251 m., tiek 1387 m. pasirinko katalikišką krikštą. Tiesa, pagoniškoje Lietuvoje, karo su Vokiečių Ordinu izoliuotoje nuo Vakarų Europos, sklido įtakos ir mados iš stačiatikiškų regionų, ypač tų, kuriuos aneksavo LDK: Vilniuje yra cerkvių, kurių statybos ištakos siekia XIV a.; dalis valdančiojo elito priėmė stačiatikišką krikštą; senojoje Lietuvoje paplitęs gudų raštas kildintinas taip pat iš stačiatikių vienuolynų raštijos tradicijų. Tačiau cerkvės Lietuvos kultūros visumos požiūriu – tai tik marginalija, lietuvių stačiatikiai kunigaikščiai – politinio gyvenimo periferija, gudiškasis raštas – tik techninė priemonė. Neįmanoma paneigti teiginio, kad XIII–XIV a. Lietuvoje dominuoja pagonybė, o vėliau – katalikybė, įgijusi valstybinės religijos statusą. Visa tai mokslui nėra nauji dalykai. Kaip tik riba tarp „graiķų“ ir „lotynų“ krikščioniškujų konfesijų dažniausiai ir laikoma Rytų Europos riba. Būtent tokią koncepciją išsamiausiai suformulavo W. Conze, tarp kitko, teigęs, kad šios ribos baigė formuotis apie 1400 m.⁴⁴ (aišku, kad pagrindą tokiam teiginiui teikia 1387 m. Lietuvos krikštas). Jo brėžiamos „lotyniškojo pasaulio“ (taigi ir Rytų Europos) ribos – Narva, Kronštadtas (senosios Vengrijos arba Transilvanijos riba šiandieninėje Rumunijoje), Spaletto (Dalmatijos piečiausia riba) – sutampa su jau minėtomis S. Huntingtono brėžiamomis ribomis. Taigi metaforiškai tariant, Rytų Europos skiriamoji riba (bent jau remiantis konfesiniais kriterijais) eina tik truputį toliau į rytus nuo Vilniaus, ten, kur baigiasi etninė ir katalikiška Lietuva. Aišku, lieka didžiulė problema, kaip konfesiniai skirtumai (turint galvoje, kad teologiniu požiūriu ryškiausias skirtumas tarp katalikybės ir stačiatikybės tėra filioque dogma) gali nulemti civilizacinius skirtumus. Turbūt ne tiek šie skirtumai, kiek katalikybės teikiamas atsivėrimas Vakarams leido Lietuvai pergyventi vakarietiškas kultūrinės epochas: gotiką, renesansą ir reformaciją, baroką (tarp kitko, rytinės šių stilių architektūros ribos kartais laikomos regioninėmis ribomis), švietimo epochą ir klasicizmą bei romantizmą. Rusija į šią grandinę įsijungė tik tai nuo Petro I laikų. W. Conze yra pažymėjęs, kad konfesiniai kriterijai nėra vieninteliai: Lietuvos ir Maskvos valstybės bei visuomenės, jo manymu, skiriasi miestų padėtimi ir teisėmis (Lietuvos miestai nuo XIV a. pabaigos pradeda įgyti savivaldos, arba Magdeburgo, teisę) bei valstiečių ūkio pobūdžiu⁴⁵, tačiau šie teiginiai plačiau išdėstyti nebuvo.

⁴⁴ Conze W. Ostmitteleuropa: Von der Spätantik bis zum 18. Jahrhundert. München, 1992, s. 105.

⁴⁵ Ten pat, s. 81.

Tad pradėkime nuo politinių struktūrų. Plačiai žinoma tiesa, kad katalikų bažnyčia visada buvo lyg ir valstybė valstybėje, t. y. savarankiška korporacija su centru Romoje, o stačiatikių bažnyčia – visada buvo prijungta prie valstybės dominavimo struktūrų, todėl būtina aptarti valstybės arba valdymo pobūdį. Anksčiau viduramžiais skirtumai dar nežymūs, juolab kad Lietuva vėlai sukuria valstybę. Jie išryškėja, kai Lietuvoje XV a. pradeda formuotis luominė visuomenė. 1566 m. Lietuvoje galutinai susiformuoja bajoriškojo parlamentarizmo sistema arba luominė monarchija. Rusijos istorijoje tokius procesus surasti sunku, todėl istoriografijoje ilgai buvo bandoma Rusijai pritaikyti absoliutizmo schemą, taip nutrinant skirtumą tarp Vakarų XVII–XVIII a. absoliutizmo ir tūkstantmetes tradicijas turinčių Rytų despotizmų. Visuomenės atstovavimo linkme Rusija pasuko tikrai XX a. pradžioje, bet ir tos užuomazgos tapo tik istorijos epizodu, nes 1917 m. Rusija grįžo prie naujo despotizmo (šiuo požiūriu Karlo Wittfogelio koncepcija⁴⁶, mūsų įsitikinimu, nėra praradusi mokslinio aktualumo ir mokslinės vertės).

Fundamentaliai skyrėsi ir nuosavybės santykiai. Dar XX a. pradžioje Rusijoje tebeviešpatavo kaimo bendruomenės. 1910 m. pradėtą Stolypino reformą nutraukė Pirmasis pasaulinis karas. Individualius ūkius tesuspėjo suformuoti 10 % valstiečių. Tuo tarpu Lietuva, kaip parodė prof. E. Gudavičiaus tyrinėjimai, jau XII a. pabaigoje perėjo prie viduramžiško individualaus valstiečio ūkio – alodo, atsiradusio frankuose ir nulėmusio visą vėlesnę Vakarų žemės ūkio modelio ir valstietijos formavimosi tradiciją. Valstiečių nuosavybės teisės į žemę procesas yra ne kas kita kaip alodo virtimas ūbu, t. y. individualaus ūkininkavimo valda feodaliniame dvare. Ūbo arba individualaus ūkininkavimo Lietuvoje priešpriešą „solidariam ūkininkavimui“ ir periodiškoms žemės perdaloms Europos rytuose yra pateikęs W. Conze⁴⁷. Šio istoriko išvados įėjo į šiuolaikinę Europos valstietijos istorijos sintezę – vokiečių istorikas Werneris Röseneris⁴⁸ teigia, kad visa Europos valstietijos istorija remiasi ūbo principais, į savo analizės lauką jis įtraukia ir Baltijos regioną, taip parodydamas savo subtilų Vakarų ūkininkavimo ribos suvokimą.

Taigi tiek kultūros, tiek valdymo, tiek ūkio srityse tarp Lietuvos ir Rusijos istorijų yra per daug didelių skirtumų, kad būtų galima šias šalis priskirti tam pačiam istoriniam regionui. Jei Lietuva – ne Rytų Europa, tai juo labiau šiam regionui nepriskirtinos Lenkija, Vengrija, Čekija, Slovakija.

Jeigu Lietuva nepriklauso nei Rytų, nei Vakarų Europai, tai neabejodami galėtume pasakyti, kad ji yra Vidurio Europos dalis. Bet klausimas nėra toks lengvas.

⁴⁶ Wittfogel K. Orientalische Despotie: Eine Vergleichende Untersuchung totaler Macht. Köln-Berlin, 1963.

⁴⁷ Conze W. Ostmitteleuropa: Von der Spätantik bis zum 18. Jahrhundert. München, 1992, s. 81.

⁴⁸ Rösener W. Die Bauern in der europäischen Geschichte. München, 1993, s. 34.

XX a. viduryje Čekija, Slovakija, Vengrija, Lenkija buvo komunistinio pasaulio dalis, bet ne komunizmo citadelės dalis. Iš Lietuvos į Sibirą buvo deportuota beveik 200 tūkstančių žmonių (kas 15-tas žmogus). Apskritai Antrojo pasaulinio karo metų palikimas yra dar žiauresnis – žuvo, buvo ištremta arba išblaškyta trečdalis visuomenės (apie 1 mln. žmonių). XIX a. su žiauriausiomis Rusijos represijomis susidūrė tik Lietuva ir dalis Lenkijos, XIX a. antrojoje pusėje iš Lietuvos emigravo trečdalis etninių lietuvių. Vidurio Europa su tokiais iššūkiais nesusidūrė. Net ir viduramžiais lietuviai valstybę sukūrė trimis amžiais vėliau negu Lenkija, krikštijosi, kaip minėta, dar šimtmečiu vėliau ir visi kiti istoriniai procesai dažnai vyko 100–200 metų vėliau. Galėtume sakyti, kad Lietuva yra savarankiškas fenomenas, ypač XIII–XIV a. Ir vis dėlto tūkstantmečio analizė leistų teigti, kad Lietuvos istorija nėra tokia savarankiška, kad reiktų pradėti ieškoti dar vieno istorinio regiono. Lietuva yra labiausiai vėluojanti, labiausiai nualinta Vidurio Europos dalis. Prof. Edvardas Gudavičius Lietuvą yra pavadinęs „trečiojo Europos ešelono vieninteliu nariu“. Jei XI a. Lietuvos judėjimą kartu su Vidurio Europa sutrukdė Rytai, tai iš naujo pakilusi XIII a. Lietuva, skirtingai negu kitos Vidurio Europos šalys, susidūrė su kitokia Vakarų Europa. Ji susidūrė su į kryžiaus karus pakilusiais Vakarais, nebepripažįstančiais teisės pagonims savarankiškai krikštytis. Lietuva – vienintelė iš Vidurio Europos šalių – turėjo atlaikyti XIII–XIV a. kryžiaus karą prie Baltijos. Lietuvos krikštas ir kartu su Lenkija pasiekta pergalė Žalgirio mūšyje sustabdė Vakarų agresiją ir sudarė prielaidas žengimui kartu su Vidurio Europos šalimis. Jau pirmieji krikščioniški Lietuvos valdovai, siekdami įrodyti, kad jie yra „princepses christiani“, patys pradėjo organizuoti kryžiaus žygius prieš totorius, formuodami „antemurale Christianitatis“ ideologiją. Vienas iš jų popiežiui rašys, kad Lietuva yra „ant viso krikščionių pasaulio sienos“ (*in finibus totius Christianitatis*). Tai buvo tik Lietuvos europeizacijos pradžia. Lietuvai XV a. teko atlikti tokį civilizacinį šuolį, su koku neteko susidurti nė vienai Vidurio Europos šaliai. Per šimtmetį tai buvo padaryta. XVI a. Lietuvos visuomenė įsiliejo į Vidurio Europą. Nuosavybės santykiuose susiformavo leno teisė, socialinėje–ūkinėje struktūroje – riterio dvaras (*feodas*) ir baudžiava, politinėje–socialinėje struktūroje – bajorų luomas ir luominė monarchija, miestų ūkyje – cechai, ideologijoje – labai mažai vėlavusi reformacija ir kontreformacija, edukacijoje – švietimo sistema su katedrinėmis mokyklomis bei jų triviumu, kolegijomis ir universitetu. Bent jau visuomenės elito tarpe įsigali krikščioniškasis mentalitetas, susiformuoja bajorų tauta su istorine savimone ir tautine kronika, Lietuvoje pradedamos rašyti knygos (1499 m.), imama jas spausdinti, atsiranda lietuviška knyga (1547 m. – emigracijoje Prūsijoje, 1595 m. – pačioje LDK). Visi šie procesai leidžia teigti, kad Lietuva, davusi Vidurio Europą apjungusią Jogailaičių dinastiją, tapo lygiaverte (šalia Vengrijos, Čekijos ir Len-

kijos) Jogailaičių Europos dalimi. Nuslopus čekų tautiniam pasipriešinimui prieš vokiečius ir Prahai vis labiau virstant Vakarų Europos miestu, po 1526 m. Mohačo tragedijos žlugus Vengrijos valstybei, Vidurio Europos lydere liko Lenkija. Tačiau šalia tikros to meto Vidurio Europos sostinės Krokuvos liko tik dar viena sostinė – Vilnius. Dar turės praeiti 200 metų, kol Vidurio Europą pasidalys Austrija, Prūsija ir Rusija. Tačiau liko Vidurio Europos palikimas, išsiliejęs tautiniais vengrų, čekų, slovakų, lenkų, lietuvių sąjūdžiais, atvedusiais prie nepriklausomų valstybių susikūrimo XX a. pirmoje pusėje. Likimo bendrumo simbolis: į galingus Vidurio Europos pasipriešinimo judėjimus – 1956 m. revoliuciją Vengrijoje, į 1968 m. „Prahos pavasarį“ – Lietuva solidarčiai reagavo 1972 m. Kauno įvykiais, nors savo mastu žymiai kuklesniais, bet taip pat nukreiptais prieš komunizmo sistemą.

Grįžkime prie W. Conzės ir S. Huntingtono. Būtent jo koncepcija tiksliausiai apibrėžia Vidurio Europos rytinę liniją: Slovėnija, Kroatija, dalis Rumunijos – Transilvanija, Vengrija, Vakarų Ukraina, Vakarų Baltarusija, Lietuva, Latvija, Estija. Abejodami dėl Latvijos ir Estijos, visada buvusių arčiau Šiaurės Europos, drausiai pridurdami Lenkiją, Slovakiją ir Čekiją, susidarome išsamų Vidurio Europos vaizdą.

Vidurio Rytų Europos rytinės ribos problema ir LDK

Tačiau tada iškyla Vidurio Europos rytinės ribos problema arba Lietuvos rytinių ribų problema. Kitaip tariant, susidaro LDK santykio su Vidurio Europa problema. Kaip matėme W. Conze ir S. Huntingtonas Vidurio Europos ribą bėžia per LDK vidurį. Tai nėra vienintelė dominuojanti pozicija. Pavyzdžiui, L. R. Johnson palieka erdvę svarstymams⁴⁹. Bene vienintelis Leszekas Moczulskis suabejojo S. Huntingtono (nuo XV a. iki šių dienų nepasikeitusia ir tik pagal konfesinius kriterijus brėžiama) Europos civilizacijos rytine riba. Atgaivindamas ir plėtodamas F. Koneczny ir O. Haleckio civilizacines teorijas, šią ribą istorijos bėgyje jis laiko kintančia, ir, tai labai svarbu, įtraukia visą LDK (ir vėlesnę ATR) į Europos civilizacinę erdvę. Net XIX a., matydamas esminius skirtumus tarp Rusijos ir Europos civilizacijų, jis brėžia tarp jų ribas, iš esmės sutampančias su buvusios Lenki-

⁴⁹ Lonnie R. Johnson: „The „maximum“ historical borders of this region date back to around 1500 and correspond to the Holy Roman Empire of the German Nation, the southern and eastern frontiers of the Kingdom of Hungary, and the eastern frontier of Poland–Lithuania. Central Europe is a dynamic historical concept, not a static spatial one, therefore its frontiers have shifted throughout the ages. For example, Lithuania, a fair share of Belaruss, and western Ukraine are in Eastern Europe today, but they were in Central Europe 250 years ago because they then were parts of Poland“ (*Johnson L. R. Central Europe: Enemies, Neighbours, Friends. Oxford, 1996, p. 4*).

jos-Lietuvos valstybės rytine siena⁵⁰ – tai vakarinė „miro“ (kolektyvinės valstiečių žemės nuosavybės) riba, tai rytinė amatininkystės ir europinės darbininkijos formavimosi riba, tai rytinė europietiškos švietimo sistemos riba. Tačiau lieka neatsakyta į klausimus, kuriuos būtina kelti ligšioliniams istoriniams tyrimams. Žinome, kad XVII–XVIII a. vakarietiškoji lotyniškoji kultūra ir baroko architektūra buvo pasiekusi Dnieprą, Mogiliavą ir Mstislavlį. Tas ribas pasiekė ir edukacinė sistema, ir bajorų paviatų savivalda, ir miestų Magdeburgo teisė, ir žydų bei vokiečių kolonizacija. Visa tai apėmė stačiatikiškos kilmės regioną, dabar didžiaja dalimi virtusį unitiniu graikų katalikų regionu. Reikėtų kelti klausimą, ar šis unitinis regionas yra integralus Vidurio Europai, ar yra tik tarpinė zona? Tačiau visų pirma reikėtų atsakyti į klausimą, ar individualaus (alodo, feodo) ir bendruomeninio (miro) ūkininkavimo riba, taip pat ir individualios nuosavybės paplitimas, sutampa su Vidurio Europos rytine riba?

Visa tai leistų teigti, kad S. Huntingtono ir W. Conze koncepcija, apimanti tik paskutiniuosius du šimtmečius ir brėžianti ribą tarp lotyniškojo ir graikiškojo LDK regionų, turi būti iš esmės persvarstyta.

IŠVADOS

1. LDK istorinė erdvė šiandien aktualizuojasi tiek Rusijos, tiek Vakarų geopolitiniuose diskursuose.
2. Jerzy Giedroyc'o ULB (Ukraina, Lietuva, Baltarusija) regiono koncepcija turi aiškią kultūrinę dimensiją, kuri atveria kelią svarstymams apie šio regiono istorinį tapatumą su LDK.
3. Europos gimimą apibrėžus Antika, bizantinė kultūrinė tradicija ir Rusija taip pat laikytinos Europos dalimi – Rytų Europa.
4. Lietuvą priskyrus Vidurio Rytų Europai išlieka rytinio – unitinio LDK regiono bei Vidurio Rytų Europos rytinių ribų problema.

⁵⁰ Moczulski L. Geopolityka: potęga w czasie i przetrzeni. Warszawa, 1999, s. 276, 293, 303.

LIETUVOS
DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTIJOS
POLITINĖ
TAUTA. LIETUVIŠKOJI
PERSPEKTYVA © *Jūratė Kiaupienė*

ĮVADAS

Šiuolaikinėje istoriografijoje jau antrą dešimtmetį aktyviai vyksta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (LDK) paveldo „dalybos“, iš įvairių perspektyvų svarstomas modernių tautų ir jų sukurtų tautinių valstybių santykis su praeitimi. Tai sudėtingas procesas, kurį apsunkina ir tai, kad iki šiol nėra susiformavusi istorinės „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos erdvės“ informacinė sistema¹. Tokių diskusijų kontekste plėtojant Alfredo Bumblauskio pasiūlytą „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos erdvės“ informacinės sistemos kaip veiksnio, kuris formuoja šiuolaikinės visuomenės istorinę savimonę, tvirtina istorijos žiniomis pagrįstas moderniasias pilietiškumo ir patriotizmo nuostatas, kūrimo diskursą, gali pasitarnauti sociopolitinio fenomeno *LDK politinė tauta* pažinimas.

Sąvoka *politinė tauta* neturi istorinių šaknų, yra modernių laikų politinės filosofijos konstruktas. Istorikai diskutuoja dėl šios sąvokos turinio ir jos taikymo sociopolitinės ir sociokultūrinės Viduramžių ir ankstyvųjų Naujųjų laikų istorijos tyrimuose pagrįstumo. Apsisprendimą kiekvienu atveju nulemia istoriko pasirinkti tyrimo strategija. Sąvoką *politinė tauta* renkasi konstruktyvizmo strategijos šalininkai, kurie stengiasi nekartoti šaltiniuose vartojamų sąvokų ir terminų, o sukurti savą, šiuolaikiniam Skaitytojui suprantamą konceptualią kalbą².

LDK politinės tautos tyrimų istorija nėra ilga. Jos klostymosi ir sandaros tyrimą pradėjęs Lenkijos istorikas Jerzy Suchocki 1983 m. suformulavo šio fenomeno sampratą. J. Suchockio manymu, 1385–1569 m. laikotarpiu, kurį jis vadina vėlyvaisiais Viduramžiais, *LDK politinę tautą* sudarė valstybę valdžiusio visuomenės sluoksnio (lenkiškai – *wspólnota państwowa*) viršūnė – kunigaikščiai ir didikai, buvę aukščiausiais valstybės pareigūnais, bei intelektualinį elitą sudarę dvasininkai. Tyrinėtojas pateikia vardinius sąrašus giminių, kurios, jo manymu, sudarė politinę tautą, pa-

¹ Plg. žr.: *Bumblauskas A.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos paveldo „dalybos“ ir „Litva / Lietuva“ distinkcijos konceptas // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“ / Leidinių sudarė A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008, p. 15–66.

² Plg. žr.: *Norkus Z.* Maxo Weberio feodalizmo samprata ir Lietuvos istorija // Lietuvos istorijos studijos. T. 1. Vilnius, 1992, p. 44–45.

rodo jos sudėties kitimą, įsiliejant į ją LDK Rusios žemių atstovams slavams stačiatikiams³.

Lietuvos istorikai, Edvardas Gudavičius, Rita Trimonienė, Mečislovas Jučas, paskutiniajame XX a. dešimtmetyje pradėję svarstyti *LDK politinės tautos* susiformavimo problemą, suformulavo pirmąsias lietuviškąsias jos sampratas⁴.

E. Gudavičius ir R. Trimonienė aptarė *politinės tautos* radimosi aplinkybes, ir padarė išvadą, kad *LDK politinė tauta* klostėsi formuojantis luominei monarchijai. Tačiau skirtingai nuo Vakarų Europos, kur „politinių kūną“ sudarė dvasininkija, bajorija ir biurgeriai, skirtingai nuo Vidurio Europos, kur ji sudarė dvasininkija ir bajorija, Lietuvoje, priklausančioje rytinei Vidurio Europos periferinei daliai, *politinei tautai* priskirtinos tik feodalinės viršūnės. Minėtieji autoriai pabrėžė, kad XV–XVI a. į *politinės tautos* formavimosi procesą įsijungė ne tik lietuviai, bet ir kitų tautybių feodalai. Tačiau, Lietuvos, kaip valstybės politinio centro, prioritetas sąlygojo būtent lietuvių politinės tautos formavimąsi.

Plėtodami bajoriškąsias lietuvių tautos koncepciją, E. Gudavičius ir R. Trimonienė atkreipė dėmesį, kad XVI a. pirmojoje pusėje bajoriją tapatinti su *politine tauta* vargu ar galima. Į šią sampratą įeina tik jos viršūnė – kunigaikščiai, ponija. Kita vertus, bajorija, įtraukta į valstybinių teisės aktų rengimą, dalyvaudama sprendžiant ekonominius, finansinius šalies klausimus, pradėjo save suvokti kaip *civilis societate* – kaip piliečius, o tai yra paskutinė pakopa žengiant į *conventiones generales* struktūrą. XVI a. antrojoje pusėje bajorija įsiliejo į *politinę tautą*. Kadangi LDK susiformavo vienaluomė monarchijos struktūra, kurios pagrindą sudarė bajorija, tai nuo XV a. būtų tikslinga kalbėti apie bajoriškąją lietuvių tautą. Autoriai pabrėžė, kad Lietuvos valstybės centralizacijos proceso spartumas, išorinių veiksnių įtaka vidaus gyvenimui lėmė *politinės tautos* formavimosi visos valstybės mastu eigą, todėl XVI a. antrojoje pusėje jau galima kalbėti apie bajorišką lietuvių tautos, į kurią jau buvo įtraukta ir gudiškų žemių aristokratija, susikūrimą⁵.

Lietuvos istorijos iki 1569 m. sintezėje E. Gudavičius dar kartą akcentuoja, kad XVI a. viduryje bajoriškoji lietuvių tauta tapo istorine realybe ir teikia sąvoką *bajo-*

³ *Suchocki J.* Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza // *Zapiski Historyczne*. T. XLVIII, 1983, zeszyt 1–2, s. 31–78.

⁴ *Trimonienė R.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus konsolidacijos ir „politinės tautos“ formavimosi problema // Lietuvos istorijos studijos. T. 2. Vilnius, 1994, p. 17–34; *Trimonienė R.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Vidurio Europa XV–XVI a. sandūroje. Šiauliai, 1996; *Trimonienė R., Gudavičius E.* Bajoriškoji lietuvių tauta ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštija // *Dienovidis*, 1999, vasaris-kovas, nr. 5–9; *Jučas M.* Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid.–XIX a. pr.). Vilnius: Aidai, 2000, p. 183–214.

⁵ *Trimonienė R., Gudavičius E.* Bajoriškoji lietuvių tauta ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštija // *Dienovidis*, 1999, vasaris-kovas, nr. 5–9, p. 10.

*riškoji politinė lietuvių tauta*⁶. Mečislovas Jučas pasirinko platesnę fenomeno *politinė tauta* tyrimo perspektyvą, jo pažinimą susiejo ne tik su bajorijos politinių ir pilietinių teisių plėtros procesu, bet ir su bajoriškosios žemėvaldos raida, nagrinėjo šiuos tarpusavyje susijusius reiškinius Lietuvos ir Lenkijos unijų kontekste.

Pagrindiniai *politinės tautos* formavimo principai, šio autoriaus įsitikinimu, buvo šie: žemutinės nobilių grandies išstūmimas į valstiečius, išimtinės nobilių karo tarnybos įvedimas, vienodas visam luomui juridinis imunitetas, teismų savivaldybė, luomo politinės teisės. *Politinės tautos* genezė truko du šimtmečius – nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. pabaigos. Tauta buvo formuojama iš viršaus valdovų privilegijomis. Jos pagrindiniai bruožai buvo šie: 1) teisė visiškai disponuoti paveldėtais ir gautais iš valstybės dvarais; 2) trigubas imunitetas – mokestinis, administracinis ir teisinis savo dominijose; 3) išimtinė teisė užimti valstybės tarnybas ir administruoti (iki gyvos galvos) gautus valstybės dvarus; 4) teismai, sudaryti teritoriniu principu visam luomui, turinčiam tame pavieta žemę, ir teisinė savivalda vietinio indigenato pagrindu; 5) pavieto seimelis – pagrindinė viso parlamentinio gyvenimo ląstelė: įstatymai buvo priimami seime visos tautos sutikimu, išreikštu per seimelius; 6) karinė tarnyba visam šlėktos-žemionių luomui, neskirstant jo į atskiras grupes. *Politinė tauta* sudarė vos 9% viso krašto gyventojų. Ji nebuvo etninė lietuvių tauta. Ją jungė ne etniniai, o pilietiniai, luominiai principai. Baltarusių stačiatikis vadino save lietuviu, Lietuvos valstybės piliečiu⁷.

Apibendrinant istoriografijos įdirbį, galima pasakyti, kad LDK istoriografijoje aptariamo fenomeno *politinė tauta* problema, jos tyrimo strategija, sąvokų ir terminų vartoseną nėra išaiškinta ir suderinta. Sociopolitiniam reiškiniui apibūdinti istorikai vienu metu vartoja keletą netapatous turinio ir nelygiaverčių sąvokų – *politinė tauta, bajorija, bajorų luomas, bajorų (šlėktų) tauta, šlėktos tauta, bajoriškoji politinė lietuvių tauta*. Tokia įvairovė komplikuoja diskusijų objektą, gali tapti paprasčiausio nesusikalbėjimo prielaida. Klausimas, ar minėtieji terminai turinio požiūriu yra identiški, ar sąvokos *bajorija, bajorų luomas* ir sąvoka *politinė tauta* yra tapačios ir ar jas reikėtų vartoti kaip sinonimus tebėra atviras.

Šie neišspręsti diskusiniai klausimai bei naujos medžiagos suteikę pastarojo dešimtmečio bajorijos istorijos tyrimai paskatino praplėsti prasminį tyrimo lauką, naujomis įžvalgomis papildyti LDK *politinės tautos* sampratą, pateikti lietuviškosios perspektyvos suformuotą šio sociopolitinio fenomeno interpretaciją. Straipsnyje stengiamasi teoriškai sumodeliuoti sąvoką *LDK politinė tauta*; atskleisti jos istori-

⁶ Plg.: Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius, 1999, p. 595–598.

⁷ Jučas M. Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid. – XIX a.pr.). Vilnius: Aidai, 2000, p. 205, 213–214.

nes ištakas, susiklostymą, struktūrą bei kaitą, raiškos visuomenės viešajame gyvenime turinį ir formas; parodyti ypatumus, nustatyti juos nulėmusius veiksnius ir sąsajas su procesais, vykusiais Vidurio Rytų Europoje; pagrįsti sąvokos *politinė tauta* taikymo ankstyvųjų Naujųjų laikų visuomenės tyrimuose prasingumą.

SĄVOKOS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTIJOS POLITINĖ TAUTA SAMPRATA

Sąvoka *LDK politinė tauta* suprantama, kaip savita sociopolitinė bendruomenė, kurios nariai įvairiais būdais dalyvavo valstybės viešajame gyvenime. *Politinė tauta* pradėjo klostytis vėlyvaisiais Viduramžiais Vidurio Rytų Europos erdvėje, Vakarų ir Rytų civilizacijų paribyje, jos sudėtis ir dydis keitėsi. Tačiau *politinė tauta* niekada neapėmė visos LDK bajorijos, nebuvo bajorų luomo atitikmuo. Bajoro statusas tik atverdavo kelią į politinę tautą, tikroji narystė buvo individuali, ją lėmė asmens apsisprendimas, jo pasirinkimas aktyviai dalyvauti viešajame politiniame valstybės gyvenime, prisiimti atsakomybę už jos likimą. Įvairių konfesijų dvasininkai, būdami viešojo gyvenimo dalyviais, įvairiu laiku taip pat įsijungė į *politinės tautos* kūrimą ir plėtrą. Kultūrinio elito atstovai, net ne bajoriškos kilmės, dėl savo viešosios veiklos pobūdžio ir poveikio sociopolitinės bendruomenės politinei kultūrai taip pat priskirtini *politinei tautai*. Svarstytinai, tolesnių tyrimų reikalauja, miestiečių individualios narystės klausimas.

Aptariamoms *politinės tautos* narių sudėtis keitėsi, į ją įsiliejant valstybės sudėtyje buvusių Rusios žemių atstovams, įvairėjo, todėl, vietoje lietuviškoje historiografijoje vartojamo apibūdinimo *lietuvių politinė tauta*, teiktina sąvoka *LDK politinė tauta*. Ji leidžia be specialaus paaiškinimo nesutapatinti etniškai, tikibiškai, kultūriškai nevienalytės sociopolitinės bendruomenės tik su viena lietuvių tauta, nesuteikti istorinei ankstyvųjų Naujųjų laikų sąvokai nederančio moderniojo tautiškumo atspalvio, teikia galimybę atskleisti tuos specifinius saitus, kurie jungė, telkė šią sudėtingos struktūros visuomenės dalį, dalyvavusią valstybės valdyme, suprasti jos prigimtį.

Svarbiausi asmens ar asmenų grupės priklausymo *LDK politinei tautai* atpažinimo kriterijai galėtų būti: 1) darbas valstybės viešojo valdymo, administracijos ir teisingumo vykdymo aparate, diplomatinėje tarnyboje, nes nuo šių pareigūnų laikysenos ir sprendimų priklausė visuomenės gyvenimas; 2) sistemingas dalyvavimas valstybės ir vietos (pavietų) viešajame politiniame procese, darbas seimuose, pavietų seimeliuose; 3) įvairialypė kūrybinė veikla, kurios rašytiniai ir žodiniai produktai formavo vertybinę politinės bendruomenės orientaciją ir valstybinę-pilietinę savimonę.

Taip suprantant *politinę tautą*, kyla klausimas, ar įmanoma nustatyti jos dydį. Šaltinių medžiaga neleidžia operuoti skaičiais. Galima tik kalbėti apie bendrąsias *politinės tautos* dydžio kitimo, jos personalinės sudėties įvairėjimo tendencijas ir šių pasikeitimų priežastis. Tikėtina, kad visuomeninio-politinio proceso dalyvių skaičius keitėsi priklausomai nuo situacijos, buvo susijęs su politinio gyvenimo įtampomis. Sociopolitinis aktyvumas išaugdavo kritiniais, valstybei ir visuomenei svarbiais momentais, kai išskildavo grėsmė.

Istorinio laiko požiūriu tiriamam sociopolitiniam fenomenui apibūdinti pasirinkta sąvoka *ankstyvųjų Naujųjų laikų politinė tauta*, suprantant, kad jo raidoje galima rasti bruožų, ateinančių iš Viduramžių bei išvelgti vadinamojo Naujųjų laikų „inkubatoriaus“ situaciją⁸. Sutinkant su teze, kad lietuviškieji Viduramžiai buvo neužbaigti ir kad neretai tipiškai Viduramžių fenomenai buvo plėtojami XVI ar net XVII a.⁹, pabrėžiama, kad pavienės sąsajos su Viduramžių tradicijomis neužgožė Naujųjų laikų dvasios XVI a. LDK bajoriškoje visuomenėje ir jos subrandintoje *politinėje tautoje*.

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS POLITINĖS TAUTOS IŠTAKOS

LDK *politinės tautos* ištakos slypi XIV a. pabaigos – XV a. pirmosios pusės Lietuvos diduomenės terpėje. Ją pažinti galima pasirėmus Rimvydo Petrausko atliktu vėlyvųjų Viduramžių Lietuvos diduomenės prozopografijos tyrimu, iš kurio aiškėja, kaip Lietuvos valdovai ir dinastija įtraukdavo iš gentinių laikų išaugusias lietuviškos diduomenės atstovus į valstybės reikalų svarstymą, dalyvavimą derybose, sudaromų tarptautinių sutarčių tvirtinimą, darbą kuriamame valstybės administracijos aparate¹⁰. Šiuos žmones galima pavadinti LDK *politinės tautos* pirmtakais. Tikrosios ištakos visų tyrinėtojų sutartinai siejamos su dviem 1386–1387 m. įvykiais, kurie iš esmės pakeitė Lietuvos valstybės ir visuomenės tolesnę raidą – Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos tapimu Lenkijos karaliumi ir Lietuvos krikštu.

⁸ Plg.: Vierhaus R. Vom Nutzen des Begriffs „Frühe Neuzeit“. Fragen und Thesen, Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen. Herausgegeben von Rudolf Vierhaus und Mitarbeitern des Max-Planck-Institute für Geschichte. Göttingen, 1992; Bödeker H. E., Hinrichs E. Alteuropa – Frühe Neuzeit – Moderne Welt? Perspektiven der Forschung // Bödeker H. E., Hinrichs E. (Hrsg.). Alteuropa – Ancien Régime – Frühe Neuzeit. Probleme und Methoden der Forschung, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1991.

⁹ Plg.: Petrauskas R. Viduramžiai // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai / Sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila. Vilnius: Aidai, 2001.

¹⁰ Petrauskas R. Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a. Sudėtis – struktūra – valdžia. Vilnius: Aidai, 2003.

Gedimainaičiams pradėjus valdyti dvi valstybes – tėvonię LDK ir dinastinės unijos būdu įgytąją Lenkijos Karalystę – viduje buvo įvykdytas sutartas valdžios pasidalijimas tarp Jogailos ir Vytauto. Šiuo laikotarpiu ir atsirado palanki terpė LDK politinės tautos klostymuisi.

Kitas svarbus postūmis, paspartinęs LDK politinės tautos atsiradimą, buvo 1387 m. krikštas. 1387 m. Jogailos privilegija krikštą priėmusiems bajorams katalikams sukūrė teisinius ir materialinius politinės tautos radimosi proceso pagrindus. LDK visuomenėje buvo sukurtos prielaidos formuoti privilegijuotam sociopolitiniam sluoksniui ir sudarytos sąlygos jo stiprėjimui.

Vytautas, tapęs Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, tęsė lietuviškųjų valstybės žemių diduomenės ir bajorijos prestižo stiprinimo darbą. Pabrėžtina – lietuviškos, nes nėra žinomi faktai, liudijantys, kad XIV a. pabaigoje – XV a. pirmojoje pusėje katalikybė būtų pasklidusi LDK Rusios žemėse.

Dinastinis ryšys su krikšto tarpininke Lenkija, greitai išryškėję jos politinio elito siekiai inkorporuoti Lietuvos valstybę sukūrė situaciją, kurioje naujakrikštai lietuviai ir žemaičiai katalikai tapo potencialia Lietuvos valdovų atrama, valstybės suverenumo garantais. Todėl Vytautas, tapęs Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, siekdamas sutvirtinti savo, kaip suverenaus valdovo, pozicijas, neutralizuoti politinį Lenkijos valdančiojo elito spaudimą, tęsė Lietuvos branduolio žemių katalikiškos diduomenės ir bajorijos ekonominės ir politinės padėties stiprinimo darbą. Tai liudija bajorų beneficinės žemėvaldos plėtra. Lietuvos bajorai katalikai taip pat buvo skatinami dalyvauti politiniame valstybės gyvenime: tą akivaizdžiai rodo Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto aplinkos žmonių dalyvavimas 1389 m. Salyno, 1413 m. Horodlės, 1414–1418 m. Konstanco politiniuose procesuose. Lietuviškosios bajorijos įtaka buvo didinama ir vykdant teritorinę-administracinę valstybės vidaus erdvės ir jos valdymo pertvarką. Kuriantis naujoms valstybės institucijoms, plečiant jų veiklos apimtį, žmonėms, kurių gerovės pagrindą iki tol sudarė sėkmingi karo žygiai ir žemėvalda, XV a. pirmojoje pusėje atsivėrė naujos galimybės. Jie galėjo rinktis katalikų dvasininko karjerą, ieškoti pelningos ir įtakingos tarnybos valdovo dvare, kuriamame naujajame valstybės administracijos aparate bei teismuose.

Konkurencija su Lenkijos valdančiuoju elitu ir jį rėmusia bajorija stiprino LDK diduomenės ir bajorijos prisirišimą prie savosios valstybės, patriotizmą, formavo nuostatą saugoti jos suverenumą, žadino teorinės politinės minties formavimąsi. Į šį procesą XV a. pirmojoje pusėje, nepaisant formaliai galiojusių draudimų nekatalikams dalyvauti valstybės valdyme, iš lėto ėmė įsijungti Rusios žemių diduomenės atstovai stačiatikiai.

Vytauto pastangos gauti Lietuvos valstybei karalystės statusą, įvairiapusė aktyvi ir rezultatyvi užsienio politika stimuliuo valdančiąją diduomenę ir bajoriją,

didino suinteresuotumą viešąja valstybine veikla. Vytauto mirtis 1430 m. nesustabdė prasidėjusio besikuriančios sociopolitinės bendruomenės pozicijų stiprėjimo. Priešingai, išnagrinėjus Švitrigailos paskelbimo 1430 m. Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu aplinkybes, sąmokso prieš Žygimantą Kęstutaitį 1440 m. organizavimą ir Kazimiero Jogailaičio paskelbimą 1440 m. Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, galima padaryti išvadą, kad XV a. ketvirtajame-penktajame dešimtmetyje LDK jau egzistavo sociopolitinė bendruomenė, gebanti savarankiškai įvertinti susiklosčiusią politinę situaciją, priimti ir įgyvendinti valstybinius sprendimus.

Apibendrinant galima pasakyti, kad XIV a. pabaigoje – XV a. pirmojoje pusėje LDK buvo sukurtos *politinės tautos* klostymosi prielaidos. Naujas aptariamoms sociopolitinės bendruomenės brandimo etapas prasidėjo XV a. viduryje, kai 1447 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Kazimieras Jogailaitis tapo ir Lenkijos karaliumi. Vilniuje pradėjo savarankiškai veikti valstybės valdžią reprezentavusi, o valdovui ilgai nebūnant Lietuvos valstybėje ir valdžiusi, Ponų taryba, kurią sudarė aukščiausi valstybės pareigūnai, katalikai dvasininkai ir pasauliečiai. Ponų taryba tapo telkiančiuoju besiformuojančios *politinės tautos* branduoliu.

SOCIOPOLITINĖS BENDRIJOS PLĖTRA: NUO BRANDUOLIO IKI LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTIJOS POLITINĖS TAUTOS

LDK sociopolitinės bendrijos plėtros tendencija išryškėjo XV a. antrojoje pusėje ir sparčiausiai augo XVI a. *Politinės tautos* formavimosi procesas vyko prie aptariamą sociopolitinio organizmo pirminės ląstelės, kurią sudarė apie Gediminaičių dinastiją susitelkusi valstybės branduolio – Lietuvos žemių – diduomenė, prisijungiant plačiuosius bajorijos sluoksnius ir tarp sluoksnius atstovavusiems naujiems nariams. Tarp jų vis daugiau buvo stačiatikių iš LDK Rusios žemių. Besiformuojanti *politinė tauta* pradėjo vienyti ir telkti valstybės viešojo gyvenimo dalyvius, etninius lietuvius ir rusėnus, katalikus ir stačiatikius, klostėsi veiksminga valstybės vidaus sociopolitinę ir sociokultūrinę erdvę telkianti struktūra.

Vidaus viešajame gyvenime palankias sąlygas *politinės tautos* plėtrai sukūrė XVI a. visuomenėje pradėję klostytis klientiniai santykiai¹¹. Šio veiksnio svarba

¹¹ Plg. klientinių santykių ir jų sąsajų su *politine tauta* problema nagrinėjama: *Kiaupienė J.* Klientizmo kultūra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Pilies teismuose XVI a. // *Błaszczyk G., Hasiuk M.* (eds) *History, Culture and Language of Lithuania*. (Linguistic and Oriental Studies from Poznan Monograph Supplement 5). Poznań, 2000, s. 183–194; *Kiaupienė J.* „Mes, Lietuva“. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas). Kronta, 2003; *Kiaupienė J.* Rola klienteli w procesie jednoczenia narodu politycznego Wiel-

LDK *politinės tautos* formavimuisi ir plėtrai ankstesnėje istoriografijoje nebuvo svarstyta. Tuo tarpu Europos istoriografijoje pabrėžiama, kad Lenkijoje ir Lietuvoje ryšiai patronas-klientas buvo stipresni nei kitur: jie ne tik konkuruodavo arba papildydavo kitas visuomenės gyvenimo formas – tuose kraštuose klientinė sistema darė įtaką pačiai valstybės raidai, net iškreipė rašytinės teisės normomis nustatytą santvarką¹².

Aukštieji valstybės pareigūnai, Ponų tarybos nariai darėsi protų ir darbo rankų ieškančiais patronais, o gausėjanti vidutinė ir ypač smulkioji bajorija, ieškojusi ekonominio ir socialinio avanso galimybių, vis dažniau tapdavo visuomenės gyvenimo lyderiams didikams įvairiais būdais tarnaujančiais klientais. Bajoriškoje visuomenėje augo didikų, aukštųjų valstybės pareigūnų dvarų prestižas. Didelės įtakos tam turėjo ir pastoviai reziduojančio valdovo dvaro LDK sostinėje Vilniuje nebuvimas. Trumpalaikis didikio kunigaikščio Aleksandro dvaro rezidavimas Vilniuje 1492–1501 m. situacijos iš esmės nekeitė. Didikų dvaruose sostinėje ir už jos ribų telkėsi dvasinis bręstančios *politinės tautos* gyvenimas. Didikų mecenavimas leido XVI a. LDK kultūrinėje erdvėje vienu metu įvairiose srityse subręsti ir savo talentą realizuoti *politinės tautos* kūrybinio elito asmenybėms, palikusioms kelioms Vidurio Rytų Europos tautoms iki šių dienų aktualų intelektualų paveldą.

LDK seimo kaip luomą atstovaujančios institucijos susiformavimas XV–XVI a. sandūroje tapo dar vienu svarbiu *politinės tautos* didėjimo šaltiniu. Seimas ir po 1564–1566 m. administracijos reformų atsiradę pavietų seimeliai, kaip bendro valstybinio-politinio veikimo vietos, palaipsniui įtraukė į aktyvų viešąjį visuomenės gyvenimą vis daugiau eilinių bajorų. Seimuose ir seimeliuose klostėsi ir brendo viešosios raiškos būdas – politinė kultūra.

Istorikai iki šiol nesiejo *politinės tautos* kiekybinio augimo su įtampomis valstybės ir visuomenės politiniame gyvenime, nesvarstė, kaip sociopolitinė bendrija reaguodavo į atsirandančias grėsmes. Atliktas tyrimas parodė egzistavus ryšį tarp grėsmės valstybei ir *politinės tautos* plėtros proceso.

Didžiausią pavojų Lietuvos valstybės teritoriniam vientisumui, jos visuomenės gyvenimui XVI a. sukėlė karai su sustiprėjusia ir pretenzijas į LDK sudėtyje buvusias senosios Rusios žemes pareiškusia Maskvos valstybe. XV a. pabaigoje prasidėjo ilgas nuolatinų karų su Maskva laikotarpis, buvo patirtos pirmosios teritori-

kiego Księstwa Litewskiego // Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań, XVI–XVIII wiek, pod redakcją Tomasza Ciesielskiego i Anny Filipczak-Kocur. Warszawa-Opole, 2008, s. 167–178.

¹² Plg.: *Schramm G.* Patronage im Staat, Patronage am Stelle des Staates. Einleitung zur Diskussion // Klientensystem im Europa der Frühen Neuzeit, Herausgegeben von Antoni Mączak unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Lucner. München, 1988.

nės netektys senosios Rusios erdvėje. Maskvos valstybės siena vakaruose pasiekė Dniepro upę, XVI a. pradžioje atsinaujinęs karas pradėjo ištisą karų dėl rytinių ir pietrytinių LDK teritorijų seriją, kurie su nedidelėmis pertraukomis truko visą XVI a. Padėtis tapo ypač sudėtinga prasidėjus karui dėl Livonijos (1558–1582).

Vertinant *politinės tautos* pažinimui svarbiausią sociopolitinę susiklosčiusios situacijos aspektą, nesvarbu, kad karinis konfliktas plėtojosi permainingai, kad karo veiksmus gana dažnai sustabdydavo paliaubos, kurios negarantavo ilgalaikės taikos. Visuomenė, ilgą laiką gyvenanti beveik nepertraukiamo karo sąlygomis, įgyja savitų organizacijos ir raidos bruožų. LDK bajorams, turėjusiems asmeniškai atlikti karinę prievolę, ilgą laiką tekdavo praleisti ne tik mūšiuose, bet ir karo lauko stovyklose, per mokesčius (sidabrinę) finansuoti sparčiai didėjusias karines valstybės išlaidas, patirti ūkinius nuostolius, prarasti prieš kariuomenės užimtose teritorijose likusius dvarus. Karas visokeriopai trukdė žemvaldžiams pasinaudoti ankstyvųjų Naujųjų laikų pradžioje susiklosčiusia palankia prekybos konjunkūra žemės ūkio produkcijos ir žaliavų eksportui į Vakarų Europą. Skaudžiausiai XVI a. karo grėsmę pajuto rytinių rusėniškų žemių bajorija, pirmoji patyrusi materialinius ir moralinius praradimus.

Kita vertus, karo sukeltų pasekmių sociopolitinei raidai negalima vertinti tik neigiamai. Pašauktinė bajorų kariuomenė, kurios aktyvios veiklos laikotarpis prasidėjo XV a. pabaigoje kilus kariniam konfliktui su Maskva, tapo dar viena diduomenės ir bajorijos susitelkimo bei viešosios komunikacijos vieta. Atsirado nauja viešoji erdvė, kurioje kūrėsi ir brendo *LDK politinė tauta*, buvo ugdomos ir skleidėsi ją vienijusios patriotinės vertybinės nuostatos¹³. Karų sukelti negatyvūs ekonominiai ir socialiniai pokyčiai, kuriuos pajuto bajorai-žemvaldžiai, didėjanti grėsmė valstybei, jos teritoriniam vientisumui, brandino bajorijos pilietinę ir politinę savimonę, telkė ir stiprino *politinę tautą*, spartino XVI a. išryškėjusį jos plėtros procesą. Todėl kuo daugiau *politinėje tautoje* greta diduomenės radosi eilinių bajorų, tuo didesnė, stipresnė darėsi pati sociopolitinė bendrija.

Kitas grėsmės šaltinis kilo iš partnerės Lenkijos Karalystės, kurios valdantysis elitas nuo pat dinastinės unijos užmezgimo 1386 m., o XVI a. pirmojoje pusėje ir bajoriškasis judėjimas už egzekuciją, siekė LDK inkorporacijos, jos pavertimo trečiaja Karalystės provincija, kuriai buvo numatytas pavadinimas Naujoji Lenkija. Tokiems planams vis silpniau priešinosi šias dvi valstybes valdę Gediminaičių-Jogailaičių dinastijos valdovai. Tačiau, net ir esant tokioms aplinkybėms, pavojus Lietuvos valstybės suverenumui ir net egzistencijai telkė jos valdantįjį luomą,

¹³ *Kiaupienė J.* „My, Litwa“ – formuła patriotyzmu narodu politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku // *Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej od nowożytności do współczesności*, zredagowali: Andrzej Nowak, Andrej A. Zięba. Kraków, 2009, s. 171–26.

stiprino bajorijos patriotinę savimonę. Stengtasi teoriškai pagrįsti politinės tautos teisę ir pareigą kartu su dinastija valdyti valstybę, modernizuoti jos santvarką. Tai liudija darbas, atliktas sunorminant, raštu išdėstant ir įteisinant naujus juridinius visuomenės sutvarkymo ir funkcionavimo pamatus (1529, 1566, 1588 m. Lietuvos Statutai; 1564–1566 m. teismų ir administracijos reformos).

1569 m. Liublino unija, dar kartą stipriai politizavusi viešąjį LDK gyvenimą, išprovokavo naujas įtampas, vertė ieškoti ir rasti sugyvenimo su Lenkijos Karalystės *politine tauta* jungtinėje valstybėje – Abiejų Tautų Respublikoje – būdus ir formas. Valdovui Žygimantui 1569 m. pažeidus teritorinio Lietuvos valstybės vientisumo garantijas, atskyrus ir prie Lenkijos prijungus Ukrainos žemes, pasikeitė LDK *politinės tautos* sudėtis ir dydis.

Pirmieji bekaralmečiai ir valdovų rinkimai po paskutinio Gediminaičių-Jogaičiaiū dinastijos valdovo Žygimanto Augusto mirties 1572 m., tapo dar vienu rimtu išbandymu ir politikos mokykla *LDK politinei tautai*. 1569–1588 m. buvo toks laikotarpis, per kurį buvo patikrinta šios sociopolitinės bendruomenės branda ir susitelkimas. Brandos lygio rodikliu galima pavadinti pakeistas 1569 m. sutarties dėl susijungimo su Lenkijos Karalyste sąlygas, juridiškai užfiksuotas 1588 m. Lietuvos Statuto redakcijoje. Tai sudarė naujas prielaidas *LDK politinės tautos* egzistencijai Abiejų Tautų Respublikoje¹⁴.

Šioje grėsmės situacijoje gerai matomas daugiakultūrės LDK kūrybinio elito atstovų bendradarbiavimas su politikais, jų tapimas *politinės tautos* nariais. Tai liudija XVI a. sukurti istorijos, visuomeninės-politinės minties tekstai – Lietuvos metraščiai, Mykolo Lietuvio, Augustino Rotundo, Martyno Mažvydo, Andriejaus Volano, Motiejaus Strykovo, Jono Radvano, Elijaus Pilgrimovijaus ir kitų autorių kūriniai. Kūrybos žmonių įnašas atpažįstamas per diskusijas seimuose, politinį susirašinėjimą ir kitus raiškos būdus viešojoje erdvėje.

Palankų dvasinį klimatą sociokultūriniais ir sociopolitiniams procesams plėtotis ir stiprėti *politinei tautai* sukūrė Reformacija. Ingė Lukšaitė visapusiškai ištyrusi, susisteminiusi ir įvertinusi Reformacijos sukeltus pokyčius LDK visuomenės sluoksnių santykiuose, faktais ir teorinėmis išvalgomis pagrindė teiginį, kad iki XVI a. devintojo dešimtmečio Reformacija, kaip galingas veiksnys, veikė visuomenės struktūros ir jos laikysenos kitimą¹⁵. Protestantai naujais bruožais praturtino ir *politinę tautą*.

Sociopolitinį bendruomenės aktyvumą žadino XVI a. nemažą bajorų skaičių įtraukusios studijos Europos universitetuose bei praktinės-pažintinės kelionės.

¹⁴ Išsami faktografinė šio laikotarpio įvykių charakteristika pateikta: *Lulewicz H.* Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa, 2002.

¹⁵ Plg.: *Lukšaitė I.* Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis. Vilnius: Baltos lankos, 1999.

Didikų sūnūs į studijines keliones būdavo siunčiami visų pirma tam, kad išmokyti valdyti ir atstovauti valstybę. Juos lydėję bajorai gaudavo galimybę lavintis, o sugrįžus gauti tarnybą didiko ar valdovo dvare, teismuose, užsiimti kūryba. Dauguma šių bajorų sugrįžo į tėvynę ir įsitraukė į viešąjį LDK gyvenimą. Studijinės kelionės ankstyvaisiais Naujaisiais laikais buvo svarbus komunikacijos būdas, garantavęs ryšį su išorės pasauliu ir praturtinęs bendravimą *politinės tautos* viduje.

Lygia greta su aptartais *politinės tautos* plėtrą ir brandą garantavusiais veiksniais, egzistavo ir kita XVI a. visuomenėje vykusių procesų pusė – aštrėjantys prieštaravimai LDK valdančiojo bajorų luomo viduje. Šie prieštaravimai įtakojo ir *politinės tautos*, kuri buvo vienuomė, bet nevienalytė sociopolitinė bendruomenė, elgseną. Jos viduje egzistavo turtinė diferenciacija, atskiri nariai ar jų grupės (didikai, vidutinieji, smulkieji bajorai) užėmė visuomenėje nevienodą padėtį. Tai gilino socialinę atskirtį *politinės tautos* viduje. Istorikai seniai pastebėjo, akcentavo, net suabsoliutino šiuos prieštaravimus. Tačiau, jei dėmesį sutelksime vien į prieštaravimus, neįmanoma bus suprasti LDK *politinės tautos* susiformavimo, jos vaizdinys taps vienpusis ir nepilnas, bus neaiškūs ir sociopolitinės bendruomenės veiklos motyvai. Todėl, modeliuojant *politinės tautos* sampratą, jos formavimąsi ir plėtrą, dėmesys buvo sutelktas į paieškas to, kas vienijo ir telkė visuomenėje subrendusį sociopolitinį fenomeną multietninę, multikultūrę, iš įvairių konfesijų tikinčiųjų sudarytą *politinę tautą*.

1569/1588–1795 m. laikotarpio LDK *politinė tauta*, jos sudėtis, raiškos būdai ir formos, atsiradę naujų iššūkių akivaizdoje XVI a. pabaigoje – XVIII a. (esant Abiejų Tautų Respublikos sudėtyje), kol kas nepateko į istorikų tyrimų akiratį. Galima tik daryti prielaidas, kad įvyko pokyčiai jos santykiuose su *Lenkijos Karalystės politine tauta*, kad tikėtinas gausesnis naujų socialinių grupių atstovų, pavyzdžiui, miestiečių, atsiradimas sociopolitinėje bendruomenėje¹⁶.

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTIJOS POLITINĖ TAUTA VIDURIO RYTŲ EUROPOS SOCIOPOLITINĖJE ERDVĖJE

Vidurio Rytų Europa – dar vienas LDK sociopolitinio fenomeno *politinė tauta* raiškos laukas, kurio ligšiolinė istoriografija nėra palietusi, nors jis susiformavo, įgijo savitus bruožus šioje erdvėje ir yra neatskiriamas nuo regiono raidos. Istorijos būvyje regiono, apibūdinamo kaip Vidurio Rytų Europa, ribos keitėsi, ši erdvė plėtėsi

¹⁶ Svarbus šaltinių kompleksas tokiam tyrimui paskelbtas: Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. I: Okresy bezkrólewí (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764), opracował Henryk Lulewicz. Warszawa, 2006.

bei traukėsi. Tačiau LDK visais atvejais suprantama kaip integrali šio regiono teritorija, o jos rytinės sienos įvardijamos kaip viso regiono rytinė riba.

Pabrėžiami aptariamo regiono savitumai, teigiama, kad XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europa buvo valstybinė erdvė, nepaklususi nei Vakarų, nei Rytų Europoje susiklosčiusių politinių-valstybinių santvarkų diktatui, erdvė, kurioje neįsigalėjo absoliutizmas ar net stipri monarcho valdžia. Lenkijos istorikai ypač pabrėžia, kad tai erdvė, kur ankstyvaisiais Naujaisiais laikais buvo sukurta savita bajorų pilietinė visuomenė ir jos politinė kultūra, kuri skiepijo meilę laisvei, asmens orumo jausmą, prisirišimą prie savivaldos institucijų ir pasididžiavimą tuo, kad visuomenė gali kontroliuoti valstybės valdžią, kur klestėjo parlamentarizmas ir demokratija. Šis istorinis palikimas vertinamas kaip savitas, praturtinantis visos Europos istorijos paveikslą, leidžiantis geriau suprasti ne tik praeitį, bet ir sudėtingas nūdienos geopolitines ir geokultūrinės problemas.

Ryškiausią aptariamą sociopolitinę bendrijos savitumą regione XVI a. sudarė tai, kad jos narius vienijo, telkė stipri valstybinė LDK savimonė. Viduramžiais lietuvių sukurta valstybė ankstyvaisiais Naujaisiais laikais daugiatautės, įvairiatikybės, multikultūrinės *politinės tautos* buvo suvokiama ir ginama kaip sava. Rusėnai stačiatikiai kovojo su Maskva dėl Rusios žemių, gindami Lietuvos valstybės teritorinį vientisumą.

Aptariama sociopolitinė bendruomenė brendo, įgijo savitus politinės kultūros bruožus laikotarpiu, kai Europoje kūrėsi centralizuotos teritorinės-tautinės valstybės. Todėl tikėtina, kad XVI a. Vidurio Rytų Europos erdvėje dvi *politinės tautos* – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos ir Lenkijos Karalystės – vienu metu suformulavo ankstyvųjų Naujųjų laikų dvasią atitikusias ateities valstybės vizijas. *LDK politinė tauta* siekė centralizuoti visas valstybei priklausiusias teritorijas dėl kurių dalies kariavo su Maskva lietuviškojo valstybingumo pagrindu. *Lenkijos Karalystės politinė tauta*, siekdama tokio pat tikslo, LDK, su kuria siejo dinastinis ryšys ir bendras valdovas, įsivaizdavo būsiant viena centralizuotos Lenkijos valstybės dalimi. Dėl to, svarstant dviejų valstybių dinastinės unijos ateities problemą, XVI a. septyntajame dešimtmetyje Vidurio Rytų Europos regione galėjo susidurti dvi iš esmės vienodos valstybingumo programos.

Kita vertus, norint suprasti LDK sociopolitinę bendruomenės įnašą į regiono politinę kultūrą, būtinos išvalgos, neapsiribojant tik santykiais su *Lenkijos Karalystės politine tauta*. XVI a. pradžioje Lietuvos politikiam elitui pavyko užmegzti tiesioginius ryšius su Šv. Romos imperiją valdžiusiais Habsburgais. Atsivėrė nauja politinės komunikacijos erdvė, *politinės tautos* atstovai įgijo galimybę pažinti Imperijos užsienio politiką, kuri buvo daugiašakė, nukreipta tuo pat metu į Vakarų ir Rytų Europos politinę erdvę, o jos diplomatai buvo gerai įvaldę įvairius

politinio veikimo metodus. Imperijoje išmoktos pamokos, sukauptas diplomatinio darbo imperatoriaus dvare patyrimas, užmegzti asmeniniai ryšiai leido *LDK politinei tautai* pademonstruoti savarankišką politinę laikyseną diskusijose dėl Liublino unijos ir po Žygimanto Augusto mirties 1572 m. prasidėjus bekaralmečiams ir Abiejų Tautų Respublikos valdovo paieškoms. Tada buvo patikrintas *politinės tautos* gebėjimas laviruoti tarp kelių tarptautinės politikos jėgų – Maskvos, Imperijos, Prancūzijos, Švedijos, partnerės ir konkurentės Lenkijos. XVI a., pirmųjų bekaralmečių metais politinėse diskusijose su Lenkijos atstovais, kontaktuose su Imperija, sutvirtėjo ir įgijo patyrimo vakarietiškoji LDK diplomatinė tarnyba, joje atsirado pareigūnų, gebančių dirbti imperatoriaus dvare. Ši patirtis praturtino visos *politinės tautos* kultūrą.

Daugiaplaniai interesai, vienalaikė aktyvi veikla Rytų ir Vakarų geopolitinėse erdvėse XVI a. *LDK politinei tautai* garantavo pripažinimą Vidurio Rytų Europos regione. Susiformavusi Rytų ir Vakarų civilizacijų paribyje, suvienijusi daugia-
tautę, skirtingų konfesijų, daugiakultūrę sociopolitinę bendruomenę, *politinė tauta* įgijo savitų, tik jai būdingų bruožų.

LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTIJOS
RUSĖNIŠKOJI LITERATŪRA
KAIP KULTŪRINĖS
INTEGRACIJOS
MODELIS © *Sergejus Temčinas*

ĮVADINĖS PASTABOS

Senoji Lietuvos literatūra kurta skirtingomis – lietuvių, lotynų, lenkų, rusėnų, bažnytine slavų, hebrajų, jidiš – kalbomis (lotyniškaisiais, kiriliniiais, hebrajų ir arabų rašmenimis) žmonių, turėjusių skirtingus – katalikų, protestantų, stačiatikių, unitų, sentikių, judėjų, karaimų, musulmonų – religinius identitetus. Aprašydami jos sudėtingą vidinę struktūrą, turėtume apibūdinti ir atskiras jos dalis, koreliuojančias su Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje (LDK) gyvavusiomis etninėmis tradicijomis. Rusų sentikių, žydų, karaimų ir totorių literatūras išskirti ir apibūdinti nesunku, ko negalima pasakyti apie lietuvių ir rusėnų literatūras, kurių tarpusavio atskyrimas anaip tol nėra paprastas.

LDK daugiaetniškumas neturėtų užgožti šalies pagrindinės etninės struktūros: etniškai ir administraciškai valstybė skirstyta į (etninę) Lietuvą ir (lietuviškąją) Rusiją. Istorikai abiejų vienetų ribos stipriai kito, tačiau šalis visais laikais išlaikė šią dvinarę etninę struktūrą. Pabrėžiant šį faktą, LDK galima būtų simboliškai vadinti Abiejų Tautų Kunigaikštyste, turint galvoje joje gyvenusius lietuvius ir rusėnus.

Lietuviškojo ir rusėniškojo prado santykis istoriškai svyravo. Šiame procese galima išskirti tris pagrindinius laikotarpius:

- 1) iki 1387 m.: Prieš pat oficialųjį lietuvių krikštą Rusia savo teritorija ir (krikščioniškąją) kultūra gerokai pranoko pagoniškąją Lietuvą, kuriai savo ruožtu neribotai priklausė šalies centrinė politinė valdžia. Tai abipusio poveikio laikotarpis, nes Lietuva smarkiai veikė jai priklaususią Rusiją politiškai, o pastaroji darė etninei Lietuvai didelę kultūrinę (ir kalbinę) įtaką. Vėliau Lietuvos ir Rusios skirtumai tolygiai mažėjo.
- 2) 1387–1569 m.: Lietuvos krikštas gana greitai sulygino abi LDK dalis kultūriškai, kurios dabar skyrėsi ne savo religijomis, kaip anksčiau (pagonybė vs krikščionybė), o tik konfesiškai (katalikybė vs stačiatikybė). Tai santykinės pusiausvyros laikotarpis¹, kai etninė Lietuva ir lietuviškoji Rusia apytikriai

¹ Būtent šio laikotarpio pabaigoje prasidėjo lėtas ir ilgai trukęs lietuvių kalbos visuomeninės emancipacijos procesas.

prilygo viena kitai – šio laikotarpio pradžioje konfesijomis, o pabaigoje ir savo teritorijomis: Lietuvos teritorijos mažėjimas (vykęs dėl lėto rytinių pakraščių slavėjimo) su kaupu kompensuotas lietuviškosios Rusios padalijimu, perdavus Ukrainos ir Palenkės žemes Lenkijos Karalystei 1569 m. Liublino sutartimi. LDK sudėtyje liko mažesnė Rusios pusė, didesnė atsidūrė Lenkijos Karalystėje.

- 3) 1569–1795 m.: Šiuo laikotarpiu sparčiai vyko LDK priklaususios Rusios lituanizacija. Konfesiškai ji pasireiškė: a) dar nuo XV a. pabaigos plečiant katalikybę į rytus nuo etninės Lietuvos; b) plintant protestantizmui Rusios žemėse (šis procesas prasidėjo dar prieš XVI a. vidurį); c) 1596 m. pasirašant Brastos bažnytinę uniją, kai LDK stačiatikių dauguma pripažino Romos popiežiaus jurisdikciją. Nuo XVI a. vidurio vykusio Lietuvos visuomenės aukščiausiųjų socialinių sluoksnių kalbinė polonizacija taip pat traktuotina kaip svarbus Rusios lituanizacijos veiksnys: pereidami į lenkų kalbą, kilmingieji rusėnai praktiškai susiliedavo su lenkiškai kalbančia, bet savo etninę identitetą išlaikančia lietuvių aukštuomene (lenkiškasis tautinis identitetas buvusiose LDK žemėse pradėjo formotis tik XIX a. antrojoje pusėje). Tai Lietuvai priklaususios Rusios lituanizacijos laikotarpis, kurio pabaigoje visoje šalies teritorijoje absoliučią gyventojų daugumą sudarė Romos katalikai ir graikai katalikai (unitai), o lenkiškai kalbėjusi aukštuomenė turėjo lietuvišką savimone, kurios pagrindą sudarė valstybinis, regioninis, o iš dalies ir religinis identitetai.

Svarbu pabrėžti, jog visais LDK gyvavimo laikais (net per trečiąjį – lituanizacijos – laikotarpį) rusėnai buvo ne jos nacionalinė mažuma, kaip dabar kartais vaizduojama, o vienas iš dviejų pagrindinių šalies etninių elementų.

LDK ETNOKONFESINIŲ TRADICIJŲ SĄVEIKĄ SKATINĘ VEIKSNIAI

Skirtingų kultūrinių tradicijų koegzistavimas LDK teritorijoje, kur pradžioje nė viena iš jų aiškiai nedominavo, skatino jų tarpusavio sąveiką ir pokyčius, vedančius į vis didėjančią kultūrų ir literatūrinių kalbų įvairovę. Reikėjo laiko, kad prasidėtų priešingos – etnokonfesinių tradicijų suartėjimo – tendencijos. Lietuvoje gyvavusių etnokonfesinių kultūrų sąveikoje galima išskirti kelis svarbiausius procesus.

Kaip LDK pagoniškosios ir stačiatikiškosios tradicijų tarpusavio sąveikos pasekmė XIV a. viduryje pradėjo formotis rytų slavų pasaulietiškoji kultūra ir nauja knyginė (rusėnų) kalba kaip jos raiškos priemonė. Būtent tuomet Lietuvos kuni-

gaikščiai pradėjo rašyti raštus rytų slavų (matyt, ne rusėnų, o vis dar senąją rusų) kalba². Tai suteikė senajai rusų kalbai anksčiau (Kijevo Rusioje) neturėtą kultūrinį statusą, pakėlė jos visuomeninį prestižą ir išlaisvino ją iš bažnytinės slavų kalbos dominavimo. Po šimto metų – nuo XV a. vidurio – rusėnų kalba formuojasi ir įsitvirtina visuomenėje taip, kad ja pradedami rašyti religiniai stačiatikių tekstai. LDK bažnytinėje literatūroje prasidėjo dviejų – bažnytinės slavų ir rusėnų – kalbų konkurencija.

Savo ankstensiame straipsnyje minėjau, kad pirmieji bažnytine slavų kalba rašytų kūrinių vertimai į rusėnų kalbą atlikti ne vėliau kaip 1397 m.³, tačiau ši data atsirado Ukrainos paleografams klaidingai perskaičius ir interpretavus kirilinėmis raidėmis užrašytą seniausiojo rusėniškai rašyto bažnytinio rankraščio parašymo datą⁴, iš tikrųjų reiškiančią 1489 m.⁵. Kiek anksčiau Kijevo kunigaikščio Simono I Olelkaičio (1454–1470) valdomoje autonominėje Kijevo kunigaikštystėje atlikti hebrajiškai rašytų bibliinių knygų ir filosofinių traktatų vertimai į rusėnų kalbą. Taigi pirmieji bažnytiniai tekstai rusėnų kalba sukurti apie XV a. vidurį (t.y. keliais dešimtmečiais vėliau nei seniausieji rusėniškai rašyti teisiniai raštai, datuojami XIV a. pabaiga)⁶.

1387 m. įvykęs lietuvių pagonių krikštas⁷ gerokai paveikė LDK konfesinę ir kultūrinę situacijas: pirmoji supaprastėjo (išnykus oficialiajai pagonybei), tačiau antroji tapo sudėtingesnė dėl vietinės lotyniškosios literatūros atsiradimo⁸.

² Rowell S. C. A pagan's word: Lithuanian diplomatic procedure 1200–1385 // *Journal of Medieval History*, vol. 18, 1992, pp. 156, 158–159.

³ *Temčinas S.* Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a.: stačiatikių tradicija // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“ / Leidinį sudarė A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potišenko.* Vilnius, 2008, p. 139–140, 144–148.

⁴ *Гнатенко А. А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Київ, 2003, с. 144.

⁵ Nesusipratimas dėl šios datos perskaitymo ir rankraščio datavimo tebevyksta nuo 1881 m., žr.: *Нікалаеў М. В.* Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. Мінск, 1993, с. 45.

⁶ *Журавский А. И.* Старобелорусский литературно-письменный язык // *Шамякин И. П.* (ред.) Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990, с. 523.

⁷ 1387 m. krikštutų lietuvių pagonių palikuonys vadinami senaisiais katalikais ir skiriami nuo naujųjų katalikų, t.y. tų (buvusių) unitų, kurie perėjo į katalikybę XIX a. (kita jų dalis savanoriškai ar priverstinai perėjo į stačiatikybę). Dabartinių Baltarusijos senųjų katalikų rytinė riba apytikriai rodo XIV a. pabaigos etninės Lietuvos ribą, žr.: *Чекмонас В.* Вступительная статья // *Турска Г.* О происхождении польскоязычных ареалов в Вильнюсском крае. Vilnius, 1995, с. 21–24.

⁸ S. Narbuto pastebėjimas, kad lietuvių raštijos pradžia yra lotyniška, nes pirmieji krikštą priėmusio Mindaugo dokumentai, išduoti XIII a. viduryje, rašyti ne graikiškai ar rusėniškai, o būtent lotyniškai, yra visiškai teisingas. Vis dėlto manau, kad dėl pirmosios lietuvių krikščionybės laikinumo (1251–1261) ir menko socialinio pagrindo lotyniškoji raštija, net jei ir būtų

Reformacijos idėjų sklaida pagreitino tolesnę kultūrinės ir kalbinės situacijos raidą: atsirado pirmosios knygos lietuvių kalba, LDK žemėse gerokai prasiplėtė lenkų kalbos vartojimo sfera.

Lietuvos valstybėje vykusios katalikybės ir stačiatikybės tarpusavio sąveikos rezultatu buvo tiek stačiatikių brolijų mokyklų steigimas XVI a.⁹ ir formalizuotas bažnytinės slavų kalbos mokymas, davęs naują impulsą bažnytinės slavų ir rusėnų kalbų tarpusavio santykiams stačiatikių tradicijoje, tiek po 1596 m. palaipsniui susiformavęs naujas (unitų) rytų krikščionybės bažnytinių apeigų variantas¹⁰ ir ypatingai susiklostę bažnytinės slavų ir rusėnų kalbų tarpusavio santykiai unitų bažnytinėse knygose.

1569 m. įvykęs LDK ir Lenkijos Karalystės jungimasis į Abiejų Tautų Respubliką atvėrė duris savaiminei ir aktyviai Lietuvos aukštuomenės kalbinei polonizacijai. Lenkų kalba palaipsniui išstūmė rusėnų kalbą įvairiose vartojimo srityse. 1720 m. Zamostės bažnytinis susirinkimas ženklina šio proceso galutinį etapą.

Svarbu pabrėžti, jog plati, kultūrinės ir kalbinės situacijos radikalius pokyčius skatinanti tradicijų sąveika vyksta tuomet, kai sąveikaujančios tradicijos pradeda funkcionuoti vienoje valstybėje, toje pačioje visuomenėje. Todėl lenkų kalbos aktyvi plėtra LDK teritorijoje vyko būtent po 1569 m. Liublino unijos¹¹. Atitinkamai Ukrainos žemėse susiklosčiusių kalbinių tradicijų perkėlimas į Maskvos Rusiją prasidėjo tik prijungus Ukrainą 1654 m.

spėjusi įsitvirtinti Mindaugo valstybėje arba bent jau artimoje jam aplinkoje, vėliau turėjo ilgam laikui išnykti dėl pagoniškosios reakcijos, tad po 1387 m. oficialioji lietuvių krikšto lotyniškoji raštija turėjo iš naujo skintis kelią į Lietuvą. Todėl lotyniškieji Mindaugo raštai veikiau laikytini Lietuvos lotyniškosios raštijos priešistorė nei tradicijos pradžia. Tai patvirtina paties S. Narbuto atlikta Lietuvos lotyniškosios raštijos seniausiųjų išlikusių paminklų apžvalga, kurioje neaptikta kūrinių, galėjusių funkcionuoti dar Mindaugo Lietuvoje, žr.: *Narbutas S. Valdovė ir jos tarnaitės: Lietuvos lotyniškoji raštija dominavimo laikotarpiu // Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 26. Vilnius, 2008, p. 19–54 (ypač p. 36–39).

⁹ *Харлампович К. В.* К истории западнорусского просвещения: Виленская братская школа в первые полвека ее существования. Вильна, 1897; *Харлампович К. В.* Острожская православная школа: Историко-критический очерк. Киев, 1897; *Харлампович К. В.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898; *Харлампович К. В.* Западнорусские церковные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII в. Санкт-Петербург, 1899; *Мещеряков В. П.* Братские школы Белоруссии (XVI–первая половина XVII вв.). Минск, 1977.

¹⁰ Jis aprašytas darbuose: *Хойнацкий А. Ф.* Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах. Киев, 1871; *Одинцов Н. Ф.* Униатское богослужение в XVII и XVIII веках по рукописям Виленской публичной библиотеки. Вильна, 1886.

¹¹ Kiti tol užsieniečiams (visų pirma lenkams) drausta pirkti žemes LDK teritorijoje, plg.: *Лабынцаў Ю. А.* Пачатак Скарынам: Беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнэсансу. Мінск, 1990, с. 51, 56–57.

Vargu ar atsitiktinai vakarietiškojo kutūrinio modelio poveikis XVI–XVII a. stačiatikių tradicijai stipriausiai pasireiškė ne LDK, kuri net po 1569 m. Liublino uni-jos stengėsi išlaikyti savo politinę ir kultūrinę autonomiją, o Ukrainos žemėse, tais pačiais metais tapusiose Lenkijos Karalystės dalimi.

KAIP APIBŪDINTI RUSŪNŪ LITERATŪRĄ?

Turėdami mintyje, kad pagrindinė LDK etninė struktūra buvusi dvinarė (Lietuva ir Rusia), turėtume tarpusavyje skirti lietuvių ir rusėnų literatūras, kurios kartu ir sudarė daugiakalbės ir daugiakonfesinės senosios Lietuvos literatūros pagrindą. Tokį atskyrimą reikia atlikti ne literatūros parceliavimo ar dalybų, o adekvataus pažinimo tikslais. Tad kaip galėtume apibūdinti rusėnų literatūrą, kad atskirtume ją nuo lietuvių literatūros? Tiksliausias atsakymas būtų toks: rusėnų literatūrą sudaro pačių rusėnų įvairiomis kalbomis rašyti kūriniai. Tačiau, deja, daugelio senosios Lietuvos literatūros autorių etninė priklausomybė mums lieka nežinoma, todėl apibūdindami rusėnų literatūrą turėtume pasitelkti *formaliuosius kriterijus*, kurie galėtų kuo tiksliau apibrėžti šio reiškinių ribas. Tokie galimi kriterijai aptariami žemiau.

Geografija. Apibūdindami rusėnų literatūrą, galėtume pasitelkti geografinį kriterijų, jei žinotume, kurioje LDK vietovėje rašytas vienas ar kitas kūrinys – etninėje Lietuvoje ar lietuviškojoje Rusijoje, tačiau ši informacija mums dažniausiai lieka nežinoma. Geografinio kriterijaus taikymą papildomai apsunkina Lietuvos sostinės Vilniaus tradicinis daugiaetniškumas. Bet kuriuo atveju šis kriterijus negalėtų būti universalus, nes juo neįmanoma pasinaudoti apibūdinant kitų Lietuvos žemėse gyvenusių etninių ir etnokonfesinių grupių – žydų, karaimų, totorių ir sentikių rusų – literatūras.

Konfesija. Palikdami nuošalyje pavienius netipinius atvejus, galėtume teigti, jog Lietuvos valstybėje gyvenę lietuviai išpažino katalikybę ir protestantizmą, o rusėnai buvo stačiatikiai, graikai katalikai (unitai), protestantai ir Romos katalikai. Akivaizdu, jog krikščioniškųjų konfesijų atžvilgiu rusėnai buvo daug įvairesni už lietuvius ir tuo labiau už kitas LDK gyvenusias etnines grupes (žydus, karaimus ir totorius). Senosios Lietuvos literatūros autorių konfesinės priklausomybės taip pat dažnai nežinome, bet jei net žinotume, vis tiek šiuo kriterijumi būtų sunku pasinaudoti, nes katalikybę ir protestantizmą išpažino tiek lietuviai (dauguma), tiek rusėnai (mažuma). Dar viena konfesinio kriterijaus taikymo sunkumo priežastis yra ta, kad kartais senosios Lietuvos literatūros kūrėjai pereinavo iš vienos konfesijos į kitą.

Kalba. Iš pirmo žvilgsnio galėtų atrodyti keista, kad rusėnų kalba taip pat negali būti rusėnų literatūros apibrėžimo kriterijumi. Viena vertus, rusėnų kaip oficialiąją LDK kalbą plačiai vartojo tiek rusėnai, tiek etniniai lietuviai, o Lietuvos totoriams (iki aukštuomenės kalbinės polonizacijos pradžios) tai buvo vienintelė suprantama rašto kalba – ne svetima, o sava, užrašoma savaisiais (arabų) rašmenimis. Kita vertus, rusėnai rašydavo (ar perrašinėdavo) kūrinius ne tik rusėniškai, bet ir bažnytine slavų kalba, nes jiems buvo būdinga kultūrinė dvikalbystė – dviejų slavų kalbų vartojimas kirilinėje raštijoje. Nereikia pamiršti, kad rusėnai katalikai ir unitai rašė ir kitomis – lotynų bei lenkų – kalbomis¹², o pastarąją kalbą kūrė taip pat rusėnai protestantai ir net stačiatikiai (ypač polemikinėje literatūroje).

Raštas. Kirilinis raštas tiksliausiai, nors toli gražu ne idealiai, nusako rusėnų literatūros pagrindinius kontūrus, nes apima tiek rusėniškai, tiek bažnytine slavų kalba rašytus kūrinius. Tokio apibrėžimo paklaida mažesnė nei taikant kitus formaliuosius kriterijus. Tiesa, kiriliniai rašmenimis (rusėniškai, bet ne bažnytine slavų kalba) neretai rašė ir etniniai lietuviai, tačiau šį faktą atsveria rusėnų (katalikų, protestantų ir stačiatikių) lenkiškai ir lotyniškai rašyti tekstai.

Taigi rusėnų literatūros pagrindą sudaro kiriliniai rašmenimis (rusėnų ir bažnytine slavų kalba) rašyti kūriniai, atėmus iš jų gana vėlavai Lietuvos teritorijoje įsikūrusių sentikių rusų kūrybą (rašytą bažnytine slavų kalba) bei pridėjus rusėnų (katalikų, protestantų ir stačiatikių) lenkiškai ir lotyniškai rašytus kūrinius¹³. Toks bendriausias rusėnų literatūros pagrindo nusakymas (per kirilinį raštą) atitinka pačių LDK gyventojų nuostatus, nes tais laikais būtent raidynas laikytas svarbiausiu teksto etnokonfesinės priklausomybės rodikliu, todėl ta pačia kalba, bet skirtingais rašmenimis užrašyti tekstai buvo suvokiami kaip tekstai skirtingomis kalbomis (plg. rusėnišką tekstą, surašytą kirilinėmis, lotyniškėmis ir arabiškėmis raidėmis). Šis LDK kultūrai būdingas reiškinys, vadinamas *rašto semiotizacija*, buvo visiškai svetimas Maskvos valstybės kultūrinei tradicijai.

Žinoma, čia pasiūlytas bendriausias rusėnų literatūros nusakymas, laikant pagrindiniu (bet ne vieninteliu) kriterijumi kirilinį raštą, neturėtų užgožti istorinės realybės, kuri buvusi daug įvairesnė už bet kokią formalų apibrėžimą. Lengvesnei orientacijai daugiakalbėje ir daugiakonfesinėje senojoje Lietuvos literatūroje žemiau pateikiami duomenys apie pagrindinių LDK gyvenusių etninių grupių konfesinę priklausomybę ir jų tradicinėje raštijoje vartotas kalbas bei atitinkamus raidynus.

¹² Pavyzdžiui, žr.: *Čiurinskas M.* XVII a. unitų literatūros bruožai: biografiniai kūriniai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje // *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 26. Vilnius, 2008, p. 183–212 (su tolesne bibliografija).

¹³ Plg.: *Wagilewicz J. D.* Pisarze polscy rusini wraz z dodatkiem pisarze łacińscy rusini, do druku przygotował i przedmową poprzedził R. Radyszewski. Przemysł, 1996.

LDK ETNINIŲ GRUPIŲ KONFESIJOS, RAŠTŲ KALBOS IR RAIDYNAI

Etninė grupė	Religija (konfesijos)	Tradicinės raštijos kalbos	Raidynai
lietuviai	krikščionys (katalikai ir protestantai)	lotynų, lenkų ir lietuvių	lotyniškasis
		rusėnų	kirilinis
rusėnai	krikščionys (stačiatikiai, unitai, protestantai ir katalikai)	rusėnų ir bažnytinė slavų	kirilinis
		lenkų ir lotynų	lotyniškasis
totoriai	musulmonai	rusėnų ir lenkų	arabiškasis
žydai	judėjai	hebrajų ir jidiš	hebrajiškasis
karaimai	karaitai	hebrajų ir karaimų	hebrajiškasis
rusai sentikiai	krikščionys (sentikiai)	bažnytinė slavų	kirilinis

RUSĖNŲ KALBA RAŠYTOS LITERATŪROS FORMAVIMOSI ŠALTINIAI

Lietuvos valstybėje koegzistavo trys slaviškosios religinės kultūros tradicijos, vadinamos lotyniškais terminais *Slavia Orthodoxa* (stačiatikių ir iš dalies unitų tradicija), *Slavia Romana* (katalikų, protestantų ir iš dalies unitų tradicija) ir *Slavia Musulmana* (LDK totorių tradicija)¹⁴. LDK unitų sukurta bažnytinė literatūra turi šioje klasifikacijoje dvejopą padėtį: savo gyvavimo pradžioje beveik nesiskyrusi nuo stačiatikiškosios, ji ilgainiui vis labiau artėjo prie katalikiškosios tradicijos.

Kirilinę literatūrą rusėnų kalba kūrė LDK stačiatikiai, protestantai ir unitai, tam tikrą indėlį į jos raidą įnešė taip pat katalikai ir judėjai¹⁵. Šios literatūros originalieji kūriniai (rašyti tiek rusėniškai, tiek bažnytine slavų kalba) sudaro baltarusių ir ukrainiečių senosios literatūros pagrindą¹⁶, o verstiniai dažnai lieka specialistų dėmesio periferijoje.

¹⁴ Apie pirmąsias dvi sąvokas (trečioji atsiradusi visai neseniai) žr.: *Пухнюк П.* Slavia Orthodoxa: Литература и язык. Москва, 2003, с. 7–98, 116–135.

¹⁵ Žr. LDK stačiatikių rusėniškosios bažnytinės raštijos ir katalikų bei judėjų indėlio į ją apžvalgą: *Темцінас С.* Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a.: stačiatikių tradicija // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“ / Leidinių sudarė A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potišenko. Vilnius, 2008, p. 129–156.

¹⁶ Žr. naujausius leidinius: *Пелешенко Ю. В.* Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Київ, 2004; *Шевчук В. О.* Муза рококоланська: Українська література XVI–XVIII століть. У двох книгах. Кн. 1: Ренесанс. Ранне бароко. Київ, 2004; Кн. 2: Розвинене бароко. Пізніе бароко. Київ, 2005; *Чамярыцкі В. А.* (ред.) Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў, т. 1: Даўня літаратура: XI–першая палова XVIII стагоддзя, 2-е выданне. Мінск, 2007.

Žemiau keliuose skyreliuose pateikiama glausta ir į išsamumą nepretenduojanti verstinės rusėniškosios literatūros ir jos kitakalbių šaltinių apžvalga¹⁷, kurioje stengiausi nurodyti išsamesnę bibliografiją apie minimus kūrinius (ypač tuos, kurie neįėjo į mano ankstesnę apžvalgą).

Bažnytiniai slavų (ir serbiški) šaltiniai. Viduramžiais slavų stačiatikių ir net katalikų – kroatų, kartais ir čekų – žemėse knygos būdavo rašomos ne gyvąja, o tradicine bažnytine slavų kalba. Skirtinguose regionuose ji igydavo kai kurių (daugiausiai fonetinių) gyvosios kalbos bruožų, dėl ko anksti susiformavo bažnytinės slavų kalbos vietiniai variantai – bulgariškasis, rusiškasis, serbiškasis, kroatiškas ir čekiškasis. Žemiau serbiškais vadinami bažnytinės slavų kalbos serbiškuoju variantu rašyti šaltiniai, kurių kilmė siejama ne tiek su pačia Serbija, kiek su geografiškai bei kultūriškai jai artima Dalmatija, patyrusia (skirtingai nuo Serbijos) nemenką itališkosios kultūros poveikį. Dalmatijoje bažnytine slavų kalba rašytus kirilinius šaltinius galima pavadinti ir kroatiskais, tačiau taip dažniau vadinami glagoliniai nei kiriliniai tekstai. Abiem atvejais serbiškumo ir kroatiskumo sąvokos tik sąlygiškai gali būti taikomos viduramžių Dalmatijai ar Bosnijai.

Seniausias iki mūsų dienų išlikęs rankraštis, kuriame yra rusėniškų vertimų iš bažnytinės slavų kalbos, datuojamas XV a. pabaiga. Tai Kamianece (netoli Bresto) 1489 m. rašyta *Skaitomoji minėja*, kuri gali būti kiek anksčiau Ukrainoje sukurto originalo nuorašas¹⁸. Manoma, kad šis hipotetinis originalas nebuvo daug senesnis už išlikusį nuorašą: jis galėjo būti rašytas apie XV a. aštuntą–devintą dešimtmetį ir galbūt rodo LDK stačiatikių pastangas atremti intensyvėjantį katalikų tikėjimo propagavimą LDK žemėse¹⁹.

¹⁷ Joje pasinaudota ankstenėmis dalinėmis apžvalgomis: *Selicki F.* Polsko-białoruskie kontakty kulturalne do końca XV wieku // *Slavia Orientalis*, 1996, nr. 4, s. 463–467; *Thomson F. J.* The Reception of Byzantine Culture in Medieval Russia. Aldershot etc., 1999, p. 186–190 (šeštojo straipsnio); *Райнхарт Й.* Межславянские переводы в период позднего Средневековья и раннего Нового времени (до конца XVI в.) // *Славяне и их соседи*, вып. 11: Славянский мир между Римом и Константинополем. Москва, 2004, с. 111–135; *Турилов А. А.* Переводы с латинского и западнославянских языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками (XV–XVI в.) // *Флоря Б. Н.* Исследования по истории Церкви: Древнерусское и славянское средневековье. Москва, 2007, с. 468–479 (preliminari publikacija: *Щавелева Н. И.* (ред.) Культурные связи России и Польши XI–XX вв. Москва, 1998, с. 58–68).

¹⁸ *Петров Н. И.* Рукописная Четья 1397 года западнорусского происхождения // *Русский филологический вестник*, № 3. Варшава, 1881, с. 54–57; *Карпинский М. Н.* Западнорусская четья 1489 года // *Русский филологический вестник*. Варшава, 1889, № 1, с. 59–106; *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв.: IX. К изучению Четья 1489 года // *Сборник по русскому языку и словесности*, т. 1, вып. 1. Ленинград, 1928, с. 9–21.

¹⁹ *Гинтис А. А.* Русское «некнижное» житие Николая Чудотворца в языковой ситуации Литовской и Московской Руси XV–XVII вв. // *Ivanov V. V., Verkhobantsev J.* (eds.) *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), p. 74.

Vėliau ir sakralieji rusėniški tekstai versti iš bažnytinės slavų kalbos: 1556–1561 m. Voluinėje rašyta *Peresopnicos evangelija*²⁰; Vasilio Tiapinskio prieš 1580 m. lygiagrečiai – bažnytinė slavų ir rusėnų kalbomis – spausdintos *Evangelijos*²¹ ir kt.

Meletijaus Smotrickio *Mokomosios evangelijos* (Vievis, 1616) rusėniškieji pamokslai (bet ne pačios Evangelijos liturginiai skirsniai) versti iš bažnytinės slavų kalbos (tikriausiai iš 1606 m. Krile spausdinto leidinio). 1757 ir 1761 m. Mogiliave du kartus leistas Petro I liepimu Teofano Prokopovičiaus bažnytinė slavų kalba rašyto *Katekizmo* išplėstinis vertimas į rusėnų kalbą, atliktas vyskupo Georgijaus Koniskio²².

Kai kurie rusėniškųjų vertimų bažnytinė slavų kalba rašyti originalai buvo serbiški. XV–XVI a. sandūroje į rusėnų kalbą versta *Aleksandrijos* serbiškoji redakcija, sukurta galbūt Dalmatijoje XIV–XV a. vienos iš lotyniškųjų versijų pagrindu²³. XVII a. nuorašas išsaugojo rusėniškąją *Apysaką apie Troją*, verstą (galbūt dar XV a.) iš bažnytinė slavų kalba rašyto kūrinio *Pasakojimas apie karalius*, savo ruožtu versto

²⁰ *Ченіга І. П.* (ред.) Пересопницьке Євангеліє: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. Київ, 2001.

²¹ *Иосиф (Баженев)*, Малороссийский перевод Четвероевангелия // *Духовная беседа*, т. 12, 1861, № 12, с. 362–368; № 13, с. 394–400; № 17, с. 507–508; *Довнар-Запольский М. В.* В. Н. Тяпинский, переводчик Евангелия на белорусское наречие // *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*, т. 4, кн. 3, 1899, с. 1031–1064 (= *Довнар-Запольский М. В.* Исследования и статьи, т. 1: Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность. Киев, 1909, с. 232–256); *Левицкий О.* Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову: Критична розвідка // *Записки Українського наукового товариства в Києві*, 1913, № 12, с. 11–21; *Лабынцев Ю. А.* Описание изданий Несвижской типографии и типографии Василя Тяпинского. Москва, 1985; *Клімаў І. П.* Васіль Цяпінскі аб царкоўнаславянскіх перакладах біблейскіх тэкстаў // *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія*, 1994, № 3, с. 22–25; *Клімаў І. П.* Нарыс фаналагічнай сістэмы «предмовы» Васіля Цяпінскага // *Махонь С. В.* (ред.) *Молодые филологи Беларуси*–96. Минск, 1997, с. 27–40; *Клімаў І. П.* Польскамоўны кампанент у «Предмове Васіля Цяпінскага» // *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія*, 1994, № 1, с. 25–28; *Клімаў І. П.* Пераклад Евангелія В. Цяпінскім // *Беларуская лінгвістыка*, вып. 47, 1997, с. 54–60; *Клімаў І. П.* Лінгвістычнае знаёмства з евангельскім перакладам В. Цяпінскага: (Агляд літаратуры) // *Вестці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук*, 1998, № 4, с. 133–139; *Rothe H.* Theologische Ausdrucke bei Vasil Tjapinski (1580) im Verhältnis zu Skorinas Apostols (1525) und der Peresopnyc'ka Jevanhelija (1559/61) // *New Zealand Slavonic Journal*. Wellington, 2003, pp. 123–128; *Halenčanka H.* (ed.) *Evanhelije in der Übersetzung des Vasil Tjapinski um 1580: Facsimile und Kommentare*. Paderborn etc., 2005 (Biblia Slavica, Serie III: Ostslavische Bibeln, Bd. 5); *Климов И. П.* Текстологические наблюдения над церковнославянским Евангелием по изданию белорусского протестанта В. Тяпинского второй половины XVI в. // *Palaeobulgarica*, 2006, № 3, 49–74.

²² *Корзо М. А.* Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. Москва, 2007, с. 399–403.

²³ *Анічэнка У. А.* (ред.) *Александрія*. Мінск, 1962; *Бразгуноў А. У.* Перакладная белетрыстыка Беларусі XV–XVII стагоддзяў. Мінск, 2007, с. 98–109.

iš lotynų kalbos XIII–XIV a. Bosnijoje arba Dalmatijoje²⁴. Prie minėtų vertimų šliejasi 1550–1570 m. (tikriausiai Vilniuje) į rusėnų kalbą iš nežinomų serbiškų (bažnytine slavų kalba rašytų?) šaltinių, sukurtų tikriausiai XV a. Dalmatijoje (galbūt Dubrovnike), nes atspindi itališkus (venecijietiškus) originalus, versti du riterių romanai: *Tryščanas*²⁵ ir *Bova*²⁶. 1637 m. Oršoje esančiame Kuteinos vienuolyne rusėniškai išleista *Istorija apie Barlaamą ir Juozapatą*, versta iš bažnytine slavų kalba rašyto originalo, reprezentuojančio serbiškąjį kūrinio vertimą.

Kartais nelengva pasakyti, iš kurios – bažnytinės slavų ar graikų – kalbos versti kai kurie rusėniškieji tekstai. Jų apžvalga pateikta toliau, graikiškiems šaltiniams skirtame skyrelyje.

- ²⁴ *Солахва С. И.* Природаапсальная лексіка ў «Аповесці аб Троі» // *Исмайлова А. В.* (ред.) Гуманитарные науки на рубеже тысячелетий (к 60-летию УО Мозырьского государственного педагогического университета): Сборник научных статей преподавателей, аспирантов и студентов филологического факультета. Мозырь, 2004, с. 71–74; *Бразгуноў А. У.* Перакладная белетрыстыка Беларусі XV–XVII стагоддзяў. Мінск, 2007, с.109–119; *Фядосік В. А.* Сярэдневяковыя рэаліі ў старабеларускім перакладзе «Троі» // Працы гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: навуковы зборнік, вып. 3. Мінск, 2008, с. 139–145.
- ²⁵ *Веселовский А. Н.* Из истории романа и повести: Материалы и исследования, вып. 2: Славяно-романский отдел. Санкт-Петербург, 1888 (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. 44, № 3); *Jasińska-Socha T.* System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI w. (Opowieść o Tristanie, Opowieść o Bowie). Wrocław etc. 1979; *Šgambati E.* Il Tristano Biancorosso. Firenze, 1983 (*Studia Historica et Philologica*, vol. 15; *Sectio Slavoromanica*, vol. 4); *Сгамбати Э.* Белорусская повесть о Тристане и ее итало-венетский оригинал // *Марцелев С. В.* (ред.) Славянские культуры и мировой культурный процесс: Материалы Международной научной конференции ЮНЕСКО (28 сентября–1 октября 1982 г.). Минск, 1985, с. 121–126; *Kipel Z.* The Byelorussian Tristan. New York–London, 1988; *Старавойтава Н. П.* Лексіка «Аповесці пра Трышчана»: Генезіс, семантычныя змены, страты // *Роднае слова*, 1998, № 8, с. 45–53; *Старавойтава Н. П.* Стылістычныя асаблівасці перакладу «Аповесці пра Трышчана» // *Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук*, 2000, № 2, с. 104–107; *Старавойтава Н. П.* Асаблівасці паэтыкі старажытнай «Аповесці пра Трышчана» // *Даніленка С. І., Іваноў Я. Я.* (ред.) Terra Alba, т. 1: Праблемы беларускага літаратуразнаўства: (Да 85-годдзя з дня нараджэння Аркадзя Куляшова). Мінск, 2000; *Staravojtava N. P.* The Belarussian Renaissance translation tale (textual study and translator's style illustrated by The Tale of Tryshchan) // *Nosowicz J. F.* (ed.) *Dziedzictwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-bałto-wschodniosłowiańskich*, т. 4: Kultura i literatura. Białystok, 2000, s. 261–265; *Мазурава Н.* Беларускі рыцарскі раман Трышчан у даследаваннях Э. Згамбачі // Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, вып. 3. Мінск, 2003, с. 136–140; Pasakojimas apie riterį Tryščaną: Rankraštinis XVI a. romanas apie Tristaną ir Izoldą, vertė А. Antanavičius. Vilnius, 2003; *Ипатов А. В.* К вопросу об источниках белорусской «Повести о Трышчане» // *Чубарьян А. О.* (ред.) Источниковедческие исследования, вып. 1. Москва, 2004, с. 107–117; *Maszkiewicz M.* (ed.) Białoruski Tristan – Беларускі Трышчан. Wrocław, 2007; *Бразгуноў А. У.* Перакладная белетрыстыка Беларусі XV–XVII стагоддзяў. Мінск, 2007, с. 163–215.
- ²⁶ Ве ankstesnėje nuorodoje minėtų šiam kūriniui skirtų publikacijų žr.: *Кузьмина В. Д.* Французский рыцарский роман на Руси, Украине и Белоруссии: Бова и Петр Златые Ключи // *Славянская филология*, т. 2. Москва, 1958, с. 355–396; *Кузьмина В. Д.* Рыцарский роман на Руси: Бова. Петр Златых Ключей. Москва, 1964.

Taigi iš bažnytinės slavų kalbos į rusėnų kalbą versti religinio bei istorinio (krikščioniškai atpasakoto) turinio kūriniai ir sakralieji (Naujojo Testamento) tekstai. Tačiau ne visiems tokie vertimai atrodė tinkami: *Mokomąją evangeliją* (Zabludovas, 1569) bažnytine slavų kalba spausdinti liepęs Grigaliaus Chodkevičius pratarė užsiminė, jog anksčiau norėjęs versti šį tekstą rusėniškai, kad paprasti žmonės suprastų, ir labai tuo rūpinęsis, tačiau išmintingi žmonės jį atkalbėję, sakydami, jog „verčiant senuosius išsireiškimus naujais [t.y. iš senosios slavų kalbos į rusėnų kalbą – S.T.] nemenka klaida atsiranda, kurią dabar galima matyti naujųjų vertimų knygoje“²⁷. Kaip matome, kiti vertėjai galimų klaidų nesibaimino.

Hebrajiški šaltiniai. 1440–1471 m. egzistavusioje Olelkaičių šeimos valdomoje autonominėje Kijevo kunigaikštystėje kai kurie tekstai versti į rusėnų kalbą iš hebrajiškų originalų. Jungtinei stačiatikių ir judėjų vertėjų grupei vadovavo mokytas žydas Zacharija ben Aaronas ha-Kohenas, kurio veikla Kijeve dokumentų paliudyta 1454–1468 m., bet galėjo tęstis ir ilgiau – iki 1482 m. (t.y. kol miestą užgrobė totoriai). Tuomet iš hebrajų į rusėnų kalbą išversti filosofiniai kūriniai ir kelios Senojo Testamento knygos:

- 1) persų teologo ir filosofo Abu Hamido al-Gazalio (1058–1111) knygos *Filosofų intencijos* (rašyta prieš 1095 m.) pirmieji du skyriai: *Logika*²⁸ ir *Teologija*²⁹; į rusėnų kalbą versta iš trečiojo (anoniminio) hebrajiško vertimo, atlikto iš arabiškojo originalo XIV a. Provanse ir vėliau komentuoto Katalonijos filosofo Mozės ben Jošuos iš Narbono (mirė po 1362 m.)³⁰;

²⁷ *Лабунцев Ю. А., Щавинская Л. Л.* Православная Академия Ходкевичей и ее издания. Минск, 1996, с. 83.

²⁸ *Соболевский А. И.* Логика жидовствующих и Тайная тайных. Санкт-Петербург, 1899 (= Памятники древней письменности и искусства, т. 133); *Соболевский А. И.* Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. Санкт-Петербург, 1903 (= Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. 74, № 1), с. 101–106; *Неверов С. А.* Логика иудействующих (по рукописи 1483 года) // Университетские известия, т. 49, № 8. Киев, 1909, с. 41–62 (teksto publikacija); *Кокочевцев П. К.* К вопросу о Логике Авиасафа // Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1912, № 5, с. 114–133; *Зубов В. П.* Вопрос о «неделимых» и бесконечном в древнерусском литературном памятнике XV в. // *Рыбкин Г. Ф., Юшкевич А. П.* (ред.) Историко-математические исследования, вып. 3. Москва–Ленинград, 1950, с. 407–430; *Симонов Р. А., Стяжкин Н. И.* Историко-логический обзор древнерусских текстов «Книга, глаголемая логика» и «Логика Авиасафа» // *Философские науки*, 1977, № 5, с. 132–143; *Romanchuk R.* The Reception of the Judaizer Corpus in Ruthenia and Muscovy: A Case Study of the Logic of Al-Ghazzali, the „CIPHER in Squares“, and the Laodicean Epistle // *Ivanov V. V., Verkhovantsev J.* (eds.) *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages.* Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), p. 144–165.

²⁹ *Соболевский А. И.* Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. Санкт-Петербург, 1903 (= Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. 74, № 1), с. 407–408 (ištraukų publikacija).

³⁰ *Taube M.* Which Hebrew Text of Algazel's Intentions Served for the Translation of the Slavic *Logika*? // *Taube M., Timenchik R., Schwarzband S.* (eds.) *Quadrivium: Festschrift in Honour of Professor Wolf Moskovich.* Jerusalem, 2006, pp. 47–52.

- 2) žydų mąstytojo Mozės Maimonido (1135–1204) veikalas *Logikos žodynas*³¹, kuris kartu su aukščiau minėtos knygos skyriais sudarė rusėniškąją *Logiką*; į rusėnų kalbą versta iš hebrajiško vertimo, atlikto iš arabiškojo originalo Marselyje gimusio, bet daugiausia Provanse gyvenusio Mozės Samuelio ibn Tibono (veikė tarp 1240 ir 1283 m.);
- 3) Paryžiuje dirbusio anglų mokslininko Johano de Sakrobosko (apie 1195–apie 1256) astronominis veikalas *Apie pasaulio sferą*³², rašytas lotyniškai apie 1230 m.; į rusėnų kalbą versta iš anoniminės hebrajiškos versijos, kurios sukūrimo data nenustatyta;
- 4) žydų mokslininko Imanuelio ben Jokūbo Bonfils'o (1300–1377) veikalas *Šeši sparnai*³³, rašytas apie 1365 m. Taraskone (Provansas);
- 5) Pseudo-Aristotelio veikalas *Paslapčių paslaptis* (kitai dar vadina-
mas *Aristotelio vartai*)³⁴, į hebrajų kalbą verstas, kaip dabar ma-

³¹ Таубе М. Послесловие к «Логическим терминам» Маймонида и ересь жидовствующих // *Ботвинник Н.М., Ванеева Е. И.* (ред.) In Мемориум: Памяти Я.С. Лурье. Санкт-Петербург, 1997, 239–246.

³² Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. Санкт-Петербург, 1903 (= Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. 74, № 1), с. 409–413; *Зубов В. П.* Неизвестный русский перевод «Трактата о сфере» Иоанна де Сакробоско // *Историко-астрономические исследования*, вып. 8. Москва, 1962, с. 221–239; Таубе М. The Kievan Jew Zacharia and the Astronomical Works of the Judaizers // *Moskovich W.* et al. (eds.) ИΟΥΔΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ: In Honour of Professor Moshe Altbauer. Jerusalem, 1995 (Jews and Slavs, vol. 3), p. 168–198 (teksto publikacija).

³³ Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. Санкт-Петербург, 1903 (= Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. 74, № 1), с. 413–419; *Святский Д. О.* Астрономическая книга «Шестокрыл» на Руси XV в. // *Мироведение*, т. 16, № 2, 1927, с. 63–78; *Кузаков В. К.* О восприятии в XV в. на Руси астрономического трактата Шестокрыл // *Историко-астрономические исследования*, вып. 12. Москва, 1975, с. 113–120; *Чернецов А.В.* Иллюстрации к Шестокрылу и вопрос об отреченных изображениях в Древней Руси // *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. 38, 1984, с. 231–240; Таубе М. The Kievan Jew Zacharia and the Astronomical Works of the Judaizers // *Moskovich W.* et al. (eds.) ИΟΥΔΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ: In Honour of Professor Moshe Altbauer. Jerusalem, 1995 (Jews and Slavs, vol. 3), p. 168–198 (teksto publikacija).

³⁴ Соболевский А. И. Логика жидовствующих и Тайная тайных. Санкт-Петербург, 1899 (= Памятники древней письменности и искусства, т. 133); Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. Санкт-Петербург, 1903 (= Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. 74, № 1), с. 419–423; *Сперанский М. Н.* Из истории отреченных книг IV: Аристотелевы врата, или Тайная тайных. Санкт-Петербург, 1908 (Памятники древней письменности и искусства, 171); *Адрианова В. П.* К истории текста Аристотелевых врат // *Русский филологический вестник*, т. 66, № 3–4, 1911, с. 1–14; *Сперанский М. Н.* Аристотелевы врата и Тайная тайных // *Сборник Отделения русского языка и словесности Российской академии наук*, т. 101, № 3. Ленинград, 1928, с. 15–18; *Ryan W. F.* A Russian Version of the *Secreta Secretorum* in the Bodleian Library // *Oxford Slavonic Papers*, XII, 1965, p. 40–48; *Ryan W. F.* Aristotle in Old Russian Literature

noma³⁵, Ispanijoje ir pietų Prancūzijoje gyvenusioje Tibonidų šeimoje XIII–XIV a. sąvartoje; tikriausiai iš šio vertimo yra kilęs ir taip vadinamasis *Laodikėjos laiškas* (kartu su *Raidiniu šifru kvadratuose*), dažnai siejamas su Maskvos djaku Fiodoru Kuricynu³⁶; į rusėnų kalbą versta iš

// *Modern Language Review*, LXIII, 3, 1968, p. 650–658; *Ryan W. F.* Древнерусский перевод жизнеописания Аристотеля Диогена Лаэртского // *Slavia*, роç. 37, сеš. 2, Praha, 1968, p. 349–355; *Ryan W. F.* The Onomantic Table in the Old Russian *Secretum secretorum* // *The Slavonic and East European Review*, vol. 49, nr. 4 (117), 1971, p. 603–606; *Ryan W. F.* The Old Russian Version of the Pseudo-Aristotelian *Secretum secretorum* // *The Slavonic and East European Review*, vol. 56, nr. 2, 1978, p. 242–260; *Zguta R.* The Aristotelevy vrata as a Reflection of Judaizer Political Ideology // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 26, Hf. 1, 1978, S. 1–10; *Jordan W. C.* The Aristotelevy vrata: Problems in Reconstructing an Ideology // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 28, Hf. 3, 1980, S. 398–401; *Ryan W. F.* The *Secretum secretorum* and the Muscovite Autocracy // *Ryan W. F., Schmitt Ch. B.* (eds.) *Pseudo-Aristotle: The Secret of Secrets: Sources and Influences*. London, 1982 (Warburg Institute Surveys, vol. IX), pp. 114–123; *Ryan W. F.* Aristotle and Pseudo-Aristotle in Kievan and Muscovite Russia // *Kraye J.* et al. (eds.) *Pseudo-Aristotle in the Middle Ages: The Theology and Other Texts*. London, 1986 (Warburg Institute Surveys and Texts, vol. XI), pp. 97–109; *Ryan W. F.* The *Passion of St Demetrius* and the *Secret of Secrets*. An Onomantic Interpolation // *Cyrrillomethodianum*, vol. VIII–IX [Festschrift for Academician D. S. Likhachev], 1984–1985 [1986], pp. 59–65; *Ryan W. F.* Problèmes de traduction scientifique en vieux-russe: le *Secretum secretorum* // *La Traduction au Moyen Âge*. Paris, 1989; *Ryan W. F.* Maimonides in Muscovy: Medical Texts and Terminology // *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 51, 1989, p. 43–65; *Ryan W. F.* Alchemy, Magic, Poisons and the Virtues of Stones in the Old Russian *Secretum Secretorum* // *Ambix*, 1991, pp. 46–64; *Перавалава Н. Ю.* Як Арыстоцель Аляксандра Македонскага павучаў: «Арыстоцелевы вароты» // *Роднае слова*, Мінск, 2001, № 11, с. 19–23; *Перавалава Н. Ю.* Асаблівасці скланення лічэбнікаў у старабеларускім перакладзе «Арыстоцелевых варот» (XVI ст.) // *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагогіка*, 2003, № 1, с. 47–52; *Перавалава Н. Ю.* Няпэўнаколькасныя лічэбнікі і прыслоўі ў працах У. В. Анічэнкі: (На матэрыяле «Арыстоцелевых варот») // *Станкевіч А. А.* (ред.) *Слова і час: Навуковыя чытанні, прысвечаныя памяці прафесара У. В. Анічэнкі: Зборнік навуковых артыкулаў*, ч. 2. Гомель, 2003, с. 94–98; *Перавалава Н. Ю.* «Арыстоцелевы вароты» як помнік старабеларускага пісьменства XVI ст.: графіка-арфаграфічны, фанетычны і марфалагічны аспекты: *Дысертацыя... кандыдата філалагічных навук*. Мінск, 2003; *Багно В. Е.* За Арыстотелевыми вратами (древнерусская и кастильская версии краткой редакции Тайная Тайных) // *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. 54: Памяти Дмитрия Сергеевича Лихачева. Санкт-Петербург, 2003, с. 184–191; *Перавалава Н. Ю.* Палеаграфічныя асаблівасці рукапісных помнікаў старабеларускага пісьменства 16 стагоддзя (на матэрыяле «Арыстоцелевых варот») // *Фалалеев В. В.* (ред.) *Личность – слово – социум: Материалы 6-ой Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2006 г.)*, ч. 2. Минск, 2006, с. 56–58; *Райан В. Ф.* Бания в полночь: Исторический обзор магии и гаданий в России. Москва, 2006, с. 36–40, 233–234, 448–451, 518–523; *Станкевич А. И.* Рукописный сборник гадательно-астрологического содержания XVI в. («Аристотелевы врата, или Тайная Тайных») из фонда Национальной библиотеки Беларуси // *Здабыткі: Дакументальныя помнікі на Беларусі*, вып. 9. Мінск, 2007, с. 94–126.

³⁵ Anksčiau manyta, kad šio veikalo vertimas į hebrajų kalbą atliktas Ispanijoje veikusio Judo ben Saliamono Harizio (1165–1225).

³⁶ *Taube M.* The „Poem on the Soul“ in the Laodicean Epistle and the Literature of the Judaizers // *Kollmann N. Sh.* et al. (eds.) *КАМЕНЬ КРАСЖЪЛЪНЪ: Rhetoric of the Medieval Slavic World. Essays Presented to Edward L. Keenan on his Sixtieth Birthday by his*

hebrajiškos versijos, kurioje jau būta įterptų kitų kūrinių fragmentų:

- a) Mozės Maimonido *Traktatas apie lytinį santykiavimą*, verstas į hebrajų kalbą du kartus: pavadinimu *Ma'amar 'al Ribbui ha-Tašmiš* Zerachijo ben Izaoko ben Šealtielio Graciano (kuris atliko savo vertimą Romoje tarp 1277 ir 1290 m.) ir pavadinimu *Ma'amar ha-Mašgel* anoniminio vertėjo; iki šiol nežinoma, iš kurios šių hebrajiškų versijų versta į rusėnų kalbą;
 - b) Mozės Maimonido *Traktatas apie nuodus ir jų priešnuodžius* (fragmentas), verstas į hebrajų kalbą Mozės ben Samuelio ibn Tibono;
 - c) Mozės Maimonido *Astmos knyga* (skyrius 13), versta į hebrajų kalbą Samuelio ben Benvenisto (gyveno XIV a. pirmojoje pusėje) ir Juozapo Šatibio;
 - d) arabų filosofo Abu Bakro ar-Razio (865–925) dešimttomės *Mansurui dedikuotos medicinos knygos skyrius Apie fiziognomiją*; į hebrajų kalbą versta Šem-Tobo ben Izaoko iš Tortosos (gyveno Monpeljė, bet dar ilgiau Marselyje) 1264 m.³⁷;
- 6) aštuonios Senojo Testamento – Jobo, Rūtos, Giesmių giesmės, Mokytojo, Patarlių, Raudų, Danieliaus, Esteros – knygos, surašytos Senojo Testamento Vilniaus Sąvade³⁸;

Colleagues and Students. Cambridge (Massachusetts), 1995 (Harvard Ukrainian Studies, vol. 19), p. 671–685; *Taube M.* The Spiritual Circle in the Secret of Secrets and the Poem on the Soul // Harvard Ukrainian Studies, vol. 18 (3/4), 1994 [1998], p. 342–355.

³⁷ Apie šiuos vertimus žr.: *Taube M.* The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection? // *Ivanov V. V., Verkholantsev J.* (eds.) *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages.* Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), p. 189.

³⁸ Lietuvos mokslų akademijos biblioteka (Vilnius), konvoliutinio rankraščio F 19–262 pirmoji dalis; žr.: *Есеев Е. И.* Книга пророка Даниила в переводе жидовствующих по рукописи XVI века // *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, кн. 3, 1902, с. 128–164; *Перетц В. Н.* Книга Руфь в белорусском переводе XV века. Киев, 1908; *Перетц В. Н.* Новые труды о «жидовствующих» XV в. и их литературе // *Университетские известия*, г. 48, кн. 10. Киев, 1908, с. 1–42 (penktosios paginacijos; Raudų knygos publikacija); *Altbauer M.* Ze studiów nad wschodniosłowiańskimi przekładami Biblii (o dwóch przekładach biblijnego akrostychu o zacnej niewieście) // *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, t. 7. Warszawa, 1967, s. 179–190; *Altbauer M.* Some Methodological Problems in Research of the East-Slavic Bible Translations (Vilnius codex *262). Jerusalem, 1968; *Алексеев А. А.* Песнь Песней по русскому списку XVI в. в переводе с древнееврейского оригинала // *Палестинский сборник: История и филология*, вып. 27 (90). Ленинград, 1981, с. 63–75; *Altbauer M., Taube M.* The Five Biblical Scrolls in a Sixteenth-Century Jewish Translation into Belorussian (Vilnius Codex 262). Jerusalem, 1992; *Архитов А. А.* По ту сторону Самбатииона: Этюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X–XVI веках. Berkeley, 1995 (Monuments of Early Russian Literature, vol. 9), с. 147–240; *Taube M.* The Vilnius 262 Psalter: A Jewish Translation? // *Moskovich W.* et al. (eds.) *Judaeo-Slavica et Russica: Festschrift Professor Илья Серман.* Иерусалим–Москва, 2004 (Jews and Slavs, vol. 14), p. 27–38; *Taube M.* The Book of Job in Vilnius 262 // *Moskovich W., Nikolova S.* (eds.) *Judaeo-Bulgarica, Judaeo-Russica et Palaeoslavica.* Jerusalem–Sofia, 2005 (Jews and Slavs, vol. 15),

- 7) anomininis būrimo (ypač geomantijos) veikalas *Rafliai*, kurio tiesioginis hebrajiškasis (arba, kas mažiau tikėtina, arabiškasis) šaltinis iki šiol neišaiškintas. Rusėniškasis originalas nerastas; žinomas tik jo vėlesnis perdirbinys, atliktas Pskovo rašytojo Ivano Rykovo (XVI a. pirmoji pusė)³⁹.

Galbūt ateityje bus rasta daugiau rusėniškų tekstų, verstų tiesiogiai iš hebrajų kalbos, bet ir dabar aišku, kad originalūs ir verstiniai filosofiniai (plačiaja prasme) hebrajiški kūriniai ir Šventasis Raštas (Senasis Testamentas) buvę svarbus rusėniškųjų tekstų šaltinis.

Čekiški (ir kroatiški) šaltiniai. Skirtingai nuo čekiškųjų, šiame skyrelyje minimi kroatiški šaltiniai: a) buvo surašyti glagolinėmis raidėmis ne gyvąja (kroatų), o tradicine bažnytine slavų kalba; b) nebuvo verčiami į rusėnų kalbą, o tik perrašomi kirilinėmis raidėmis, išlaikant teksto kalbinį pavidalą. Vis dėlto juos reikia paminėti, nes LDK gyvavimo laikais net paprasta transliteracija laikyta (dėl rašto semiotizacijos) vertimu iš vienos kalbos į kitą. Mums reikia laikyti mintyje kroatiskųjų šaltinių ypatumus ir jų esminį skirtumą nuo čekiškųjų, rašytų gyvąja (čekų) kalba ir verstų (tikraja šio žodžio prasme) į rusėnų kalbą.

Daugelis rusėniškųjų vertimų iš čekiškų originalų siejami su katalikiško (benediktinų) Emauso vienuolyno veikla Prahoje (veikė 1347–1419 m., vėliau perimtas husitų), kuriame apsigyveno iš Kroatijos atvykę vienuoliai, laikę katalikiškas mišias iš bažnytine slavų kalba glagolinėmis raidėmis rašytų liturginių knygų. Šis vienuolynas turėjo du filialus, tęsusius jo liturgines tradicijas: Silezijos mieste Olesnicoje (veikė 1380–1505 m.) ir Krokuvos priemiestyje (veikė 1390–1528 m.). Yra pagrindo manyti, kad XV a. antrojoje pusėje (o gal ir kiek anksčiau) atlikti čekiškų šaltinių vertimai į rusėnų kalbą yra susiję būtent su Krokuvos glagolininkais ir buvo skirti stačiatikių auditorijai.

p. 293–295; *Темчин С. Ю.* Схария и Скорина: Об источниках Виленского ветхозаветного свода (F 19–262) // *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 21. Vilnius, 2006, p. 289–316; *Темчинас С.* Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a.: stačiatikių tradicija // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“* / Leidinį sudarė A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008, p. 144–149.

³⁹ *Турилов А. А., Чернецов А. В.* Отреченная книга Рафли // *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. 40. Ленинград, 1985, с. 260–344; *Турилов А. А., Чернецов А. В.* К изучению «отреченных» книг // *Симонов Р. А.* (ред.) *Естественнонаучные представления Древней Руси: Счисление лет. Символика чисел. «Отреченные» книги. Астрология. Минералогия.* Москва, 1988, с. 111–140; *Симонов Р. А., Турилов А. А., Чернецов А. В.* Древнерусская книжность: Естественнонаучные и сокровенные знания в России XVI в., *связанные с Иваном Рыковым.* Москва, 1994; *Райан В. Ф.* Баня в полночь: Исторический обзор магии и гаданий в России. Москва, 2006, с. 490–508.

Šiai vertimų grupei priklauso: rusėniškoji *Giesmių giesmė*, versta iš Čekiškosios Biblijos trečiosios redakcijos, sukurtos 1420–1430 m. (rusėniškasis vertimas datuojamas XV a. viduriu ar net antruoju ketvirčiu)⁴⁰; *Tobito knyga*, versta iš Čekiškosios Biblijos antrosios redakcijos ne vėliau kaip XV a. antrojoje pusėje (galbūt net anksčiau)⁴¹; *Knyga apie riterį Taudalą*, versta į rusėnų kalbą prieš 1492 m. (čekiškas originalas nežinomas)⁴² ir lydima šv. Augustino nedidelio traktato *Apie tris teisėtus statusus* rusėniškojo vertimo⁴³; *Pasakojimas apie pranašę Sibilę*, verstas į rusėnų kalbą tarp 1461 ir 1492 m.⁴⁴ (nors yra nuomonė, kad tekste minimas Liudviko XII valdymas 1498–1515 m., o galbūt ir 1524–1525 m. Valstiečių karas Vokietijoje)⁴⁵.

Prie šių vertimų šliejasi keli XV a. pabaigos rankraštyje surašyti iš lenkiškų originalų versti katalikiški liturginiai tekstai: svarbiausios maldos (*Tėve mūsų*; *Sveika, Marija*) ir katalikiškasis *Tikėjimo simbolis* (Credo), kurių rusėniškieji vertimai lydimi kirilinėmis raidėmis užrašytų lotyniškų originalų (ir taip pat užrašyto katalikiškųjų mišių lotyniškojo teksto) ir Marijos mišios kroatisko (bažnytine slavų kalba rašyto) glagolinio originalo kirilinės trans-

⁴⁰ *Костомаров Н. И.* Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви // *Основа*, 1861, № 11/12, с. 49–64 (teksto publikacija); *Алексеев А. А.* Песнь песней в Чешской библии и восточнославянские переводы XV–XVI вв. // *Slavia*, 1983, vol. 52, p. 283–289; *Алексеев А. А.* Песнь песней в древней славяно-русской письменности. Санкт-Петербург, 2002, с. 163–173 (teksto publikacija); *Verkholantsev J.* A Fifteenth-Century Ruthenian Translation of the Song of Songs from Czech // *Slavia*, č. 72, 2003, s. 195–226; *Verkholantsev J.* Ruthenica Bohemica: Ruthenian Translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland. Wien–Berlin, 2008 (Slavische Sprachgeschichte, Bd. 3), p. 39–51, 154–173 (teksto publikacija kartu su čekiškuoju originalu).

⁴¹ *Verkholantsev J.* Ruthenica Bohemica: Ruthenian Translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland. Wien–Berlin, 2008 (Slavische Sprachgeschichte, Bd. 3), p. 86–89.

⁴² *Brückner A.* Die Visio Tundali in böhmischer und russischer Übersetzung // *Archiv für Slavische Philologie*, Bd. 13, 1891, S. 199–212; *Verkholantsev J.* Ruthenica Bohemica: Ruthenian Translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland. Wien–Berlin, 2008 (Slavische Sprachgeschichte, Bd. 3), p. 52–70, 174–179 (teksto publikacija kartu su lotyniškuoju originalu ir vėlesniu vertimu iš rusėnų į bažnytinę slavų kalbą).

⁴³ *Verkholantsev J.* Ruthenica Bohemica: Ruthenian Translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland. Wien–Berlin, 2008 (Slavische Sprachgeschichte, Bd. 3), p. 64–68, 182 (vėlesnio vertimo iš rusėnų į bažnytinę slavų kalbą publikacija).

⁴⁴ *Brynychová V.* České Proroctví Sibyllino v ruském překladě // *Český Lid*, č. 27, 1927, s. 49–60; *Карский Е. Ф.* Западнорусские сказание о Сивилле пророчице по рукописи XVI века: Текст, анализ, язык // *Варшавские университетские известия*, 1898, № 2, с. 1–31; *Verkholantsev J.* Ruthenica Bohemica: Ruthenian Translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland. Wien–Berlin, 2008 (Slavische Sprachgeschichte, Bd. 3), p. 71–85, 183–190 (teksto publikacija).

⁴⁵ *Турилов А. А.* Переводы с латинского и западнславянских языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками (XV–XVI в.) // *Флоря Б. Н.* Исследования по истории Церкви: Древнерусское и славянское средневековье. Москва, 2007, с. 470.

kripcijos⁴⁶. Manoma, kad šie vertimai taip pat susiję su Krokuvos glagolininiais.

Nežinia, ar su glagolininkų veikla gali būti kaip nors susijęs chronologiškai artimas nedidelio (bet su platoku įvadu) Lenkijos bažnytinės teisės straipsnių rinkinio vertimas iš lotynų kalbos į rusėnų kalbą (žinomas iš 1519 m. nuorašo, kuriame surašytas ir 1446 m. žiniomis besibaigiantis Supraslio metraštis), atliktas nežinomo čeko⁴⁷ Ivanui Kirdejevičiui – Cholmo kastelianui 1434–1470 m. (apie šį vertimą žr. kitame skyrelyje).

Kartais vertimo santykis su čekiškais šaltiniais nėra visiškai aiškus. Pavyzdžiui, *Dievo žmogaus Alekso gyvenimas* į rusėnų kalbą verstas apie XV a. vidurį iš Jokūbo Vorangiečio lotyniškai rašytos *Aukso Legendos*, tačiau vertimas turi nemažai čekų kalbos bruožų⁴⁸. Tokį darinį galima aiškinti trejopai: 1) verčiant iš lotynų kalbos naudotasi papildomu čekišku šaltiniu (kuris iki šiol nežinomas); 2) lotyniškąjį originalą į rusėnų kalbą vertė čekas; 3) versta iš lenkiškos versijos, patyrusios čekų kalbos įtaką⁴⁹. Antruoju atveju tai būtų analogija ankstesnėje pastraipoje minėtam vertimui.

Iki šiol nėra aiškumo ir dėl Gvido delle Kolonės *Trojos istorijos* sutrumpinto vertimo į rusėnų kalbą, atlikto XVI a. antrojoje pusėje iš nenustatyto lenkiško arba čekiško šaltinio, kuriuo galima būtų paaiškinti vertime esančius kalbinius bohemizmus (būdingus ir tuometinei lenkų kalbai)⁵⁰. Galbūt iš čekiško originalo (dar

⁴⁶ *Mareš F. V.* Moskevská mariánská mše (kontakt charvátskohlaholské a ruskocírkevněslovanské knižní kultury v středověkém Polsku) // Slovo, knj. 25–26. Zagreb, 1976, s. 295–362; *Moszyński L.* Czyżby mszalik Królowej Zofii, żony Jagiełły? // *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Filologia Polska XVI, Nauki Humanistyczne-Spoleczne, zes. 100. Toruń, 1979, s. 27–32; *Moszyński L.* Cerkiewnosłowiańska tzw. Moskiewska Msza Maryjna jako odzwierciedlenie litewsko-białorusko-polskich kontaktów kulturowych w XV wieku // *Slavistica Vilnensis* 1995 (Kalbotyra, 45 (2)). Vilnius, 1997, p. 8–25 (perspausdinta: *Leszczyński Z.* (ed.) Czterechsetlecie Unii Brzeskiej: Zagadnienia języka religijnego. Lublin, 1998 (Lingua Sacra, I), s. 21–35); *Verkholantsev J.* Ruthenica Bohemica: Ruthenian Translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland. Wien–Berlin, 2008 (Slavische Sprachgeschichte, Bd. 3), p. 46–48.

⁴⁷ Apie šio teksto bohemizmus žr.: *Wandas A.* Uwagi o języku tekstów prawnych z rękopisu supraskiego // *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 17, zes. 1, 1965, s. 103–105.

⁴⁸ *Владимиров П. В.* Житие св. Алексея человека Божия в западнорусском списке конца XVII века // Журнал Министерства народного просвещения, 1887, октябрь, с. 250–267; *Перетц В. Н.* Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV века. Санкт-Петербург, 1903 (Памятники древней письменности и искусства, № 150), с. 107–111 (teksto publikacija); *Свяжынскі У. М.* Жыццё Аляксея, чалавека Богажа // *Папкоў Г. П.* (ред.) Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя, 2-е выданне, т. 1. Мінск, 2007, с. 635; *Бразгунюў А. У.* Перакладная белетрыстыка Беларусі XV–XVII стагоддзяў. Мінск, 2007, с. 47–48.

⁴⁹ Plg. šio sudėtingo klausimo svarstumą: *Райнхарт Й.* Межславянские переводы в период позднего Средневековья и раннего Нового времени (до конца XVI в.) // Славяне и их соседи, вып. 11: Славянский мир между Римом и Константинополем. Москва, 2004, с. 120–121.

⁵⁰ *Жураўлёва С. І.* Спрадвечна беларуская лексіка ў «Траянскай гісторыі» пачатку XVII ст. // Беларуская лінгвістыка, вып. 48, 1998, с. 34–38; *Багдановіч І. Э.* «Траянская вайна» на

prieš 1481 m.?) versta *Lucidarius* ypatingoji redakcija, išlikusi XVI–XVII a. nuorašuose⁵¹.

Taigi čekišų originalų rusėniškieji vertimai yra gana panašūs į tuos, kurie buvo atlikti iš bažnytinės slavų kalbos: tai religinio bei istorinio (krikščioniškai atpasakoto) turinio kūriniai ir sakralieji (Senojo Testamento) tekstai.

Lenkiški šaltiniai. Sunku pasakyti, kada lenkiški šaltiniai pradėti versti į rusėnų kalbą, nes anksčiausio rusėniško teksto, galinčio priklausyti šiai vertimų grupei, tiesioginio originalo kalba – lenkų ar lotynų – nėra patikimai nustatyta. Tai ne vėliau kaip XV a. septintajame dešimtmetyje verstos rusėniškosios *Kristaus kančios* (nei lenkiškas, nei galimas lotyniškas viso šio teksto originalas nerastas). Vertimų tipologija ir gretinamoji chronologija rodo, kad šis kūrinys verstas veikiausiai iš lotynų kalbos (apie jį žr. kitame skyrelyje).

XV a. pabaigos rankraštyje surašyti mažos apimties katalikiškų liturginių tekstų rusėniškieji vertimai iš lenkiškų originalų, atlikti katekizacijos tikslais: svarbiausios maldos (*Tėve mūsų; Sveika, Marija*) ir katalikiškasis *Tikėjimo simbolis* (Credo). Šie rusėniškieji vertimai lydimi kirilinėmis raidėmis užrašytų lotyniškų originalų (ir taip pat užrašyto katalikiškųjų mišių lotyniškojo teksto)⁵² ir Marijos mišios kroatiško (bažnytine slavų kalba rašyto) glagolinio originalo kirilinės transkripcijos. Manoma, kad šie vertimai susiję su Krokuvos glagolininkais, apie kuriuos rašyta ankstesniame skyrelyje.

Ne vėliau kaip XVI a. pradžioje verstas lenkiškas eiliuotas *Magistro Polikarpo dialogas su mirtimi*: Maskvos Rusioje paplitęs vertimas (anksčiausias nuorašas datuojamas XVI a. antruoju ketvirčiu) tikriausiai atspindi ankstesnę (neišlikusią) rusėniškąją versiją⁵³.

XVI a. antroje pusėje iš lenkų kalbos pradėta versti sakraliuosius tekstus. Voluinėje arba Polesėje rašyti *Krechovo Apaštalu darbai ir laišakai su Apokalipse*, versti į rusėnų kalbą iš lenkiškosios 1562 m. Brastos (Radvilų) Biblijos⁵⁴. Apie 1581 m. Cho-

беларуска-літоўскіх землях // Працы кафедры гісторыі беларускай літаратуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, вып. 9, 2008, с. 34–42; *Бразгуной А. У.* Перакладная беластрыстыка Беларусі XV–XVII стагоддзяў. Мінск, 2007, с. 119–130.

⁵¹ Буланина Т. В. Луцидариус // Лихачев Д. С. (ред.) Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.), ч. 2. Ленинград, 1989, с. 72–76; Турилов А. А. Переводы с латинского и западнославянских языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками (XV–XVI в.) // Флоря Б. Н. Исследования по истории Церкви: Древнерусское и славянское средневековье. Москва, 2007, с. 471.

⁵² Верхоланицева Ю. Кириллическая запись латинских молитв и отрывка чина мессы из рукописи Синодального собрания ГИМ № 558 (spaudoje).

⁵³ Турилов А. А. Переводы с латинского и западнославянских языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками (XV–XVI в.) // Флоря Б. Н. Исследования по истории Церкви: Древнерусское и славянское средневековье. Москва, 2007, с. 471.

⁵⁴ Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр.: Літературна-лінгвістична монографія, т. 1–2. Варшава, 1930 (Студії до української граматики, кн. 7–8).

roševe (Voluinė) Valentinas Negalevskis išvertė į rusėnų kalbą Martyno Čechovičiaus rengtą lenkiškąjį 1577 m. *Naujaji Testamentą*⁵⁵. Meletijaus Smotrickio *Mokomojoje evangelijoje* (Vievis, 1616) publikuoti pačios Evangelijos liturginiai skirsniai (bet ne juos aiškinantys pamokslai) versti pažodžiui iš dviejų Simono Budno rengtų lenkiškų leidinių. XVI–XVII a. nuorašuose išlikę du skirtingi iš lenkiškų originalų atlikti *Psalmyno* vertimai į rusėnų kalbą⁵⁶. XVII a. pradžios rankraštyje surašytas iš lenkų kalbos verstas kelių Senojo Testamento knygų rusėniškasis tekstas⁵⁷.

Nuo XVI a. antrosios pusės į rusėnų kalbą buvo verčiami ir religiniai (bei tokiais laikyti) kūriniai. *Mokomosios evangelijos* XVI–XVII a. nuorašuose yra rusėniškų vertimų iš Mykalojaus Rejaus lenkiškai leistos *Postilės* (Krokuva, 1557)⁵⁸. Petro Skargos 1579 m. Vilniuje publikuoti *Šventųjų gyvenimai* versti į rusėnų kalbą XVII a.⁵⁹. Silvestro Kosovo sudaryta *Kijevo Olu pateriko* lenkiškoji redakcija (Kijevas, 1635) vėliau išversta į rusėnų kalbą⁶⁰. XVII a. pirmojoje pusėje atliktas lenko jėzuito Simono Visockio parengto verstinio leidinio *Didysis veidrodis* (pirmasis leidimas: *Wielkie zwierciadło przykładów*, Krokuva, 1612) sutrumpintas rusėniškas vertimas⁶¹.

Taip pat XVI a. antroje pusėje iš lenkų kalbos pradėti versti istorinio turinio kūriniai. Martyno Bielskio *Viso pasaulio kronika* versta į rusėnų kalbą 1564–1572 m.⁶². Apie 1580 m. į rusėnų kalbą iš Kiprijono Baziliko rengto ir 1574 m. Krokuvoje leis-

⁵⁵ *Назаревский А. А.* Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского. Киев, 1911 (= Университетские известия. Киев, 1911, кн. 8, 11, 12); *Огієнко І.* Новий завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581 р. Тарнов, 1922.

⁵⁶ Rusijos valstybinė biblioteka (Maskva), N. Rumiancevo rinkinys, f. 256, Nr. 335, 1017; žr.: *Карский Е. Ф.* Западнорусские переводы Псалтири в XV–XVII вв. Варшава, 1896.

⁵⁷ Rusijos nacionalinė biblioteka (Sankt-Peterburgas). Nr. F. I.2.

⁵⁸ *Janów J.* Tłumaczenia ruskie z Postylli M. Reja w ewangeliarzach kaznodziejskich XVI i XVII wieku // *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*, t. 34, nr. 8, 1929, s. 2–10.

⁵⁹ *Гудзий Н. К.* Переводы «Жутовотв Святыч» П. Скарги в Юго-Западной Руси. Киев, 1917 (= Университетские известия, кн. 9–10, 1916 [1917], с. 1–135); *Пачовський Т. І.* «Жутовотв Святыч» ks. Piotra Skargi w przekładach rusko-ukraińskich // *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, rocz. 14, zesz. 2. Lwów, 1934, s. 104–111; *Thomson F. J.* The Popularity of Peter Skarga's „Lives of the Saints“ among the East Slavs // *Soldatjenkova T.* (ed.) For East is East: liber amicorum Wojciech Skalmowski. Leuven, 2003, pp. 119–149.

⁶⁰ *Перетц В. Н.* Киево-Печерский патерик в польском и украинском переводе // IV Международный съезд славистов: Славянская филология, вып. 3. Москва, 1958, с. 174–188.

⁶¹ *Державина О. А.* Великое зеркало и его судьба на русской почве. Москва, 1965, с. 141–143.

⁶² *Лев В.* Український переклад хроніки Мартина Бельського. Warszawa, 1935 (Праці Українського наукового інституту, т. 39; Серія філологічна, кн. 4); *Пташицкий С. А.* Западнорусские переводы хроник Бельского и Стрыйковского (Библиографическая заметка) // Новый сборник статей по славяноведению, изданный учениками В.И. Ламянского. Санкт-Петербург, 1905, с. 372–384; *Ptaszycki S.* Ruskie przekłady kronik Bielskiego i Strykowskiego: Karta z dziejów promieniowania kultury polskiej na wschód // *Pamiętnik Literacki*, t. 30, zesz. 1. Lwów, 1933, s. 171–181; *Бразгуной А. У.* Перекладная белетрыстыка Беларусі XV–XVII стагоддзяў. Мінск, 2007, с. 33.

to lenkiško vertimo pažodžiui versta vengrų humanisto Miklošo Olacho 1538 m. lotyniškai rašyta *Istorija apie ugrų karalių Atilą*⁶³. Lotyniškoji (chronografinė) *Aleksandrijos* redakcija pažodžiui versta į rusėnų kalbą iš lenkiškosios versijos *Historyi o żywocie i znamienitych sprawach Alexandra Wielkiego* (pirmasis leidimas: Krokua, 1550) ir žinoma iš XVI–XVII a. rusėniškųjų nuorašų⁶⁴. Motiejaus Strykovskio *Lenkijos, Lietuvos ir Žemaitijos kronika* (1582) versta į rusėnų kalbą dar prieš 1618 m.⁶⁵ Aleksandro Gvaninio rašytos *Europietiškosios Sarmatijos kronikos* lenkiškąją versiją

⁶³ *Веселовский А. Н.* Из истории романа и повести: Материалы и исследования, вып. 2: Славяно-романский отдел. Санкт-Петербург, 1888 (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. 44, № 3), Приложения, с. 173–236; *Graciotti S.* L'Athila di Miklós Oláh fra la traduzione italiana e le filiazioni slave // *Branca V.* (ed.) Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Firenze, 1973, p. 275–316; *Шонкой П.* Замечания об Истории о Атыли, короли угорском // *Dissertationes Slavicae*, т. 9–10. Szeged, 1975, p. 207–217; *Золтан А.* Из наблюдений над лексикой старобелорусской Истории о Атыли короли угорском // *Gadanji K.* (ed.) VI. Međunarodni slavistički dani – VI. Nemzetközi Szlavisztikai Napok. Sambotel–Pečuh, 1998 (Bibliotheca Croatica Hungarica, kn. 3/2), s. 200–205; *Zoltán A.* Z węgiersko-polsko-białoruskich związków kulturalnych (Athila M. Oláha w przekładzie polskim i białoruskim) // *Acta Polono-Ruthenica*, vol. 1. Olsztyn, 1996, p. 427–435; *Zoltán A.* К изучению старобелорусской Истории о Атыли (О существующих изданиях текстах) // *Studia Russica*, vol. 17, 1999, p. 141–153; *Золтан А.* Венгерский вклад в книжную культуру Великого княжества Литовского эпохи Ренессанса: Athila M. Олаха в польском и старобелорусском переводе // *Лавринец П. М.* (ред.) Мартинас Мажвидас и духовная культура Великого княжества Литовского XVI века. Вильнюс–Москва, 1999, с. 72–92; *Zoltán A.* Палемон и Атила (Из истории языковых и культурных контактов венгров с народами Великого княжества Литовского) // *Studia Russica*, vol. 18, 2000, p. 328–332; *Zoltán A.* Athila M. Oláha w przekładzie polskim i białoruskim (Z wyników analizy porównawczej słownictwa) // *Abramowicz Z.* (ed.) Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej (Białystok–Supraśl, 27–29 maja 2002). Białystok, 2002 (*Studia Slawistyczne*, т. 3), s. 15–20; *Zoltán A.* Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása. Nyíregyháza, 2004 (Dimmensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae, vol. 6); *Бразгуноў А. У.* Перакладная белетрыстыка Беларусі XV–XVII стагоддзяў. Мінск, 2007, с. 130–142; *Сацута І. У.* Дзеясловы прошага часу ў старабеларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле» // *Веснік Брэсцкага ўніверсітэта, Серыя філалагічных навук: Літаратуразнаўства. Мовазнаўства*, 2007, № 2, с. 108–114; *Сацута І. У.* Формы дзеясловаў загаднага і ўмоўнага ладу ў старабеларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле» // *Веснік Брэсцкага ўніверсітэта, Серыя філалагічных навук: Літаратуразнаўства. Мовазнаўства*, 2008, № 1, с. 90–94; *Сацута І. У.* Дзееспрыметнікі ў старабеларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле» // *Веснік Брэсцкага ўніверсітэта, Серыя філалагічных навук: Літаратуразнаўства. Мовазнаўства*, 2008, № 2 (10), с. 92–97; *Сацута І. У.* Формы дзеясловаў цяперашняга і будучага часу ў старабеларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле» // *Веснік Брэсцкага ўніверсітэта, Серыя філалагічных навук: Літаратуразнаўства. Мовазнаўства*, 2009, № 1 (11), с. 114–119.

⁶⁴ *Дзядова А. С.* Іншамоўная лексіка ў «Александры» пачатку XVII ст. // *Беларуская лінгвістыка*, вып. 48, 1998, с. 29–33; *Бразгуноў А. У.* Перакладная белетрыстыка Беларусі XV–XVII стагоддзяў. Мінск, 2007, с. 84–98.

⁶⁵ *Ульяновский В. И., Яковенко Н. М.* Український переклад хроніки Стрийковського кінця XVI–початку XVII століття // *Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*, вип. 1. Київ, 1993 (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика, вип. 14), с. 5–12.

(leista 1611 m.) XVII a. pirmojoje pusėje į rusėnų kalbą išvertė Aleksandras Stan-kovičius⁶⁶. 1688 m. Mogiljave iš lenkų kalbos į rusėnų kalbą (su bažnytinės slavų kalbos elementais) versti *Romėnų įvykiai* (*Gesta Romanorum*)⁶⁷.

XVII a. iš lenkų kalbos verčiami katechetiniai tekstai. 1611 m. Vievyje leistas rusėniškasis *Katekizmas* (Maldyno sudėtyje), pažodžiui verstas iš Meletijaus Smo-trickio lenkiškai rašyto poleminio (prieš katalikus nukreipto) veikalų *Threnos, arba Lamentas* (Vilnius, 1610) dešimtojo skyriaus⁶⁸. 1628 m. Vilniuje unitų rusėniškai leistas *Stačiatikių tikėjimo mokymas* ir su juo sutampantis rankraštinis Juozapato Kuncevičiaus *Katekizmas* (sukurtas 1618–1623 m.) yra Jokūbo Ledesmos *Katekizmo* lenkiškosios versijos redaguotas vertimas. Tas pats vertimas surašytas XVIII a. pirmosios pusės rankraštiniame rusėniškame *Katekizme*⁶⁹, kuriame taip pat yra fragmentų, verstų iš Roberto Belarmino *Katekizmo* lenkiškosios versijos⁷⁰. Kitame XVIII a. pradžios rankraštyje⁷¹ surašytas rusėniškas *Katekizmas*, verstas iš kalvinisto Slavislovo Sudrovijaus rengto lenkiško *Kancionalo* (Vilnius, 1600)⁷².

Kai kurie lenkiškai rašyti veikalai daugmaž tuo pačiu metu leisti ir rusėniškai. Petro Skargos lenkų kalba rašytas *Brastos sinodo aprašymas* (Krokuva, 1597) netrukus išverstas ir išleistas rusėniškai (Vilnius, 1597). Kristoforo Filaleto (tikriausiai tai lenkų kalvinisto Martyno Bronevskio pseudonimas) poleminis (stačiatikius ginantis) veikalas *Apokrisis* pirma leistas lenkiškai (Vilnius arba Ostrogas, 1597) ir tik vėliau rusėniškai (Ostrogas, ne anksčiau 1597)⁷³.

Pačių rusėnų rašyti kūriniai taip pat leisti lenkiškai ir rusėniškai, tačiau kartais nelengva nuspręsti, kuri iš dviejų kalbinių versijų yra originali, o kuri – verstinė. Pavyzdžiui, Ipatijaus Potiejaus veikalas *Antirresis* leistas lenkiškai Vilniuje 1600 m., o rusėniškai – ten pat po 1599 m. Kai kurių leidinių chronologija rodo lenkų kalbos prioritetą. 1645 m. Petras Mogila išleido Kijeve *Trumpąjį katekizmą* iš pradžių lenkiškai (*Zebranie krótkiej nauki o artykułach wiary*) ir tik vėliau, bet tais pačiais metais,

⁶⁶ *Бразгуноў А. У.* Перакладная белару́стыка Беларусі XV–XVII стагоддзяў. Мінск, 2007, с. 72–73.

⁶⁷ Ten pat, с. 216–245; *Ромодановская Е. К.* Римские деяния на Руси. Вопросы текстологии и русификации: Исследование и издание текстов. Москва, 2009.

⁶⁸ *Корзо М. А.* Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. Москва, 2007, с. 272–274.

⁶⁹ Ukrainos nacionalinė V. Stefanyko mokslinė biblioteka (Lvovas), f. 77, АСП–212, l. 58–67.

⁷⁰ *Корзо М. А.* Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. Москва, 2007, с. 409–429.

⁷¹ Ukrainos nacionalinė V. Stefanyko mokslinė biblioteka (Lvovas), f. 77, АСП–102, l. 181–182v.

⁷² *Корзо М. А.* Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. Москва, 2007, с. 194 (nuoroda 1).

⁷³ Апокрисис. Сочинение Х. Филалета, в двух текстах, польском и западно-русском, 1597–1599 (Русская историческая библиотека, т. 7, 1882).

rusėniškai (*Собрание короткой науки о артикулах веры*)⁷⁴. Šiuo atveju lenkiškoji versija skelbta anksčiau už rusėniškąją poleminiais tikslais, norint pateikti stačiatikių atsakymą oponentams gerai jiems suptantama kalba. Dėl šios priežasties tarpkonfesinė rusėnų polemika dažniausiai vyko būtent lenkiškai.

Nuo XVI a. pabaigos žinomi dvikalbiai – lygiagrečiai lenkiškai ir rusėniškai publikuoti – leidiniai (arba jų dalys). Čia taip pat ne visada aišku, kuri kalbinė versija yra originali, o kuri – verstinė. 1596 m. Vilniuje leista Stepono Zizanijaus poleminė (prieš katalikus nukreipta) knyga *Šv. Kirilo, Jeruzalės patriarcho, pamokslas apie Antikristą ir jo ženklus*, kurios lenkų kalba rašytas tekstas išspausdintas lygiagrečiai su rusėniškuoju vertimu (kuri yra paprasta lenkiškojo teksto transliteracija)⁷⁵. Galbūt panašiai (dviem kalbomis) buvo leistas ir neišlikęs Stepono Zizanijaus 1595 m. *Katekizmas*, o jo rusėniškoji dalis (ar vertimas iš lenkų kalbos?) tikriausiai perspausdinta 1618 m.⁷⁶ Lygiagrečiai lenkiškai ir rusėniškai 1608 m. Vilniuje išleido savo *Harmoniją* Ipatijus Potiejus⁷⁷. Toks pat dvikalbis buvo ir *Zamostės Katekizmo* pirmasis leidimas (Supraslis, 1722)⁷⁸, nors antrasis leidimas (Unevas, 1732) turėjo vien tik rusėniškąją versiją (be lenkiškosios)⁷⁹. Unitas Timotiejus Ščurovskis pats vertė lenkiškas religines giesmes į rusėnų kalbą ir lygiagrečiai leido abi kalbines versijas, spausdindamas rusėniškąjį tekstą lotyniškais raidėmis (*Missia Bielska*, Supraslis, 1792)⁸⁰.

Ne visada aišku, iš kurios – lenkų ar čekų – kalbos versti kai kurie rusėniškieji kūriniai (jų apžvalga pateikta ankstesnio skyrelio pabaigoje). Vis dėlto galima konstatuoti, kad įvairaus turinio lenkiški originalai buvo masiškai verčiami į rusėnų kalbą nuo XVI a. antrosios pusės.

Lotyniški šaltiniai. Seniausi rusėniškieji vertimai iš lotynų kalbos datuojami gana plačiai nuo 1438 m. iki XV a. aštuntojo dešimtmečio: tai 1519 m. nuoraše

⁷⁴ *Тимов Ф.* Типография Киево-Печерской лавры: Исторический очерк (1606–1616–1916 гг.). Киев, 1916, с. 254.

⁷⁵ Tekstas perspausdintas: *Студинський К. Й.* (ред.) Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в., т. 1. Львів, 1906, с. 41–200.

⁷⁶ *Корзо М. А.* Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. Москва, 2007, с. 235, 245–247, 250–251.

⁷⁷ Гармония, альбо согласие веры, Сакраментов и церемоний святой Восточной Церкви с Костелом Римским. Вильна, 1608 // Русская историческая библиотека, т. 7: Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. 2. Санкт-Петербург, 1882, с. 169–222.

⁷⁸ Jame yra nedidelis fragmentas, naujai verstas į rusėnų kalbą iš Jokūbo Ledesmos *Katekizmo* lenkiškosios versijos, žr. *Корзо М. А.* Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. Москва, 2007, с. 440–441.

⁷⁹ Ten pat, p. 437–438.

⁸⁰ Ten pat, p. 464–465.

(kurio sudėtyje yra 1446 m. žiniomis besibaigiantis Supraslio metraštis)⁸¹ išlikę: a) Lenkijos pasaulietinės teisės straipsniai, tarp kurių yra ir Kazimiero Didžiojo *Vislicos statuto* fragmentas; b) Lenkijos bažnytinės teisės straipsnių rinkinys su platoku įvadu, verstas nežinomo čeko Ivanui Kirdejevičiui – Cholmo kastelianui 1434–1470 m.⁸²

XV a. šeštuoju–septintuoju dešimtmečiais datuojamas *Teofilo Dederkino laiškas didžiajam kunigaikščiui Vasilijui II Tamsiajam*. Jame gana tiksliai atkartotas itališkas pasakojimas apie 1456 m. guodžio 4 d. Italijoje įvykusį žemės drebėjimą, kuris čia vaizduojamas kaip bausmė katalikams. Vertimas atliktas netrukus po žemės drebėjimo ir galbūt buvo skirtas Radviloms (su jais susijęs antras pagal senumą 1483 m. sukurtas nuorašas)⁸³.

Ne vėliau kaip XV a. septintajame dešimtmetyje tikriausiai iš lotynų kalbos versti trys panašaus žanro kūriniai: 1) apie 1364 m. Johano iš Hildesheimo (Žemutinė Saksonija) lotyniškai rašyta *Trijų karalių istorija*⁸⁴; 2) rusėniškosios *Kristaus kančios*⁸⁵, kurių nei lotyniškas, nei galimas lenkiškas originalas nerastas, tačiau nu-

⁸¹ Plačiau apie šio nuorašo istoriją žr.: *Темчин С. Ю.* О времени появления Супрасльської летописи (списка 1519 г.) в Супрасльском монастыре // *Ruthenica*, т. 5. Київ, 2006, с. 151–161.

⁸² *Первольф И. И.* Червонорусский перевод Вислицкого статута // *Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.)*, т. 1. Одесса, 1886, с. 307–309; *Roman S.* Przepisy prawa polskiego w rękopisie supraskim z początku XVI wieku (Uwagi w związku z odszukaniem zaginionego rękopisu) // *Czasopismo Prawno-Historyczne*, т. 17, zes. 1, 1965, s. 75–102; *Wandas A.* Uwagi o języku tekstów prawnych z rękopisu supraskiego // *Czasopismo Prawno-Historyczne*, т. 17, zes. 1, 1965, s. 103–105; *Bardach J.* Ruskie przekłady polskich statutów ziemskich XIV i początku XV w. // *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, т. 3. Łódź, 1999, s. 7–24.

⁸³ *Лурье Я. С., Турилов А. А.* Дедеркин Феофил // *Лихачев Д. С.* (ред.) *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.), ч. 1. Ленинград, 1988, с. 185–186.

⁸⁴ *Перетя В. Н.* Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV века. Санкт-Петербург, 1903 (Памятники древней письменности и искусства, № 140); *Лицкевич О. В.* Стихотворный фрагмент из старобелорусского перевода «Повести о трех королях» (XV в.) – ранняя попытка адаптации «западной» книжной поэзии на Руси // *Чумакова Т. В.* (ред.) *Человек верующий в культуре Древней Руси: Материалы международной научной конференции (5–6 декабря 2005 г.)*. Санкт-Петербург, 2005, с. 19–24; *Бразгуной А. У.* Перакладная беластрыстка Беларусі XV–XVII стагоддзяў. Мінск, 2007, с. 40–42.

⁸⁵ *Булагов Ф. И.* Сказания о страстях Господних // *Памятники древней письменности*, вып. 1. Санкт-Петербург, 1878–1879, с. 153–185; *Туников Н. М.* «Страсти Христовы» в западнорусском списке XV века. Санкт-Петербург, 1901 (Памятники древней письменности и искусства, № 140); *Савельева О. А.* Пассийные повести в восточнославянских литературах: вопросы текстологии // *Покровский Н. Н.* (ред.) *Христианство и церковь в России феодального периода (материалы)*. Новосибирск, 1989, с. 30–44; *Савельева О. А.* Пассийные повести в восточнославянских литературах (к постановке проблемы) // *Лихачев Д. С.* (ред.) *Общественное сознание, книжность, литература периода феодализма (Археология и источниковедение Сибири)*. Новосибирск, 1990, с. 203–208; *Савельева О. А.* Апокрифическая повесть «Страсти Христовы»: некоторые вопросы структуры и поэтики // *Захаров В. Н.* (ред.) *Евангельский текст в русской литературе XVIII–XX вв.: Цитата, реминисценция, мотив, сюжет, жанр*. Петрозаводск, 1994, с. 76–83; *Гальго Н. В.* «Плач

statyta, kad viena vertimo dalis gana tiksliai atkartoja Jokūbo Vorangiečio lotyniškai rašytos *Aukso Legendos* tekstą⁸⁶; 3) *Dievo žmogaus Alekso gyvenimas*, į rusėnų kalbą verstas apie XV a. vidurį iš Jokūbo Vorangiečio lotyniškosios *Aukso Legendos*, tačiau vertimas turi nemažai čekų kalbos bruožų, būdingų ir tuometinei lenkų kalbai (apie šį vertimą žr. čekiškiems šaltiniams skirtą skyrelį). Įdomu pastebėti, kad visi trys kūriniai savo turiniu susiję su trimis geografiškai gana artimais vokiškais miestais: 1) Kelnu, kur nuo 1164 m. saugomi Trijų karalių palaikai; 2) Maincu, kuris (pagal vieną iš kelių alternatyvių legendų) laikomas Pontijaus Piloto gimimo vieta; 3) Achenu, kur buvo pagrindinis aleksiečių ordino centras.

1585 m. Vilniuje leistas Petro Kanizijaus rengto katalikiškojo *Mažojo katekizmo* rusėniškasis vertimas⁸⁷. 1720 m. Zamostės sinodo nutarimai, publikuoti lotyniškai 1724 m. Romoje, 1744 m. skelbti Lvove rusėniškai ir tik 1785 m. Vilniuje – lenkiškai⁸⁸.

Taigi lotyniški šaltiniai aktyviausiai versti į rusėnų kalbą apie XV a. vidurį, vėlesniais laikais iš lotynų kalbos versta vis rečiau.

Graikiški šaltiniai. Nors įvairių rusėniškų kūrinių pavadinimuose ar pratarėse neretai minimi graikiški šaltiniai, tokiais liudijimais ne visada galima pasitikėti. Jei pratarėse šalia graikiškųjų minimi taip pat šaltiniai bažnytine slavų kalba, kūrinytis tikriausiai verstas iš pastarosios, t.y. turima mintyje, jog kadaise tekstas verstas iš graikų kalbos į bažnytinę slavų kalbą, o dabar iš bažnytinės slavų kalbos išverstas į rusėnų kalbą. Tai, pavyzdžiui, pasakyta Meletijaus Smotrickio verstos *Mokomosios evangelijos* (Vievis, 1616) pavadinime: „Evangelija mokomoji, arba pamokslai kiekvienam sekmadieniui ir ypatingosioms šventėms Konstantinopolio ir

Багародзіцы» у старажытнабеларускім перакладзе апovesці «Пакуты Хрыста» // *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. Псіхалогія*, 2005, № 1, с. 12–16; *Гальго Н. В.* Псіхалагічная палітра апovesці «Пакуты Хрыста» // *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. Псіхалогія*, 2005, № 3, с. 8–13; *Гальго Н. В.* Мастацкая структура апovesці «Пакуты Хрыста» // *Беларускае літаратуразнаўства: навукова-метадычны зборнік*, вып. 5. Мінск, 2007, с. 32–40; *Гальго Н. В.* Літаратурныя крыніцы беларускай перакладной апovesці «Пакуты Хрыста» (канец XV ст.) // *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. Псіхалогія*, 2007, № 2, с. 45–50; *Гальго Н. В.* Беларускае перакладнае апovesць «Пакуты Хрыста»: гісторыя тэксту, паэтыка: Аўтарэфэрат дысертацыі... кандыдата філалагічных навук. Мінск, 2008.

⁸⁶ *Гальго Н. В.* «Залатая легенда» Якава Варагінскага ў апovesці «Пакуты Хрыста» // *Працы кафедры гісторыі беларускай літаратуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*, вып. 8. Мінск, 2007, с. 50–58.

⁸⁷ *Карский Е. Ф.* Два памятника старого западнорусского наречия: лютеранский катехизис 1562 г. и католический катехизис 1585 г. // *Журнал Министерства народного просвещения*, 1893, № 8, с. 406–430; *Falowski A.* Język ruskiego przekładu Katekizmu jezuickiego z 1585 roku. Kraków, 2003 (Studia Ruthenica Cracoviensia, 2).

⁸⁸ *Корзо М. А.* Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. Москва, 2007, с. 434–435.

visuotinio patriarcho prieš du šimtus metų graikiškai parašyta, iš graikų ir bažnytinės slavų kalbos į rusėnų kalbą išversta“⁸⁹. Vienoje iš šio leidinio pratarinių pasakyta tiksliau:

„<...> Evangeliją mokomąją, arba Evangelijų pamokslus sekmadieniams ir ypatingosioms šventėms iš bažnytinės slavų kalbos <...> į rusėnų kalbą verstus <...> teikiu“⁹⁰.

Versta tikriausiai iš ketvirtojo slaviško leidimo (Krilas, 1606), kur pirmą kartą spaudoje (klaidingai) nurodyta, kad *Mokomosios evangelijos* autorius yra Bizantijos patriarchas Kalistas⁹¹ – ta pati atribucija nurodyta ir Meletijaus Smotrickio vertime.

1637 m. Orsoje esančiame Kuteinos vienuolyne rusėniškai leista *Istorija apie Barlaamą ir Juozapatą* su nuoroda, jog ji „naujai iš graikų ir bažnytinės slavų kalbos į rusėnų kalbą versta“. Pasitikėdami šia informacija, kai kurie specialistai mano, jog versta iš graikų kalbos⁹², nors iš tikrųjų vertimas atliktas iš bažnytinės slavų kalba rašyto originalo, reprezentuojančio serbiškąjį kūrinio vertimą⁹³, atliktą iš graikiško originalo Atono kalne (galbūt Hilandaro vienuolyne) dar XIII a.⁹⁴

Kartais leidiniuose minimi tik graikiški šaltiniai, nors iš tikrųjų tekstas galėjo būti verstas iš bažnytinės slavų kalbos. Pavyzdžiui, Jono Auksaburnio rašyto maldos *Tėve mūsų* paaiškinimo leidime (Vilnius, 1620) nurodyta, jog tai yra „vertimas iš graikų kalbos į rusėnų kalbą“, tačiau egzistuoja chronologiškai ankstesnė šio kūrinio rankraštinė versija bažnytinės slavų kalba⁹⁵. Tokioje situacijoje tiesioginis vertimas iš graikų kalbos į rusėnų kalbą turi būti tekstologiškai įrodytas.

Mokslinėje literatūroje taip pat pasitaiko nepakankamai pagrįstų teiginių. Štai puikus Rusijos bažnyčios istorijos žinovas metropolitas Makarijus (Bulgakovas) užsiminė, jog 1607 m. Ostroge leistoje knygoje *Vaistai vangiam žmogaus protui* baž-

⁸⁹ Cituojama pagal faksimilės leidimą: Frick D. A. (ed.) *The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryč'kyj*. Cambridge (Massachusetts), 1987 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 2), p. 5.

⁹⁰ Ten pat, p. 13.

⁹¹ *Гонис Д.* Цариградският патриарх Калист I и Учителното евангелие // *Palaeobulgarica*, 1982, № 2, p. 49.

⁹² *Свяжынскі У. М.* Грэчаская мова // *Паіскоў Г. П.* (ред.) Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя, 2-е выданне, т. 1. Мінск, 2007, с. 559.

⁹³ *Лебедева И. Н.* Повесть о Варлааме и Иоасафе // *Лихачев Д. С.* (ред.) Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1 (вторая половина XI–первая половина XIV в.). Ленинград, 1987, с. 351.

⁹⁴ *Јовановић Т.* Житије Варлаама и Јоасафа у српском средњовековном наслеђу // *Богдановић Д.* и др. (ред.) Варлаам и Јоасаф. Београд, 2005 (Стара српска књижевност, књ. 22), с. 18.

⁹⁵ *Творогов О. В.* (ред.) Иоанн Златоуст в древнерусской и южнославянской письменности XI–XVI веков: Каталог гомилий. Санкт-Петербург–Opladen, 1998 (Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 100; *Patristica Slavica*, Bd. 4), с. 137–138 (№ 418), ср.: с. 169 (№ 565).

nytine slavų kalba bei rusėniškai publikuoti du Jono Auksaburnio pamokslai apie atgailą ir Bizantijos imperatoriaus Bazilijaus testamentas sūnui Levui Filosofui versti iš graikų kalbos Damijono Nalivaikos, Ukrainos etmono Nalivaikos brolio⁹⁶. Tačiau visi trys tekstai galėjo būti versti ne iš graikų, o iš bažnytine slavų kalba rašytos versijos (šiam leidinyje ji išspausdinta šalia rusėniškojo vertimo), kuri žinoma iš chronologiškai ankstesnių nei 1607 m. rytų slavų rankraščių⁹⁷.

Panašiai viename Apokalipsės leidime (Kijevas, 1625) išspausdintos dvi Taraso Zemkos į rusėnų kalbą verstos homilijos: Jono Auksaburnio 1-asis pamokslas Sekminėms ir Efremono Siro pamokslas Kristaus Atsimainymo šventei; abu kūriniai galėjo būti išversti ne iš graikų kalbos, kaip kartais manoma⁹⁸, o iš bažnytine slavų kalba rašytų versijų, kurios yra žinomos iš chronologiškai ankstesnių rytų slavų rankraščių⁹⁹. 1627 m. Kijeve leistoje *Pasninko triodėje* rusėniškieji sinaksarai to paties Taraso Zemkos versti galbūt ne iš graikiško originalo, kaip manoma¹⁰⁰, o iš bažnytinės slavų kalbos – XIV a. Balkanuose atlikti net trys skirtingi šių sinaksarų vertimai į bažnytinę slavų kalbą¹⁰¹.

⁹⁶ Макарий (Булгаков) История Русской Церкви, кн. 6: Период самостоятельности Русской Церкви (1589–1881). Патриаршество в России (1589–1720). Отдел первый: Патриаршество Московское и вся Великия России и Западнорусская митрополия (1589–1654). Москва, 1996, с. 195.

⁹⁷ Творогов О. В. (ред.) Иоанн Златоуст в древнерусской и южнославянской письменности XI–XVI веков: Каталог гомилий. Санкт-Петербург–Opladen, 1998 (Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 100; Patristica Slavica, Bd. 4), с. 70 (№ 191), 91–92 (№ 262); Адрианова-Перетц В. П. Введение [«Литература кануна реформы (1640—1690 годы)»] // Орлов А. С. и др. (ред.) История русской литературы, т. 2, ч. 2: Литература 1590–1690 гг. Москва–Ленинград, 1948, с. 148–149 (apie Bazilijaus Testamentą).

⁹⁸ Thomson F. J. The Reception of Byzantine Culture in Medieval Russia. Aldershot etc. 1999, p. 190 (šeštojo straipsnio).

⁹⁹ Čertorickaja T. V. Vorläufiger Katalog kirchenslavischer Homilien des beweglichen Jahreszyklus: Aus Handschriften des 11.–16. Jahrhunderts vorwiegend ostslavischer Provenienz, unter der Redaktion von H. Miklas. Opladen, 1994 (Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 91: Patristica Slavica, Bd. 1), S. 435 (nr. 19.0.41); Hannick Ch. Maximos Holobolos in der kirchenslavischen homiletischen Literatur. Wien, 1981 (Wiener byzantinische Studien, Bd. 14), S. 244 (nr. 269).

¹⁰⁰ Макарий (Булгаков) История Русской Церкви, кн. 6: Период самостоятельности Русской Церкви (1589–1881). Патриаршество в России (1589–1720). Отдел первый: Патриаршество Московское и вся Великия России и Западнорусская митрополия (1589–1654). Москва, 1996, с. 467.

¹⁰¹ Тасева Л. Непознати евангелски хомилии в южнославянски триоди от XIV–XVII век // Palaeobulgarica, 2002, № 4, с. 3–32; Тасева Л. Единство и многообразие на преводаческите норми през XIV век (По материал от два южнославянски превода на триодните синаксари) // Старобългарска литература, кн. 33–34: В чест на Климентина Иванова. София, 2005, с. 445–457; Тасева Л. Въпроси около локализацията на третия южнославянски превод на триодните синаксари от 14 век // Научна дискусија на Семинарот за македонски јазик, кн. 31. Охрид–Скопје, 2005, с. 203–216.

Kai kurie LDK žemėse funkcionavę vertimai iš graikų kalbos buvo sukurti Maskvos Rusioje. XVII a. pabaigos Supraslio rankraštyje¹⁰² surašytos *Miros pašventinimo apeigos* (pats miros paruošimo būdas aprašytas rusėniškai, o maldos tekstas pateiktas bažnytine slavų kalba), kurių antraštė skelbia, jog tekstas verstas iš graikų kalbos į rusėnų kalbą (З грéческагѡ є̀νχολогїона на рѡ́ускїѣ преложено), iš tikrųjų verstas Maskvos valstybėje patriarcho Nikono pradėtos reformos eigoje. Šis naujas graikiško originalo vertimas į bažnytinę slavų kalbą (anksčiausias nušaras datuojamas 1683 m.) netrukus buvo žinomas ir rusėnų žemėse, nes užfiksuotas unitų (galbūt Peremislyje) 1680–1690 m. rašytame rankraštyje¹⁰³.

Taigi šiuo metu žinomi tik trys tekstai, versti į rusėnų kalbą tiesiogiai iš graikų kalbos. Tai 1603 m. kunigaikščio Konstantino Ostrogiško spaustuvėje lygiagrečiai graikiškai ir rusėniškai leistas Aleksandrijos patriarcho Meletijo Pigo poleminis (prieš katalikus nukreiptas) *Dialogas apie stačiatikių tikėjimą*¹⁰⁴. Graikiškasis originalas leistas Vilniaus Švč. Trejybės stačiatikių brolijos spaustuvėje dar 1596 m. (leidinys buvo tikriausiai skirtas LDK kancleriui ir etmonui Jonui Zamoiskiui)¹⁰⁵. 1605 m. Dermanėje publikuotas iš graikų kalbos Jobo Boreckio verstas Meletijo Pigo poleminis laiškas Ipatijui Potiejui. 1627 m. Vilniuje skelbtos Makarijaus Didžiojo *Homilijos*, „iš graikų kalbos į rusėnų kalbą naujai išverstos“.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Šioje publikacijoje pateikta rusėniškųjų vertimų apžvalga nėra išsami, nes rusėniškai rašyti tekstai, ypač rankraštiniai, nėra išsamiai išaiškinti, daug jų dar slypi įvairių šalių rankraščių saugyklose, o jau išaiškinti kūriniai tebėra menkai tirti, labai trūksta patikimų ir objektyvių rusėniškosios raštijos apžvalgų. Todėl žemiau pateikiamos išvados yra labai preliminarios.

Taigi įvairiais laikais į rusėnų kalbą versti kūriniai, rašyti šešiomis kalbomis: bažnytine slavų kalba, hebrajiškai, čekiškai, lotyniškai, lenkiškai ir graikiškai. Keturios kalbos sudaro klasikinų kalbų grupę (hebrajų, lotynų, graikų, bažnytinę slavų), kitos dvi yra gyvosios (čekų ir lenkų), jų geografinis paplitimas – į pietvakarius nuo LDK žemių – rodo tarpkultūrinio bendravimo ir svetimų kultūros

¹⁰² Lietuvos mokslų akademijos biblioteka (Vilnius), f. 19–197, l. 364v–366v.

¹⁰³ Nowakowski P. Rito della preparazione e consacrazione del santo myron nella tradizione slava orientale. Roma, 1997.

¹⁰⁴ Šis leidinys nėra išlikęs. Rusėniškasis vertimas žinomas iš dviejų XVII a. pradžios nuorašų. Vienas iš jų publikuotas: *Мальшевский И. И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской Церкви*, т. 2, Приложение второе. Киев, 1872, с. 49–83.

¹⁰⁵ *Svarevičiūtė K.* Meletijo Pigo Dialogo dedikacijos adresatas // *Literatūra*. T. 48 (3), 2006, p. 79–88.

inovacijų plitimo kryptį. Ta pati kryptis buvo aktuali ir Maskvos Rusioje, kur funkcionavo daugelis LDK teritorijoje atliktų (ypač ankstyvųjų) rusėniškųjų vertimų. Į Maskvos valstybę patekę rusėniškieji tekstai dažnai buvo verčiami į bažnytinę slavų kalbą arba redaguojami kalbiniu atžvilgiu, keičiant ryškiausius rutenizmus bažnytinės slavų kalbos atitikmenimis. Palyginus su LDK rusėnų žemėmis, Maskvos Rusia patyrė daug stripresnę graikiškosios kultūros įtaką, kurią liudija ten atliktų tiesioginių vertimų iš graikų kalbos gausa.

Iki šiol nėra žinomi jokie rusėniški tekstai, kurie būtų versti iš lietuvių kalbos. Tai lėmė pačios lietuvių kalbos funkcionavimo LDK visuomenėje ypatumai. Rusėniškų vertimų iš gyvųjų germanų ar romanų kalbų nebuvimas rodo menkai išvystytus tiesioginius LDK rusėnų kontaktus su geografiškai nutolusiomis Vakarų Europos tautomis, tačiau čia reikia atsižvelgti į pačios Vakarų Europos kalbinę situaciją, kurioje vis dar aktyviai vartota lotynų kalba.

Į rusėnų kalbą aktyviausiai versta iš trijų slavų kalbų (lenkų, čekų ir bažnytinės slavų kalbos), bet atliktų vertimų apimtis čia nevienodas. Aktyviausiai versta iš lenkų kalbos, kiek mažiau – iš bažnytinės slavų kalbos, kuri tradiciškai buvo artimesnė LDK rusėnams. Iš čekų kalbos versta dar mažiau, nors, kaip matysime, čekiški šaltiniai pradėti versti į rusėnų kalbą anksčiau nei bažnytine slavų ir ypač lenkų kalba rašyti tekstai.

Lotyniški kūriniai versti į rusėnų kalbą dažniau nei hebrajiški ir ypač graikiški, tačiau šių kalbų mokėjimo lygis LDK rusėnų žemėse buvo kiek kitoks: išsilavinę rusėnai dažniausiai mokėjo lotyniškai, daug rečiau – graikiškai ir beveik visai nemokėjo hebrajų kalbos, bent jau tiek, kad būtų galėję savarankiškai iš jos versti. Iš hebrajų kalbos versta taip: žydai žodžiu vertė hebrajiškus tekstus į rusėnų kalbą, o rusėnai užrašydavo jiems diktuojamą vertimą¹⁰⁶. Šiame vertimo projekte dalyvavę rusėnai buvo iš anksto žydu apmokyti specialios rašymo filosofijos (naudojant *Raidinį šifrą kvadratuose*, išlikusį *Laodikėjos laiško sudėtyje*), kuri turėjo išlavinti jų įgūdžius ir suteikti jiems naujų filosofinių (kalbant šiuolaikiniais terminais – elementarių filologinių) žinių¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Plačiau žr.: *Taube M.* The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection? // *Ivanov V. V., Verkholtantsev J.* (eds.) *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), p. 190–196.

¹⁰⁷ *Romanchuk R.* The Reception of the Judaizer Corpus in Ruthenia and Muscovy: A Case Study of the Logic of Al-Ghazzali, the „Cipher in Squares“, and the Laodicean Epistle // *Ivanov V. V., Verkholtantsev J.* (eds.) *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), pp. 150–156.

Vertimo sudėtingumas priklausė ne tik nuo paties verčiamo teksto, bet ir nuo kalbos. Į rusėnų kalbą lengviausia buvo versti iš lenkų kalbos: čia vertimas dažnai priartėdavo prie paprastos transliteracijos, t.y. prie lenkiško teksto perrašymo kirilinėmis raidėmis. Kiek sunkiau buvo versti iš čekų ir dar sunkiau iš bažnytinės slavų kalbos. Sunkiausia buvo versti iš lotynų ir graikų kalbų, o iš hebrajų kalbos rusėnai apskritai nesugebėdavo versti be žydų pagalbos.

Puikiai suvokdami šį skirtumą, rusėnai rinkosi, kur tik įmanoma, lengviausią kelią. Pavyzdžiui, Meletijaus Smotrickio *Mokomosios evangelijos* (Vievis, 1616) tekstas verstas iš bažnytinės slavų kalbos, tačiau pačios Evangelijos liturginiai skirsniai versti pažodžiui (su retomis leksemų substitucijomis) iš dviejų Simono Budno rengtų lenkiškų leidinių¹⁰⁸. Savo rusėniškąjį vertimą iš lenkų kalbos Smotrickis papildomai taisė pagal graikiškus ir bažnytinius slaviškus šaltinius¹⁰⁹. Tokiu būdu pasiektas norimas rezultatas: iš lenkų kalbos versti buvo lengviau, bet vertimas atitiko stačiatikių tradiciją. Šis atvejis aiškiai parodo, kad net labai išsimokslinę LDK rusėnai, jei tik turėjo galimybę, buvo linkę versti iš „patogesnių“ jiems kalbų.

Pirmųjų rusėniškų vertimų iš skirtingų kalbų chronologija ne visada tiksliai žinoma. Šiuo metu galima manyti ją buvus tokią: maždaug nuo XV a. vidurio pradėta versti iš hebrajų, lotynų ir čekų kalbų; tuo pačiu metu ar nežymiai vėliau – XV a. pabaigoje – pasirodė pirmieji vertimai iš bažnytinės slavų kalbos; lenkų kalba rašyti šaltiniai buvo reguliariai verčiami tik nuo XVI a. vidurio ar antrosios pusės; vertimai iš graikų kalbos atlikti XVII a. pradžioje.

Svarbu pabrėžti, kad rusėnų rašto kalba pradėjo aktyviai funkcionuoti ne XVI a., kaip dažniausiai mano specialistai, o jau nuo XV a. vidurio, kai į ją pradėta versti net iš trijų skirtingų kalbų – hebrajų (su žydų pagalba), čekų ir lotynų. Tik nežymiai vėliau atlikti pirmieji vertimai iš bažnytinės slavų kalbos. Tai reiškia, kad pirmieji vertėjai į rusėnų kalbą turėjo labai skirtingus kultūrinius interesus ir orientyrus, o pati rusėnų rašto kalba jau aktyviai funkcionavo XV a. viduryje, kai beveik tuo pačiu metu atsirado rusėniškai rašyti bibliniai, homiletiniai, religiniai, filosofiniai, istoriniai ir teisiniai tekstai.

Plačiausią chronologinį diapazoną turi rusėniškieji vertimai iš bažnytinės slavų kalbos, nes buvo atliekami trijų amžių laikotarpyje, nuo XV a. antrosios pusės iki XVIII a. antrosios pusės. Nežymiai trumpiau versta iš lotynų kalbos (nuo XV a. vidurio iki XVIII a. pradžios) ir iš lenkų kalbos (nuo XVI a. antrosios pusės iki

¹⁰⁸ Kaip pagrindiniu šaltiniu naudotasi 1572 m. Nesvyžiaus Biblija, kaip papildomu – 1574 m. Naujuoju Testamentu, žr.: *Frick D. A. Petro Mohyla's Revised Version of Meletij Smotric'kyj's Ruthenian Homiliary Gospel // Schenker A. M. (ed.) American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists (Sofia, September 1988): Linguistics. Columbus, 1988, pp. 109–110.*

¹⁰⁹ Ten pat, pp. 115–117.

XVIII a. pabaigos). Atmetus abejotinus atvejus, galima teigti, kad čekiški šaltiniai versti gana trumpai – tik XV a. antrojoje pusėje. Hebrajiškų tekstų vertimo projektas vyko 1454–1482 m., jei ne trumpiau. Graikiški kūriniai versti ir skelbti 1603–1627 m.

Tik rusėniškieji vertimai iš hebrajų kalbos buvo atliekami planingai, pagal vieną koncepciją ir vienos vertėjų grupės: tiek kalbos, tiek turinio atžvilgiu visi šie vertimai sudaro darnią ir logišką visumą. Ne tokią vientisą, bet vis dėlto gana homogenišką grupę sudaro čekišku šaltinių rusėniškieji vertimai. Negaūsus lotyniškų originalų vertimai jau yra gana skirtingi. Iš bažnytinės slavų ir ypač iš lenkų kalbos verstus rusėniškuosius tekstus apskritai sunku pavadinti sistema.

Geografiškai rusėniškieji vertimai pasiskirsto taip: iš hebrajų kalbos versta Kijeve, čekiškų originalų vertimai dažniausiai siejami su Krokuvos glagolininkais (nors šios sąsajos esmė nėra visiškai aiški), iš graikų kalbos kiek aktyviau versta Ukrainos žemėse. Kitomis kalbomis rašytų kūrinių rusėniškųjų vertimų geografija yra nežinoma arba neapibrėžta.

Iš skirtingų kalbų versti rusėniškieji tekstai priklauso įvairiems bažnytinės ir pasaulietinės literatūros žanrams: Šventasis Raštas, liturginė literatūra, hagiografija, homiletika, katechetinė literatūra, religinė proza, religinės (neliturginės) giesmės, konfesinės polemikos kūriniai, filosofiniai veikalai, istorinė literatūra, teisės aktai ir riterių romanai. Šią įvairovę iš dalies lėmė tai, kad LDK rusėnai, priklausydami plačiam krikščioniškųjų konfesijų spektrui (stačiatikiai, protestantai, katalikai, unitai), turėjo gana skirtingų kultūrinių interesų.

Verta pastebėti, kad kai kurių žanrų kūriniai apskritai neversti į rusėnų kalbą – tai liturginės giesmės ir dogmatiniai veikalai. Rusėnų kalba rašytų liturginių giesmių nebuvimas aiškintinas šios kalbos santykiu su bažnytine slavų kalba: pastaroji LDK rusėnų visuomenės laikyta sakraline kalba (*lingua ad Deum*), o pirmoji – profaninė, paprastiems žmonėms skirta kalba (*lingua ad homines*)¹¹⁰. Dogmatiniai traktatai nebuvo verčiami į rusėnų kalbą dėl stačiatikių slavų tradicinių kultūrinių nuostatų (kurios kartais nevysiškai pagrįstai apibūdinamos kaip *intelektualinis tylėjimas*)¹¹¹ ir dėl LDK rusėnų švietimo sistemos ypatumų: vienintelėje rusėnų aukštojoje mokykloje – Kijevo stačiatikių metropolito Petro Mogilos 1632 m. įsteigtoje Kolegijoje (1701 m. ji tapo Akademija) – dėstyta lotyniškai (nuo 1784 m. – rusiškai)¹¹².

¹¹⁰ Plačiau žr.: Темчин С. Ю. Функционирование русской речи и иерархия церковных текстов (spaudoje).

¹¹¹ Žr.: Темчин С. Ю. Интеллектуальное или философско-догматическое молчание Древней Руси? (по поводу книги Ф. Томсона «Рецепция византийской культуры в средневековой Руси») // Slavistica Vilnensis 2001 (Kalbotyra 50 (2)). Vilnius, 2001, p. 31–56.

¹¹² Макарий (Булгаков) История Киевской Академии. Санкт-Петербург, 1843; Петров Н. И. Киевская Академия во второй половине XVII века. Киев, 1895; Jablonowski A. Akademia

Žemiau lentelės pavidalu pateikiama rusėniškųjų verstinių kūrinių apžvalga pagal vertimų originalo kalbas ir literatūros žanrus.

RUSĖNIŠKIEJI VERTIMAI: LITERATŪROS ŽANRAI IR ORIGINALO KALBOS

Verstinės rusėniškosios literatūros žanrai	Originalo kalba					
	bažnytinė slavų	hebrajų	čekų	lenkų	lotynų	graikų
Šventasis Raštas	+	+	+	+		
Liturginė literatūra	+			+		
Hagiografija	+			+	+	
Homiletika	+			+		+
Katechetinė literatūra	+			+	+	
Religinė proza	+		+	+	+	
Religinės (neliturginės) giesmės				+		
Konfesinė polemika				+		+
Filosofinė literatūra		+				
Istorinė literatūra	+		+	+	+	
Teisinė literatūra					+	
Riterių romanai	+					

Kaip matome, pagal originalo kalbų įvairovę pirmuoja trys žanrai, kuriems priklausantys kūriniai versti iš keturių kalbų: Šventasis Raštas, religinė proza ir istorinė literatūra (dviejų pastarųjų žanrų tekstai versti iš tų pačių kalbų). Iš trijų kalbų versta homiletika, hagiografija ir katechetinė literatūra (pastarieji du žanrai – iš tų pačių kalbų), iš dviejų – liturginė literatūra ir konfesinė polemika. Visų kitų žanrų kūriniai versti tik iš vienos kalbos: religinės (neliturginės) giesmės – iš lenkų, filosofiniai veikalai – iš hebrajų, teisiniai aktai – iš lotynų, riterių romanai – iš bažnytinės slavų kalbos.

Pagal verstų kūrinių žanrų įvairovę pirmuoja lenkų kalba (9 žanrai), po kurios seka bažnytinė slavų (8 žanrai), lotynų (5 žanrai), čekų (3 žanrai), hebrajų ir graikų kalbos (po 2 žanrus). Pagal verstų kūrinių skaičių taip pat pirmuoja lenkų kalba.

Pastebėta, kad tarp rusėniškųjų vertimų visai nedaug liturginės literatūros kūrinių, iš kurių tik pavieniai nedidelės apimties tekstai priklauso katalikiškai tradicijai. Tačiau tai anaip tol nerodo Katalikų bažnyčios ir LDK rusėnų tarpusavio santykių vangumo ir tiesioginio suinteresuotumo stokos, kaip kartais manoma¹¹³.

Kijowska-Mohilańska: Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi. Kraków, 1899–1900; *Sydorenko A.* The Kievan Academy in the XVIIth Century. Ottawa, 1977; *Хижняк З. И.* Киево-Могилянская академия. Киев, 1988; *Хижняк З. И., Маньківський В. К.* Історія Києво-Могилянської академії. Київ, 2003.

¹¹³ *Турилов А. А.* Переводы с латинского и западнославянских языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками (XV–XVI в.) // *Флоря Б. Н.* Исследования по истории Церкви: Древнерусское и славянское средневековье. Москва, 2007, с. 474.

Šis vertimų ypatumas aiškintinas tuo, kad katalikybės (o dažnai ir protestantizmo) plitimas LDK rusėnų žemėse buvo tiesiogiai susijęs su jų kalbos polonizacija ir lenkų bei lotynų kalbų mokėjimo plitimu.

Specialistai pažymi, kad iki XVI a. pabaigos daugiausia vertimų iš vienos slavų kalbos į kitą atlikta Lenkijos ir Lietuvos žemėse¹¹⁴. Tai visų pirma aiškintina LDK dvinare etnine struktūra (konkrečiau – Lietuvos valstybės poveikiu į jos sudėtį patekusiems rytų slavams, kuris ir lėmė rusėnų knyginės kalbos atsiradimą), o taip pat LDK ir Lenkijos Karalystės aktyviais politiniais ir kultūriniais tarpusavio ryšiais. Yra pagrindo manyti, kad Lietuvos valstybės viduje vertimo apimties bei intensyvumo atžvilgiu pirmavo rusėnai, todėl LDK rusėniškoji literatūra laikytina ryškiausiu kultūrinės integracijos modeliu.

¹¹⁴ Райнхарт Й. Межславянские переводы в период позднего Средневековья и раннего Нового времени (до конца XVI в.) // Славяне и их соседи, вып. 11: Славянский мир между Римом и Константинополем. Москва, 2004, с. 123.

WIELOKULTUROWOŚĆ
WIELKIEGO KSIĘSTWA
LITEWSKIEGO I IDEA
TOLERANCJI, A PRAKTYKA
STOSUNKÓW
MIĘDZYWYZNANIOWYCH
W XVI-XVIII W. ◉ *Urszula Augustyniak*

Dziękuję organizatorom za zaproszenie na konferencję i możliwość uczestniczenia w dyskusji, choć sformułowanie zadanego mi tematu może budzić wątpliwości ze względu na użycie terminu w odniesieniu do epoki nowożytnej terminu „wielokulturowość”, kojarzącego się z współczesną doktryną multikulturalizmu.

Tymczasem w interesującym nas okresie większość Europejczyków nie miała przecież wątpliwości, iż istnieje tylko jedna kultura – chrześcijańska, a wewnątrz niej dwie tradycje: łacińska i wschodnia. Poganie i „niewierni”: muzułmanie i Żydzi pozostawali – przynajmniej w oczach zwykłych ludzi – poza kulturą, wiadomości o cywilizacjach Dalekiego Wschodu i Nowego Świata docierały do nich wyłącznie w kontekście osławiania „dzikich” poprzez chrystianizację. Taki pogląd – oczywiście sprzeczny z oświeceniową zasadą tolerancji i tezą o równorzędności kultur – jest jednak także częścią europejskiej tradycji. Dlatego szczególnie aktualne wydaje się pytanie postawione przez Leszka Kołakowskiego: „czy życzliwe zainteresowanie i tolerancja względem innych cywilizacji są możliwe tylko wtedy, kiedyśmy uprzednio przestali brać naszą własną na serio?”¹.

Jeśli wielokulturowość rozumiemy jako wieloetniczność, sprawa wydaje się na pozór oczywista: nie ulega przecież wątpliwości koegzystencja na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego Litwinów, Żmudzinów, Polaków, Rusinów (przodków współczesnych Białorusinów i Ukraińców), Prusaków, Żydów, Karaimów, Tatarów, Romów (Cyganów), Łotyszów – a w Koronie ponadto Kaszubów, Kurpiów, Wołochów, Olędrów, Łemków etc. Wątpliwości terminologiczne i semantyczne budzi jednak podstawowa kwestia: czy były to etnosy, czy narody?

Termin naród występuje w źródłach z interesującego nas okresu w kilku znaczeniach: wspólnoty krwi, języka, wyznania, terytorium, państwa², które się uzupełniały, a nie wykluczały. Można je badać na trzech poziomach: teorii, wyobrażeń

¹ *Kołakowski L. Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań.* Warszawa, 1988, s. 13.

² Ciekawe, że także wg klasyka polskiej antropologii kultury, Florianiana Znanieckiego naród jest zjawiskiem społecznym analogicznym i równorzędnym do ludu, wspólnoty religijnej, państwa i (powstającego współcześnie) społeczeństwa światowego, zob. *Znaniecki F. Współczesne narody*, tłum Z. Dulczewski. Warszawa, 1990.

społecznych³ i realiów – ale nie sposób udowodnić, że na którymś z nich nadrzędnym czynnikiem była przynależność etniczna.

W sferze ideologii – pojęcie „narodu politycznego”, czyli całej szlachty polskiej i litewskiej bez względu na wyznanie i pochodzenie etniczne – zostało w końcu XVI w. zakwestionowane przez kontrreformację w imię unifikacji religijnej, a wbrew tradycji monarchii jagiellońskiej⁴.

W sferze wyobrażeń społecznych – mit sarmatyzm został zaakceptowany w różnych wariantach nie tylko przez szlachtę w skali całej Rzeczypospolitej, ale i przez niemieckojęzycznych mieszczan Prus Królewskich⁵ oraz w kręgu odbiorców tzw. literatury plebejskiej⁶ – w przeciwieństwie do rzymskiego rodowodu Litwinów, ograniczonego do elit magnackich⁷.

Na poziomie realiów – w aktualnym stanie badań uważa się, że głównym czynnikiem poczucia wspólnoty była przynależność terytorialna⁸, o jej społecznym zasięgu decydowała sytuacja komunikacyjna⁹ a związki z własną ziemią, powiatem, prowincją czyli ojczyzną mniejszą były silniejsze niż związki z ojczyzną ideologiczną¹⁰ – Rzeczpospolitą, Wielkim Księstwem Litewskim, Koroną czy Rusią (Ukrainą).

³ *Taylor Ch.* Modern Social Imaginaries. Durham, NC: Duke University Press, 2004.

⁴ Fenomen Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego na tle innych krajów nowożytnej Europy polegał nie na tym, że na ich terytorium między Rzeszą a Moskwą żyli przedstawiciele wielu wyznań, języków i obyczajów – bo podobnie było np. w monarchiach Habsburgów – ale na tym, że na codzień nie byli od siebie odseparowani, lecz współżyli ze sobą we względnej zgodzie mimo (a może dzięki?) minimalnej presji administracyjnej. Przynajmniej do końca XVI w. kryterium wyznaniowe nie było najistotniejsze w klasyfikowaniu i ocenie grup ludności wyróżniających się językowo, obyczajowo i zawodowo.

⁵ Zob. *Fiedrich K.* Inne Prusy. Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569–1772), tł. G. Waługa. Warszawa, 2005.

⁶ *Augustyniak U.* Koncepcje narodu i społeczeństwa w literaturze plebejskiej od końca XVI do końca XVII wieku. Warszawa, 1989.

⁷ *Kulicka E.* Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // *Przegląd Historyczny*, LXXI, 1980, z. 1, s. 1–21; por. *Kuolys D.* Sarmatyzm a piśmiennictwo barokowe Wielkiego Księstwa Litewskiego // *Barok*. III/2(6), 1996.

⁸ Np. “w królestwie polskim siedzi Polak, Litwin, Prusak, Rusak, Mazur, Żmudzian, Inflant, Podlaszanin, Wołyńczyk, Kijowianin”, zob. *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków, 1906, s. 471; Polska „jest ptak pstry, wszytek farbowany. Tkniesz rozmaitości narodów? Ptak pstry: Polacy, Litwa, Ruś, Mazowszanie, Żmudź, Prusowie”, *Olszewski J.* Kazania albo tytuły. Wilno 1645, s. 136; zob. *Tazbir J.* Procesy polonizacyjne w szlacheckiej Rzeczypospolitej // *Kultura i społeczeństwo*. XXXI, nr 1, 1987.

⁹ *Dmitruk K.* Sytuacja komunikacyjna w kulturze i literaturze dawnej Polski, w: *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII wieku*. Wrocław, 1980.

¹⁰ Wg określenia Stanisława Ossowskiego, zob. *Ossowski S.* O ojczyźnie i narodzie. Warszawa, 1984.

Dyskusja o znaczeniu terminu „naród” w epokach dawnych pozostaje nierozstrzygnięta¹¹. Jednak nawet przy założeniu, że jako „typ idealny” naród istniał od zawsze – a przynajmniej od wczesnego średniowiecza¹² – nie ulega chyba wątpliwości, że we wczesnonowożytnej Europie nie istniały żadne narody (także polski!) we współczesnym rozumieniu, stworzonym przez XIX w. nacjonalizmy. Dlatego uważam, że używanie określenia Rzeczpospolita wielu narodów - wylanowanego w latach dziewięćdziesiątych XX w. w historiografii polskiej i krajów sąsiednich w ramach „poprawności politycznej”¹³ – nie jest uzasadnione w pracach naukowych. Wbrew intencjom stosujących je badaczy prowokuje ono próby parcelacji wspólnego dorobku kulturowego w krajach powstałych na terytorium dawnej Rzeczypospolitej. Sprowadza do wspólnego mianownika wspólnoty etniczno-wyznaniowe o zróżnicowanej pozycji prawnej, zamieszkałe na terytorium Polski, Litwy i Rusi od stuleci i napływowe, osiadłe na obszarze całego państwa (jak Żydzi) lub tylko w Wielkim Księstwie (jak Karaimi, Tatarzy, Ormianie) – obok późniejszych imigrantów z Zachodu (Szkotów, Ołędrow).

Zdaniem Antoniego Mączaka nazwy: „Żydzi”, „Szkoci „należałoby właściwie w realiach Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. pisać małymi literami, oznaczały bowiem w takim samym (jeśli nie większym) stopniu zawód i pozycję społeczną jak przynależność etniczną¹⁴. O wyjątkowej pozycji, jaką w społeczeństwie Rzeczypospolitej zajmowali Żydzi – stanowiący właściwie odrębny stan bez reprezentacji politycznej – zadecydowały przede wszystkim czynniki prawne i demograficzne: zagwarantowana przywilejami królewskimi autonomia sądowa i samorządowa na poziomie ogólnopaństwowym oraz wyjątkowa liczebność, porównywalna jedynie ze szlachtą; odrębność etniczna (wyznaniowa, językowa, obyczajowa) miała znaczenie drugorzędne.

¹¹ *Bardach J.* Od narodu politycznego do narodu etnicznego w Europie Środkowo-Wschodniej // *Kultura i Społeczeństwo*. XXXVIII, nr 4; *Radzik R.* Formowanie się narodów w Europie Środkowo-Wschodniej // *Kultura i Społeczeństwo*. XXXVII, nr 4, 1993; *Walicki A.* Idea narodu w polskiej myśli oświeceniowej. Warszawa, 2000; *Szacki J.* O narodzie i nacjonalizmie // *Znak*. XLIX, 1997, nr 3.

¹² *Kot S.* Świadomość narodowa w Polsce XV–XVII wieku // *Kwartalnik Historyczny*, LII, 1938; *Zientara B.* Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokarolińskiej. Warszawa, 1985; *Lenard E.* Państwowość i narodowość w kronikach litewskich od końca XV do początków XVI wieku. Próba analizy // *Gieysztor A., Gawlas S.* (red.). Państwo, naród, stany w świadomości wieków średnich. Pamięci Benedykta Zientary 1929–1983. Warszawa, 1990.

¹³ *Sulima Kamiński A.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505–1795. Lublin, 2000; *Link-Lenczowski A. K., Markiewicz M.* (red.). Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje. Materiały konferencji Trzysta lat od początku unii polsko-saskiej. Kraków 15–17 IX 1997 r. Kraków, 1999.

¹⁴ *Mączak A.*, hasło: Struktura społeczna // *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.* T. 2. Warszawa, 1981.

Sytuacja wszystkich wymienionych grup była ponadto odmienna na wsi i w miastach – gdzie Żydzi, Ormianie i Szkoci posiadali prawa samorządowe, zaś inne grupy imigrantów nie uzyskały formalnego potwierdzenia odrębności, choć z reguły podtrzymywały wewnętrzną solidarność opartą na wspólnych interesach (np. w strukturze cechów wileńskich¹⁵), która nie pokrywała się ze wspólnotą etniczną.

W dodatku nie wiemy jak liczne były wymienione społeczności. Szacunkowe oceny ich liczebności (jak i całej ludności całej Rzeczypospolitej jak i Wielkiego Księstwa Litewskiego) w historiografii polskiej i litewskiej znacznie się różnią¹⁶. Ich wiarygodność budzi wątpliwości nie tylko ze względu na wątpliwą podstawę źródłową¹⁷, ale i dlatego, że operują podziałami na stany. Tymczasem, jak zauważył Henryk Samsonowicz, nawet w stosunku do Królestwa Polskiego późnego średniowiecza „rzeczywistość społeczna nie była rzeczywistością społeczeństwa stanowego”¹⁸. Spostrzeżenie to jest tym bardziej trafne w odniesieniu do Wielkiego Księstwa Litewskiego, ze względu na:

- 1) bardziej skomplikowaną niż w Koronie strukturę społeczną i płynny status grup na pograniczu stanu szlacheckiego (jak ziemianie, bojarzy, Tatarzy)¹⁹;

¹⁵ Zob. Akty cechów wileńskich 1495–1795, zebrał i przygotował do druku H. Łowmiański przy współpracy M. Łowmiańskiej i S. Kościałkowskiego, wyd. J. Jurkiewicz, Poznań, 2006.

¹⁶ W momencie unii z 1569 r. liczbę ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego w szacuje się w historiografii polskiej na mniej więcej 3,5 mln – według. I. Gieysztorowa, *Ludność // Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.* T. I. Warszawa, 1981, s. 430; natomiast według badaczy litewskich ok. 4 mln (w połowie XVII w. – ok. 4,5 mln) – według. *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku. Warszawa, 2007, s. 243.

Ze względu na straty ludnościowe w czasie epidemii towarzyszących wojnom w połowie XVII w. (w zachodnich dzielnic Korony przeszło 20%, w Wielkim Księstwie Litewskim na ziemiach etnicznie litewskich na ok. 37% ludności, a w granicach współczesnej Białorusi nawet na 50%) i migracje osadnicze (kolonizacja mazowiecka i podlaska Nowogródzczyźnie i na Wileńszczyźnie) skład etniczny ludności podlegał ciągłym zmianom i ustabilizował się dopiero u schyłku istnienia I Rzeczypospolitej.

¹⁷ Dla Korony - rejestry podatkowe (łanowego z XVI–XVII w., pogłównego i podymnego z XVII–XVIII w.); dla Litwy – popisy wojska litewskiego z 1528 r. i 1565 r. i rejestry podatkowe z lat 1667–1690. Stosunkowo rzetelne informacje o zaludnieniu Rzeczypospolitej posiadamy dopiero z okresu z rozbiorów, kiedy przeprowadzono pierwsze spisy ludności

¹⁸ *Samsonowicz H.* Relacje międzystanowe w Polsce w XV wieku // *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*. T. 2. Warszawa, 1982, s. 265.

¹⁹ *Sienkiewicz W.* Ziemianie zależni w Wielkim Księstwie Litewskim, mps pracy doktorskiej w Instytucie Historycznym UW; *Zakrzewski A. B.* Osadnictwo tatarskie w Wielkim Księstwie Litewskim – aspekty wyznaniowe // *Acta Baltico-Slavica*. XX, 1989; *Borawski P.* Tatarzy-ziemianie w dobrach Radziwiłłów (XVI–XVIII w.) // *Przegląd Historyczny*. LXXXII, 1991, z. 1, s. 33–49; *Borawski P.* Struktura społeczna Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim // *Acta Baltico-Slavica*, (cyt. nast. ABS). XIX, 1990, s. 311–340; *Borawski P.* Zagadnienia sporne osadnictwa tatarskiego w Wielkim Księstwie Litewskim // *ABS*. XXI, 1992, s. 185–193.

- 2) dominację więzi klientalnych nad formalno-prawnymi²⁰;
- 3) słabszą urbanizację i przewagę liczebną miasteczek prywatnych, lokowanych – analogicznie jak na zachodnim pograniczu, w Wielkopolsce²¹ – pod kątem interesu właściciela, bez względu na skład etniczno-wyznaniowy osadników²²;
- 4) statystyczną przewagę ludności białoruskiej (prawosławnej i unickiej)²³.

Rzeczywiste podziały wyznaniowe i społeczne ludności Wielkiego Księstwa i całej nowożytnej Rzeczypospolitej przebiegały w poprzek barier stanowych. Anachroniczny jest zatem obraz ówczesnego społeczeństwa szlacheckiego wykreowany w pracach polskich historyków kultury i antropologów – ograniczony do szlachty funkcjonującej w ramach „federacji sąsiedztw”. Tak zwaną „staropolską formację kulturową” sprowadza się do luźnego zbioru wzorów kultury kultywowanych w lokalnych społecznościach, w oparciu o więzi rodzinne i tradycję przekazywaną ustnie (wtórną oralność)²⁴.

Taki „typ idealny” kultury, funkcjonujący w studiach z zakresu kulturoznawstwa teorii kultury, wydaje się na pozór wiarygodny w sytuacji, gdy ogromna większość ludności Rzeczypospolitej mieszkała na wsi, bariera 50 km – czyli odle-

²⁰ Zob. *Augustyniak U.* Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze // *Kwartalnik Historyczny*. CIX, 2002, nr 1, s. 97–110.

²¹ Zob. *Mazek D.* Ku ozdobie i profitowi. Prawodawstwo miast prywatnych Wielkopolski 1660–1764. Warszawa, 2003.

²² Na podstawie inwentarzy majątności Radziwiłłów z Archiwum Głównego Akt Dawnych można stwierdzić, że ani w ich dobrach wiejskich ani w miastach nie wydzielano osobnych kwartałów (ulic) dla Litwinów i Rusinów ani „getta” dla Żydów – np. w Kiejdanach, zob. Inwentarz miasta Kiejdany z 1666 r. // AR dz. XXV.

²³ Według spisu ludności z 1789 r. (bez ziem utraconych w I rozbiorze) ponad 53% ludności Rzeczypospolitej była wyznania rzymskokatolickiego (gł. Polacy i Litwini), ok. 30% – grekokatolickiego, 3,5% – prawosławnego, 10,5% – mojżeszowego, 1,5% – wyznań ewangelickich (bez Gdańska) i 1,5% – innych. Dane te niewiele mówią o języku, gdyż część Niemców i Litwinów pozostawała wierna Rzymowi, natomiast sporo grekokatolików mówiło po polsku. W Wielkim Księstwie Litewskim (wg tego samego spisu) skład wyznaniowy przedstawiał się następująco: grekokatolicy – 39%; rzymscy katolicy – 38%; wyznawcy judaizmu – 10%; prawosławni – 7%; staroobrzędowcy (uciekierzy z Moskwy, którzy nie zaakceptowali zmian w Cerkwi prawosławnej wprowadzonych przez patriarchę Nikona w latach 1653–1666) – 3,6%; ewangelicy (luteranie i kalwiński) oraz muzułmanie i Karaimi – 2,4%. Wedle kryteriów językowych najliczniejsza była grupa językowa białoruska – 37%, następnie polska – 26%, litewska – 20%, żydowska – 10%, rosyjska – 3,6%, łotewska, niemiecka i karaïmska – łącznie 3,4%. Taka struktura etniczna i wyznaniowa była jednak efektem i zamknięciem procesów kształtujących przez trzy stulecia tożsamość kulturową mieszkańców Rzeczypospolitej i rzutowanie jej w realia dwu poprzednich stuleci jest nieuzasadnione.

²⁴ Np. *Zajączkowski A.* Szlachta polska. Kultura i struktura. Warszawa, 1993; *Kłoskowska A.* Kultury narodowe. U korzeni. Warszawa, 1996, s. 64: o polskim „narodzie szlacheckim” jako fenomenie historycznym, ostatnio *Olszewska-Dyoniziak B.* Oblicza kultury. Wstęp do antropologii międzykulturowej komunikacji. Kraków, 1998, s. 74–83; *Mencwel A.* Wyobrażenia antropologiczne. Próby i studia. Warszawa, 2006, s. 83.

głości którą można było pokonać dziennie drogą lądową – była dla większości ludzi nieprzekraczalna, podstawową wartością ideologiczną była osiadłość, a grupy mobilne (kupców, żołnierzy, ludzie luźnych) traktowano podejrzliwie lub wrogo.

Pamiętajmy jednak, że równocześnie - w wyniku koegzystencji wielu grup etnicznych oraz migracji dużych grup ludności (zarobkowych, kolonizacyjnych, wojennych) – dość powszechnie występowała dwu- lub wielojęzyczność i oscylowanie jednostek między dwiema lub kilkoma kulturami²⁵. W efekcie – zwłaszcza na terenach pogranicznych- tożsamość etniczna była płynna: Rusini i Litwini ulegali „konwersjom narodowym”²⁶ – polonizacji i katolicyzacji, osadnicy z Polski etnicznej – lituanizacji na Litwie, rutenizacji na Wołyniu i Ukrainie.

Jak zauważył Henryk Litwin: „Struktura narodowościowa dawnej Rzeczypospolitej obserwowana z tego punktu widzenia nie tworzyła jednolitych plam z wyraźnie zarysowanymi granicami, lecz barwną mozaikę przenikających się kolorów”²⁷. Ani badania analityczne historyków, ani źródła nie potwierdzają arbitralnej tezy antropologa kultury, że:

„Wielokulturowość była znamieniem tej Rzeczypospolitej, ale w znacznej mierze była to wielokulturowość odciętych od siebie gett stanowych (szlacheckiego, mieszczańskiego, chłopskiego) i narodowościowych (polskiego, niemieckiego, żydowskiego, litewskiego, ukraińskiego, itp)”²⁸.

Fenomen Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego na tle innych krajów nowożytnej Europy polegał nie na tym, że na ich terytorium między Rzeszą a Moskwą żyli przedstawiciele wielu wyznań, języków i obyczajów – bo podobnie było np. w monarchiach Habsburgów – ale na tym, że na codzień nie byli od siebie odseparowani, lecz współżyli ze sobą we względnej zgodzie mimo (a może dzięki?) minimalnej presji administracyjnej. Badanie wielokulturowości (wieloetniczności) w takich realiach historycznych wymaga modernizacji metodologii. Przydatna mogłaby się okazać ksenogamiczna koncepcja kultury Raymonda Williama, jako produktu nieustannego mieszania się społecznych tradycji, które w procesie wzajemnego rozpoznawania przestają być wobec siebie zamknięte²⁹. Symptoma-

²⁵ Wg. A. Kłóskowskiej tzw. biwalencja, poliwalencja, *Kłóskowska A.* Kultury narodowe. U korzeni. Warszawa, 1996, s. 424.

²⁶ Ibidem, s. 164.

²⁷ *Litwin H.* „W królestwie spólnem siedzą” // *Żaryn M., Sucheni-Grabowska A.* (red.). Tradycje polityczne dawnej Polski. Warszawa, 1994, s. 197.

²⁸ *Mencwel A.* Wyobrażenia antropologiczne. Próby i studia. Warszawa, 2006, s. 227 – z odwołaniem do *Walicki A.* Polska – naród – Europa // *Walicki A.* Polskie zmagania z wolnością. Kraków, 2000, s. 291–320.

²⁹ *Williams R.* Keywords. A Vocabulary of Culture and Society. Fontana-Glasgow, 1976, a za nim *Burszta W. J.* Świat jako więzienie kultury. Pomyślenia. Warszawa, 2008. Pojęcie „ksenogamiczne” – od „ksenogamia”: zapylenie krzyżowe roślin za pośrednictwem owadów, ptaków, zwierząt, wiatru i wody – zastosowano tu metaforycznie w stosunku do mieszania i

tyczny wydaje się fakt, że w młodszym pokoleniu polskich badaczy kultury – pod wpływem konstruktywizmu Ernesta Gellnera³⁰ – pojawiła się tendencja do traktowania narodu jako „wspólnoty abstrakcyjnej” (historycznej i kulturalnej) a nie „naturalnej” (przyrodniczej), niekiedy kwestionuje się nawet status narodu jako wspólnoty kulturowej³¹. Bardziej interesujące od tropienia śladów od świadomości narodowej wydają się zagadnienia wymiany kulturowej – na przykład przenikania się tradycji łacińskiej i wschodniej w środowisku szlachty ruskiej z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego i Ukrainy³², czy funkcjonowania wzorów kulturowych w społecznościach żyjących w diasporze – stąd gwałtowny wzrost zainteresowania problematyką żydowską³³.

W ciągu ostatnich kilkunastu lat zakwestionowano także paradygmat „tolerancji polskiej” uznawany za *differentia specifica* Rzeczypospolitej w tradycyjnych ujęciach stosunków międzywyznaniowych³⁴. Wojciech Kriegseisen³⁵ jako pierwszy zwrócił uwagę, że termin tolerancja jest wieloznaczny, może się odnosić do postulowanego systemu stosunków międzyludzkich umożliwiającego legalne istnienie rozbieżności religijnych, do postawy wewnętrznego pogodzenia się z istnieniem tego, co odmienne od własnych przekonań, albo też do zasady unikania przemocy w walce ideologicznej. Niedopuszczalne jest zatem stosowanie tego terminu w spopularyzowanym przez ideologów kontreformacji znaczeniu „pobłażania do czasu” w odniesieniu do XVI – 1 poł. XVII w. Duchownym i świeckim

nieustannego krzyżowania społecznych tradycji, które w procesie wzajemnego rozpoznawania przestają być wobec siebie zamknięte, przepełnione lekiem wobec „obcości” wynikającym z uprzedzeń i stereotypów zrodzonych przez ignorancję.

³⁰ Gellner E. Narody i nacjonalizm, tłum. T. Hołówka. Warszawa, 1991; por. Kizwalter T. O nowoczesności narodu. Przypadek Polski. Warszawa, 1999.

³¹ Kilias J. Czy naród stanowi wspólnotę kulturową? // Kilias J. Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu. Warszawa, 2004, s. 65–85: odrzucenie „naiwnego kulturalizmu” starszej literatury, od B. Malinowskiego do A. Kłoskowskiej.

³² Liedke M. Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych. Białystok, 2004; Korzo M. Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв. – становление, эволюция и проблема заимствования. Москва, 2007.

³³ Np. Michałowska A. Naród bez państwa // Kopczyński M., Tygielski W. (red.) Rzeczpospolita-Europa XVI–XVIII wiek. Próba konfrontacji. Warszawa, 1999 i inne prace tej autorki.

³⁴ Ogonowski Z. Z zagadnień tolerancji w Polsce XVII wieku. Warszawa, 1958; Tazbir J. Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w. Warszawa, 1967; Dziągiewski J. O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej za panowania Władysława IV. Warszawa, 1986; ostatnio Harasimowicz J. (red.) Sztuka i dialog wyznań w XVI i XVII wieku. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki we Wrocławiu listopad 1999. Warszawa, 2000 (teksty J. Harasimowicza, ks. M. Czajkowskiego, J. T. Maciuszki, M. Korolki, J. Małłka).

³⁵ Kriegseisen W. Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe. Warszawa, 1996.

zwolennikom egzekucji praw w połowie XVI w.³⁶ oraz twórcom punktu o pokoju wyznaniowym w Konfederacji Warszawskiej z 1573 r.³⁷ chodziło nie o „tolerancję”, lecz o równouprawnienie wyznaniowe w życiu publicznym oraz wolność sumienia.

W XVII–XVIII w. takie pojmowanie tolerancji podtrzymywane było przede wszystkim przez protestantów, zwłaszcza najlepiej mi znanych litewskich ewangelików reformowanych (kalwinistów)³⁸. Pozwolę sobie zatem przedstawić obraz postulowany oraz praktykę stosunków międzywyznaniowych w Wielkim Księstwie Litewskim na podstawie powstałych w tym środowisku testów publicystycznych i akt synodów Jednoty Litewskiej³⁹, która - w przeciwieństwie do Korony, gdzie Kościoły reformacyjne nie miały osobowości prawnej - posiadała na Litwie gwarancje prawne własności ziemi i budynków kościelnych i była jedynym spośród Kościołów reformacyjnych, który obejmował całe państwo.

³⁶ Diariusz sejmu piotrkowskiego 1565 r., wyd. W. Chomętowski. Warszawa, 1868, Biblioteka Ordynacji Krasieńskich, s. 66: Z votum podkanclerzego koronnego ks. Piotra Myszkowskiego. Jestem pewien, iż nie tylo W. Kr. M. i Rady Koronne, ale i wszyscy ludzie to baczą, ze u nas pełno nierządu i trzebaby się nam przypatrzeć czemu postronne państwa upadają: Węgierska Korona pewnie temiz postępkami zginęła, acz tam nie było różnicy o religię, tylko o urzędy a o privatum, iż sobie każdy privatum na drugim uzurpować chciał, a iż rozebrano było wszystko królowi, przeto i nie mógł onym nierządom zabiegać. To się wszystko (tu) dzieje, a jeszcze k'temu przystąpiła różnica wiary, aczby ta nie miała targać zgody Ja wierę życzę, aby każdy dobrze wierzył, jeno aby też o mnie rozumiał, że i ja dobrze wierzę, a rychlej bym gardła wolał zbyć, aniż wiary swej odstąpić, a spółnie tak o sobie rozumiejąc, nie targać zgody, miłości, która z wiary pochodzi, a kto miłość targa, ten wiary nie ma.[...]. Rozumienie różne pisma niech miłości nie targa między nami, ani niem jeden drugiemu nie uraga, niech każdy przy swem rozumieniu ostaje. Jako to widzieli, co się działo w Niemczech, co we Francyi, iż póki jedni drugim uragali, użyli niepokojów wielkich, których uchodząc, zostawili każdemu wolne rozumienie, i tak pokój między sobą postanowiwszy trwają w zgodzie, że ich nieprzyjacieli pożyć nie może, a dłuگو też się z sobą z przodku kłóćąc, innego środka wynaleźć nie mogli.

³⁷ Volumina Legum, t. II, s. 124, fol. 842: Confoederatio Generalis Warsaviensis, p. 3: „A iż Rzeczypospolitej naszej jest *dissidium* niemałe *in causa religionis christianae*, zabiegając temu, aby z tej przyczyny między ludźmi sedycja jaka szkodliwa nie wszczęła, którą po inszych królestwach jaśnie widzimy, obiecujemy to sobie spółnie *pro nobis et successoribus nostris, in perpetuum, sub vinculo iuramenti, fide, honore et conscientiis nostris*, iż którzy jesteśmy *dissidentes in religione* pokój między sobą zachować, a dla różnej wiary i odmiany w kościelech krwi nie przelewać, ani się penować *confiscatione bonorum*, poczciwością, *carceribus et exilio*, i zwierzchności żadnej ani urzędowi do takowego processu żadnym sposobem nie pomagać; i owszem, gdzieby ją kto [przelewać] chciał, *ex ista causa* zastawiać się o to wszyscy będziemy powinni, choćby też za pretextem dekretu, albo za postępkim jakim sądowym, kto to czynić chciał”.

³⁸ Szerzej o tym w: *Augustyniak U. Granice wolności obywatela Rzeczypospolitej w XVI–XVII w. Jednostka wobec władzy, prawa i społeczeństwa // Kłoczowski J. (red.) Wolność i jej granice. Polskie dylematy. Ośrodek Myśli Politycznej. Wyższa Szkoła Europejska im. ks. J. Tischnera. Kraków, 2007.*

³⁹ Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej (1611-1625) // *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*. Wilno, 1925, (dalej: AS/1); Akta synodów Jednoty Litewskiej, kopia rękopiśmienna // Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD); Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR) dz. VIII, cz. 2, akta ogólne: nr 713 (dalej: AS/2).

Specyfika sytuacji prawnej dysydentów litewskich wynikała, jak wiadomo, z równego traktowania wszystkich wyznań chrześcijańskich w III Statucie Litewskim z 1588 r.⁴⁰, obowiązującym wszystkich obywateli Wielkiego Księstwa – także duchowieństwo katolickie. Choć status społeczności wyznaniowych na tym terenie był formalnie stabilny, realia stosunków między nimi zmieniały się w miarę postępów konfesjonalizacji⁴¹, w związku z dążeniem do ujednoczenia sytuacji prawnej akatolików w Koronie i Litwie - ze strony Kościoła katolickiego w kierunku likwidacji postanowień Konfederacji Warszawskiej, ze strony protestantów polskich i litewskich – w kierunku rozszerzenia interpretacji jej zapisów.

Dynamika tych zmian w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim była odmienna. Wbrew głoszonej przez część badaczy polskich i litewskich tezie o upadku reformacji w Rzeczypospolitej już w końcu XVI w., w Wielkim Księstwie trwała aż do lat 30. XVII w. „druga reformacja”⁴², a szlachta litewska nie zamierzała uznać statusu obywateli „drugiej kategorii”. Postulatów ewangelickich nie można też (wbrew utartej praktyce) sprowadzać do „obrony tolerancji”, składają się one na spójny program polityczny posiadający kilka oryginalnych cech:

1. Odrzucając argumentację kleru katolickiego, że Konfederacja Warszawska miała obowiązywać tylko *temporis causa*, uważano że polityka wyznaniowa jest w gestii władcy, którego decyzja powinna obowiązywać całą administrację państwową. Cel był oczywisty – pozyskanie w królu sojusznika przeciw dążeniom duchowieństwa do odzyskania po Soborze Trydenckim pozycji sprzed Reformacji i sejmów egzekucyjnych. Nie zmienia to faktu, że oferta dysydentów wzmocnienia władzy królewskiej była potencjalnie bardziej korzystna niż teokratyczna koncepcja jezuitów podporządkowania państwa Kościołowi⁴³.
2. Nawiązywano nie tylko do Konfederacji Warszawskiej, lecz do całości haseł ruchu egzekucyjnego traktowanego jako sukces Reformacji, której przypisywano główną rolę w obronie wolności szlacheckich przed zakusami Jagiellonów jako dziedzicznych władców Litwy oraz zasługę przyłączenia Prus i Inflant do Rzeczypospolitej.

⁴⁰ III Statut, rozdz. II, art. 9.

⁴¹ Zob. Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur, wyd. J. Bahlcke, A. Srohmeyer. Stuttgart, 1999.

⁴² *Augustyniak U.* „Druga reformacja” w Wielkim Księstwie Litewskim w 1 połowie XVII wieku. W poszukiwaniu tożsamości wyznaniowej // *Sztuka i dialog wyznań w XVI i XVII wieku. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Wrocław, 2000, s. 233.

⁴³ *Obirek S.* Wizja Kościoła i państwa w kazaniach ks. Piotra Skargi SJ. Kraków, 1994. Szerzej o tym w: *Augustyniak U.* Król w Rzeczypospolitej – urząd i osoba, referat na konferencji zorganizowanej przez Muzeum Historii Polski pt. Między Królestwem a Rzeczpospolitą 27 VI 2008, w druku.

3. Niezależnie od argumentów historycznych i prawnych, opracowywano różne warianty działania parlamentarnego w sojuszu z miastami pruskimi i „ludźmi religiej greckiej” (prawosławnymi) zrealizowanego w praktyce w czasie synodu toruńskiego 1595 r. i bezkrólewia 1632-1633 po śmierci Zygmunta III.

W 1 połowie XVII w. ewangelicy stanowczo opowiadali się przeciw ograniczeniu wolności sumienia tylko dla szlachty i żądli rozszerzenia postanowień Konfederacji warszawskiej na mieszczan, piętnowali politykę władz w miastach królewskich, gdzie innowierców pozbawiano urzędów, przejmowano po nich nieruchomości prawem kaduka, nie przyjmowano do ksiąg miejskich ich testamentów, nie rozpatrywano skarg na utrudnienia w nabożeństwie, utrzymywaniu duchownych, organizowaniu synodów. W egzorbitancjach wobec króla i stanu duchownego na forum sejmowym jak i w publicystyce powtarza się teza, że miasta koronne nie są własnością króla a Rzeczypospolitej. Rysuje się tu ponadstanowy sojusz „heretyków” w miastach i we dworach, niepokojący Piotra Skargę już w końcu XVI wieku i faktycznie realizowany w odniesieniu do miast pruskich, w których drukowano protestanckie teksty wyznaniowe i polityczne⁴⁴

Na sejmie konwokacyjnym po śmierci Zygmunta III 1 1632 r. „panowie luthrzy i schizmatycy” (według określenia strony katolickiej) zgłosili szereg postulatów, które miały doprowadzić do realizacji odkładanego od początku rządów tego władcy „procesu” Konfederacji Warszawskiej – czyli uchwalenia przez sejm przepisów szczegółowych gwarantujących akatolikom równouprawnienia w życiu publicznym (m.in. swoboda kultu publicznego w miastach, sądenie duchownych ewangelickich zgodnie z prawem ziemskim a nie kanonicznym, obligatoryjne przysięgi wszystkich urzędników, że nie będą się w swej działalności kierowali względami wyznaniowymi) oraz rozszerzenia postanowień Konfederacji Warszawskiej z 1573 r. dotyczących swobody wyznania na inne stany, także chłopów (*simplici villani*)⁴⁵. Marszałek sejmu konwokacyjnego 1632 r., kalwinista Krzysztof II Radziwiłł, oświadczył ponoć iż:

„W sprawach religii nie zna różnic stanowych lub rodzinnych, najbiedniejszego chłopca uważa za równego najdosłojniejszemu dygnitarzowi”⁴⁶.

⁴⁴ m.in. Agendę ewangelicko-augsburską i Biblię, Considerationes de exceptione Ich Mści PP duchownych contra dissidentium in religione w Gdańsku w 1632 r.

⁴⁵ Szerzej o tym w: *Augustyniak U. Non de fide sed de securitate pacis. Wiara i polityka w poglądach ewangelików w Rzeczypospolitej w latach 1631–1632 // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. XLIV, 2000, s. 71–99.*

⁴⁶ Cytat za *Czapliński W. Władysław IV i jego czasy. Warszawa, 1972, s. 101. Spełnienie tak radykalnych żądań byłoby możliwe tylko w warunkach wzmocnienia władzy królewskiej i przywrócenia jej utraconego w 1518 r. prawa do ingerowania w stosunki cywilno-prawne*

Walka o egzekucję zasad równouprawnienia wyznań zakończyła się jednak klęską oraz akceptacją w 1633 r. przez dysydentów pod presją zagrożenia moskiewskiego formuły potwierdzenia Konfederacji Warszawskiej z zastrzeżeniem praw Kościoła rzymsko-katolickiego⁴⁷, co w praktyce oznaczało usankcjonowanie jego dominacji nad innymi wyznaniem – wbrew litewskiemu prawu państwowemu.

Zasadnicze znaczenie dla zrównania sytuacji protestantów w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim miała sprawa tzw. tumultu wileńskiego z 1639 r. Odмова Trybunału Litewskiego rozpatrzenia skarg dysydentów przeciw „świętej religii rzymskiej”, przeniesienie sprawy wileńskiej na sąd sejmowy oraz uznanie, że prawo koronne obowiązuje także w Wielkim Księstwie Litewskim⁴⁸, wykluczało możliwość zastosowania III Statutu Litewskiego, wedle którego obrazy wszystkich Kościołów chrześcijańskich miała być traktowane równoważnie⁴⁹, a pojęcie świętokradztwa nie miało wartości prawnej. Rezygnację z przestrzegania w tym wypadku zapisów III Statutu można potraktować jako sygnał spadku pozycji Wielkiego Księstwa w federacji polsko-litewskiej z równorzędnego partnera politycznego Korony do jednej z trzech prowincji.

Odbicie postępów polonizacji kulturowej i rekatolicyzacji społeczeństwa Wielkiego Księstwa w ciągu XVII w. można dostrzec także aktach synodów Jednoty Litewskiej⁵⁰. Słowo ojczyzna (*patria*) oznaczało w nich Litwę, nie doszło do ujednoczenia obrządku nabożeństw ze współwyznawcami w Koronie i zachowano litewskie

między właścicielem dóbr a poddanymi. Przeczy to przypisywanemu dysydentom przez propagandę katolicką od czasów Piotra Skargi dążeniu do osłabienia władzy i destrukcji państwa. Przeciwnie – doskonale zdawali oni sobie sprawę, że tylko wzmocnienie pozycji państwa w stosunku do Kościoła katolickiego mogło zapewnić faktyczne realizowanie gwarancji wolności sumienia, przynajmniej wewnątrz stanu szlacheckiego.

⁴⁷ M. in. ze względu postawę prawosławnych, którzy zadowolili się osobistą obietnicą Władysława IV „uspokoienia religii greckiej”, zob. konstytucje sejmu 1635 r., p. 15: *Religia grecka // Volumina Legum. T. III, fol. 858, s. 407*; por. *Dzięgielewski J.* O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej za panowania Władysława IV. Warszawa, 1986, s. 174–206: *Złudzenia „nowej unii”*.

⁴⁸ Za podstawę werdyktu sądu sejmowego uznano konstytucję z 1616 r. „Bezpieczeństwo klasztorów panieńskich i kościołów” – przewidującą pozew z urzędu na sejm, a nie konstytucję z 1631 r. „Zatrzymanie pokoju pospolitego” – wyznaczającą forum na trybunale.

⁴⁹ Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wilno, 1744, s. 320–321, rozdz. XI, artykuł III, § 3: „O gwałt Kościołów Bożych wszelakiego nabożeństwa chrześcijańskiego”; z powołaniem na konstytucję z 1576 r., p. 28: „O gwałcie abo nasiu domu” // *Volumina Legum. T. III, s. 172, f. 943* – bez względu na stan społeczny obwinionego.

⁵⁰ Szerzej w: *Augustyniak U.* Stosunek ewangelików reformowanych (kalwinistów) do innych wyznań w świetle akt synodów Jednoty Litewskiej z lat 1611–1686 // *Dygo A., Gawlas S., Grala H.* (red.) Stosunki międzywyznaniowe w Europie Środkowej i Wschodniej w XIV–XVII wieku. Warszawa, 2002, s. 81–94.

formy ich odprawiania – jednak językiem powszechnie używanym w liturgii oraz w aktach synodów był język polski (a ściślej: jego dialekt północnokresowy)⁵¹.

Jednocześnie Jednota dbała o znajomość języka litewskiego przez ministrów z konieczności duszpasterskiej, bowiem w jej dystryktach żmudzkiem, zawilejskim i wileńskim 1/3 zborów stanowiły wiejskie parafie litewskie. Charakterystyczne, że dbałość o nie wzrasta wyraźnie od lat 30. XVII w. – w ramach obrony stanu posiadania Jednoty przed rekatolicyzacją⁵². Szlachta litewska fundowała stypendia dla alumnów „osobliwie litewskiego narodu”⁵³.

W dużych aglomeracjach miejskich powoływano również, w razie potrzeby, osobnych kaznodziejów dla imigrantów z Zachodu: Szkotów⁵⁴, oraz Niemców⁵⁵. W kontekście wielokulturowości, interesujące wydaje się, że przynajmniej niektórzy litewscy magnaci ewangeliccy kierowali się w sprowadzaniu kolonistów z Zachodu motywację wyznaniową i cywilizacyjną – krzewienia kultury ewangelickiej wśród prawosławnych.

Na przykład motywy sprowadzania do Wielkiego Księstwa osadników ewangelickich deklarowane przez hetmana polnego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła były na równi ekonomiczne i ideowe:

„By mi o pożytek tylko i o rozmnażanie intraty szło, tedy bym ja tych ludzi nie zaciągał, bo ludzi narodu naszego jest sam barzo wiele, którzy się pod moję łopiekę garnąc, i barzoby radzi, choć z mniejszymi wolnościami przyjęli te grunty i miejsca pode mnie, które ja tym cudzoziemcom ofiaruję; i więtszy z nich miałbym niż z cudzoziemców pożytek to mamy na to eksperimenta, że Niemcy do takich czynszów i powinności nie dadzą się pociągnąć, jakie nasza Litwa pełni. Ale mnie więcej o to idzie, abym ludziom ubogim, dla religiej wygnanym i cudze kąty pocierającym, dał osiadłość i dał grunt; dał chleb, którym by siebie i potomstwo swe sustentować (wyżyćwić – UA) mogli...”⁵⁶.

⁵¹ Zob. *Kurzowa Z.* Język polski w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII–XVIII wieku. (Na materiale fonetycznym) // *Stępień M., Urbańczyk S.* (red.) *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku.* Materiały konferencji naukowej 25–29 sierpnia 1989 r. w Krakowie. Warszawa-Kraków, 1992, s. 11 i inn.

⁵² Synody z lat 1631–1633 zarządziły obowiązek katechezy litewskiej, na przemian z polską w Kiejdanach. W 1653 r. została wydana w Kiejdanach *Kniga Nabażnistos*, w 1684 r. w Słucku – przedruk litewskiego kancjonału; w 1702 r. – *Nowy Testament* w języku litewskim.

⁵³ AS/2, k. 138v - 1634 r., p. 18: o testamentie p. Szwaba.

⁵⁴ D. Naborowski do K. Radziwiłła 12 I 1612 z Hamburga // AR V, nr 10194: o zwerbowaniu do Kiejdan Anglików, via Holandia.

⁵⁵ W Wilnie, gdzie już w 1614 r. Jednota Litewska poparła starania „braci niemieckiej” o kaznodzieję we własnym języku, dla utrzymania jedności zboru i uniknięcia rywalizacji między kaznodziejami języka niemieckiego i polskiego, zarządzono podległość wiernych „swoim” ministrom według kryterium językowego – przy dopuszczeniu w 1629 r. „wolności słuchania słowa Bożego tym, którzy obu języków świadomi, zob. AS/2 k. 100v - 1629 r., kanon 20.

⁵⁶ K. Radziwiłł, „Memoriał panu Jerzemu Mellerowi” b.d. (1629?), ręką P. Kochlewskiego // AR XI, akta n. sygn. Zob. *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu. Warszawa, 2001, s. 61–61; Stanisław Buczyński twierdził *expressis verbis*: „zyczyłbym, aby co dzień przybywało takich ludzi, aby ta barbaria, która tu jest, *sensim*

W osadzania Olędrow (menonitów – wychodźców z Niderlandów) współpracowano z magnaterią luterańską z Prus Królewskich⁵⁷.

Zainteresowanie innymi od własnego wyznaniem w aktach synodów Jednoty litewskiej ogranicza się wyłącznie do problematyki codziennej koegzystencji z innowiercami⁵⁸, a zalecenia normatywne w tym zakresie są równie nietolerancyjne, jak synodów katolickich. Dotyczy to nawet luteranów – formalnie objętych wszak Zgodą Sandomierską z 1570 r. Propozycję współpracy pod ich adresem sformułowano tylko raz, w instrukcji na *Colloquium Charitativum* w 1645 r.⁵⁹. Płaszczyzną, na której kalwiński i luteranie litewscy znajdowali wspólny język był natomiast wrogi stosunek do „niewiernych” – Żydów, Tatarów i „odstępców od religii chrześcijańskiej” – arian, przy czym argumentację wyznaniową stosowano tylko wobec tych ostatnich⁶⁰; popierano druk książek polemicznych, starano się odstraszyć od herezji przez śledztwa w sprawach odstępstwa od wiary i ekskluzję ze zborów.

W stosunku do Żydów wysuwano (analogiczne do katolickich) zarzuty rytualnych mordów dzieci i profanowania symboli chrześcijańskich⁶¹. Jednak odmienność kulturowa była eksponowana głównie w kaznodziejstwie i paszkwilach an-

per aemulationem ginęła a *urbanitas et civilitas* z niemi tu weszła”- zob. S. Buczyński do K. Radziwiłła 12 XII 1628 ze Słucka // AR V, nr 1584, cz. 3, s. 27; Piotr Kochlewski donosił z Kiejdan: „Tu z łaski Bożej miasto w obywatelę, szkoła w żaki roście. Już trzy apteki są w mieście: wszystko ewangelickie. Kiedy jeszcze ludzie obaczą, że WKsMć serio *incumbis* w wystawienie zboru i chwały Bożej, tedy w nich *crederet amor et studium* ku temu większa” – zob. P. Kochlewski do K. Radziwiłła 6 IV 1629 z Kiejdan // AR, V, nr 6956, cz. 3, s. 110, przeciwstawiając czystość i porządne obyczaje osadników niemieckich mieszczańskiemu prawosławnemu – zob. *ibid.*, 2 XII 1629 z Kiejdan, s. 147: krytyczne porównanie obyczajów pogrzebowych Niemców i prawosławnych w czasie morowego powietrza.

⁵⁷ J. Weiher do K. II Radziwiłła 1 XII 1619 z Sobowidzu // AR V nr 17085.

⁵⁸ Podstawowe zagadnienia to: zachowanie czystości własnego wyznania przez ograniczenie wpływów szkolnictwa arianckiego i katolickiego na dzieci; nauczanie poddanych zasad wiary i posługa sakramentami ludziom „obcego nabożeństwa”, poszukiwanie sojuszu z „braćmi Konfesji Augsburskiej” i sposobów przeciw działaniu ofensywie kontrreformacyjnej Kościoła katolickiego.

⁵⁹ Instrukcja dla delegatów Jednoty Litewskiej na *Colloquium Charitativum* 1645 r. // AS/2, k. 242–1645 r. *Instructio specialis na Colloquium Charitativum*: „Bracia Augustanae confessionis starać się *totus viribus* o unią *et unanimitatem* w tej sprawie *consensum* [...] *to przynajmniej u nich sobie wymówić, żeby w artykułach z nami zgodnych communem causam* traktowali [...]. A jeśli *in spiritualibus* *requens* zgodę, aby ją *politice* zachowali”.

⁶⁰ Walkę z „herezją ariancką”, która w XVI w. zapaściła korzenie w dobrach magnatów i szlachty litewskiej, a w pierwszym dziesięcioleciu XVII w. osiągnęła w Wielkim Księstwie popularność porównywalną z sytuacją w Małopolsce w końcu XVI w., prowadziły synody Jednoty Litewskiej w latach 1614–1661. Arian traktowano jako „zwodziecili dusz ludzkich” - B. Krośniewicz do K. Radziwiłła 29 VIII 1617 z Birż // AR dz. V, nr 7801. Szerzej o tym: *Hłasko E.* Stosunek Jednoty Litewskiej do arian w świetle kanonów z wieku XVII // *Ateneum Wileńskie*. T. XI, 1936, s. 283–291.

⁶¹ AS/2, k. 153 – 1636 r., kanon. 6: o zborze połockim.

tysemickich⁶², w życiu codziennym byli postrzegani nie w kategoriach etnicznych, lecz odrębności prawnej⁶³, a rzeczywistym powodem nienawiści do nich była rywalizacja ekonomiczna. W praktyce współżycia społecznego Żydzi z pewnością nie byli w Wielkim Księstwie dyskryminowani: pozycja kupców i finansistów żydowskich w relacjach z litewską magnaterią i szlachtą ewangelicką była bardzo silna, a najwybitniejsi z nich posiadali pozycję analogiczną do niemieckich *Hoffjuden* i (jak można przypuszczać) podobnie wpływy polityczne, choć badania tego zagadnienia zostały dopiero wstępnie zasygnalizowane⁶⁴. Pojawia się tu interesująca kwestia: w jakim stopniu obraz zażyłości Żydów z „heretykami” litewskimi prezentowany w wileńskiej satyrze kontrreformacyjnej⁶⁵ i w kaznodziejstwie katolickim⁶⁶, miał uzasadnienie w realiach życia społecznego?

Podobnie jak Żydzi, Tatarzy pojawiają się w aktach synodów Jednoty i innych źródłach w kontekście swej podstawowej funkcji społecznej – służby wojskowej⁶⁷ oraz w związku z procesami o dobra. Konotacje wyznaniowe występują niesłychanie rzadko⁶⁸. Stosunek szlachty litewskiej do Tatarów był (jak się wydaje) ambiwalentny, a restrykcyjna polityka władz centralnych Rzeczypospolitej wobec nich oraz zakazy handlu tatarszczyznami⁶⁹ spotykała się obroną legalności transakcji

⁶² *Węgrzynek H.* Czarna legenda Żydów: procesy o rzekome mordy rytualne w Polsce. Warszawa, 1995; *Urjasz M.* Wizerunek Żydów w świetle antysemityków polskich XVI–XVII wieku / Praca magisterska w Instytucie Historycznym UW, 2005, wydruk komputerowy w bibliotece IHUW.

⁶³ Zob. przypis 14.

⁶⁴ *Ciesła M.* Łazarz Mojżeszowicz – faktor królewski i klient radziwiłłowski. Przyczynek do roli Żydów w społeczeństwie staropolskim w 1 połowie XVII wieku / Praca magisterska w Instytucie Historycznym UW, 2004, wydruk komputerowy w bibliotece IHUW.

⁶⁵ Kontrreformacyjna satyra obyczajowa w Polsce XVII wieku, wyd. Z. Nowak. Gdańsk, 1968.

⁶⁶ Zob. *Augustyniak U.* Jezuickie poczucie humoru. Koncepty antyheretyckie księdza Wojciecha Cieciszewskiego // Śmiech i łzy w kulturze staropolskiej. *Studia Staropolskie, Series Nova*, t. VII (LXIII), pod red. A. Karpińskiego i M. Hanusiewicza. Warszawa 2003, IBL, s. 72–81.

⁶⁷ AR dz. VII, ks. 58: Rachunki i kwity żołdu chorągwi Krzysztofa i Janusza Radziwiłłów.

⁶⁸ Udało się jednak ustalić, że Tatarzy służący w chorągwiach nadwornych ewangelików przyjmowali wyznanie patrona, co zapewne nie powodowało zmian języka ani obyczajowości, zob. *Wisner H.* Krzysztof Radziwiłł (1585–1640) i jego siły zbrojne. Z dziejów magnaterii litewskiej w pierwszej połowie XVII w. // *Misc. H-A. T.* 11. 2000, s. 239, przyp. 62: o nadwornej chorągwi tatarskiej Krzysztofa Radziwiłła, w której rotmistrzami byli chrześcijanie; por. *Wisner H.* Rzeczpospolita Wazów. *Czasy Zygmunta III i Władysława IV.* Warszawa, 2002, s. 78–79.

⁶⁹ *Volumina Legum.* T. II, 1607 r., f. 1634: O Tatarach W. X. Litewskiego, f. 1634, s. 450: zakaz zaciągania rot pieniężnych przez hetmanów; *Volumina Legum.* T. III, 1611 r., p. 26: O Tatarach W. X. Lit., f. 46, s. 26: reasumpcja konstytucji o zakazie rot pieniężnych; ibidem, 1613 r.: p. 10: f. 202–203: reasumpcja konstytucji o zakazie rot pieniężnych pod karą 1 tys. zł na rtm. Tatarów; tegoż, 1616 r., p. 12: O Tatarach W. X. Lit., f. 309–310, s. 150–151: przeciw skupowaniu dóbr tatarskich, z których służba wojenna; ibidem 1620 r., p. 20, f. 375: Ruszenie Tatarów za obwieszczeniem hetmańskim – z dóbr na służbie wojennej, dotyczy także szlachty, która nabyła takie dobra; ibidem, 1627 r., p. 17, f. 593, s. 279: Rewizja dóbr Tatarskich;

wedle „równych praw obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego”⁷⁰; docierały do sejmu także petycje o zachowanie Tatarów litewskich przy ich dawnych przywilejach⁷¹. Zgodną koegzystencję szlachty i Tatarów na niektórych przynajmniej terenach potwierdza ich wspólna służba wojskowa z chrześcijanami⁷².

Rozbieżność aktów normatywnych i praktyki społecznej, a zarazem stanowiska duchowieństwa i patronów świeckich Jednoty Litewskiej, jest szczególnie widoczna w stosunku do „Rusi starej” – Cerkwi prawosławnej. Wydaje się, że sojusz ewangelicko - prawosławny w latach 1597–1599 miał charakter czysto polityczny⁷³. Ze względu na lukę źródłową w aktach Jednoty z okresu wprowadzania unii brzeskiej w 1569 r., które spaliły się w czasie tumultu wileńskiego z 1611 r. nie znamy uchwał synodów w tej sprawie, natomiast w okresie późniejszym oficjalne stanowisko Jednoty Litewskiej wobec religii „ruskiej” (prawosławia) było jednoznacznie negatywne – przede wszystkim ze względu na obcość kulturową prawosławnych z punktu widzenia kalwinistów, pozostających w orbicie kultury zachodnioeuropejskiej⁷⁴. Konkurując z Cerkwią o wiernych synody Jednoty wydawały specjalne regulacje dla zborów „w kraju ruskim” (białoruskim), zezwalające np. na odprawianie uroczystych świąt dwukrotnie: według starego i nowego kalendarza. Nadzieje na rozszerzenie wpływów wśród chłopstwa białoruskiego

powołanie komisji do rewizji dóbr tatarskich Jarosza Piaseckiego pisarza polnego WKsLit i Jana Kierdeja, pisarza oszmiańskiego; 1629 r., f. 620, Rewizja tatarska; 1632 r.: p. 10, f. 713, s. 340: O dobrach tatarskich W.X.Lit: do czasu sprawozdania komisji Piaseckiego i Kierdeja egzekwowana będzie służba wojskowa z dóbr tatarskich podczas ekspedycji przeciw Moskwie.

- ⁷⁰ Zob. Jarosz Zyzemski do K. Radziwiłła „Pioruna” 12 IV 1595 z Krakowa // AR V, nr 19081: pozwany przez kasztelana trockiego o dobra zazulskie kupione od Tatarów pod pretekstem, że Tatarowie nie mają wolnego szafunku w kupnie i sprzedaży – wbrew prawom Unii o równych prawach wszystkich.
- ⁷¹ Np. na sejmie 1623 r., zob. *Pietrzak J.* Po Ceczorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983, s. 111, przyp. 45, z powołaniem na diariusz sejmu w WAP Gd. 300/29/202, k. 154.
- ⁷² Uniemożliwia to wykorzystanie liczebności chorągwi tzw. tatarskich do szacunku ogólnej liczby Tatarów na Litwie, zob. *Wisner H.* Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV. Warszawa, 2002, s. 80–81.
- ⁷³ Zob. ocena przymierza ewangelicko-prawosławnego: „Unia grecko-ewangelicka in causa religionis” z 1599 r. w: *Jarmiński L.* Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku. Warszawa, 1992, rozdz. IX.
- ⁷⁴ Akta synodów, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. VIII, nr 713, k. 74 – 1626 r., kanon 7: „bałwochwalstwie” i „idolomanii ruskiej”; w korespondencji prywatnej ministrowie starali się zniechęcić patronów świeckich do tolerowania prawosławia, pomawiając parochów o zakazy chodzenia do zborów ewangelickich, nie mówienie pacierza, dawanie rozwodów, tolerowanie życia bez ślubu „na próbę”.

związane były ściśle z poparciem patronów świeckich i stosowanie przymusu wyznaniowego⁷⁵.

Począwszy od lat 40. XVII w. wszelkie wzmianki o stosunku do „religii greckiej” i „niewiernych” zniknęły z akt synodów Jednoty Litewskiej, która skoncentrowała się na obronie przed zwycięskim katolicyzmem. Ze sporym opóźnieniem (w latach 30. XVII w.) dotarła na Litwę z Korony fala tumultów i pogromów antyżydowskich⁷⁶. Narastającą dyskryminację akatolików można interpretować jako przejaw zmian systemu władzy i rozpadu instytucji stanowych zarówno w miastach, jak w całym państwie szlacheckim. W miastach – ponieważ inspiratorzy i sprawcy tumultów: duchowieństwo, uczniowie szkół (zarówno katolickich, jak protestanckich) byli tu elementem obcym, nie uwzględnionym strukturze trzech ordynków, podległym własnemu sądownictwu i w praktyce bezkarnym. Natomiast w świetle zasad ustrojowych Rzeczypospolitej stronnice wyroki sejmowe w sprawach o wiarę świadczą o przechodzeniu od myślenia w kategoriach państwa prawa do państwa skonfesjonalizowanego.

Po ustawach antyariańskich z lat 1658–1660 granice wolności sumienia i wyznania akatolickich przedstawicieli stanu szlacheckiego w Rzeczypospolitej uległy dramatycznemu zawężeniu w ustawodawstwie sejmowym⁷⁷. Najskuteczniejszą metodą rugowania akatolickiej szlachty z zakresu wolności stanowej były jednak precedensowe wyroki Trybunałów naruszające swobodę stawiania i restaurowania kościołów na gruncie szlacheckim oraz osadzania w nich duchownych zgodnie z wyznaniem właściciela. Ponieważ na Litwie liczne zbory w zakładano od podstaw, tylko śmierć wyznawców lub konwersja patrona mogły położyć kres ich istnieniu i prowadzona przez Kościół katolicki rewindykacja świątyń przyniosła tu kalwinistom znacznie mniejsze szkody niż w Koronie: utrzymano znaczną część zborów wiejskich istniejących od XVI w⁷⁸ i zborów w stolicy Wielkiego Księstwa⁷⁹. Aktywność ewangelików litewskich w życiu publicznym zakończyła się

⁷⁵ np. w 1636 r. w ekonomii mohylewskiej, której administratorem od 1633 r. był Krzysztof Radziwiłł i w połockiem – o czym świadczą postanowienia synodu o dotacjach na tamtejszy zbor.

⁷⁶ Ponieważ to typowo miejskie zjawisko udokumentowane jest tylko dla Wilna, otwarta pozostaje kwestia, w jakim stopniu wywołało je zwycięstwo katolicyzmu na Litwie, a w jakim wrogość wobec ówczesnego wojewody wileńskiego, Krzysztofa II Radziwiłła. Szerzej o tym *Augustyniak U. Jeszcze raz w sprawie tumultu wileńskiego 1639 i o jego następstwach // Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, nr 50, 2006, s. 169–190.

⁷⁷ Szczegółowe omówienie w: *Kriegseisen W. Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*. Warszawa, 1996, s. 38–49.

⁷⁸ Np. istniejący do dziś zborów w Szwabiszkach (lit. Švobiškis), okręg Poniewież, gmina Poswol.

⁷⁹ Jedynym sukcesem kontrreformacji było doprowadzenie do zaprzestania odbywania w Wilnie synodów (po 1682), które jednak od poł. XVII w. coraz częściej zastępowywały je zwoływane dla załatwienia konkretnych spraw konwokacje.

konfederacją słučką w ramach tzw. sprawy dysydenckiej w czasach stanisławowskich – niesławnym epizodem, uzasadniającym wraz z mitem „zdrad heretyckich” z czasów „potopu” potoczne przekonanie, że wieloetniczność jest z natury rzeczy zagrożeniem dla suwerenności państwowej⁸⁰.

Z punktu widzenia losów narracji narodowej w historiografii polskiej muszę zakończyć swoje wystąpienie smutną refleksją. Niepokoi fakt, że wkład ewangelików polskich i litewskich w kształtowanie „idei tolerancji” (jakkolwiek ją rozumiemy) został niemal doszczętnie wyparty nie tylko z pamięci potocznej Polaków, ale i z edukacji szkolnej – mimo, że stanowi integralną część tradycji dawnej Rzeczypospolitej. Opowiadanie się historyków po jednej ze stron dyskursu międzywyznaniowego: Kościoła katolickiego⁸¹, wykorzystywanie do kreowania tożsamości narodowej wewnątrznie sprzecznych symboli⁸², stereotypów i uprzedzeń, a nie rzetelnej wiedzy o przeszłości – grozi falsyfikacją pojęć narodu i patriotyzmu.

⁸⁰ Szerzej o tym w: *Augustyniak U.* Potworne konspiracje, czyli problem zdrady w Rzeczypospolitej w czasach Wazów // *Barok*, I/1, 1994, s. 89–105.

⁸¹ Zob. *Dzięgielewski J.* Stosunki wyznaniowe a kwestia integracji Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku // *Polska na tle Europy XVI–XVII wieku. Konferencja Muzeum Historii Polski, Warszawa 23–24 października 2006. Materiały pokonferencyjne, zeszyt 1.* Warszawa, 2006, s. 131–140; odmiennie *Kracik J.* Powszechny, apostołski, w historię wpisany. Z wędrówek po kościelnej przeszłości. Kraków, 2005.

⁸² Równocześnie funkcjonuje mit księdza Skargi jako symbolu patriotyzmu i zwalczanej przez niego Konfederacji Warszawskiej jako – symbolu „polskiej tolerancji”.

FINIS POLONIAE,
FINIS LITUANIAE,
FINIS REIPUBLICAE? © *Richard Butterwick*

Finis Poloniae. Słowa te przypisane rannemu Tadeuszowi Kościuszce pod Maciejowicami są znamienne. Nie *Finis Lithuaniae*, nie *Finis Reipublicae*, lecz *Finis Poloniae*. W kontekście dzisiejszego wystąpienia nie jest istotne, czy ten, urodzony na terenie dzisiejszej Białorusi, szlachecki obywatel Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów rzeczywiście powiedział te słynne słowa, czy też nie. Ważny jest natomiast ich sens. Symbol rzekomego wtopienia Litwy w Polskę, zanim Polska zginęła.

Ostatnie lata Rzeczypospolitej Obojga Narodów tradycyjnie postrzegano jako zwieńczenie długiego procesu integracji między Litwą a Polską, zarówno w sferach prawnych i instytucjonalnych, jak i w sferze kultury. Jerzy Michalski podkreślał, że: „Wielkie Księstwo Litewskie stawało się coraz bardziej jedną z trzech prowincji Rzeczypospolitej, a nie jedynym z dwóch złączonych unią państw”¹. Jeszcze do niedawna ten proces integracji przedstawiono jako przejaw „polonizacji”. Ponadto utrzymywano, iż Konstytucja 3 Maja 1791 roku ostatecznie położyła kres odrębnej państwowości Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dla nacionalistów litewskich, było to godne pożalowania, dla większości nacionalistów polskich natomiast – pożądane. Interpretację tę podważył już Adolfas Šapoka, ale dopiero ostatnio powszechnie przyjęto pogląd, że pomimo dążeń Króla Stanisława Augusta i ks. Hugona Kołłątaja do pełnej unifikacji państwowej i narodowej, Konstytucja 3 Maja nie zamknęła sprawy. Ceną zgody parlamentarzystów Wielkiego Księstwa na połączenie Komisji Skarbowych koronnej i litewskiej była solenna ustawa pod tytułem „Zaręczenie wzajemne obojga narodów”, przyjęta aklamacją 20 października 1791 roku, która potwierdziła i wzmocniła dualistyczny charakter Rzeczypospolitej². Ani zmiany

¹ Michalski J. Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta // Michalski J. Studia Historyczne z XVIII i XIX wieku. T. I: Polityka i społeczeństwo. Warszawa, 2007, s. 44.

² Ibid., s. 62–66. Por. Šapoka A. Gegužės 3 d. Konstitucija ir Lietuva // Lietuvos praeitis. T. I. Kaunas, 1940, p. 137–210; Bardach J. Konstytucja 3 Maja i unia polsko-litewska // Przegląd Historyczny, 82 (1991), s. 383–410; Kiaupa Z. The Rise of the Mutual Guarantee of the Two Nations // Ślusarek K. (red.). Europa unii i federacji. Idea jedności narodów i państwa od średniowiecza do czasów współczesnych. Kraków, 2004, s. 91–98.

dokonane przez konfederacje targowicką i wileńską oraz Sejm Grodzieński, ani wydarzenia Insurekcji Kościuszkowskiej nie przekreśliły tego dualizmu – wręcz przeciwnie. Pod względem formalnym Wielkie Księstwo Litewskie przestało istnieć, kiedy 25 listopada 1795 roku abdykował ostatni wielki książę litewski. Pod względem politycznym Wielkie Księstwo Litewskie zginęło, gdy upadło Powstanie Kościuszkowskiego.

W ostatnich latach w Republice Litewskiej zaczęto inaczej interpretować rolę panowania Stanisława Augusta w dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na najwyższym szczeblu obchodzi się rocznicę Konstytucji 3 Maja. Badania podjęte przez Zigmantasa Kiaupę, Ramunę Šmigelskytę-Stukienę, Eligijusa Railę i innych zwróciły uwagę na intensywny rozwój miast, uaktywnienie średniozamożnej szlachty oraz podniesienie poziomu duchowieństwa rzymsko-katolickiego³. W zeszłym roku odbyła się w Muzeum Narodowym Litwy ciekawa wystawa herbów miejskich, wymownie świadczących o dumie mieszczan. Wspomniane badania współgrają z pracami dotyczącymi intelektualnego rozkwitu zreformowanego uniwersytetu wileńskiego i nad środowiskiem biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego⁴ oraz z docenieniem, znacznie już zresztą wcześniej, tak zwanego klasycyzmu wileńskiego w architekturze i malarstwie, co kilka lat temu zaowocowało współpracą między polskimi a litewskimi instytucjami⁵. Konferencja naukowa o Wielkim Księstwie Litewskim za Stanisława Augusta, która kilka tygodni temu miała miejsce w Lietuvos istorijos institutas, skupiała te różne nurty⁶.

Niewątpliwie obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego mieli wielki wkład w rozkwit kultury politycznej Rzeczypospolitej w ostatnich atach jej istnienia. Należy wspomnieć Kazimierza Nestora Sapiehę, Juliana Ursyna Niemcewicza, Joachima Litawora Chreptowicza, ks. Marcina Poczobuta i ks. Michała Franciszka Karpowicza. Warto również zanotować, że granice przekraczali zarówno Litwini,

³ Np. *Kiaupa Z.* Telšiai XVIII amžiaus pabaigoje // Telšiai. Straipsniai ir istorijos dokumentai / Sudarytojas V. Vaivada. Vilnius, 1994, p. 85–105; *Kiaupa Z.* Švenčianti Stanislovo Augusto valdymo laiką Lietuva // Viešosios ir privačios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, red. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius, 2008, p. 149–162; *Šmigelskytė-Stukienė R.* Kauno pavieto bajorija valstybės permainų laikotarpiu // *Aleksandravičius E.* et al. (red.) Praeitės pėdsakai. Skiriama profesoriaus Zigmanto Kiaupos 65-mečiui. Vilnius, 2007, p. 293–311; *Raila E.* Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis ir katališka apšvieta: edukacijos ir pastoracijos simbiozė // *Kultūros istorijos tyrinėjimai*. T. 3. Vilnius, 1997, p. 92–146.

⁴ *Kamińska J.* Universitas Vilmensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773-1792. Pułtusk–Warszawa, 2004; *Ślusarska M.* Kultura literacka Wilna w dobie stanisławowskiej. Zarys wybranych zagadnień // *Wiek Oświecenia*, 14 (1998), s. 95–129.

⁵ *W kręgu wileńskiego klasycyzmu*. Warszawa, 2000. Zob. też: *Złoty Dom Nerona*. Wystawa w 200-lecie śmierci Franciszka Smuglewicza. Warszawa 2008.

⁶ „Stanislovas Augustas Poniatovskis: asmenybė ir epocha Lietuvos istorijoje“, 9 X 2008 r., zorganizowana przez Ramunę Šmigelskytę-Stukienę i innych.

jak i koroniarze. Na przykład Litwin Tadeusz Kościuszko służył w armii koronnej, a koroniarz Jan Jasiński dowodził insurekcją na Litwie, inny koroniarz Ignacy Potocki został marszałkiem wielkim litewskim, a Litwin Adam Stanisław Naruszewicz biskupem łuckim (potem zaczął się tytułować biskupem łuckim i brzeskim). Niektóre rody, między innymi Czartoryscy, mogły uchodzić zarówno za koronne, jak i litewskie.

Litwini reprezentowali każdy odcień politycznego spektrum czasów stanisławowskich. Bracia Józef i Szymon Kossakowscy mieli talenty wielkie, ale ambicje jeszcze większe, i te doprowadziły ich do świadczenia płatnych usług carycy. Prowadzona przez nich konfederacja wskrzesiła wiele starych haseł politycznych i forsowała dualizm w instytucjach Rzeczypospolitej, co znakomicie odpowiadało ich osobistym interesom. Snuli nawet plany osobnej unii Litwy z Rosją⁷. Z ich postawą kontrastuje stanowisko Kazimierza Nestora Sapiehy, marszałka konfederacji litewskiej Sejmu Czteroletniego. Podczas tego sejmów zerwał on ze swoim rusofilskim wujem Franciszkiem Ksawerym Branickim, hetmanem wielkim koronnym. A w toku sejmowych obrad nie przegapił okazji, aby podkreślić, że patriotyzm Litwinów (wobec Rzeczypospolitej) był co najmniej równie gorący i ofiarny co patriotyzm obywateli prowincji koronnych⁸.

Zbiorowe postawy szlachty można poznać dzięki instrukcjom sejmikowym. Instrukcje z doby Sejmu Czteroletniego, a szczególnie te z 1790 roku były wyjątkowo nieskrępowanym i niefiltrowanym wyrazem opinii szlacheckiej. Porównanie postulatów sejmików litewskich i koronnych ujawnia, że Litwini nieco częściej

⁷ *Šmigelskytė-Stukienė R.* Livonijos vyskupo Juozapo Kazimiero Kosakovskio LDK vizija antrojo valstybės padalijimo akivaizdoje // Lietuvos istorijos metraštis, 2001 metai. 1. Vilnius, 2002, p. 73–86; *Šmigelskytė-Stukienė R.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais. Vilnius, 2003; *Dolinskas V.* Simonas Kosakovskis. Politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1763–1794. Vilnius, 2003. Retoryka ks. biskupa inflanckiego, zarówno względem stosunków społecznych i politycznych w Rzeczypospolitej, jak i w stosowaniu terminów „Polski” i „narodu”, w innych okolicznościach bywała zgoła inna aniżeli w aktach konfederacji litewskiej z lat 1792–1793. Por. Głos Jaśnie Wielmożnego Jmci Xiędza Kossakowskiego Biskupa Inflanckiego kawalera orderów polskich na sessji sejmowej d. 30 mca marca miany. Warszawa, 1789: „W ten czas, gdy uprzedzenie inny widok szczęścia i wolności dla Narodu naszego okazywało, mógł notliwie myśleć Obywatel, chociaż nie dogodnie potrzebie publiczney; mógł radzić bezsilność i nieporządek, iako twierdząc wolności, gdyż nie uważał skutecznego sposobu w zgodzeniu karności i posłuszeństwa w żołnierzu, z swobodą wolnego czynienia i myślenia w Polaku; porządku w społeczeństwie, z wykonaniem ścisłej za przestępstwo Prawa kary; wtenczas niebyło patryotycznym domawiać się za stanem Rolników, gdyż każdy takowy wniosek rozumiano za ubliżenie samowładności Przywileiów Szlacheckich. Nie chlubne iest w prawdzie dla nas przeszłej opinii wspomnienie, że Polska nierządem stoi, równie, iak że w tak licznych Prawach naszych nie znajdujemy iednego, któreby pewność życia i majątku, i pewność opieki Krajowej i sprawiedliwość Poddaństwu naszemu zaręczało”.

⁸ Brak pełnej, naukowej biografii tej ważnej postaci. Zob. *Kądziała Ł.* Sapieha, Kazimierz Nestor // *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXXV. Warszawa–Kraków, 1994, s. 52–67.

od koroniarzy przyzwalałi na sukcesję tronu, znacznie częściej zalecali powrót Jeżuitów, a nieco rzadziej krytykowali duchowieństwo katolickie oraz magnatów. Ponadto wiele było punktów odnoszących się do lokacji litewskich instytucji i archiwów, rozłożenia ciężarów podatkowych oraz reprezentacji Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmie. Należy jednak zauważyć, że inne kryteria porównania, na przykład między terenami zamieszkałymi przeważnie przez katolików łacińskiego obrządku a ziemiami o przewadze unitów i prawosławnych, lub między dzielnicami gdzie było dużo szlachty ubogiej a regionami zdominowanymi przez szlachtę średniozamożną, także dają znamienne korelacje. Podobieństwa są równie uderzające co różnice⁹.

Jestem przekonany, że analiza języka tekstów pozwala głębiej wejść w kulturę polityczną odległych epok aniżeli wyliczanie postulatów zawartych w instrukcjach sejmikowych. Znaczenie i konteksty takich słów-kluczy, jak „Polska”, „Litwa”, „Korona” i „Ojczyzna”, na przestrzeni trzech stuleci, badała przekrojowo i statystycznie Ewa Bem-Wisniewska w książce *Funkcjonowanie nazwy POLSKA w języku czasów wczesnonowożytnych*. Praca ta zawiera dużo ciekawych wykresów, wolałbym jednak, by więcej z ich było opracowanych w ujęciu chronologicznym, tak, aby jaśniej ukazać kierunki zmian, szczególnie w odniesieniu do pojęcia „Litwy”. Można także kwestionować, czy wybrane źródła z poszczególnych epok są reprezentatywne dla tych okresów, a zwłaszcza dla Litwinów. Jednak główne konkluzje badaczki są warte uwagi. Po pierwsze, „Polska” była wzmiankowana częściej pod koniec XVIII wieku, niż w jakimkolwiek okresie od połowy XVI wieku. Ponadto, w ostatnim ćwierćwieczu istnienia Rzeczypospolitej, „Polska” już była bardzo rzadko kojarzona z ziemiami wchodzącymi w Koronę Polską: najczęściej wiązana była z całą Rzeczpospolitą ale czasem z abstrakcyjnym pojęciem Ojczyzny, a nawet z wolnością. Coraz częściej „Polska” oznaczało państwo albo Ojczyzna, aniżeli terytorium¹⁰.

Postulowałbym uzupełnienie badań statystycznych poprzez ich weryfikację w obrębie znacznie krótszych okresów historycznych i w oparciu o bardziej różnorodne źródła, między innymi instrukcje sejmikowe (które można ponadto podzie-

⁹ *Rostworowski E.* Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim. Warszawa, 1957, s. 227–228. Instrukcje z 1790 r. badali *Šapoka A.* Lietuva Ketverių metų Seimo reformų metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos, mszps // Lietuvos mokslų akademijos biblioteka (dalej: LMAB). F. 233–115, k. 317–473; *Zielińska Z.* O sukcesji tronu w Polsce 1787–1790. Warszawa, 1991, s. 207–221; *Raila E.* Lietuvos bajorų požiūris į ketverių metų seimo reformas (pagal seimelių instrukcijas) // Lietuvos istorijos studijos. 1996, Nr. 3, p. 28–36; *Butterwick R.* Sprawa wskrzeszenia zakonu jezuickiego w dobie Sejmu Czteroletniego // *Grześkowiak-Krwawicz A., Zatorska I.* (red.). Wkład Jeżuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz pod zaborami. Kraków–Warszawa, 2004, s. 89–114.

¹⁰ *Bem-Wisniewska E.* Funkcjonowanie nazwy POLSKA w języku czasów wczesnonowożytnych (1530–1795). Warszawa, 1998.

lić według kryteriów geograficznych), ustawy oraz debaty sejmowe, a zwłaszcza wypowiedzi zapisane w diariuszach i nie opublikowane jako osobne przemówienia. W oparciu o takie i inne źródła wyciągnął Jerzy Michalski we wnikliwym artykule poświęconym unii polsko-litewskiej za Stanisława Augusta. Program taki można by zrealizować statystycznie, ale także za pomocą mikroanalizy przykładów. Ograniczone rozmiary tego referatu pozwalają na przytoczenie zaledwie paru takich przykładów.

Pierwsze dwa pochodzą z obrad Sejmu Czteroletniego. Uwydatniają niuanse w posługiwaniu się terminami Korona i Wielkie Księstwo Litewskie. 26 marca 1789 roku miała zapasć decyzja o tak zwanej ofierze dziesiątego grosza z intrat szlacheckich. Kazimierz Sapieha najpierw ubolewał: „Przyszłoby rozpaczać Polakowi gdyby widział teraz przerwana materya Podatków”¹¹. Gdy w końcu uzyskano zgodę na dziesięcioprocentowy podatek, Sapieha sprzeciwiał się pomysłowi jednej ustawy ze słowami tak w „Koronie iako y Litwie”, proponując, aby oddzielna ustawa dla Wielkiego Księstwa była identyczna z prawem dla Korony. Potem jednak ustąpił, a ostatecznie prawo nosiło tytuł: „Ofiara wieczysta prowincyów obojga narodów, na powiększenie sił krajowych”¹².

Wyrażając wdzięczność Stanom Rzeczypospolitej za ofiarę, Stanisław August podziękował między innymi marszałkowi „Prowincyi Litt:[ewskiej]”, i dodał: „y ta Prowincya partykularną wdzięczność wzbudza, iż, zostawiwszy spory Prowincyom Koronnym, dziś iednym słowem zniesła wątpliwość, przychylając się do tego, co Prowincye Koronne postanowiły”¹³. Sapieha odpowiedział monarsze: „...Widziałeś N[ayiaśniesz] P[anie], Posłów tego Narodu idących torem obywatelskim którym Prowincye Koronne przodkowały, niechcieliśmy czynić tym sobie zasługi, ale im mniej iesteśmy w Stanie Obywatelom Koronnym wyrownać, tym więcej zasługujemy na Przyiaźń i szacunek Prowincyow Koronnych, gdy równym prac i maiątków udziałem szafuiąc, roszkosh W[aszey] K[rólewskiej] M[ioś] ci przynosimy...”¹⁴.

Następnego dnia, Stanisław August ofiarował „narodowi” intraty z królewskich ekonomii w Wielkim Księstwie Litewskim. Czuł się zobowiązany czyn ten wyjaśnić: „Gdy dla Skarbu Litt: czynię ten dar, rozumiem, że y Prowincye Koronne niepoczytaią tego za złe, Lecz przyimają go z wdzięcznością jako y dla siebie uczyniony”¹⁵. Sapieha znów odpowiedział w imieniu Litwinów, nawiązując do

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Sejmu Czteroletniego (dalej: ASC) 1, k. 308.

¹² ASC 1, k. 315–316; Volumina Legum. T. IX. Kraków, 1889, s. 73–74.

¹³ ASC 1, k. 302.

¹⁴ ASC 1, k. 317–318.

¹⁵ ASC 1, k. 322–323. „Ofiara od Nas Króla” // Volumina Legum. T. IX. Kraków, 1889, s. 72.

urodzenia króla w Wołczyń w województwie brzesko-litewskim: „Doznaia Łaski WKMc i Prowincye Koronne, bo wszyscy zarówno pod Jego Berłem żyiący, mamy Prawo do Jego Pańskiego uciekać się Serca; lecz Xięstwo Litt: ten ma chlubny dla siebie zaszczyt, że rodowitą WKMc nazwać się może Ziemią, i że pod Laską tegoż Xięstwa Posła z tegoż samego, z którego i Ja teraz, mam honor posłować Woiewodztwa, narod iednogłośnie WKMc do Tronu powołał.” Poprowadził posłów litewskich do ucałowania ręki królewskiej, po czym posłowie koronni upomnieli się o ten sam zaszczyt. I również go doznali¹⁶.

Oto drugi przykład. 24 listopada 1789 roku, w wigilię dwudziestej piątej rocznicy koronacji Stanisława Augusta, Sejm uchwalił ustawę o Komisjach Cywilno-Wojskowych dla Korony. Tydzień wcześniej Sejm przyjął był analogiczną, lecz nie identyczną ustawę dla Wielkiego Xięstwa Litewskiego, po uzgodnieniu go przez senatorów i posłów litewskich (wbrew Sapieżę zresztą), na tak zwanej sesji prowincjonalnej. Litewskie prawo utorowało drogę prawu koronnemu¹⁷. W toku swej odpowiedzi, król zwrócił się do Litwinów: „Niedogodził bym uczuciu Serca Moiego gdybym nie wyznał, iak partykularnie bydź powinienem wdzięczen Przezacney Prowincyi Litt: ktora utorowała drogę Koronie y ułatwiła zawady trudnić mogące doyscie tak dogodnego do wzrostu Oyczyzny Naszey Projektu”¹⁸.

Sapieża z kolei powiedział: „Winszuie sobie zaiste Prowincya Litt:, że dała przykład z siebie samey Prowincyom Koronnym. Zazdroszcząc tego nieiako tym zacnym Mężom Prowincye Koronne reprezentuiącym: że kilku dniami wiedziona gorliwoscią o Dobro Narodu swojego, uprzędziła ten obchod Koronacyi WKMc, lecz będąc iednym składem Rzpltey iednych Praw, swobod y wolności Uczestniczką, równym losem szczęścia lub przeciwności dzieląca się z Koroną, niech dzis w radości swoiey uposledzoną nie będzie, kiedy w smutku nie zna oddziału”. Wszyscy ucałowali rękę królewską¹⁹.

W przemówieniach król konsekwentnie mówił o narodzie i o Ojczyźnie w odniesieniu do obywateli całej Rzeczypospolitej. Wielkie Xięstwo Litewskie, Małopolskę i Wielkopolskę nazywał prowincjami. U Sapieży spotykamy większą różnorodność i wieloznaczność wyrazów. Marszałek mówił o „prowincji litewskiej”, ale także o „Xięstwie Litewskim”. Określał siebie jako „Polaka”. O

¹⁶ ASC 1, k. 341–342. Próby podejmowane przez regalistów, aby ubrać Stanisława Augusta w retoryczne i panegyriczne szaty litewskie, w celach zwiększenia jego popularności na Litwie, dały dosyć ograniczone wyniki, jednak świadczyły o litewskiej świadomości twórców i adresatów takiej propagandy. Zob. *Ślusarska M.* Muza litewska Stanisławowi Augustowi albo o „litewkości” króla // *Wiek Oświecenia*, 15 (1999), s. 203–227.

¹⁷ *Volumina Legum*. T. IX. Kraków, 1889, s. 136–142, 146–156.

¹⁸ ASC 1, k. 324–325.

¹⁹ ASC 1, k. 326.

„narodzie” wyrażał się zarówno w odniesieniu do wszystkich obywateli, jak i do obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podkreślał wspólnotę praw, wolności i losu Litwy z Koroną – jako równej z równą. W żadnym przypadku nie ma jednak mowy o Polsce lub Polakach w znaczeniu Korona lub koroniarze. Wieloznaczność wypowiedzi Sapiehy miała inny, praktyczniejszy wymiar. 11 grudnia 1789 roku bronił Wielkie Księstwo Litewskie przed nadmiernymi podatkami: „nigdy prowincya litewska w trzeciej części w prowincyją Korony ani podatków składała, ani utrzymywała wojska, a zatem i w trzeciej części całego Królestwa Polskiego uważana być ani powinna, ani może”²⁰. Nie jest jasne, czy utożsamiał Rzeczpospolitą z Królestwem Polskim, czy raczej bronił się przed tą tendencją.

Wzmiankowane wyżej ustawy mówiły nie o prowincjach Rzeczypospolitej, lecz o prowincjach Obojga Narodów, lub o prowincjach koronnych i prowincji Wielkiego Księstwa Litewskiego. Formalnie więc, z litewskiego punktu widzenia, między poziomem prowincji a poziomem Rzeczypospolitej był jeszcze poziom Obojga Narodów, czyli Korona, z dwiema prowincjami, bo Wielkie Księstwo Litewskie, zawierało tylko jedną prowincję. Konfrontacja pojęć miała miejsce przede wszystkim podczas debaty o połączeniu Komisji Skarbowych w październiku 1791 roku, omówionej przez Michalskiego i innych historyków. Język „Zaręczenia wzajemnego obojga narodów” świadczy o tym, że na razie przyjęto litewski punkt widzenia, wyrażony najdonioślej przez Kazimierza Konstantego Platera, kasztelana trockiego: „ani w okolicznościach unii Litwa w swoich zgromadzeniach może być uważaną za prowincyją względnie jednego ciała, lecz za naród względnie narodu drugiego, w takiej mocy czynić mogący dzisiaj dla trwałości węzła, w jakiej był, kiedy tą świętą unią złączył się z Koroną”²¹. Z drugiej strony, te pojęcia czasami pomieszały się i to nawet w litewskich instrukcjach sejmikowych. Przykładami niech będą instrukcje 1790 roku, zebrane i omówione ongiś przez Adolfa Šapoka.²²

Najbardziej litewskie postulaty bywały formułowane odnośnie prowincji, a nie narodu litewskiego. Kiedy w 1790 roku sejmik kowieński domagał się powrotu asesorii i Metryki Litewskiej na teren Wielkiego Księstwa, przypomniał, że o to „tyłokrotne z Prowincyi Litewskiej były prośby”²³. Posłowie wołkowycy mieli „dopraszać się aby wszystkie Biskupstwa Senatorie Ministerie Dygnitarstwa y

²⁰ Cyt. za *Michalski J.* Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta // *Michalski J.* Studia Historyczne z XVIII i XIX wieku. T. I: Polityka i społeczeństwo. Warszawa, 2007, s. 61, przyp. 57.

²¹ Cyt. za *Ibid.*, s. 64. Por. przyp. 2 wyżej.

²² Zob. przyp. 8, wyżej.

²³ LMAB. F. 233–126, k. 52–56.

inne Urzędy w Prowincyi W. Xięstwa Litewskiemu nikomu innemu tylko mającym osobiste zasługi y possessie teyże Prowincyi konferowane były”²⁴. Z drugiej strony posłom rzeczyckim nakazano, żeby postarali się, aby „Prawa y Prerogatywy Wielkiego Xięstwa Litewskiego tudziesz possessyie szlacheckie ażeby według przywileiow przed Uniowych y pounjowych Konstytucyi we wszystkim utwierdzone zostały”²⁵.

W języku narodów wyraził się natomiast sejmik inflancki, zalecając, by nie utrzymywać oddzielnych komisji skarbowych, lecz połączyć je, „niedwojąc Ducha Kraiowego Ktoreń acz w dwóch Narodach leży Unią złączonych być koniecznie powinien”²⁶. Zrozumiałe, że obywatele skrawkowego już kondominium Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, którzy mieszkali zarówno w Wielkim Księstwie Litewskim jak i w Imperium Rosyjskim, i którzy na sejmiku wybierali po dwóch posłów litewskich, koronnych i inflanckich, mogli być bardziej wyczuleni na podwójność „narodów”, a jednocześnie popierać ściślejszą unię²⁷.

Generalnie jednak, „naród” oznaczał obywateli całej Rzeczypospolitej, dosyć często kojarzonej z „Polską”. Według szlachty żmudzkiej w Rosieniach, „edukacja młodzi utrzymanie panującej w Kraiu Religii oraz poprawa obyczajów te trzy istotne w Narodzie potrzeby wyciągą powrócenie Jezuitów do Polski”²⁸. Posłom brzesko-litewskim zalecano, „ iżby się domówili o prawo zakazujące wszystkim bez excepcyi używania inney iak tylko Polskiej od sławnych naddziadow naszych używaney sukni”²⁹. W instrukcji pińskiej znajdujemy nawet „Królestwo Polskie” oznaczające całą Rzeczypospolitą³⁰, a w instrukcji połockiej mowa jest o „Nayiasnieyszey Rzeczpospolitey Polskiej”³¹. Jedyny wyjątek, który dotąd udało mi się odnaleźć, stanowi punkt przeznaczony dla instrukcji wileńskiej: „aby Jezuici byli przywróceniu do Polski i WXLgo”. W tym przypadku Polska znaczyła Koronę. Jednak sformułowanie to nie znalazło się w ostatecznej instrukcji³².

²⁴ LMAB. F. 233–126, k. 240–250.

²⁵ LMAB. F. 233–126, k. 183–191.

²⁶ LMAB. F. 233–126, k. 77–80.

²⁷ O specyficie sejmiku inflanckiego, zob. *Michalski J.* Sejmiki poselskie 1788 roku // *Michalski J.* Studia Historyczne z XVIII i XIX wieku. T. I: Polityka i społeczeństwo. Warszawa, 2007, s. 258–260; *Filipczak W.* Sejm 1778 roku. Warszawa, 2000, s. 109.

²⁸ LMAB. F. 233–126, k. 169–173.

²⁹ LMAB F. 233–126, k. 1–13.

³⁰ LMAB. F. 233–26, k. 137–142.

³¹ LMAB. F. 233–126, k. 159–168.

³² Relacja o Seymikach Poselskich Woiewodztwa Wileńskiego Roku 1790 // AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, 96, s. 285–290, cytowana i omówiona w: *Butterwick R.* Sprawa wskrzeszenia zakonu jezuitckiego w dobie Sejmu Czteroletniego // *Grześkowiak-Krwawicz A., Zatorska I.* (red.) Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz pod zaborami. Kraków–Warszawa, 2004, s. 103–104.

Omawianie pochodzących ze źródeł cytatów stanowi pokusę do konstruowania stronicznych interpretacji. Można udowodnić zarówno to, że szlachta litewska uważała się za obywateli „Rzeczypospolitey Polskiej”, jak też coś zgoła przeciwnego. Dlatego najlepiej połączyć tę metodę z badaniami statystycznymi. Nie tylko na podstawie powyższych przykładów, ale również po lekturze dużej ilości różnorodnych tekstów z czasów Sejmu Czteroletniego³³, ostrożnie skłaniałbym się do wniosku, że w tym okresie obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego mówili o prowincji litewskiej, ale też, że w ich odczuciu status prowincji litewskiej nie we wszystkim była tożsama z statusem każdej z osobna prowincji koronnej. Litwini często kojarzyli „naród” z całą Rzeczpospolitą i z Polską, uważali się za Polaków, ale nie przestali mówić o narodzie litewskim. Bardzo rzadko nazywano Koronę „Polską”. Sądzę, że te kategorie i pojęcia były płynne i funkcjonowały w zbiorowej świadomości nie wykluczając się wzajemnie, chyba że debata sejmowa domagała się pryncypialnego obstawania przy prerogatywach Wielkiego Księstwa w starciu z koroniarzami, którzy pojmowali skład Rzeczypospolitej jako trzy równe sobie prowincje. Integracja Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony była niewątpliwie daleko posunięta w tych czasach. Ale istotne różnice w poglądach i pojęciach utrzymywały się do końca Rzeczypospolitej.

Jeszcze uwaga końcowa. Słowa przypisane Kościuszcze wyrażone są po łacinie – czyli w tym samym języku, jakim posługiwali się obywatele starożytnej republiki rzymskiej. Łacina dodaje patosu, ale – zwłaszcza po *Vaticanium Secundum* – uzmysławia dystans, który nas dzieli od przeszłości. Treść dawnej *Polonia* leżała przede wszystkim w wartościach politycznych, obywatelskich, a nie w języku, lub w tak zwanym etnosie polskim. Analogicznie z dawną *Lituania*. Przy tym należy utożsamiać wartości i pojęcia z epoki stanisławowskiej z tymi, z pierwszych dziesięcioleci po Unii Lubelskiej³⁴. Carska autokracja wkrótce miała te wartości stratować. Natomiast późniejsze nacjonalizmy uniemożliwiły nowoczesnym Litwinom, Białorusinom, Ukraińcom i Polakom wspólne odnowienie tego dziedzictwa. Przez co najmniej cztery pokolenia powoli umierała idea wskrzeszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego. Definitywnie umarła, kiedy po Pierwszej Wojnie Światowej powstały narodowe państwa litewskie i polskie³⁵. *Finis Poloniae* oznaczało *finis Lituaniae*, ponieważ obie zaginęły wraz z Rzeczpospolitą Obojga Narodów.

³³ W roku przygotowania obszernej książki pod tytułem „Polska rewolucja a Kościół Katolicki, 1788-1792”, którego przekład na język polski finansuje Muzeum Historii Polski.

³⁴ Por. *Lulewicz H.* Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa, 2002; *Wisner H.* Rzeczpospolita Wazów. T. III. Sławne państwo. Wielkie Księstwo Litewskie. Warszawa, 2008, passim.

³⁵ Czytelników angielskojęzycznych wprowadzają w tę problematykę *Snyder T.* The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven, CT, 2003; *Frost R.* Ordering the Kaleidoscope: The Construction of Identities in the Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth since 1569 // *Scales L., Zimmer O.* (ed.) Power and the Nation in European History. Cambridge, 2005, pp. 212–231.

II

Nacionalinių istoriografijų
formavimasis ir LDK paveldo
„dalybos“ XIX–XX a.
pirmojoje pusėje

LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTIJOS
VALSTYBINGUMO TRADICIJA
LIETUVIŲ TAUTINIO
JUDĖJIMO POLITINĖJE
PROGRAMOJE
(TEORINIS IR PRAKTINIS
ASPEKTAI) © *Rimantas Miknys*

ĮVADAS

Šio straipsnio idėją inspiravo netikėtas „atradimas“. Stebėtina, kad iki šiol tiek lietuviškoje, tiek lenkiškoje lietuvių tautinio judėjimo istoriografijoje nėra specialiai aptarta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (toliau – LDK) valstybingumo tradicijos sąsajos su lietuvių tautinio judėjimo politine programa. „Specialiai“ – tai reiškia kaip judėjimo sudėtinė dalis, o ne kaip sąsajos su „išore“. „Išorei“ šiuo atveju priskirtini krajovcai, kurie bandė ieškoti tokių sąsajų, netgi kūrė tam tikrą politinę programą 1905–1915 m. Apie tai ir lietuviška, ir lenkiška istoriografija nemažai rašė¹. Tuo tarpu tiesioginės LDK valstybingumo tradicijos sąsajos su lietuvių tautiniu judėjimu buvo konstatuotos ir tik fragmentiškai aptartos, analizuojant atskirus lietuvių tautinio judėjimo reiškinius: 1863–1864 m. sukilimą, Didįjį Vilniaus Seimą, pirmųjų lietuviškųjų partijų veiklą bei aptariant Lietuvos valstybingumo genezę

¹ *Bardach J.* Krajowcy, federaliści, inkorporacjoniści // *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988, s. 261–270; *Jurkiewicz J.* Demokraci wileńscy w latach 1905–1914 (Zarys działalności politycznej) // *Acta Baltico-Slavica*. T. 18. Poznań, 1983, s. 157–173; *Krajowść – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmów. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*. Pod redakcją Jana Jurkiewicza, Poznań 1999; *Miknys R.* Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 3. Vilnius, 1991, p. 173–198; *Miknys R.* Stosunki polsko–litewskie w wizji krajowców // *Zeszyty Historyczne*. Paryż, 1993, s. 123–129; *Sawicki J.* Mykolas Römeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės žemių tautinės problemom // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 15. Vilnius, 1999, p. 23–35; *Sawicki J.* Michał Römer a problemy narodowościowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Toruń 1998, s. 16–27; *Miłosz Cz.* Tėvynės ieškojimas. Vilnius, 1995, p. 211–212; *Szpopier D.* Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko–białoruskich w latach 1904–1939, Gdańsk 1999, s. 27–48; *Gizbert-Studnicki W.* Mickiewicz i jego kraj. Chicago, 1955, s. 7–9; *Занруднік Я.* Дваряства і беларуска мова Беларусіка, кн. 2. Мінск, 1992, с. 33; *Smalanczuk A.* Ewolucja ideologii krajowej w społeczno-politycznej działalności Romana Skirmunta (1905–1921), *Krajowść – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu*, s. 110–117; *Jundziłł Z.* Z dziejów polskiej myśli politycznej na ziemiach b. W. X. Litewskiego // *Alma Mater Vilmensis*. T. 5. Londyn, 1958, s. 41–43; *Srebrakowski A.* Sejm Wileński 1922 roku. Idea i jej realizacja // *Acta universitatis wratislaviensis. Historia XCIX*, Wrocław, 1995, s. 30; *Hernik J.* W kręgu krajowców polskich // *Więź*, 1991, nr. 10, s. 100.

Pirmojo pasaulinio karo metais². Tad šio straipsnio tikslas – išsiaiškinti ir aptarti teorinius bei praktinius aspektus, pabandyti nustatyti tų sąsajų poveikį modernaus Lietuvos valstybingumo galutinei formulei atskiruose lietuvių tautinio judėjimo etapuose.

Bendra tautinio sąjūdžio raidos charakteristika

Istoriografijoje, nagrinėjančioje lietuvių tautinį judėjimą arba sąjūdį (toliau vartosime sinonimiškai abi sąvokas), įprasta jį kaip modernios lietuvių tautos raidos procesą skirstyti į tam tikrus etapus³. Iš esmės, apibendrinant įvairias variacijas, galima teigti, kad pirmasis tautinio sąjūdžio etapas buvo kultūrinis arba vadinamasis tautinis Atgimimas, apėmęs XIX a. pradžią – paskutinio dešimtmečio vidurį. Kultūrinio etapo paskutinis laikotarpis (jo pradžia – 1883 m.) ir politinio etapo pirmasis laikotarpis (jo pabaiga apie 1904 m. pabaiga) – vadinamoji „Aušros“ ir „Varpo“ gadynė – laikytini tarpine, pereinamąja stadija arba antruoju etapu. Trečiąjį etapą pavadintume politiniu, jis apimtų 1905–1917 m. Pastarieji metai sie-tini su Lietuvos Tarybos, kaip jau oficialiai lietuvių tautą atstovavusios institucijos, išreiškusios pagrindinių lietuvių politinių jėgų politinius siekius, tiesiogiai nu-kreiptus į valstybinės organizacijos kūrimą, veiklos pradžia.

Tad pirmiausia, bendrai charakterizuosime tuos etapus, kurie tiesiogiai susiję su mūsų nagrinėjamu klausimu ir yra šio klausimo kontekstas.

Kultūrinio etapo charakteristika

Istoriografijoje (J. Ochmanskis, V. Merkys, E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, V. Trumpa)⁴ pastebima, kad XIX a. antrojo dešimtmečio pabaigoje ar trečiajame

² *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993, p. 93–103, 133–148; *Merkys V.* Lietuvos socialdemokratai ir nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 m.) // Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią. Vilnius, 1989, p. 10, 16; *Vyšniauskas A.* Sociademokratijos politinė transformacija 1896 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX–XX a. pradžia). Vilnius 1991, p. 67–103; *Miknys R.* Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 10. Vilnius, 1995; *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 11. Vilnius, 1996; *Lopata R.* Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 9. Vilnius, 1996.

³ *Römeris M.* Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą. Vilnius, 2006; *Ochmanski J.* Litewski ruch narodowy – kulturalny w XX wieku. Białystok, 1965; *Ochmanski J.* Historia Litwy. Wrocław, 1982; Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas /ligi 1904 m./ Vilnius, 1986, p. 71–72; *Tyla A.* /Rec./: M.Hroch. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei der kleinen Volkern Europas. Praha. 1968 // Lietuvos istorijos metraštis. 1971 metai. Vilnius, 1971, p. 143; *Kulakauskas A.* Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 1: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos. Vilnius, 1990, p. 132–142.

⁴ *Ochmanski J.* Litewski ruch narodowy-kulturalny w XIX wieku. Białystok, 1965; Lietuvių

dešimtmetyje prasidėjęs lietuvių etnokultūrinis sąjūdis – savo esme demokratinis sąjūdis – bent jau baudžiavos sąlygomis (iki pat 1863 m.) vyko bajoriškosios kultūros formomis ir buvo susijęs su senojo „unijinio“ Abiejų Tautų Respublikos valstybingumo atkūrimo idėja. Tai liudija abiejų sukilimų (1830–1831 m. ir 1863–1864 m.) politiniai siekiai. Po 1863–1864 m. sukilimo pralaimėjimo socialinė-ekonominė ir kardinaliai, brutaliai pasikeitusi etnopolitinė situacija vertė atgimstantį lietuvių sąjūdį, kurio varomąja jėga buvo dvasininkija, rinktis jau kitą nei iki 1863 m. socialinę-kultūrinę, etnokultūrinę, ir etnopolitinę orientaciją. Nebeteko prasmės dėtis su lenkų tautinio išsivadavimo sąjūdžiu, nes ir pastarasis numatomoje ateityje neturėjo jokių šansų laimėti. Tuo labiau, kad Rusijos valdžia savo politiką Lietuvoje vykdė, kaip jau buvo minėta, su depolonizavimo vėliava. Lenkų politinės grupuotės, tebesilaikančios reikalavimo atkurti Lenkiją bajoriškosios Abiejų Tautų Respublikos 1772 m. sienose, pajuto, kad tautiškai bundanti Lietuva etnopolitiškai atsiriboja nuo Lenkijos, ir pradėjo priešišką kampaniją prieš lietuvių, anot jų, t.y. lenkų šovinistų, prieš „litvomanų“ tautinį sąjūdį. Kadangi lenkų politiniai ir kultūriniai sąjūdžiai turėjo socialinę bazę bei organizacines struktūras ir Lietuvoje, tai čia ėmė bręsti lenkų ir lietuvių konfliktas. Lietuvių sąjūdyje ir tautoje polonizacijos pavojaus akivaizdoje stiprėjo antilenkiškos („antišlėktiškos“) nuostatos, tam tikru laipsniu įtakojusios ir savarankiškų etnokultūrinių, etnopolitinių siekių formulavimo poreikį tautinio sąjūdžio programoje („Varpas“ (1889–1905), „Ūkininkas“ (1890–1905), „Tėvynės sargas“ (1896–1904). Išvardyti leidiniai radosi jau pereinamojo iš kultūrinės į politinę stadiją etapo laikotarpiu.

Pereinamojo iš kultūrinės į politinę stadiją etapo charakteristika

Šiame etape išskirtini trys momentai. Pirma, šio laikotarpio pradžioje tautinį judėjimą charakterizuoja istorinio romantizmo ideologija, kurios tikslas buvo tautinės savimonės žadinimas. J. Basanavičius ir kiti Lietuvos mylėtojai „Aušroje“ idealizavo senosios Lietuvos praeitį, kūrė Kęstučio, Gedimino ir Vytauto mitą, tuo žadindami patriotizmą, pasitikėjimą savimi, formuodami priklausomybės tam tikrai grupei, pasižyminčiai savo etniniu-kultūriniu, ekonominiu ypatingumu, suvokimą. Pradėjęs leisti „Varpą“, antrajame Lietuvos mylėtojų veiklos periode, fiksuojamas ide-

nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų). Vilnius, 1987, p. 70–73; *Kulakauskas A.* Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinį sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T.1: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos. Vilnius, 1990, p. 137–140; *Aleksandravičius E.* Dėl bajorų luomo vaidmens lietuvių nacionalinės kultūros raidoje // *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993, p. 47–53; *Trumpa V.* Lietuva XIX amžiuje. Chicago, 1989, p. 44–45, 48–53.

ologijų susidūrimas – katalikiškosios ir liberaliosios, grindžiamos pirmiausia racionalizmu, visuomeniniu radikalizmu, demokratizmu bei antiklerikalizmu. Tautinis sąjūdis susiskaido į dvi ideologines sroves. Abiejų srovių šalininkai – pasaulietinė ir dvasinė inteligentija – propaguoja masėse tą pačią tautinę idėją, tačiau tarpusavyje kovoja už įtaką toms masėms. Vis dėlto tikros visuomeninės-idėjinės diferenciacijos dar nebuvo – buvo tik dviejų minties koncepcijų, o ne visuomenės klasių, grupių kova. Ir tik tarp 1890 ir 1905 m. jaunas lietuvių tautinis sąjūdis politizuoja. Minėtos dvi filosofinės-istoriosofinės koncepcijos tampa visuomeninėmis ta prasme, kad fiksuojamas aiškus jų pasireiškimas kasdieniniame tos visuomenės gyvenime. Pamažu visuomeniniame gyvenime įsigali partinio susiskirstymo ir partinės veiklos principai. Formuojasi organizuotos grupės, vadinamos politinėmis partijomis, kurios ima telkti aktyvius, sąmoningus visuomenės narius pagal jų socialinį-ekonominį statusą, požiūrį į religiją, pasaulėžiūrą, išreiškia jų nuomonę į viešuosius reikalus ir tarpusavyje bando ieškoti kompromisų, įgalinančių sėkmingą tautinės visuomenės vystymąsi. Tokiu būdu pradedama projektuoti visuomenės politinė organizacija, kurios aukščiausia forma yra valstybė.

Žvelgiant šiuo aspektu, ryškiausi pokyčiai vyko tarp liberaliąją-racionalistinę ideologiją propagavusių šalininkų. Apie 1896 metus įkuriama partinė organizacija – Lietuviškoji (Lietuvos) socialdemokratų partija (LSDP). Iš jų išsiskiria socialdemokratai, užsibrėžę ginti darbininkų, kaip tam tikro visuomenės sluoksnio, interesus. Tuo pat metu kristalizuojasi ir liberalai, įkurdami 1902 m. Lietuvių (nuo 1905 m. – Lietuvos) partiją ir pasivadinę demokratais (LDP). Kuriant partiją, jie išsiskaido į radikalus, besiorientuojančius į tautos saviorganizaciją demokratijos principų pagrindu, bei nuosaikiuosius, pirmenybę teikusiems tautiškumui ir nuosaikiai veiklai. Abi minėtos politinės grupės savo siekius, pirmiausia politinius, iškristalizuoja savo programose. Tarp katalikiškos srovės šalininkų tokių žymių poslinkių neįvyko. Faktas, kad lietuvių tautiniame sąjūdyje pirmiausia susikuria socialdemokratinė ir radikaliai demokratinė partijos, bet ne nuosaikiosios, susijęs su tam tikra lietuvių tautinės visuomenės socialinės struktūros specifika. Ryškiai pastebimas bežemių ir mažažemių valstiečių privilegijavimas prieš kaimo, o ypač prieš miesto pasiturinčius elementus. Iš esmės lietuvių tauta dar tebėra vienos socialinės grupės – mažažemių ir vidutinių ūkininkų – visuomenė.

Taigi dvi radikaliai, faktiškai kairiosios pakraipos partijos kristalizuojasi, nes remiasi ir atstovauja gana gausiai, su aiškiai apibrėžtais interesais lietuvių tautinės visuomenės grupei. Tuo tarpu nuosaikiosios partijos dar nesioorganizuoja, nors yra organizatoriai – tam tikrų pažiūrų inteligentijos sluoksniai, – tačiau nėra stiprios socialinės grupės, kurios interesus galėtų ginti susikūrusios politinės organizaci-

jos. Vis tik 1905 m. išvakarėse dar negalime kalbėti apie aiškų lietuvių visuomenės susiskaidymą partiniu pagrindu.

Politinio arba trečiojo etapo charakteristika

Šiame etape akivaizdžiai išsiskiria dvi stadijos: 1) iki Pirmojo pasaulinio karo, tiksliau iki vokiečių okupacijos pradžios (1915 m.); 2) karo metų laikotarpio.

1905 m. revoliuciniai įvykiai iš esmės pakeitė situaciją lietuvių tautiniame sąjūdyje. Tautinis sąjūdis tampa masiniu, visuomeniniu. Politiniu požiūriu jo lyderiais lieka socialdemokratai ir demokratai-liaudininkai. Vadiname juos Demokratais-liaudininkais, nes jie 1905 m. sukuria savo autonominę, orientuotą į liaudies mases organizaciją Lietuvos valstiečių sąjungą (LVS). Sąjūdyje tautiniai-kultūriniai postulatai natūraliai derinami su radikaliais ir politiniais. Dalis dvasininkų ir jiems prijauniančių užima konservatyvias pozicijas, besiremiančias principu „valdžia – Dievo duota“, taikstosi prie valdžios politikos. Tačiau dauguma jų liko neapsisprendę, o aktyvesnieji 1905 m. pabaigoje bando kurti Lietuvos kriščiųnų demokratų partiją (LKDP). Nuosaukieji inteligentai organizuojasi, kurdami Tautiškąją lietuvių demokratų partiją (TLDP), tačiau iš esmės lieka letargo būsenoje. 1905 m. tautinį sąjūdį vainikavo Vilniuje gruodžio mėnesį įvykęs tautinis lietuvių susirinkimas, vėliau pavadintas Didžiuoju Vilniaus seimu. Tai buvo atstovų iš valsčių, parapijų įvairių draugijų, politinių grupių susirinkimas. Seime dalyvavo visų tuo metu veikusių lietuvių politinių grupuočių atstovai: socialdemokratai, demokratai liaudininkai, krikščionys demokratai, tautiškieji demokratai. Seimas priėmė keletą politinio tautinio pobūdžio nutarimų, kuriuose buvo išdėstyti visi esminiai tautiniai ir teisiniai valstybiniai lietuvių siekiai, apibendrinta forma išsakyti politinės autonomijos reikalavimu. Kaip tik šiame susirinkime buvo patvirtinta lietuvių teisinė valstybingumo formulė, apibrėžusi Lietuvos, kaip valstybės su sostine Vilniumi bei savanoriškai besiorientuojančių į šią valstybę pakraščius, teritoriją. Ši formulė tapo išeities punktu visiems vėliau deklaruotiems lietuvių valstybingumo siekiams. Vienas pagrindinių Didžiojo Vilniaus Seimo nutarimų punktų skelbė:

„Reikalauti Lietuvos autonomijos su seimu Vilniuje, išrinktu visuotinu, lygiu, tiesiu [ir slaptu] balsavimu, neskiriant lyties, tautos, tikėjimo. Toji autonomiškoji Lietuva turi būti sudėta iš dabartinės etnografiškos Lietuvos, kaipo branduolio, ir tų pakraščių, kurie dėlei ekonomiškų, kultūriškų, tautiškų arba kitų priežasčių traukia prie to branduolio, ir kurių gyventojai priklauso prie jos panorės...“⁵

1905 m. lietuvių tautinio sąjūdžio politizavimosi procese tampa lūžio metais ir apibrėžiami trims svarbiausiais momentais: 1) liaudies masės tampa politiškai

⁵ S-lius J. [J. Basanavičius] Iš didžiojo Vilniaus seimo istorijos. Vilnius, 1925, p. 20.

aktyvios; 2) tautinis judėjimas, įsijungus politiškai suaktyvėjusioms liaudies masėms, tampa masiniu; 3) Vilniaus seimo nutarimuose užfiksuoti pagrindiniai tautos siekiai išreiškė sankcionuotą tautos valią ir toliau sąjūdžio veikloje jais buvo remiamasi kaip savotiško referendumo rezultatais.

Beje, laikotarpis po 1905 m. (1906–1918) pasižymėjo tuo, kad po spaudos draudimo panaikinimo suintensyvėjus kultūriniam-tautiniam veikimui susiformavo visas lietuvių politinių jėgų spektras: krikščionišką katalikišką pasaulėžiūrą propagavusios politinės grupės (krikščionys demokratai, tautiniai demokratai – viltininkai, nuo 1914 m. – vairininkai) sudarė dešiniųjų – nuosaikiųjų lietuvių politinių jėgų srovę, o besiremiančios materialistine, racionalistine, pozityvistine bei liberaline pasaulėžiūromis (socialdemokratai bei demokratai) telkėsi kairiųjų – radikaliųjų srovėje. DVS nutarimais buvo naudojamosi visą 1906–1918 m. laikotarpį, keliant ir grindžiant Lietuvos politinio savarankiškumo klausimą.

Taigi kyla klausimai, kaip lietuvių tautinio judėjimo eigoje susiformavusioje politinėje programoje su jos pagrindiniu siekiniu, fiksuotu DVS nutarimuose, atsirasdavo (neatsirasdavo?) vietos LDK valstybingumo tradicijai? Jeigu buvo, tai kada, kokiomis aplinkybėmis tai buvo iškilę ir kaip tai reiškėsi lietuvių politinio veikimo praktikoje ir ar tai įtakoją lietuvių politinės programos siekinius? Pabandykite į juos atsakyti pagal aukščiau išdėstytą Lietuvių tautinio judėjimo raidos schemą.

LDK VALSTYBINGUMO TRADICIJOS RAIŠKA LIETUVIŲ TAUTINIO JUDĖJIMO KULTŪRINIAME ETAPE

Vienas iš pagrindinių pastarojo meto lietuvių tautinio judėjimo tyrinėtojų Egidijus Aleksandravičius yra pastebėjęs, kad šio laikotarpio lietuvių tautinio judėjimo politinius siekius daugiausia yra svarstęs Mikalojus Akelaitis⁶. Istorikas M. Akelaitis laiko jungiančiąja grandimi tarp „Simono Daukanto, pradinio lietuvių tautinio atgimimo etapo ideologo, bendražygių kartos ir „Aušros“ laikų lietuvių inteligentijos“⁷. Tad neabejotinai nagrinėjamu klausimu M. Akelaitį galima laikyti šio lietuvių tautinio judėjimo etapo reprezentantu. Galima sakyti, kad susistemintą savo požiūrį apie politinius siekius, kaip tam tikros dalies lietuvių tautinio judėjimo poziciją, M. Akelaitis išsakė savo „Žinioje apie lenkų vainą su maskoliais“⁸. Iš esmės čia jis

⁶ *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993, p. 96–97.

⁷ Ten pat, p. 96.

⁸ *Biržiška M.* Spausdinti ir nespausdinti 1863–1864 m. sukilimo raštai // Karo archyvas, 1925. T. 2, p. 231.

dėstė požiūrį į Lietuvos valstybingumą, kuriame atsispindi LDK valstybingumo reliktai, saugomi bajorų luomo atmintyje. Aiškindamas, kas yra tėvynė, kas yra Lenkija, jis nurodė, kad valstybė, už kurią kovojama, yra Lenkijos, Lietuvos ir Gudijos (Baltarusijos ir dalies Ukrainos) federacija. Lietuva buvo apibrėžiama to meto Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijomis⁹. Pasak E. Aleksandravičiaus, „ši naujos visuomeninės minties modeliuojama politinė valstybė – tai ne unijinė valstybė [...] ir ne 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos įteisinta vieninga Lenkija. [...] Tačiau tai, [...] dar ir ne moderni etnolingvistiniu principu paremta politinė struktūra. Tai tam tikras kompromisas tarp senojo valstybingumo sampratos likučių ir naujojo – tautinės savimonės pagimdyto – valstybingumo idėjos pradmenų¹⁰. Pažymėtina, kad 1863–1864 m. sukilimo vadovų aplinkoje, kaip pastebi Bronius Genzelis, buvo kelios Lietuvos valstybingumo modelio versijos, vienaip ar kitaip besisiejantios su LDK valstybingumo tradicija. „Baltieji“ su J. Geištoru priešakyje siekė atstatyti Žečpospolitą (iš esmės pagal 1791 m. gegužės 3 d. formulę), minėtas M. Akelaitis su Zygmuntu Sierakausku siekė federacinės valstybės, o K. Kalinauskas ir A. Mackevičius – atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę LDK ribose¹¹. Dėl pastarųjų tokią pat nuomonę yra išsakyusi ir Vanda Sruogienė¹². Kita tautinio judėjimo aktyvioji dalis su vyskupu Motiejumi Valančiumi priešaky sukilimo metu indiferentiški valstybingumo problemoms, nes jiems pirmiausia rūpėjo, kad „Lietuva būtų katalikiška ir nenutautėtų“¹³. Be E. Aleksandravičiaus ir B. Genzelio, šią tezę istoriografijoje palaiko ir Vytautas Merkys¹⁴.

Po 1863–1864 m. sukilimo pralaimėjimo iš esmės galime kalbėti apie LDK valstybingumo tradicijos interpretacijos transformaciją, kurią lėmė didėjančios tautinio judėjimo tikslų sąsajos su tautiniais kultūriniais reikalais. Pačioje Lietuvoje sąjūdžio priekyje stovėjusi dvasininkija dėl savo ypatingo santykio su valdžia („Valdžia – Dievo duota“) bei dėl rusų valdžios diskriminacinės politikos, o konkrečiai pirmiausia dėl lietuviškos spaudos draudimo Lietuvos valstybingumo specialiai nesvarstė. Iš esmės tebestovėjo M. Valančiaus pozicijose. Kaip taikliai yra pažymėjęs V. Merkys, vyskupas „savęs nelaikė visiškai svetimu istorinei lietuvių tautai ir jos politinei vizijai. Juolab, kad katalikybė buvo šios „tautos“ kultūros,

⁹ Ten pat.

¹⁰ *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993, p. 98.

¹¹ *Genzelis B.* Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje. Vilnius, 1972, p. 97.

¹² *Sruogienė V.* Esminiu Lietuvos istorijos klausimu. Atsakymas V. Trumpai // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX–XX a. pradžia). Vilnius, 1991, p. 292–293.

¹³ *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993, p. 103.

¹⁴ *Merkys V.* Motiejus Valančius. Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo. Vilnius, 1999, p. 775, 780–782.

dvasinio gyvenimo komponentas¹⁵. Pirmiausia jis stėjo prieš prievartinį rusinimą ir stačiatikybės diegimą, o šia prasme bajorai ir liaudis buvo vertinami vienodai. Tiesa, po sukilimo pralaimėjimo bajorija prarado savo turėtą vaidmenį visuomenėje, ir valstiečiuose su jų lietuviškumu vis daugiau buvo išvelgiama tokios užkardos perspektyva. Tokios nuostatos buvo būdingos „povalančinei“ tautiniame judėjime dalyvavusiai dvasininkų kartai. Nors bendros prounijinės nuostatos nebuvo svetimos dvasininkijai, o ypač jos elitui iki pat „Tėvynės sargo“ pasirodymo 1896 m., tačiau jau rūpintis ir veikta išskirtinai lietuvių valstiečių etnokultūrinio pabudimo reikalais.

LDK valstybingumo tradicija liko dienos aktualija pirmiausia emigracinėje aplinkoje. Iš šios aplinkos trumpai aptarsime tuos momentus, kurie buvo tiesiogiai susiję su lietuvių tautinio judėjimo programa Lietuvoje. Pažymėtina, kad po 1863–1864 m. sukilimo pralaimėjimo svarbiausiu emigracijos telkimosi židiniu tapo Prancūzija. Šios šalies valdžia 1864–1865 m., siedama dar su emigracija savo politinių akcijų perspektyvas, tebesilaikė savo tradicinio požiūrio ir todėl teikė finansinę paramą, kad ir minimalią, buvusių sukilėlių pragyvenimui. 1866–1868 m. emigrantų iš Lietuvos ir Lenkijos skaičius viršijo 3400. Pusė jų gyveno Paryžiuje¹⁶.

Pažymėtina, kad išeiviai iš Lietuvos aktyviai dalyvavo įvairiose lenkiškose emigrantų organizacijose. 1868 m. Paryžiuje įsikūrusios Paramos mokslui susivienijime „Stowarzyszenie Pomocy Naukowej“ viceprezidentu buvo Aleksandras Chodźka, jo veikloje aktyviai dalyvavo M. Akelaitis. Žinoma, kad jis skaitė paskaitą susivienijimo organizuotuose savaitiniuose seminaruose apie lietuvių liaudį¹⁷. A. Wernickis ir L. Chodźka buvo lenkų skaityklos draugijos „Towarzystwo Czytelni Polskiej“ valdybos nariai¹⁸. Lenkų jaunimo Paryžiuje mokslo draugijos „Towarzystwo Naukowe Młodzieży Polskiej“ valdybos nariu buvo A. Wernickis, o mokinių susivienijimo Paryžiuje „Stowarzyszenie Uczniów w Paryżu“ laikraščio „Przyszłość“ redaktoriumi 1866 m. buvo J. Tokarzewiczius, vėliau Adomas Dominikas Bartoszewiczius. Į redakcinę kolegiją įėjo A. Wernickis¹⁹. W. Wróblewskis buvo susijęs su radikalia kariškių sąmokslininkų draugija „Stowarzyszenie Wojskowych Sprzysięgłych“ bei nuosaikesne lenkų kariškių sąjunga „Towarzystwo Wojskowych Polskich“²⁰. 1872 m. įsikūrusios Lenkų tautos sąjungos pirmininku nuo 1873 m. buvo vėl tas pats W. Wróblewskis²¹.

¹⁵ Ten pat, p. 781.

¹⁶ *Borejsza J.* Emigracja polska po powstaniu styczniowym. Warszawa, 1966, s. 24.

¹⁷ Ten pat, s. 80.

¹⁸ Ten pat, s. 81.

¹⁹ Ten pat, s. 81–82.

²⁰ *Boreiša J.* Patriotas be paso. Vilnius, 1973, p. 54.

²¹ Ten pat, p. 113.

Beje, tarp šios sąjungos narių buvo populiarūs Lenkijos, Lietuvos ir Ukrainos federacinės respublikos atgimimo idėja. Apskritai ši idėja sudarė idėjinę politinę išėivių iš Lietuvos veiklos motyvaciją šerdį. Kaip matome, 1863 m. sukilimo metu susiformavę lietuvių politinės programos pagrindiniai momentai dar nebuvo praradę savo aktualumo. Daugumos išėivių iš Lietuvos sąmonėje tebedominavo senoji lietuviškumo samprata, dažnai netgi besireišianti „unijine“ LDK valstybingumo tradicija. Pastaroji, kaip žinia, reikėsi per „unijinį“ pilietiškumą ir buvo susijusi su vadovaujančiu senosios visuomenės lumu – didikais, šlėkta. Į Paryžių pasitraukęs M. Akelaitis, taip pat unijos šalininkas, buvo savotiškas išėivių iš Lietuvos lyderis, vienas iš svarbiausiųjų išėivių pozicijos formuotojas ir posukiliminiu laikotarpiu. Jis toliau rėmėsi sukilimo metu Tautinio komiteto paskelbtu šūkiu: „Nėra Lenkijos be Lietuvos ir Rusijos, kaip nėra jos be karūnos“²². 1869 m. jis kalbėdamas Lietuvos vardu Liublino unijos metinių paminėjime Paryžiuje, Batinjolės mokykloje, apibūdino uniją kaip kelrodį emigracijos veikloje ir šį šūkį taip parafrazavo:

*„Dar Lietuva nepražuvo,
Kolei Lenkija gyva;
Dar Lenkija nepražuvo,
Kolei mes gyvi...“²³.*

Savo veiklai uniją laikė pavyzdžiu, tokios federacijos propaguotojai buvo ir kiti įtakingi išėiviai iš Lietuvos (W. Wróblewski, Z. Miłkowski, J. Tokarzewicz), tačiau jie ją siejo su slavų federacijos idėja, traktuodami Lenkijos – Lietuvos – Rusijos federaciją, kaip pagrindą, kaip vieną iš būdų Lenkijos nepriklausomybei atgauti²⁴. Tačiau, kaip pastebėjo J. Kudirka, M. Akelaitis, skirtingai nuo minėtųjų, remdamasis tomis pačiomis idėjomis ieškojo kelių kultūriniais ir politiniams Lietuvos interesams išreikšti²⁵. Jam Lenkijos išvadavimo idėja sutapo su jo siekais taip pat kaip ir minėtųjų veikėjų projekcijos su M. Akelaičio siekais. Kaip rodo J. Borejszos studija, emigracijoje buvo gyvai diskutuojama apie liaudies įtraukimą į išsivaduojamą kovą, liaudies (ukrainietiška, baltarusiška, lietuviška kalbančių valstiečių)

²² Borejsza J. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. Warszawa, 1966, s. 234.

²³ M. Akelaičio laiškas J.I.Kraševskiui (1869 08 17) // Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui. Vilnius, 1987, p. 129.

²⁴ Borejsza J. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. Warszawa, 1966, s. 244.

²⁵ Kudirka J. Mikalojaus Akelaičio (1829–1887) socialinės pažiūros // Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija, 1980, p. 24. Pažymėtina, kad A. Tylos pastebėjimas, jog M. Akelaitis buvo panslavizmo šalininku (*Тила А. Связи Микалоюса Акелайтиса с польскими культурными деятелями // Związki rewolucjonistów polskich i rosyjskich w XIX w. Wrocław-Warszawa, 1972, c. 177*) tikslus kai kalbama apie praktinę jo veiklą – pirmiausia jo pastangas leisti politinį savitrašį „Rzesza Słowiańska“. Tačiau kalbant apie tokios veiklos motyvaciją, pagrįstas yra J. Kudirkos teiginys.

kultūrinių poreikių tenkinimą ir tuo pačiu minėto projektuojamo politinio darinio demokratizavimą²⁶. Taigi priešpriešos nebuvo, tačiau laikui bėgant M. Akelaičio pozicija Lenkijos išsivadavimo idėjos kontekste tampa vis savarankiškesnė. Jis, neatsisakydamas unijinių pažiūrų, kiek kitaip ėmė interpretuoti lietuviškumo sampratą. Šalia senojo klasikinio jos turinio su ja ėmė sieti jautrumą, palankumą lietuvių kalbai, etninei kultūrai. Apie tai liudija jo susirašinėjimas su J. I. Kraševskiu, A. H. Kirkoru, Viktoru Korotinskiu, Oskaru Kolbergu, jo leksikografiniai darbai²⁷. M. Akelaitis suvokė kalbos svarbą modernios visuomenės formavimesi. Kalbą jis laikė viena svarbiausių visuomenės dvasinio gyvenimo vertybių, pažymėdamas:

„Ne tikėjimu, o kalba svarbiausia rūpinkimės. Velnias mūsų negriebs ir be tikėjimo, o kalbai sunykus, prapulsim kaip lauko pelė“²⁸.

Dar aiškiau jis lietuviškumo sąsajas su kalba akcentavo savo korespondencijose „Aušrai“. Kalbėdamas apie Simoną Daukantą jį apibūdina jau kaip „tikrą lietuvi“:

„Jauste jaučiuame tikrą Lietuvį, kuris savo manus (mislis) lietuviškumo mano (mislija) ir išzreiszkia tikra lietuviška kalba“²⁹.

Čia pat M. Akelaitis manifestuojančiai pareiškė:

„Ir mes anų senelių įpėdiniai, vykime vyti, be paliovos tardami ypačią tarmę: Lietuva lietuviams“.

Taigi čia jis deklaruoja jau kitus siekius, besiskiriančius nuo ankstesnės LDK valstybingumo tradicijos interpretacijos.

Manychiau, kad „Aušros“ pasirodymas ir su ja susijęs platesnis tautinės savimovės klausimų svarstymas M. Akelaičiui padėjo dar aiškiau suvokti lietuvių kultūrinių bei politinių interesų specifiškumą, lyginant su tokiais pat lenkų, ir paskatino jį kurti savarankišką išeivių iš Lietuvos organizaciją Paryžiuje. XIX a. devintajame dešimtmetyje išeivių iš Lietuvos ratas pasipildė naujais žmonėmis. Tai buvo nebe sukilimo laikų politiniai pabėgėliai, bet nuo Rusijos caro valdžios persekiojimo besislepiantys lietuviškos spaudos knygnešiai (Jonas Pautienius)³⁰, atvykęs mokytis jaunimas (dailininkas Pranas Žitkevičius-Žitkus)³¹. Jie buvo iš arčiau susipažinę su besivystančiu tautiniu judėjimu Lietuvoje, perpratę jo idėjas. Susidarė sąlygos

²⁶ Borejsza J. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. Warszawa, 1966, s. 234–241.

²⁷ Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui. Vilnius, 1987, p. 64–65, 70, 91, 93; Тила А. Связи Микалоюса Акелайтиса с польскими культурными деятелями // Związki rewolucjonistów polskich i rosyjskich w XIX w. Wrocław-Warszawa, 1972, c. 178–179; Kudirka J. Mikalojaus Akelaičio (1829–1887) socialinės pažiūros // Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija, 1980, p. 24–25.

²⁸ Citata iš: 1859 05 18 M. Akelaičio laiško V. Korotinskiui // Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui. Vilnius, 1987, p. 65.

²⁹ Svetur. Gromata brolio Ak. isz Pariziaus // Auszra, 1884. Nr. 5–6, p. 200.

³⁰ Pautienius J. Knygnešio atsiminimai // Knygnešys 1864–1904, III. Vilnius, 1997, p. 79–82.

³¹ Janulaitis A. Mikalojus Akelaitis. Vilnius, 1969, p. 72.

kurtis naujos idėjinės-politinės orientacijos išeivių draugijai. 1886 m. M. Akelaičio iniciatyva buvo įkurta draugija „Želmens“ pavadinimu³². Faktiškai draugija buvo viena iš nedaugelio organizacijų užsienyje, kuri atstovavo Lietuvoje besiplečiančiam lietuvių tautiniam sąjūdžiui. Kaip tik ši draugija vėliau (XIX–XX a. sankirtoje) artimai buvo susijusi su „Varpo“ aplinka bei jos veikla. Jos veikloje atsekami LDK valstybingumo tradicijos pėdsakai bei bandymai derinti ją su naujais siekiais. Oficialiai draugija priklausė Lenkų tautinei sąjungai (Związek Narodowy Polski), bet veikė visiškai savarankiškai. Iš pat pradžių ji savo veikloje akcentavo lietuvių tautinį aspektą, kuris, tiesa, pradžioje nebuvo prieštata lenkiškumui. Kaip rodo pirmieji draugijos dokumentai, 1893 m. priimti draugijos įstatai, oficialiai lygiavertės buvo lenkų ir lietuvių kalbos³³. Tiesa, iki 1893 m. posėdžiuose buvo vartojama prancūzų kalba. Nuo 1893 m. praktiškai buvo vartojama lenkų kalba, kaip visiems suprantama. Lietuvių kalbą temokėjo tik vienas kitas draugijos narys³⁴. Pirmuosiuose dokumentuose ir įstatuose buvo pabrėžiama, kad draugija sieks ne tik bendrai veiklai suvienyti Prancūzijoje išblaškytus lietuvius, o stengsis saugoti ir puoselėti lietuviškas kultūrinės vertybes, ugdyti gimtąją kalbą³⁵. Bet vis dar neužmiršta ir „unijinė“ tradicija. Pažymėtina, kad vienas iš draugijos steigėjų – Henrikas Bukauskis (1839–1900)³⁶ rūpinosi Lenkijos ir Lietuvos kultūrinių vertybių

³² Atsiliepiamas lietuviškos draugystės „Želmuo“ Parižiuje. Tilžė, 1902, p. 11. Istoriografijoje įsitvirtino nuomonė, kad draugija įkurta 1896 m. (*Aleksandravičius E., Kulakauskas A.* Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 324);

³³ *Gintautas [Bagdonas J.] Paryžius (D-tė Želmuo) // Varpas*, 1901. Nr. 4, p. 44–45; Atsiliepiamas lietuviškos draugystės „Želmuo“ Parižiuje. p. 11–12.

³⁴ *Gintautas [Juozas Bagdonas], [Juozas Bagdonas] Paryžius (D-tė Želmuo) // Varpas*, 1901. Nr. 4, p. 45. 1896 m. „Varpo“ korespondencijoje iš Paryžiaus tokia situacija draugijoje buvo pristatyta kaip to meto realija, savaime suprantamas dalykas: „Tai gi skaitytojai, dabar jau žino, kad medegos būtina reikalingos ant sutvėrimo ir užlaikymo grynai lietuviškos draugystės tuom tarpu Paryžiuje yra valia skaitlingumo labai menkai; ir tai-gi dėl tos prastės, administrativiškuose, tai sakysiu, išlyguose draug. „Želmuo“ viešpatauja maišytas lietuviškai-lenkiškas gaivalas. Nežiurint ant to, tačiau-gi sąnariai „Želmuo“, t. y. kaip sąnariai lietuviškos draugystės, neturi nei paslaptų nei atvirų kitų kokių mierių, kaip tik tokius, kurie būtina išsasi su lietuvišku tautiniu judėjimu“ (*Klavėys Iš Paryžiaus // Varpas*, 1896. Nr. 11, p. 169.)

³⁵ Ustawa Towarzystwa Litewskiego „Żelmuo“ // Lenkų biblioteka Paryžiuje (La bibliothèque polonaise à Paris). Archiw Henryka Gierszyńskiego. Varia-Lituanie. Sygn. 2739.

³⁶ Gimė Kaukliuose, netoli Panevėžio, bajoras, dvarininkas. Mokėsi Kėdainiuose, Šiauliuose bei Maskvos universiteto Teisės fakultete. Mokydamasis universitete priklausė lietuvių studentų draugijai. Dalyvavo 1863 m. sukilime, B. Dłuskio – Jablonowskio bendražygis, vėliau politinis emigrantas ir įkūrėjas žymaus antikvariato Stokholme. Išleido keliasdešimt antikvarinių katalogų, tarp jų labai svarbų švedų banknotų ir porceliano katalogą, buvo vienas iš Nordiska Museet kūrėjų, buvo kelių mokslo ir meno draugijų nariu. Už nuopelnus Švedijos kultūrai 1884 m. apdovanotas Vazos ordinu, buvo labai vertinamas Švedijos karaliaus ir visuomenės. Disponuodamas apie trijų milijonų frankų turtu šalia minėtos veiklos, daug jėgų ir lėšų ne tik Rapersvilio muziejui, bet ir teikė pagalbą mokslininkams, artistams, studentams. Buvo įkūręs keletą taip vadinamųjų „tylių lietuviškų kasų“ stipendijų (*Polski słownik biograficzny*. T. III. Kraków, 1937, s. 120–121).

išsaugojimu, save laikė lietuviu, LDK piliečiu. Panašios savivokos draugijos narių buvo ir daugiau: Henrikas Gierszynskis, Marija Bukauskaitė-Gierszynska, Boleslovas Limanowskis ir kt. Tad XIX a. paskutiniame dešimtmetyje, kai vis labiau ryškėjo lietuvių ir lenkų etnokultūrinių ir etnopolitinių siekių priešprieša, „Želmens“ draugija liko iš esmės vienintelė organizacija, kuri ieškojo išeities šiai priešpriešai panaikinti, bandė derinti abiejų judėjimų galutinius tikslus.

Manau, jog M. Akelaičio pažiūrų transformacija liudija, kad slinktys lietuvių tautinio judėjimo aplinkoje nuo LDK valstybingumo tradicijos link modernios, pagrįstos etninėmis vertybėmis, valstybingumo formulės vyko keičiantis lietuviškumo sampratai. „Želmens“, vėliau „Lithuanios“ draugijos liudija apie bandymus pasiremiant LDK valstybingumo tradicija išvengti priešpriešos, pirmiausia tarp kylančių lietuviškojo ir lenkiškojo nacionalizmų.

LDK VALSTYBINGUMO TRADICIJOS RAIŠKA LIETUVIŲ TAUTINIO JUDĖJIMO PEREINAMAJAME ETAPE IŠ KULTŪRINĖS STADIJOS Į POLITINĘ

Kaip tik šiuo laikotarpiu jau tiesiogiai lietuvių tautinio judėjimo aplinkoje iškyla Lietuvos valstybės perspektyvų klausimas. Šios perspektyvos pradėtos aptarinėti pirmiausia pasirodžius „Aušrai“ tarp liberalistinės-racionalistinės ideologijos šalininkų. „Aušros“, o ir ankstyvojo „Varpo“ laikais (1883–1896) lietuvių tautinės savimonės žadinimo tikslu LDK valstybingumo faktai, tiesa, išimtinai „ikiunijinės“ versijos, buvo pristatomi kaip lietuvių didingos praeities ir galių pavyzdys³⁷. Nors šalia kartis nuo karto atsiranda Lenkijos ir Lietuvos senųjų valstybių unijos, o tai reiškia ir šios unijos nario – LDK – kritika³⁸. 1892 m. J. Basanavičius, bene pirmą kartą prabildamas apie politinę Lietuvos perspektyvą, kalba apie „Lietuvos savistovystę ant tautiško pamato“³⁹.

Kaip jau minėta, svarbus lietuvių tautinio sąjūdžio politizacijos momentas – pirmosios politinės partijos – LSDP – įsikūrimas ir jos programos suformulavi-

³⁷ *Basanavičius J.* Apie senovės Lietuvos piliis // *Aušra*, 1883. Nr.1, p. 15–18; Nr. 2, p. 36–41 ir kt.; *Veversis Tadeusz*as Kasciuszka buvo lietuvninkas // *Aušra*, 1883. Nr. 5, p. 136–138; *J. B.* [*Basanavičius J.*] Lietuviu skundas // *Aušra*, 1884. Nr. 5/6, p. 162–163; *Birsztonas* Vardas senovės Lietuvos valdonu // *Aušra*, 1885. Nr. 6, p. 145–148; *T.J.I.J.* Istoriszka daina apie Vilniu ir jo karalius nuo 1320 iki 1492 // *Aušra*, 1885. Nr. 9, p. 294–304; [*Prekeris J.*] Kraniloginis surastas atsitikimų buvusiuoju Kauno redyboje // *Aušra*, 1885. Nr. 9, p. 304–312; 1886. Nr. 3, p. 76–81; *Kapai didžiu kunigaikszcziu ir karaliu Vilniuje.* Surasztyti pagal A. H. Kirkora // *Aušra*, 1886. Nr. 5, p. 137–143.

³⁸ *Sulenkėje lietuviai* // *Varpas*, 1891, nr. 8, p. 123.; *-j-a* Mes ir lenkai // *Varpas*, 1891. Nr. 9, p. 129–130; *Žemkalnis* [*Landsbergis G.*]. Bajoro balsas // *Varpas*, 1891. Nr. 12, p. 178–180.

³⁹ *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų).* Vilnius, 1987, p. 207.

mas. Programos svarbiausias punktas apibrėžė būsimo Lietuvos valstybingumo formulę. Ji akivaizdžiai rėmėsi buvusios LDK valstybingumo „unijinės“ versijos tradicija ir buvo panaši į aptartą M. Akelaičio interpretuotę. Šiame programos punkte buvo įrašytas teiginys: „Nepriklausoma federacinė respublika, susidedanti iš Lietuvos, Lenkijos, Latvijos, Baltarusijos, Ukrainos, liuosu noru susijungusi“⁴⁰. Taigi 1896 m. LSDP programoje akivaizdus senasis valstybinis mąstymas, atėjęs per 1830–1831 m. ir 1863 m. sukilimus iki bajoriškos kilmės socialdemokratų. Tarp kita ko, pagrindiniai programos autoriai buvo pagal kilmę bajorai Andrius Domaševičius ir Alfonsas Moravskis, netgi nemokėję lietuviškai rašyti ir todėl programos vertimui pasitelkę liberalaus „Varpo“ aplinkoje dirbusius Kazį Grinių, Juozą Bagdoną ir Stasį Matulaitį. Iš tikrųjų Lietuvos bajorija net socialdemokratinio judėjimo sąlygomis liko neįtikėtina tvirta valstybinių tradicijų nešėja, gerą jų laidininkę. Politinės minties tyrinėtojai čia išvelgia ir PPS įtaką. Kaip nurodo V. Merkys⁴¹ ir A. Vyšniauskas⁴² PPS Lietuva vadino beveik visą teritoriją, įėjusią į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ligi I padalijimo (išskiriamas Kuršas ir Latgalija). O LSDP programoje jau matome ryškiai skiriamą Lietuvą ne tik nuo Latvijos (Kuršo, Latgalijos), bet ir nuo Baltarusijos (Baltgudijos). „Lietuva, anot A. Domaševičiaus, buvo suprantama kaip Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernija su Suvalkija“⁴³. Pažymėtina, kad tai dar nebuvo grynai etnografinės Lietuvos samprata, bet ji daugmaž atitiko didžiausią teritoriją, kurios siekė ir lietuvių tautinio judėjimo vadovai. Tačiau netrukus tautinio sąjūdžio avangarde stovėjusio „Varpo“ aplinkoje vis imta akcentuoti „unijos“ neigiamos pasekmės LDK valstybingumui, o ryšys su Lenkija jau tiesiai įvardijamas kaip LDK valstybingumo žlugimo priežastis, kuri siejama su tautinio judėjimo „savų“ ir „svetimų“ išskyrimu. Viename iš 1902 m. „Varpo“ numeryje buvo tiesiai sakoma:

„Tas susivienijimas pastūmė Lietuvą į naujas neprastas vėžes, pagimdė naujas kultūriškas ir politiškas sąlygas, prie kurių laisvas savistovus būvis ir veikimas tapo sugaišintas, sutrukdytas. Pirm susivienijimo su lenkais lietuviai gynė tai, kas jiems miela buvo, o vėliau jie turėjo ginti tai, kas buvo jiems svetima, nemiela. Šioj gadynėj politiškos sąlygos persimainė, lenkai beveddami lietuvius progreso keliu ir patys laisvės mustojo ir tokia jau dalis teko lietuviams“⁴⁴.

⁴⁰ Programas Lietuviškos social-demokratiškos partijos. [Tilžė], 1896, p. 8–9.

⁴¹ Merkys V. Lietuvos socialdemokratai ir nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 m.) // Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią. Vilnius, 1989, p. 10, 16.

⁴² Vyšniauskas A. Sociademokratijos politinė transformacija 1896 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a.–XX a. pradžia). Vilnius, 1991, p. 96–97.

⁴³ Domaševičius A. LSDP pradžia. Atsiminimai parašyti po 1925 m. // Lietuvos ypatingasis archyvas F. 3377. Ap. 38, B.51, .I. 2.

⁴⁴ Šis-Šis-tas apie uniją su lenkais // Varpas, 1902. Nr. 2, p. 28.

Akivaizdu, kad tokių nuostatų įsitvirtinimas lietuvių tautinio judėjimo vėdančioje grupuotėje koregavo ir LSDP programą. 1902 m. Vilniuje įvyko LSDP V suvažiavimas, kuris pakeitė ankstesnį programinį punktą, išskeldamas Lietuvos vaidmenį (atsiranda Lietuvos respublikos pavadinimas) būsimoje federacijoje:

„Pripažindama kiekvienai tautai tik pačiai rūpintis ir daryti nusprendimus apie savo gerovę, LSDP iš politiškos pusės stengsis sutverti demokratišką lietuvių respubliką, sufederuotą su kaimyniškėmis tautomis, esančiomis anot to paties laipsnio visuomeniško ir politiško ūgio“⁴⁵.

Atskirai jau nebevardijamos šalys, tarp jų ir Lenkija, kurios atžvilgiu tuo metu tautiniame judėjime vis labiau ima vyrauti atvirai negatyvus vertinimas. Antra vertus, nors valstybės ribos nenurodomos, bet yra įvardijimas „lietuvių respublika“, kuris erdviškai kažkuria prasme tą valstybę apibrėžia.

Iš „Varpo“ aplinkos susikūrusi Lietuvių (nuo 1905 m. Lietuvos) demokratų partija (LDP) savo programoje iš esmės kardinaliai keitė lietuvių tautinio judėjimo politinių siekių kryptį. 1902 m. LDP programos projekte suformuluojamas siekis nepriklausomos Lietuvos etnografinėse ribose. Pakartojant M. Akelaitį buvo teigiama:

„...Tardami „Lietuva – lietuviams“ mes trokštame išgauti mūsų tautai tokią politišką tvarką, kuriai esant lietuviai galėtų patys save valdyti, nepriklausydami svetimiesiems, o kultūriškas jų ūgis nebūtų trukdomas. Tai tegali įvykti tik išgavus pilną Lietuvos autonomiją etnografiškose ribose“⁴⁶.

Kaip sąjūdžio politinės programos ašis jis ir buvo įvardintas jau minėtame Didžiojo Vilniaus Seimo (DVS) nutarime apie Lietuvos autonomiją etnografinėse ribose 1905 m. Su šio etapo pabaiga toliau lietuvių tautinio judėjimo aplinkoje LDK valstybingumo tradicija naudojama, ja remiamasi instrumentiškai – kai reikėjo pagrįsti lietuvių tautos teisę į politinį savarankiškumą.

LDK VALSTYBINGUMO TRADICIJOS RAIŠKA LIETUVIŲ TAUTINIO JUDĖJIMO POLITINIAME ETAPE

1905 m. ir tapo lūžio metais, kai buvo palaipsniui pradėta atsisakyti per visus 1905 metus aktyviai dar svarstyto LDK valstybingumo tradiciją išreiškiančio istorinės Lietuvos (suprantamos kaip etnografinės Lietuvos ir etnografinės Baltarusijos samplaika) atkūrimo projekto. Pažymėtina, kad demokratinės orientacijos lietuvių politiniai veikėjai iki DVS 1905 m. siekdami aktualizuoti „Lietuvos autonomijos“ klausimą to meto Rusijos liberalinių politinių jėgų aplinkoje bandė derinti 1905 m. balandžio–gegužės mėn. Vilniuje vykusiuose „Lietuvos tautų atstovų“ suvažiavi-

⁴⁵ V susivažiavimas LSDP // Darbininkų balsas, 1902. Nr. 3, p. 2.

⁴⁶ Programas Lietuvių demokratų partijos (projektas) // Varpas, 1902. Nr. 12, p. 258.

muose savo etnografinės Lietuvos koncepciją su demokratiškai nusiteikusių Lietuvos lenkų, Vilniaus baltarusių ir žydų veikėjų⁴⁷ ginamu istorinės Lietuvos projektu⁴⁸. Pradinėse diskusijose lietuviai darė etnografinės Lietuvos sampratos korekcijas link istorinės Lietuvos projekto, siekdami pritraukti Lietuvos lenkų, Vilniaus baltarusių ir žydų, demokratinės orientacijos politikus savo siekių realizavimui ir išvengti su baltarusiais bei lenkais konfrontacijos dėl LDK istorinio-kultūrinio paveldo bei Vilniaus priklausomybės (šiuos klausimus kėlė baltarusius atstovavę veikėjai, pirmiausia, – J. Luckievičius). Kaip rodo suvažiavimuose dalyvavusių lenkų atstovų aplinkai artimo M. Römerio liudijimai, ši samprata buvo palanki istorinės Lietuvos perspektyvai. Svarbu, anot jo, kad etnografinės sienos buvo skiriamos nuo etnolingvistinių. Su Latvija jos buvo nužymėtos tradiciškai kultūriniu, ekonominiu, istoriniu, tautiniu požiūriu susiformavusia riba; su Lenkija – atribojamos, atsižvelgiant į tautinį principą, Seinų ir Suvalkų apskrityse. Su Baltarusija jos apytiksliai buvo tapatinamos su Vileikos, Dysnos apskričių riba, be to, Lietuva turėjo apimti dalį Gardino gubernijos, pradedant nuo jos vidurio – vakarų ir Minsko gubernijos, bei Naugarduko apskritį¹⁶¹.

Antra vertus, Vilniui lietuvių tautinio judėjimo politiniuose dokumentuose nuo pat 1896 m. buvo skiriamas ypatingas dėmesys, nes būsimo Lietuvos politinio savarankiškumo viltys buvo siejamos su šiuo miestu ir su LDK valstybingumu. Šaltiniai liudija tik apie atvirai neigiamos lietuvių reakcijos dėl baltarusių siūlymo. Neigiant baltarusių siūlymą siekti Istorinės Lietuvos autonomijos, vienas iš lietuvių atstovų – J. Vileišis pažymėjo:

„Buvo nurodoma, jog Baltarusijos tautiškas judėjimas nesąs igavęs dar tam tikros pakraipos link autonomijos, jog galutinai įvykdinimas tos autonomijos priderėsias tik nuo tų tautos spėkų, kurios norės ją remti, kad pačios minios gali paremti tokius politiškus idealus, negalima esą statyti tokio politiškojo programa, nes jis per daug jau atsiduodąs idealizmu, paprasta fantazija“⁴⁹.

Lietuvių demokratų nuomone, baltarusiams atstovavusi inteligentų saujelė dar neatstovavo tautai, nes pastaroji buvo „neprabudusi“. Todėl baltarusių formuoja-

⁴⁷ Abiejų suvažiavimų dalyvis, Vilniaus gydytojas Antoni Kuczewski (A. Kučevskis) po 20 metų rašytuose atsiminimuose nurodė kai kurių juose dalyvavusių asmenų pavardes. Buvo paminėtos šios: Witold Abramowicz (W. Abramovičius, Vilnius), Stanisław Bagiński (S. Baginskis, Vilnius), A. Domaševičius (Vilnius), Jentys (Minskas), S. Kairys (Vilnius), Zygmunt Kraszewski (Z. Kraševskis, Vilnius), B. Krzyżanowski (Vilnius), A. Kuczewski (Vilnius), Jan Luczkiewicz (J. Luckievičius, Vilnius), Zygmunt Nagrodzki (Z. Nagrodzki, Vilnius), Aleksandras Narutavičius (Žemaitija), Alaiza Paszkiewiczówna (A. Paškevičiuvna, Ciotka), Jurgis Romas (Vilnius), Ignacy Wirszylło (I. Viršyla, Vilnius), Woźnicki (Vožnickis, Vilnius), Aleksandr Własow (A. Vlasovas, Vilnius), Vladimiras Zubovas (Šiauliai). Žr. *Kuczewski A. Gorść vspomnień z przed lat 20 // Przegląd Wileński, 1926 01 10, nr. 1, p. 2–4.*

⁴⁸ Plačiau apie tai rašyta: *Miknys R. Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius, 1991, p. 180–187.*

⁴⁹ *P-tis [J. Vileišis] Iš Lietuvos susivažiavimų nutarimų // Varpas, 1905. Nr. 7/8, p. 73.*

mas autonomijos postulatą buvo laikomas nelogišku, kadangi jis natūraliai dar nekilo iš tautos atgimimo proceso. Šiai nuomonei apginti argumentų jie turėjo pakankamai. Kaip nurodė analizavęs šiuos procesus M. Römeris, baltarusiai, dar neįveikę sunkumų kelyje į tautinę formaciją, savo etnografinėje teritorijoje buvo labai nevienalyčiai ir ekonominiu, ir kultūriniu požiūriu. Aiškiai išsiskyrė: 1) stačiatikiška, rusų kultūros veikiama Rytų Baltarusija; 2) etnografiniu-kultūriniu požiūriu individualesnė daugiausia stačiatikiška, veikiama tiek lenkų, tiek rusų kultūrų, Vidurio Baltarusija; 3) daugiausia katalikiška, kurioje didžiausia lenkų ir lietuvių kultūrų įtaka, Vakarų Baltarusija arba Lietuvos Rusia⁵⁰.

Priešingai nei baltarusiams, lietuviams politinė autonomija turėjo užbaigti tautos konsolidaciją, natūralų jos kultūrinio vystymosi etapą. Šiame kelyje mažiausiai komplikacijų žadėjo suvažiavime ginama etnografinės Lietuvos koncepcija. Pasirinkus antrąją – istorinės Lietuvos – lietuvių toje erdvėje būtų tapę tautine mažuma, o kartu būtų pakitęs jos, kaip etninės tautos, vaidmuo besiformuojančioje politinėje (pilietinėje) tautoje. Lietuvos ir Baltarusijos lenkai ir žydai, politiškai (pilietybės prasme) dar nesusijungę su lietuvių tauta, geresnę perspektyvą matė Istorinės Lietuvos politinėje autonomijoje. Lietuvos lenkų demokratinės orientacijos inteligentija į pirmą vietą kėlė istorinę teisę, įžiūrėdama joje svaresnį pagrindą nei tautos apsisprendimo teisę Lietuvos politinei autonomijai realizuoti, o ypač iškeliant jos klausimą oficialiems politiniams svarstymams. LDK istorinės ir kultūrinės tradicijos, ekonominis bendrumas, LDK pilietinės savimonės rudimentai, paremti naujais demokratiniais valdymo principais, jų manymu, turėjo garantuoti visų čia gyvenančių tautų normalų būvį ir evoliuciją. Be abejonės, lenkiškasis senosios LDK žemių elementas labiausiai jautė tos teritorijos bendrumą, taip pat kaip ir žydai joje sudarė nedalomą visumą ir tautiniu požiūriu. Tai akino juos veikti, ieškoti argumentų Istorinės Lietuvos politinės autonomijos realizavimo kryptimi⁵¹.

Minėtųjų diskusijų pabaigoje lietuvių politiniai veikėjai iš esmės atmetė istorinės Lietuvos modelio projekciją, kaip keliančią pavojų modernios lietuvių tautos konsolidacijos užbaigai ir netgi apskritai lietuvių tautos egzistencijai. Diskusijos atskleidė, jog lietuvių nuogaštavo, ar pajėgs dar nesustiprėję lietuvių kultūra atsispirti ne tik senas tradicijas, bet ir potencialias sąlygas plisti turinčiam LDK kultūros lenkiškajam variantui. Todėl jie, remdamiesi lietuvių tautos interesais, rinkosi projekciją, kuri vedė į tautinę valstybę, tačiau komplikavo modernios lietuvių tautos ryšį su LDK valstybine ir kultūrine tradicija. Tai buvo suprantama ir dar kurį laiką vis buvo bandoma ieškoti tam tikro to ryšio apibrėžimo. Tuoj pat po mi-

⁵⁰ Römeris M. Lietuva. Studija apie lietuvių tautinį atgimimą. Vilnius, 2006, p. 204.

⁵¹ Ten pat, s. 349–352; Miknys R. Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 10. Vilnius, 1995, p. 85–86.

nėtų suvažiavimų, 1905 m. liepos mėn., Panevėžyje LDP iniciatyva buvo surengtas „Lietuvių, susidedančių iš visokeriopų Lietuvos draugijos luomų; šeimynų grynai lietuviškomis ir lenkiškoms tradicijomis atstovų“ susirinkimas. Susirinkimo pirmuose dviejuose nutarimų punktuose buvo pažymėta:

„1. Federalinis sutvarkymas reorganizuotosios Rusų Viešpatystės vienat vienas pritinka. 2. Prie šios federacijos Lenkų karalystė ir Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė prisideda kaip trys savarankės kita kitai lygios etnografiškai-politiškas vienetas: Lenkija, Lietuva ir Baltarusija su trimis provincijiniais seimais: Varšuvoje, Vilniuje ir Minske. N.B. Ukrainos šalis padaro atskirą politišką vienetą su seimu Kijeve“⁵².

Toliau buvo nusakomi demokratiniai valdymo principai, pažymima, jog „etnografiškai skirtinga mažuma prisideda prie didžiumos ir pritaria politiškosios jos aspiracijoms“ ir atskiru punktu buvo pabrėžiama:

„Lenkiškosios kultūros Lietuvos piliečiai už viešpataujančią krašto kalbą pripažįsta lietuvišką ir jos mokėjimą pripažįsta būtina reikalingu kiekvienam. Kiti gi Lietuvos piliečiai lenkiškąją kalbą ir kultūrą laiko lygioje pagarboje, rūpinasi pramokti ir jos vartojimą namie ir viešuose susirinkimuose pripažįsta teisingu. Taip pat ir su kitomis kalbomis“⁵³.

Šiais sprendimais buvo žengtas dar vienas ryžtingas žingsnis nuo modifikuoto istorinio valstybingumo idėjos link projektuojamo naujojo, kurio esmę išreiškė tautinė valstybė. Sprendimai rodo, jog ateities Lietuva LDP narių buvo įsivaizduojama ne tik kaip lietuvių – etninės tautos – valstybė, o Lietuvos žmonių – piliečių, t. y. lietuvių politinės (pilietinės) tautos valstybė. Politines ir kultūrines sąsajas su LDK buvo stengiamasi pabrėžti ir kiek galima jas išsaugoti. Dar kurį laiką nebuvo atsisakoma ir kultūriškai atitolusio nuo etninio kamieno savo istorinio luomo – bajorijos.

Iš esmės lietuvių – etninės tautos – valstybės linkme lietuvių tautinio sąjūdžio lyderių orientacijas kreipė ir demokratėjančios Rusijos liberalios orientacijos politikai. Rusijos liberalai (būsimieji kadetai) per 1905 m. surengė keletą Visos Rusijos žemietijų ir miestų veikėjų suvažiavimų. Stengdamiesi įgyvendinti Rusijos demokratizavimo, decentralizavimo planus, į jų realizavimą bandė įtraukti ir tautinių pakraščių liberalias politines jėgas. Tad suvažiavimų dalyviais šalia kitų buvo kviečiami ir lietuvių bei lenkų atstovai. Suvažiavimų vienu iš centrinių klausimų buvo Lenkijos autonomijos klausimas, svarstytas nuodugniausiai penktajame (1905 m. rugsėjo 12–15 (21–27) d.)⁵⁴ bei šeštajame (1905 m. lapkričio 6–13 (18–25) d.) suvažiavimuose. Lenkijos autonomijos klausimas Rusijos liberalams buvo tik patogus šių planų realizavimo įrankis. Kaip rodo P. Miliukovo atsiminimai, apie realią Lenkijos

⁵² *P-tis [J. Vileišis]* Iš Lietuvos susivažiavimų nutarimų // Varpas, 1905. Nr. 7/8, p. 75.

⁵³ Ten pat.

⁵⁴ *P-tis [J. Vileišis]* Iš Lietuvos susivažiavimų nutarimų // Varpas, 1905. Nr. 7/8, p. 75.

autonomiją nebuvo nė kalbos. Ir atskirose būsimųjų kadetų (P. Miliukovo, Piotro ir Dmitrijaus Dolgorukovų ir kt.) derybose su lenkų atstovais (Aleksandru Lednickiu, Lietuvos lenku, žemvaldžių atstovu, vienu iš žymių kadetų, ir kt.) 1905 m. balandžio 20 (7) d. ir rugsėjo bei lapkričio mėn. suvažiavimuose Lenkijos teisė į autonomiją buvo pripažįstama tik etnografiniame plote ir su sąlyga, jog ji nesikėsins į Rusijos valstybės vientisumą. Lenkai, pirmuoju atveju A. Lednickis, antruoju – T. Vrublevskis, užtikrino, jog tokios sąlygos laikysis, tikėdamiesi politinio žaidimo eigoje įgyti naujų švietalų ir, susiklosčius palankioms aplinkybėms, savo partiją laimėti⁵⁵. Tuo tarpu rugsėjo mėn. suvažiavime atskiru nutarimu priimtas Lenkijos autonomijos reikalavimas turėjo tik numalšinti lenkų aistras, kad, jais remiantis, būtų galima tiesti kelią demokratinei konstitucinei Rusijai. O lietuvių (minėtuose suvažiavimuose dalyvavo kaip atstovai, beje, išrinkti aptartame Panevėžio susirinkime K. Grinius, Vaclovas Bielskis bei P. Višinskis) nusiteikimas kelti Lietuvos autonomijos klausimą šeštajame (lapkričio mėn.) suvažiavime iš esmės grėsė priimtai rezoliucijai dėl Lenkijos autonomijos bei tolesniems Lenkijos autonomijos klausimo svarstymams. Lietuviai, siekdami išvengti lietuvių ir lenkų susidūrimo dėl Suvalkų gubernijos lietuviškosios dalies, palaikė lenkus, svarstant Lenkijos autonomijos reikalavimą. O lenkų veikėjai pripažino lietuvių teisę į autonomiją ir gerbė ją, siūlė tęsti Vilniaus lenkų ir lietuvių demokratų pradėtą veiklą, kvietė rengti konsultacinius visų partijų suvažiavimus autonomijos klausimu⁵⁶. Kompromisas, kaip rodo užrašai, bene daugiausia Višinskio dėka buvo rastas: Lenkijos autonomijos ribos suvažiavime nebrėžiamos, ir Suvalkų gubernijos lietuviškosios dalies klausimas neiškyla. Strategiškai, ieškant sąjungininkų Lietuvos politinės autonomijos reikalavimui ateityje, tai buvo logiškas, situaciją atitinkantis poelgis. Priešingu atveju, būtų smogta peiliu į vienintelių galimų sąjungininkų, kaip realios politinės jėgos Rusijos imperijoje, – Rusijos demokratinį sluoksnį nugarą. Antra vertus, tie patys Rusijos liberalai, kaip matome, stengėsi palaikyti lietuvių poziciją tiek, kiek ji galėjo padėti riboti lenkų politinio savarankiškumo siekius etnografinės Lenkijos, o ne Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje. Beje, P. Višinskis diskusijose dėl Lietuvos autonomijos buvo pasirengęs sužaisti ir LDK valstybingumo tradicijos korta. Kaip rodo archyvuose išlikę P. Višinskio suvažiavimui parengtos kalbos apmatai, autonomijos reikalavimas turėjo būti paremtas stipria istorine argumentacija: LDK savarankiškumu Liublino unijoje, o be to, apeliuojama ir į 1795 m. Lietuvos prijun-

⁵⁵ Миллюков П. Воспоминание (1859–1917). Т. I. New York, 1951, с. 273, 304; Миллюков П. Национальный вопрос. Прага, 1925, с. 16–164; Akta 5 i 6 zjazdów ziemskich 1905 r. w Moskwie // Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius. F. 9-1155, 1. 16^a, 118.

⁵⁶ P. Višinskio užrašų knygelė // Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka. F. 1-814, 1. Nenumeruoti.

gimo prie Rusijos manifestą, pagal kurį, pasak P. Višinskio, Lietuvai buvo paliktos tokios pat teisės kaip ir minėtoje unijoje. Sakyčiau, įžūliai buvo bandoma pasiremti gandais besiremiančiu faktu, jog tokias teises Lietuvai patvirtino ir Vienos kongresas⁵⁷. Pažymėtina, kad LDK valstybingumo tradicijos korta vis tik buvo panaudota ir oficialioje politinėje akcijoje. Prieš pat DVS, reaguojant į Lenkijos autonomijos aktualiją, Organizacinio komiteto pavedimu J. Basanavičius, padedant Vladui Pauliukoniui, parengė „Lietuvių memorandumą Rusijos ministrų tarybos pirmininkui grafui S. J. Vitei“⁵⁸. Memorandumas buvo apsvarstytas to komiteto spalio 31 d. ir lapkričio 2 d. Vilniuje įvykusiuose susirinkimuose, pasirašytas įgaliotųjų J. Basanavičiaus, M. Davainio-Silvestraičio, kun. J. Ambraziejaus bei Donato Malinausko ir išsiųstas nurodytam adresatui. Jame buvo surašyti tuometinei Rusijos valdžiai lietuvių reikalavimai, tarp kurių svarbiausias buvo Lietuvos autonomijos reikalavimas. Iš esmės autonomija ir toliau buvo apibrėžiama etnografinėmis ribomis, tačiau argumentacijoje, kodėl lietuviai turi teisę į autonomiją ir kitų etninių-kultūrinių reikmių patenkinimą, plačiai buvo naudojamas buvusios LDK valstybingumo faktas. Įvadinėje Memorandumo dalyje nusakoma didinga lietuvių tautos praeitis, aiškinama:

„Lietuvių tauta – seniausiai – ariškoji tauta – išlaikiusi iki šių dienų seniausioje formoje savo ariškąją kalbą, gyvena krašte, kuris ir dabar, po vardu Lietuva, yra jos teritorija. [...] Dar karalių Mindaugo ir Gedimino, ir didžiojo kunigaikščio Algirdo laikuose Lietuva, būdama savivaldė valstija ir turėdama nemenką įtekme ant gretimųjų slavų likimo, įvedus prie Jagėlos (1387 m.) krikščionystę, pateko dėlei savo politikų neakylumo lenkų įtekmen, kuri nuo Horodliaus seimo (1413 m.) ir Liublino unijos (1569 m.) jau sustipėjo ir galų gale beveik nužudė tautiškąją lietuvių dvasią. Tokiame apverktiname padėjime lietuviai buvo iki pat pirmojo lietuviškai lenkiškosios Respublikos išdraskymo (1772 m.), nors Lietuva visiškai savivaldė buvo“⁵⁹.

Antra vertus, siekiant Lietuvos autonomijos reikalavimą padaryti lygiaverčiu Lenkijos ir Suomijos autonomijų klausimams, kurie buvo oficialiai pripažįstami to meto Rusijos politine problema, buvo pažymėta:

„Lietuviai reikalauja, idant visuose Viršiausiuose manifestuose ir paliepimuose nebūtų ignoruojamas Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio titulas“⁶⁰.

Apskritai paėmus, lietuvių pasirinkta politinio savarankiškumo siekių formulė, paremta etnografiniu principu, pirmiausia naikino „unijinio“ valstybingumo

⁵⁷ P. Višinskis, Straipsnis spaudai [Tekstas be pavadinimo. Įvardytas fondo tvarkytojo] // Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka, f. 1-695, l. 2.

⁵⁸ Lietuvių memorandumas Rusijos ministrų tarybos pirmininkui grafui S. J. Vitei (1905 m. lapkritis). Parengė E. Motieka // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius, 1991, p. 341–350.

⁵⁹ Ten pat, p. 347–348.

⁶⁰ Ten pat, p. 350.

tradiciją, o tai kartu mažino ir LDK valstybingumo tradicijos paveikumą. To meto Rusijos politiniuose sluoksniuose tai buvo aiškiai suvokiama ir stengiamasi tuo pasinaudoti. Pažymėtina, kad ir oficialios to meto Rusijos politikos įgyvendintojai, vadovaudamiesi principu „skaldyk ir valdyk“, stengėsi gilinti lietuvių ir lenkų pirmiausia kultūrinę skirtį, po 1905 m. vis daugiau protegavo pirmųjų – lietuvių, kaip silpnesnių, tautinę-kultūrinę veiklą. Jie, buvusios LDK teritoriją traktuodami kaip nuo seno rusiškas žemes, buvo suinteresuoti Lietuvoje palaikyti lietuvių ir lenkų priešstatą, kad galėtų lengviau įgyvendinti rusifikavimo ir kolonizavimo planus. Caro valdžia iš esmės buvo palanki lietuvių dešiniųjų (tautininkų ir krikdemų) tautinei-kultūrinei veiklai, nes norėjo juos palaikyti kaip atsvarą lenkams. Rusijos didžiausiu priešu Lietuvoje ji laikė lenkus, kaip susijusius su Lenkija, kuri ateityje galėjo pareikšti pretenzijas į Lietuvą. Šią savo politiką valdžia derino su grynai etnografinės Lietuvos rusifikavimu, stačiatikišku kolonizavimu, pirmiausia padedant „Valstiečių bankui“, diegdama rusiškumo ir stačiatikybės židinius, nukreiptus prieš lietuvius ir kartu prieš jos favorizuotus krikščionis demokratų ir tautinius demokratų⁶¹. Lietuvių politinių jėgų dešiniųjų grupė, pasižymėjusi atvirai antilenkiškomis nuostatomis, siekdama lietuviško kultūrinio pajėgumo stiprinimo, šia politika naudojosi stengdamasi rodyti caro valdžiai lojalumą, o ne priešišumą. Tiesa, lietuvių sąjūdžio kairysis sparnas (demokratai, socialdemokratai) buvo priešiškas šiai dešiniųjų taktikai – ją aršiai kritikavo ir įrodinėjo tokios taktikos pragaištingumą, neatsisakydami savo siekių kurti pilietiniais, demokratiniais principais besiremiančią visuomenę etnografinės Lietuvos teritorijoje⁶².

Pasikeitusi visuomeninė politinė situacija suponavo atvirą lietuvių ir lenkų konfrontaciją. Spaudoje, bažnyčiose prasidėjo kova dėl Vilniaus lenkiškumo arba dėl lietuviškumo. Apie tokios kovos aštrumą, bekompromisiškumą liudytų ginčai dalyvavusio tokio lenkų demokrato Liudviko Abramowicziaus kategoriškai tvirtinimai, jog „be žydų ir rusų, Vilnius yra grynai lenkiškas miestas. [...] Lietuviai nori Vilnių matyti savo tėvynės centru ir negali susitaikyti su pokyčiais, kuriuos atnešė laikas... ar ne geriau vietoje gražių frazių užsiimti statistinės medžiagos apie Lietuvos lenkus rinkimu. Pagaliau juk skaičiai taipogi daug ką pasako...“⁶³. Cha-

⁶¹ Litwa wobec wojny (Poufny memoriał Michala Römera z sierpnia 1915) // *Zeszyty historyczne*, zes. 17. Paryż, 1970, s. 97.

⁶² Plačiau žr.: *Miknys R.* Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 10. Vilnius, 1995, p. 150–153.

⁶³ „że poza Żydami Rosjanami Wilno jest miasto czysto polskim. [...] Litwini chcą uważać Wilno za centrum swej ojczyzny i nie mogą się pogodzić ze zmianą, którą wieki przyniosły... czy nie lepiej zamiast pięknych frazesów zająć się zbieraniem materiału statystycznego o Polakach na Litwie. Cyfry przecież też są wymowne...” (*Abramowicz L.* Wolne glosy w sprawie litewskiej // *Kwestya litewska w prasie polskiej*. Warszawa, 1905, s. 47–48).

rakteringas atsakymas panašiems pastebėjimams iš lietuvių pusės būtų žinomo lietuvių veikėjo Antano Smetonos mintys:

„Vilnius yra lietuvių gyvybės centras, tiek tai gali būti guduų centras. Dėl Vilniaus mes su gudais nesuriesime, mokėsime sutilpti krūvoje dėl to, kad nekatrie neturime agresyvių siekimų. Kas kita lenkai: jie buvo ir tebėra agresistai. Išvarė lietuvių kalbą iš Lietuvos bažnyčių o kai lietuviai reikalauja, kad ji būtų sugrąžinta, skelbia juos šovinistais, imperialistais“⁶⁴.

O juk, anot A. Smetonos, pirmiausia Vilnius ir yra Lietuvos valstybingumo tradiciją liudijantis palikimas. „Vilnius yra brangus garsios mūsų praeities atminimais ir palikimais. Kiekvienas senovės paminklas, kiekvienas kalnelis, kiekvienas slėnis liūdnei mums primena, kieno čia būta“⁶⁵.

Iki pat I-ojo Pasaulinio karo ir oficialioje aplinkoje (Rusijos Dūmoje), ir neoficialioje aplinkoje (masonai – Rusijos Didžiųjų Rytų konventas) lietuvių politikai laikėsi etnografinės Lietuvos valstybingumo projekto. Vienintelė išimtis – 1915 m. pirmas pusmetis, kuomet M. Römerio iniciatyva J. Šauliui, M. Biržiškai, A. Janulaičiui, J. Vileišiui ir F. Bortkevičienei, t.y. demokratams ir socialdemokratams, buvo pateiktas Lietuvos valstybingumo atkūrimo projektas, koordinuojant jį su lenkų tautiniu judėjimu dėl nepriklausomybės. Pagal jį buvo siūloma atgaivinti Jogailaičių Žečpospolitos (Respublikos) idėją lygiateisių, demokratinių Lenkijos ir Lietuvos valstybių federacijos forma, siekiant atplėšti Lietuvą nuo Rusijos. Tačiau įvykusios Varšuvoje konsultacijos tarp iš vienos pusės Lietuvai atstovavusiųjų M. Sleževičiaus, J. Šaulio, W. Abramowicziaus ir M. Römerio, o iš kitos – Lenkijos pusę atstovavusių Nepriklausomybininkų bloku baigėsi nesėkme dėl M. Sleževičiaus priešiškos pozicijos⁶⁶. Lietuvos politinio savarankiškumo derinys su Lenkijos nepriklausomybe jam buvo nepriimtinas.

Kitas panašus epizodas, pasibaigęs taip pat nesėkme – karo metais trumpam atgijęs istorinės Lietuvos valstybingumo atkūrimo siekis LDK konfederacijos pavidalu. Kaip žinome, 1915 m. gruodyje Vilniuje įkurta LDK konfederacija išplatino universalą, skelbusį pasiryžimą atkurti tokią valstybę:

„1915 m. gruodžio 19 d. lietuvių, baltarusių, lenkų ir žydų organizacijų nariai įkūrė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Konfederaciją, bendromis jėgomis siekdami, kad Lietuvos ir Baltarusijos žemės, kadaise įėjusios į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtį, o dabar užimtos vokiečių kariuomenės, susiklosčius naujoms istorinėms sąlygoms sudarytų nedalomą visumą kaip atskira Lietuvos ir Baltarusijos valstybė, kurioje garantuojamas visų tautinių mažumų, gyvenančių minėtoje teritorijoje, teisės“⁶⁷.

⁶⁴ Smetona A. Rinktiniai raštai. Kaunas, 1990, p. 325.

⁶⁵ Smetona A. Vilnius – Lietuvos širdis // Viltis, 1907, rugsėjis [programinis Vilties numeris pradedant šio laikraščio leidybą], p. 3–4.

⁶⁶ Ten pat, p. 164–167.

⁶⁷ 1915 m. gruodžio mėn. atsišaukimas „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Konfederacijos

Po vienu iš šios konfederacijos dokumentu, atsišaukimu „Piliečiai“, parašus buvo sudėję to meto lietuvių, baltarusių, tautinių judėjimų bei žydų demokratinės orientacijos veikėjai: J. Šaulys, J. Vileišis, A. Janulaitis, A. Luckevičius, I. Luckevičius, Dominikas Semaška, V. Lastauskis, A. Zasztowtas, C. Šabadas, Rozenbaumas⁶⁸. Tačiau ir Universalas, ir pati LDK konfederacija greitai taip pat buvo lietuvių politikų pamiršti. Lietuvių dalyvavimas šios konfederacijos dokumentų parengime taip pat gali būti paaiškintas taktiniais sumetimais. Taip buvo apsidrausta „dėl viso pikto“, jeigu iš esmės šiam projektui būtų sulaukta teigiamos reakcijos iš Vokietijos valdžios atstovų.

Tolesnė faktų seka atitinka tautinio sąjūdžio 1905 m. ir vėliau suformuotą programinę kryptį. 1916 m. vasario 28 – kovo 5 d. lietuvių politinių veikėjų konfederacija Berne pasisakė už etnografinę Lietuvą, nesusietą jokiais ryšiais su Lenkija. Brėžiant tokios Lietuvos valstybines ribas, Baltarusija buvo dalinama į dvi dalis. Mintis apie visiškai atskirą Lietuvą buvo pabrėžta Hagos (1916 m. balandžio 25–30 d.), Lozanos pirmojoje (1916 m. gegužės 31 – birželio 4 d.) ir antrojoje (1916 m. birželio 30 – liepos 4 d.) konferencijose⁶⁹ bei 1917 m. sausio 11 d. Vakarų valstybių diplomatams Berne Lietuvių Tautos Tarybos vardu įteiktame „Memorandume dėl nepriklausomos Lietuvos atkūrimo“⁷⁰.

Galutinai lietuvių tautinio judėjimo vedantieji politikai atsisakė LDK valstybingumo tradicijos realizavimo planų diskutuodami ne su baltarusiais, o su lenkais. Kaip rodo aukščiau aptarti lietuvių tautinio judėjimo plėtotės ypatumai, toks ryšys jo vadovų buvo traktuojamas kaip ypač pavojingas, pirmiausia dėl kultūrinio Lietuvos ir Lenkijos artimumo, besireiškusio LDK lenkiškosios civilizacijos versija, kuris komplikavo „savo“ ir „svetimo“ skirties ribų nustatymą taip svarbų naujos – tautinės – tapatybės formavimuisi. Tokio artimumo nešėjais, laikytojais besiformuojančioje modernioje Lietuvos, o tiksliau lietuviškoje visuomenėje toks „Trojos arklys“ buvo sulenkėjusi bajorija, aplenkėję miestai bei su lenkyste vis dar pakankamai glaudžiai susijusi bažnyčia. Tas artimumas grėsė besiformuojančios visuomenės lietuviškumo pagrindams, todėl Lenkijos ir Lietuvos valstybinių ryšių atstatymo galimybei buvo stengiamasi „užbėgti už akių“. Kaip nurodo Petras Klimas, 1916–1917 m. situacijoje bene ryškiausiai tai atspindėta „lenkų Lietuvoje“ ir lietuvių „memorandumų“, adresuotų vokiečių valdžios instancijoms, kovoje⁷¹.

Universalas” // Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918 m.: Lietuvos nepriklausomos valstybės genėzė / Sudarė E. Gimžauskas. Vilnius, 2006, p. 63.

⁶⁸ Lietuvos valstybės archyvas. F. 383, ap. 7, b. 56, l. 53.

⁶⁹ Žepkaitė R. Diplomacija imperializmo tarnyboje. Vilnius, 1980, p. 24.

⁷⁰ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 9. Vilnius, 1996, p. 114.

⁷¹ Klimas P. Iš mano atsiminimų. Vilnius, 1990, p. 93, 96.

Reaguodama į „44-ų memorandumą“ (1917 m. gegužės 25 d. Vokietijos reichskancleriui Hartlingui), kuriame buvo pagrindžiama lenkiškojo elemento, susijusio su senuoju Lietuvos elitu, dominantė Lietuvos kultūroje, ekonomikoje ir politikoje bei prašoma Lietuvą sujungti į vieną valstybę su Lenkija, lietuvių politikų grupelė su A. Smetona priešakyje replikavo specialiu memorandumu (1917 m. liepos 10 d. Vokietijos reichskancleriui grafui Hartlingui), neigdama lenkiškojo memorandumo teiginius, įrodinėdama lietuviškojo elemento pajėgumą kurti visuomeninį organizmą ir be senojo sulenkėjusio elito paramos bei lietuvių teises etnografinės Lietuvos teritorijoje ir demaskuodama agresyvias pirmųjų užmačias:

„Lietuviai neseka griebiamąją lenkų politika, priešingai, jie visai nesiekia buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių, jie negeidžia nė jos ploto visumos, kurią vokiečiai dabar turi užėmę. Lietuviai nesibrauna nei į lenkų, nei į gudų tankiai sėdimą sritį [...]. Tačiau kyla klausimas, ar lietuvių tauta yra subrendusi gyventi savarankišką, nepriklausomą valstybės gyvenimą. Į tai galima šitaip atsakyti: kad lietuviai mokėjo savo valstybę valdyti ir joje tvarkytis, liudija jų praeitis; tik slavams, visų pirma lenkams, įsikūšus į Lietuvos reikalus, prieš lietuvių norą Lietuva nustojo toliau augti ir, įmizgusi į lenkišką anarchiją, ardė savo valstybės organizmą. Atsižadėdama istorinės Lietuvos sričių, lietuvių tauta reikalauja būsimosios valstybės atkūrimui tik iš senų senovės jos gyvenamų žemių, būtent tose ribose, kurias remdamiesi etnografijos dėsniais, esame jau pažymėję. Tariamoji inteligentų bei viršutinių luomų stoka, kaip rodo laimingas Bulgarijos augimas, visai netrukdytų atkurti Lietuvą. [...] lietuviai negali kitaip sau vaizduotis ateities kaip nepriklausomybės forma... Tai yra būtinoji jų tautos laisvo plėtojimosi ir klestėjimo sąlyga, kurios dėka turėtų pasibaigti jos kančios“⁷².

Kaip yra pastebėta istoriografijoje, lietuvių to meto politikai šalia tautos apsisprendimo argumento ėmė vėl argumentuoti įrodinėti teisę į istorinio valstybingumo atstatymą, pareiškiant teises bent jau į simbolinį LDK valstybingumo paveldą. Viltasi, jog vėliau, t. y. pokarinėje Europoje, istorinės teisės argumentas padės lengviau gauti didžiųjų valstybių pripažinimą Lietuvos valstybei⁷³. Ir čia vėl pasiremta Vilniaus, kaip istorinės sostinės, argumentu.

1917 m. rugsėjo mėn. Vilniuje leidžiamame „Lietuvos aide“ pasirodė Mykolo Biržiškos straipsnis „Vilnius“, kuriame siekta įrodyti, jog Vilnius – lietuvių miestas. Pasak jo, apie tai liudija Vilniaus toponimai ir hidronimai, senųjų gyventojų pavardės ir šio miesto, kuris yra „gyvas, vaizdas Lietuvos praeities atsiminimas“ istorija. M. Biržiškai 1917 m. Vilnius tebebuvo toji senoji tikra Lietuvos sostinė, kurioje „gyveno jos valdovai, dirbo jos seimai, Vyriausiasis teismo tribunolas, kaupėsi politika, kultūra, spietėsi ekonomijos gyvenimo reikalai“⁷⁴. Priminta, jog čia – Aušros

⁷² Lietuvių atstovų memorandumas Vokietijos reichskancleriui dėl Lietuvos lenkų pareiškimo apie Lietuvos ir Lenkijos valstybinį susivienijimą // *Klimas P.* Iš mano atsiminimų. Vilnius, 1990, p. 139–147.

⁷³ *Laurinavičius Č.* Lietuvos – Sovietų Rusijos taikos sutartis. Vilnius, 1992; *Lopata R.* Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. Vilnius, 1996.

⁷⁴ *Mikalaukas B.* Vilnius prieš lenkams jį pagrobiant. Kaunas, 1930, p. 9.

vartai su Švč. Mergelės paveikslu, kuris „lietuviams atstoja Lenkijos Čenstakavos reikšmę“, o Vilniaus katedra „su Didžiojo Vytauto ir kitų didžiųjų Lietuvos kuni-
gaikščių bei šv. Kazimiero karštais – tai Lietuvos Vavelis“⁷⁵.

Post scriptum. Vis tik atsižadėdami Istorinės Lietuvos, kaip tokios, realizavimo planų, Vasario 16-osios akte tie patys lietuvių tautinio judėjimo lyderiai nurodė, jog „remdamiesi lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu, rugsėjo 18–23 d. 1917 m. skelbia atstatanti nepriklausomą, demokratiniiais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje [...]“⁷⁶. Taip jie deklaravo ryšį su LDK valstybine tradicija. Vertinti tai galima įvairiai. Pateiksiu vieną iš išaiškinimų, kuris, mano nuomone, gana logiškas ir argumentuotas. Žymus konstitucinės teisės žinovas profesorius Mykolas Römeris gana aiškiai pasisakė dėl modernios tautinės Lietuvos valstybės istorinių ryšių su LDK, dėl Istorinės Lietuvos tradicijų perimamumo. „Mano supratimu, – rašė M. Römeris, – tai mūsų nepriklausomos Lietuvos tąsa. (Ne tas pats kaip Prancūzija, Ispanija, Didžioji Britanija ar net Lenkija)“⁷⁷. Iš esmės reikia sutikti su istoriko Č. Laurinavičiaus komentaru, kad M. Römeris nepriklausomą Lietuvą laikė valstybe, nutraukusia ryšį su LDK pilietine tradicija, vadinasi, kuriančia naują tradiciją. Kartu M. Römeris manė, kad Lenkijai daugiau ar mažiau pavyko išsaugoti perimamumo ryšį ir todėl jai prijautė daugelis istorinės tradicijos auklėtinių iš Lietuvos⁷⁸. Tačiau turiu pastebėti, kad M. Römeris visiškai neatmetė modernios Lietuvos pretenzijų būti LDK tąsa. Pažymėdamas, jog lietuvių tautinis atgimimas turėjo istorinių ambicijų šią tąsą išlaikyti ir „Lietuvą ne kaip naująjį kūrinį statyti, bet kaip tik ją atstatyti, atgaivinti“, jis kaip vieną iš tokių ambicijų apraiškų nurodė „Istorinės Lietuvos sostinės Vilniaus reikalavimo jungimą su politiniu Lietuvos atstatymu“⁷⁹. Vilnių M. Römeris laikė svarbiausiu ir pagrindiniu organišku modernios Lietuvos ryšiu su Istorine Lietuva, todėl kovai dėl jo gražinimo teikė gilią politinę, ir ypač geopolitinę, prasmę. Antra vertus, M. Römeris buvo įsitikinęs, jog lietuvių formuojamas valstybinis organizmas yra gyvas pavyzdys, kaip reikia valstybiškai jungti ir organizuoti žemes, buvusias LDK erdvėje⁸⁰. Jis manė, kad tik „jauna buvusiose LDK žemėse lietuvių kuriama valstybė yra pirmas

⁷⁵ Ten pat, p. 10.

⁷⁶ Vasario 16-osios Lietuvos nepriklausomybės aktas // Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo Pasaulinio karo metais, 1915–1918 m.: Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys / Sudarė E. Gimžauskas. Vilnius, 2006, p. 285.

⁷⁷ Römeris M. Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos. D. 1. Kaunas, 1937, p. 19.

⁷⁸ Laurinavičius Č. Mykolas Römeris – Lietuvai, arba dar kartą apie Lietuvos pilietinio paveldo problemą // Kultūros barai, 1995. Nr. 2, p. 55.

⁷⁹ Römeris M. Kad Vilniaus problema yra viena svarbiausiųjų... [nebaigto straipsnio rankraštis] // LMAB RS. F. 138-2265, 1. 2–3.

⁸⁰ Römer M. Proces odrodzeniowy narodu litewskiego i jego rezultaty // Nowe słowo, 1940 02 25, Nr. 38; Römer M. Naiwni // Głos Litwy, 1920 10 15. Nr. 2.

aiškus gaivinančių liaudies masių sukurtas simbolis... Ne Rusija ir ne Vokietija ar Lenkija, bet ji ...“⁸¹. Pagal jį „faktinė lietuvių tautinio judėjimo jėga jos santykyje su kitomis veikiančiomis šią teritoriją nacionalinėmis jėgomis“ lėmė Lietuvos tautinės valstybės konkretų įgyvendinimą⁸².

IŠVADOS

Lietuvių tautinio judėjimo eigoje LDK valstybingumo tradicijos raiška ir poveikis judėjimo politinių siekių konstruoti buvo nevienodas. Skirtumai atsekami pagal tautinio judėjimo etapus, kuriuos charakterizuoja kintantis visuomeninis-politinis, kultūrinis kontekstas, kuriame vystėsi šis judėjimas; skirtingos judėjimo varomosios jėgos bei su jomis susiję kultūriniai ir politiniai siekiai; nacionalizmo, liberalizmo, socializmo bei krikščioniškosios demokratijos idėjų sklaida tautiškai-pilietišškai besiaaktyvizuojančios visuomenės masėse.

Pirmajame – kultūriniame tautinio judėjimo etape įvyko slinktytis lietuvių tautinio judėjimo aplinkoje nuo LDK valstybingumo tradicijos link modernios, pagrįstos etninėmis vertybėmis, valstybingumo formulės. Jas lėmė besikeičianti lietuviškumo samprata. Nueita nuo bajoriškosios tapatybės „gente lituanus natione polonus“ formos, su kuria buvo siejama „unijinė“ LDK valstybingumo tradicija link etninėmis vertybėmis grįstos lietuviškos tapatybės, ieškant šios sąsajų su „ikiunijine“ LDK valstybingumo tradicija (Gedimino, Kęstučio, Vytauto laikų valstybės).

Antrajame – pereinamojo iš kultūrinės į politinę stadiją etape jau tiesiogiai išskyla Lietuvos valstybės perspektyvų klausimas. Vis labiau imta akcentuoti „unijos“ neigiamos pasekmės LDK valstybingumui, o ryšys su Lenkija jau tiesiai įvardijamas kaip LDK valstybingumo žlugimo priežastis. Pirmosios politinės partijos – LSDP būsimos Lietuvos valstybingumo formulė akivaizdžiai rėmėsi buvusios LDK valstybingumo „unijinės“ versijos tradicija. Tačiau veikiant stiprėjančiom „antiunijinėms“, antilenkiškoms nuostatoms lietuvių tautinio judėjimo politinės programos ašimi buvo įvardintas siekis – Lietuvos autonomija etnografinėse ribose. Ir šis siekis tapo esminis, privilegijuotas prieš Istorinės Lietuvos valstybingumo atkūrimo projektą. Su šio etapo pabaiga toliau lietuvių tautinio judėjimo aplinkoje LDK valstybingumo tradicija naudojama, ja remiamasi instrumentiškai, t. y., kai reikėjo pagrįsti lietuvių tautos teisę į politinį savarankiškumą.

Politiniame etape dėl besikeičiančio to meto Rusijos politinio gyvenimo konteksto bei dėl „Lenkijos klausimo“ „įsitarptautinimo“ artėjant Pirmajam pasauli-

⁸¹ Römer M. Dziennik. T. 26 // Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius. F. 138-2252, l. 447.

⁸² Römeris M. Valstybė. T. 2. Kaunas, 1935, p. 234.

niam karui LDK valstybingumo tradicijos atskiri momentai instrumentiškai buvo naudojami 1905–1917 m. Buvo keliami ne tik tautinio sąjūdžio politinėje programoje, bet naudojami ir politinėje praktikoje. Pirmojo pasaulinio karo metais, keičiantis Lietuvos geopolitiniam statusui, šios tradicijos poveikis silpnėjo, nes projektuojant Lietuvos valstybingumą vis labiau buvo remiamasi tautų apsisprendimo teise, kurią ypač sureikšmino W. Wilsono „Dvylikos punktų“ deklaracija. Lietuvių tautinio judėjimo lyderiai, stengdamiesi „užbėgti už akių“ Lenkijos ir Lietuvos valstybinių ryšių atstatymo galimybei, iš esmės atsisakė bet kokių savo pretenzijų į LDK valstybingumo projekto realizavimą. Tačiau suvokiant, kad istorinė teisė pokariniu laikotarpiu gali būti paveiki Lietuvos valstybingumo pozicijų įtvirtinimui tarptautinių santykių erdvėje, buvo stengtasi išlaikyti savo teises bent jau į simbolinę LDK valstybingumo paveldą, siejant jį su Vilniaus, kaip istorinės sostinės, atgavimu.

LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTIJOS IDĖJA
IR TAUTINIAI ATGIMIMAI.
VIENO LIETUVOS LENKO
PERSPEKTYVA © *Ryšard Gaidis*

Visų tautinių atgimimų, vykusių XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje buvusios Abiejų Tautų Respublikos žemėse, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (toliau – LDK) idėja buvo įvairiai reflektuojama. Įvairios tautos ir tų tautų politinės stovyklos nevienodai šią idėją konstruodavo ir suteikdavo jai skirtingą vietą kuriamų nacionalinių ideologijų, o vėliau ir doktrinų rėmuose. Greitai paaiškėjo, kad gana siauros nacionalizmo nuostatos ir principai neleidžia LDK tradicijos vertinti ir puoselėti kaip vientiso fenomeno. Prasidėjo tradicijos dalybos. Kuriantis naujiems nacionaliniams mitams, daugialypė ir marga LDK patirtis tapo pernelyg gremėzdiška, nepriimtina kaip visuma ir netgi sunkiai suvokiama.

Sudėtinga LDK piliečio tapatybė, kuri formavosi ne tik ankstesniuose amžiuose, bet ir nelaisvės metu – XIX a., dėl savo įvairialypės struktūros ir prasmės netenkino modernaus etnolingvistinio tautinio judėjimo poreikių. XX a. pradžioje lenkų tautiniame ir politiniame judėjime, ypač istorinės Lietuvos žemėse, LDK idėja vaidino pakankamai svarbų vaidmenį. Tačiau tik vadinamųjų krajojvcų visuomeniniame politiniame judėjime atsirado asmenybės, deklaruojančios būtinybę atkurti LDK valstybingumą, atsižvelgiant į visų joje gyvenančių tautų nacionalinius interesus: tik toks valstybingumo tipas leistų išvengti tautų tarpusavio priešpriešos, gerbtų jų lygiateisiškumą ir kultūrinius poreikius. Taip krajojvciai bandė išsaugoti minėtąją LDK idėjos vientisumą ir kartu apsaugoti nuo istorinių ir kultūrinių, o vėliau ir politinių dalybų.

Lietuvių, lenkų ir baltarusių istoriografija, ypač nuo XX a. paskutiniojo dešimtmečio, tarsi iš naujo atrado krajojvcus ir jų minties originalumą. Istoriografijos akiratyje atsidūrė tokios iškilios asmenybės, kaip krajojvciai demokratai Mykolas Rómeris, Liudvikas Abramovičius, Tadas Vrublevskis bei krajojvciai konservatoriai Edvardas Voivilovičius, Romanas Skirmuntas ir kt. Didžiausio krajojvcų aktyvumo laikotarpis sutapo su esminėmis etnokultūrinėmis ir etnopolitinėmis permainomis, vykusiomis Rusijos imperijoje XX a. pirmajame ir antrajame dešimtmetyje bei lietuvių, lenkų ir baltarusių valstybingumo raida Pirmojo pasaulinio karo metu ir pirmaisiais metais po jo. Vėliau jų gretos retėja, Vilniuje gyvenantieji krajojvciai

ypatingu aktyvumu nepasižymi, išskyrus kelis išstvermingiausius, tokius kaip Liudvikas Abramovičius ar Konstancija Skirmunt. Tačiau paskutiniu akordu krajovcų veikloje laikytinas Juzefo Mackievičiaus (1902.06.01–1985.01.31) **aktyvumas ir publicistinė** bei literatūrinė kūryba Antrojo pasaulinio karo išvakarėse, jo metu ir net po karo (jau emigracijoje).

Imantis analizuoti krajovcų idėjas ir tai, kaip jie vertino LDK tradiciją, šio žymaus rašytojo, publicisto ir intelektualo kūrybai ir asmenybei vertėtų skirti žymiai daugiau dėmesio. J. Mackievičius, kaip ir dauguma krajovcų, bajorų kilmės rašytojas ir brolio (taip pat žinomos asmenybės) Stanislavo Mackievičiaus leidžiamo ir redaguojamo konservatyvaus Vilniaus tarpukario laikraščio „Słowo“ bendradarbis, pastaraisiais metais susilaukė nemenko susidomėjimo Lenkijoje. Tai žmogus, kuris yra aukštinamas ir smerkiamas, teisiamas ir išteisinamas, kritikuojamas ir netgi šlovinamas. Dėl jo veiklos ir kūrybos palikimo iki šiol vyksta smarkūs ginčai ir diskusijos. Tačiau Lietuvoje tos polemikos ir diskusijų atgarsiai vos girdimi ir pastebimi, nors būtent čia, Vilniuje, 2002 m. Mokslų akademijos bibliotekos ir savitraščio „Nasz Czas“ iniciatyva buvo suorganizuota pirmoji broliams Mackievičiams skirta paroda.

Vis dėlto netikslinga prisidėti prie Lenkijoje vykstančių diskusijų, nes, svarstant LDK tradiciją ir paveldą, būtina kelti kitokio pobūdžio klausimus, būtent – kokią vietą krajovcų judėjime užėmė J. Mackievičius, kokia buvo jo LDK idėjos perspektyva ir jos politinė ir geopolitinė reikšmė, koks buvo jo LDK istorinis vaizdinys.

Nepretenduojant į kiek platesnes ar apibendrinančias išvadas, straipsnyje bandoma atsakyti į minėtus klausimus, remiantis J. Mackievičiaus publicistiniais straipsniais, spausdintais daugiausia pokario lenkų emigracinėje spaudoje, bei recenzijomis, kuriose jis dažnai labai aiškiai išdėstydamas savo nuostatas ir pažiūras.

J. Mackievičiaus publicistinei minčiai, literatūrinei kūrybai ir veiklai jau paskirta nemažai tyrimų, nors rimtesnis susidomėjimas Lenkijoje pradėjo ryškėti tik XX a. devintajame dešimtmetyje. Trumpoje tyrinėjimų apžvalgoje tenka apsiriboti tik tais darbais, kuriuose vienaip ar kitaip pristatoma ir analizuojama J. Mackievičiaus LDK idėja. Bene rimčiausias J. Mackievičiaus biografas yra istorikas, literatūros istorikas ir teoretikas Włodzimierz Boleckis, kuris 1991 m. išleido pirmąją rašytojo biografiją. 2007 m. pasirodė antrasis, pataisytas ir gerokai papildytas leidimas, kurį pats autorius ne be pagrindo pavadino nauja knyga¹. W. Boleckis stengėsi pristatyti J. Mackievičiaus gyvenimą kuo daugiau ir plačiau, sąmoningai atsisakydamas gilesnių išvadų ir mokslinių apmąstymų. Savo tikslu pasirinkęs

¹ Bolecki W. Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewicz (Zarys monograficzny). Kraków, 2007.

iškilaus rašytojo ir jo kūrybos visapusę apžvalgą, jis pateikė daugybę įdomių, nemažos apimties ir mažai žinomų J. Mackievičiaus tekstų ištraukų. Knygoje esama net keletas skyrių, kuriuose kalbama apie rašytojo požiūrį į LDK tradiciją ir krajavocų judėjimą. Stengdamasis būti objektyvus, tyrinėtojas neslepia savo pozityvaus nusistatymo ir susižavėjimo vienu didžiausių XX a. lenkų rašytoju. Šio krajavoco pažiūros ir LDK, kaip idealaus valstybinio darinio vaizdavimas, padarė jį, anot W. Boleckio, „[...] vienu iš nedaugelio Rytų Europos rašytojų, kurio kūryba leidžia suvokti istorinę šio regiono specifiką“². Be to, W. Boleckis linkęs pritarti J. Mackievičiaus teiginiui, esą visos Europos ateitis XX a. priklausė nuo buvusios Abiejų Tautų Respublikos, t.y. Lenkijos ir LDK tautų, ypač lenkų ir lietuvių, tarpusavio santykių sureguliuojimo bei LDK paveldo dalybų, kurias pradėjo nacionaliniai judėjimai ir kuriomis savanaudiškai pasinaudojo Vokietija ir Sovietų Sąjunga³. W. Boleckio knygos (pirmojo ir antrojo leidimų) pasirodymas sukėlė ir nemažai diskusijų, nes tie, kurie tuo metu domėjosi ir dabar domisi J. Mackievičiumi, įvairiai reaguoja į knygoje išsakomus tvirtinimus ir interpretacijas.

Krajavocų idėjas J. Mackievičiaus publicistikoje bando svarstyti Dariuszas Magieras⁴. Jo manymu, politinės diskusijos ir teorijos, nagrinėjusios „kresų“ veiksnį tarpukario Lenkijoje, turėjo labai ryškų geopolitinį pagrindą. J. Mackievičiui šis dalykas irgi buvo akivaizdus, nors pačių „kresų“ samprata, kaip bet kurios geopolitinės konstrukcijos dalis, jam nepatiko. Pažymėtinas lenkų istoriografijos ir literatūros sinkretiškumas, kai, viena vertus, pripažįstamas krajavocų priešiškus „kresų“ sampratai ir sąvokai racionalumas, kita vertus, netgi kalbant apie pačius krajavocus, žodis „kresai“ ir toliau mokslinėje apyvartoje vartojamas ne tik kaip istorinis fenomenas, bet ir kaip šiuolaikinė idėja, leidžianti gana neapdairiai ir subjektyviai naudotis J. Mackievičiaus mintimis⁵. Tai nereiškia, kad pats rašytojas niekada nevartojo šios sąvokos. Tačiau darė tai veikiau mechaniškai, nes būtent ši sąvoka buvo įprasta lenkų literatūroje ir publicistikoje. Įdomiausia tai, kad LDK atrodė žymiai archajiškesnė negu „kresai“. „Kresai“ buvo realūs, o LDK – tolima praeitis.

LDK idėjos tikrumas atsiskleidžia ne tik J. Mackievičiaus publicistikoje, bet ir jo literatūrinėje kūryboje bei žurnalistiniuose reportažuose. Tai bando atskleisti jau-

² Ten pat, s. 18.

³ Ten pat, s. 683.

⁴ *Magier D.* Idea „krajowa“ Józefa Mackiewicza // *Szczerbiec*, 2003. Nr. 5–8. Prieiga per internetą: <http://www.tylkoprawda.akcja.pl/ojm042.htm>.

⁵ Plačiau apie „kresų“ sąvoką ir sampratą: *Beauvois D.* Trójką ukraiński 1793–1914. Szlachta, carat i lud na Podolu, Wołyniu i Kijowszczyźnie // *Purchla J.* (red.) *Dziedzictwo kresów nasze wspólne dziedzictwo?* Kraków, 2006, s. 43–58.

nas lenkų istorikas Sebastianas Chosiński⁶. Jo publikacijose J. Mackievičius – tai pirmiausia dienraščio „Słowo“ korespondentas, kurio reportažai nebuvo istoriniai tyrimai, jie veikiau vaizdavo XX a. trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečių Vilnijos kasdienybės panoramą, stengiantis kuo daugiau ir realistiškiau perteikti šios panoramos pavienes ypatybes ar elementus. Tuo J. Mackievičius turbūt labiausiai skyrėsi nuo tų laikų bajorų, kurie atsiminimuose vaizdavo savo vaikystės ir jaunystės gimtąjį kraštą per luomiškumo prizmę, t. y. pirmiausia jie matė savo šeimos bajoriškąjį ar aristokratiškąjį pasaulį, o viskas, kas su tuo susiję (gimstantis liaudies tautinis judėjimas, valstietija, miesteliuose gyvenantys žydai ir t. t.), buvo šio paveikslo neatskiriamas fonas, bet vis dėlto tik fonas arba kontekstas.

J. Mackievičiaus reportažuose dėmesio centre dažnai figūruoja paprastas provincijos žmogelis su savo mentalitetu, papročiais ir rūpesčiais, susiduriantis ne tik su gamtos stichija bet ir su valdžios abejingumu ar net agresyvumu. J. Mackievičiaus negalima įtarti palaikant socialistines idėjas – jis buvo LDK bajorijos gynėjas ir konservatyvių pažiūrų žmogus, vertinantis liberalizmą. Remiantis S. Chosiński tyrimais paaiškėja, kad, J. Mackievičiaus manymu, būtent bajorija turėjo puoselėti ir propaguoti krajo ideologiją. „Demokratinėms masėms“ šios idėjos subtilybės nebūtų suprantamos ir tuo laiku patrauklios. Tačiau bajorus ir liaudį vienijo dar iš LDK laikų kylanti bendros gimtosios žemės meilė. Šiam reiškiniiui aptarti Tadeusz Sucharski skyrė straipsnį, pavadintą „Juzefo Mackievičiaus „Peizažo patriotizmas“ Raistų maište“. Į šį „peizažo patriotizmą“ atkreipė dėmesį ir Jonas Malinauskas, plačiai aptaręs J. Mackievičiaus gyvenimą ir veiklą⁷. Galima tvirtinti, kad pasiūlyta „peizažo patriotizmo“ sąvoka buvo apibrėžta literatūrinėje kūryboje, kita vertus, galima ją vertinti kaip originalų rašytojo įnašą į krajo ideologiją. Be to, manytina, jog J. Mackievičius tiesiog pabandė apibendrinti esamą padėti buvusiose LDK istorinėse žemėse, kur šalia tautinio ir doktrinos patriotizmo, natūralusis ir priimtinesnis atrodė „peizažo patriotizmas“, kuris jungė ne tik žmones, bet apėmė visumą: žmones ir krašto vaizdą bei bandė tą doktriną įgyvendinti. Žmonės, kurie šitame krašte nuo seno gyveno, kalbėjo skirtingomis kalbomis, buvo skirtingų kultūrų ir netgi nevieno-

⁶ *Chosiński S.* Instytucjonalny obrońca pokrzywdzonych, czyli Józefa Mackiewicza przygody z reportażem // http://esensja.pl/magazyn/2007/08/iso/07_081.html; *Chosiński S.* Józef Mackiewicz jako dziennikarz wileńskiego „Słowa” (1924–1939). Prieiga per internetą: *Nasz Czas* 22/2005 (671) // <http://www.nasz-czas.lt/>; *Chosiński S.* Trzy okupacje Józefa Mackiewicza (1939–1944): „Okupacja” litewska (X 1939–VI 1940). Prieiga per internetą: *Nasz Czas* 26/2005 (675) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

⁷ *Sucharski T.* Patriotyzm pejzażu Józefa Mackiewicza w Buncie Rojstów // *Ślupskie Prace Filologiczne*, 2004, s. 155–172. Prieiga per internetą: <http://tylkoprawda.akcja.pl/ojm068.html>; *Malinauskas J.* Juozapas Mackievičius (Józef Mackiewicz) – vilnietis, nemėgęs XX amžiaus // *Naujasis Židinys – Aidai*, 2007. Nr. 8–9, p. 368–377.

dų politinių pažiūrų, bet vis dėlto taikiai sugyveno ir sudarė LDK bendruomenę, puoselėjančią bendrąjį valstybingumą.

Apie J. Mackievičiaus daugiatautės LDK idėjos svarbiausius bruožus XX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje savo tyrimuose rašė Zbigniewas S. Siemaszko ir Maria Zadencka⁸. Pastarosios tyrinėtojos pastebėjimas, kad J. Mackievičius buvo didžiausias „mito destruktorius lenkų literatūroje“ vertas ypatingo dėmesio. Pradėjęs nuo literatūros demitologizavimo jis pasuko (bent jau pats taip įsivaizdavo) istorijos ir politikos demitologizavimo kryptimi.

Apibendrinant J. Mackievičiaus minčiai skirtą istoriografiją, krinta į akis, kad tyrinėtojai dažniausiai analizuoja ir cituoja tuos pačius veikalus. Nenuostabu, kad ir jų išvados yra beveik vienodos, o didžiausi skirtumai susiję su pačių autorių vertinamąja nuostata, kuri yra pozityvi ar kritiška J. Mackievičiaus, krajovcų ideologijos ar LDK tradicijos aktualizavimo atžvilgiu. Be to, tyrinėtojai dažnai apsiriboja tik paties J. Mackievičiaus išsakytų idėjų aptarimu ar išdėstymu, bet nelygina jų su kitų jo bendraminčių krajovcų pažiūromis ir koncepcijomis. Išimtis – Krzysztofo Tarkos straipsnis, skirtas paskutiniajai krajovcų politinio aktyvumo fazei 1939 m. pabaigoje – 1940 m. pradžioje⁹. Pagrindinis vaidmuo tenka būtent J. Mackievičiui, kuris gavo Lietuvos vyriausybės leidimą leisti laikraštį Vilniuje, tačiau jis toli gražu nebuvo vienintelis redakcijos narys. Tuo metu krajovcų idėjas šiame laikraštyje propagavo tokios žymios asmenybės kaip Zigmantas Jundzilas, Liudvikas Chominskis, Boleslovas Skirmuntas, Mackievičiaus žmona Barbara Toporska bei daugelis kitų. Taigi paskutinės krajovcų akcijos metu J. Mackievičius nebuvo vienišas, nors dėl savo pažiūrų ne vieną kartą gyvenime jam teko patirti atstumtojo dalią. Pabrėžtina ir tai, kad K. Tarkos tyrimas leidžia kelti klausimą dėl J. Mackievičiaus idėjų šaltinių ir originalumo.

J. Mackievičius, kaip ir daugelis krajovcų, laikė save LDK piliečiu. Ypatingo jo susidomėjimo savo ir savo šeimos istorine tėvyne šaltinių reikėtų ieškoti pirmiausia jo tiesioginiame santykiyje su Lietuvos gamta ir žmonėmis. Tai atsiskleidė jo kūryboje ir provincijos reportažuose, spausdintuose laikraštyje „Słowo“ iš XX a. ketvirtojo dešimtmečio specialių žurnalistinių kelionių, lankantis to meto Lenkijai priklausančioje Rytų Lietuvoje. Dar vienu jo idėjų šaltiniu laikytina pačių krajovcų įtaka. J. Mackievičius žavėjosi Liudviko Abramovičiaus, kuris tuo metu leido Vilniuje laikraštį „Przegląd Wileński“, publicistine veikla. Anot J. Mackievičiaus,

⁸ *Siemaszko Z. S. Józef Mackiewicz na tle Rzeczypospolitej wielu narodów // Więż. Nr. 2(388), luty 1991. Prieiga per internetą: <http://tylkoprawda.akcja.pl/ojm068.html>; *Zadencka M. W poszukiwaniu utraconej ojczyzny. Obraz Litwy i Białorusi w twórczości wybranych polskich pisarzy emigracyjnych. Uppsala, 1995.**

⁹ *Tarka K. Epigoni Wielkiego Księstwa Litewskiego – krajowcy wileńscy 1939–1940 // Zeszyty Historyczne, z. 130. Paryż, 1993, s. 101–120.*

L. Abramovičius buvo vienintelis, kuris „pareiškė pretenzijas į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės palikimą“¹⁰. Kai 1939 m. L. Abramovičius mirė, rugsėjo 1 d. prasidėjus Antrajam pasauliniam karui bei Sovietų Sąjungai užpuolus Lenkiją, J. Mackievičius, sužinojęs apie Vilniaus perdavimą Lietuvai, nutarė veikti ir pabandyti realizuoti savo įkvėpėjo idėją. Tiesa, pats tuo metu suvokė, kad imasi ypač sudėtingo ir, kaip greitai paaiškėjo, nerealaus projekto. Nepaisant to, dėl bandymų bendrų pavojų akivaizdoje sutaikyti lenkų ir lietuvių tautas, nebuvo lietuvių suprasimas ir palaikytas, o iš lenkų pusės tesulaukė kaltinimų tautinių ir valstybinių interesų išdavyste.

Grįžtant prie J. Mackievičiaus LDK idėjos šaltinių, verta atkreipti dėmesį ir į jo susidomėjimą istorija apskritai, o ypač LDK ir Abiejų Tautų Respublikos praeitimi. Reikia iš karto pabrėžti, kad jis nebuvo istorikas tyrinėtojas. Nepaisant to, manė, kad literatūra turi orientuotis į tikrovę ir faktus, „nes tik tiesa yra įdomi“. Todėl ir kitų, iš Lietuvos kilusių, lenkų literatų knygas, ypač autobiografinio pobūdžio veikalus, vertino remdamasis ne tik stiliumi ir estetika, bet ir tiesos kriterijais.

Straipsnyje „Jei aš būčiau chanas...“, išspausdintame 1958 m. Paryžiaus „Kultūroje“, J. Mackievičius bandė išdėstyti savo istoriosofinę koncepciją, kurios laikėsi ne tik kalbėdamas apie LDK, bet ir vertindamas tikrovę¹¹. Manytina šios koncepcijos ištakas kylant iš XIX a. istorizmo. J. Mackievičius apskritai žavėjosi XIX amžiumi, nes buvo įsitikinęs, kad tai individualizmo ir liberalizmo metas, sužlugdytas iš pradžių nacionalizmo, o vėliau – komunizmo. Šio amžiaus neabejotina vertybė buvo aukšta intelektualinė kultūra, leidusi labai skirtingų pažiūrų žmonėms ne tik nekonfliktuoti, bet rezultatyviai diskutuoti, nenusižengiant savo vertybėms. Tos epochos ryškiausiu atstovu J. Mackievičius laikė Vladislavą Gizbert-Studnickį, kuris dėl savo gyvenimo būdo ir pažiūrų niekaip negalėjo būti „įkomponuotas“ į XX a. įprastas kolektyvines klišes¹². J. Mackievičius vertino jo minties laisvę ir pagarbą kito nuomonei. Tuo turėjo remtis ir istorikai. Tačiau įsigalėjus tautiniam naratyvui, parašyti objektyvią istoriją tapo beveik neįmanoma. J. Mackievičiaus manymu, kol kas „niekam nepavyko parašyti objektyvios „savo“ tautos istorijos“. Visada egzistavo subjektyvumas, varginantis skaitytoją savo vienašališkumu. J. Mackievičius nesuprato ideologinio istoriografijos modelio, remiantis kuriuo, kalbant apie tris skirtingas tautas, per amžius gyvenusias kaimynystėje, viena iš jų – „sava“ – visuomet buvo laikoma teisi, o jos valstybinius ir tautinius interesus

¹⁰ Mackiewicz J. O pewnej ostatniej próbie i o zastrzelonym Bujnickim // Kultura, 1954. Nr. 11(85). Prieiga per internetą: Nasz Czas 29/2003 (618). Część 2; Nasz Czas 30/2003 (619) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

¹¹ Mackiewicz J. „Gdybym był chanem...“ // Kultura, 1958. Nr. 6/128. Prieiga per internetą: <http://www.nasz-czas.lt/620/czas2.html>.

¹² Мацкевич Ю. От Вилии до Изара. Статьи и очерки (1945–1985). London, 1992, с. 244–245.

visuomet pažeisdavo nuolat agresyvūs kaimynai. Be abejo, jis pirmiausia kalbėjo apie lenkų istoriografiją, netgi leido sau pareikšti tokią „erezinę“ mintį, esą Vokietijos ir Rusijos interesai irgi turėjo savo objektyvųjį pradą ir negalima viena-reikšmiškai visada jų smerkti. Esą: „Žulkievskis Maskvoje – didvyris, o Suvorovas Varšuvoje – nusikaltėlis“¹³.

Kiekviena tauta susideda iš skirtingų žmonių, tad jokia tauta iš prigimties neturi pranašumo arba nekaltumo prezumpcijos. Todėl žvelgti į istoriją per bet kokios nacionalistinės istoriografijos prizmę yra mažų mažiausiai neteisinga. J. Mackievičių sudomino vokiečių istoriko Gottholdo Rhodes'o veikalas „Die Ostgrenze Polens“. Sudomino ne tik dėl to, kad apie rytines Lenkijos sienas rašė „trečias“ asmuo ir tai leido tyrinėtojiui tarsi iš šalies vertinti savo tyrimo objektą. Bet nemažiau svarbu buvo knygos forma ir turinys. „Tai, kas mane joje sudomino, tai pirmiausia faktų gausa, kurie, kaip ir realybėje, leidžia daryti savo išvadas ir pažadina kurti koncepcijas, nepriklausomai nuo pagrindinės knygos koncepcijos, reprezentuojamos autoriaus“¹⁴.

Galima spėti, kad J. Mackievičius, vertindamas šią knygą, tiesiog pasinaudojo savo literatūrine ir reportažine patirtimi. Pats būdamas gamtininkas ir jausmingas įvykių stebėtojas, istorijoje jis taip pat ieškojo realių išpūdžių, gyvų faktų. Turbūt neverta čia ieškoti kokių nors gilesnių teorinių metodologinių apmąstymų. Vargu ar J. Mackievičius mąstė apie tai, kad istoriniai faktai irgi yra tam tikri konstruktai ir nėra gnoseologiškai neutralūs bei nešališki. Jo manymu, svarbiausia faktų užduotis – perteikti istorijos ir dabarties realybę. Istorijoje svarbūs ne tik tie faktai, kuriuos galėtume suvesti į vieną grandinę ar procesą, bet ir pavieniai, išskirtiniai įvykiai. Jų dėka praeitis atgyja ir tampa aktuali. Kaip tokio įdomaus, tik Rytų Europai būdingo fakto pavyzdį J. Mackievičius pateikia pastebėjimą, kad, vykstant katalikų šventei Molodečno ir Vileikos apylinkėse, į ją sugužėdavo ir katalikai, ir stačiatikiai. Panašiai būdavo ir per stačiatikių šventes. Tačiau, norėdamas apie tai pranešti spaudoje kaip apie bendruomenių taikaus sugyvenimo pavyzdį, susilaukė neigiamos reakcijos: esą katalikų arkivyskupo kurija tokį pavyzdį vertintų kritiškai.

Panašaus pobūdžio faktus J. Mackievičius matė LDK praeityje, ir tai jam atrodė dėmesio vertas dalykas. Teko netgi, ginant savo nuomonę, polemizuoti su žymiuoju lenkų istoriku Oskaru Haleckiu. J. Mackievičiaus argumentacijoje kvestionuojamas istoriografijoje įsitvirtinęs požiūris, esą nuo pat viduramžių Europa civilizacijos ir ideologijos atžvilgiu buvo padalyta į Vakarus ir Rytus. Šito padaliji-

¹³ *Mackiewicz J.* „Gdybym był chanem...“ // *Kultura*, 1958. Nr. 6/128. Prieiga per internetą: <http://www.nasz-czas.lt/620/czas2.html>.

¹⁴ Ten pat.

mo dėka „antemurale christianitatis“ reiškė ne krikščioniškojo, bet Vakarų pasaulio ribą. Tuo tarpu istoriniai faktai rodė, kad ideologinis atsiskyrimas iš pradžių nebuvo toks akivaizdus. Egzistavo vidinis Bažnyčios konfliktas, kuris galiausiai ir padalijo Europą į dvi dalis. Bet kultūriškai ir politiškai tas skirtumas išryškėjo tik po to, kai Bažnyčios pradėjo įtakoti valstybių ir tautų tarpusavio santykius. Kaip pirmąjį pavyzdį J. Mackievičius pateikia Piastų dinastijos valdomą Lenkijos valstybę. XI ir XII a. tų ideologinių ribų, atskiriančių Lenkiją nuo Vokietijos ir Kijevo Rusios, nebuvo. Kijevas kultūrine prasme netgi lenkė Krokuvą. Civilizacijos pažanga Lenkiją pasiekdavo ir iš Rytų, ir iš Vakarų. Ir tas civilizacinis perėjimas buvo natūralus ir beveik nepastebimas. Tai patvirtina valdovų dvaruose įsigalėjusi „kultūrinė-dvasinė“ aplinka, kurioje susipynė įvairių vokiškų, lenkiškų, rusėniškų žemių dinastiniai-šeimyniniai ryšiai, kurie nors ir nebuvo idealūs, bet buvo ideologiškai neprieštaringi. Anot J. Mackievičiaus, būtent Romos kurija įvedė ideologinį momentą, kai pradėjo kovą su Rytų „schizma“. „Ši šeimyninė-politinė, Vakarų – Rytų, katalikų-stačiatikių bendrija akivaizdžiai prieštaravo Romos intencijoms. Jau popiežius Grigalius IX laiške Dominikonų provincijolui 1233 m. uždraudžia santuokas su stačiatikiais, o laiške lenkų vyskupams 1253 m. supriešina Rytų „tenebris infidelitatis“ ir Vakarų „lumen catholice fidei“¹⁵. Stačiatikių bažnyčia neliko skolinga – XII a. ragina stačiatikius atversti į „teisingą tikėjimą“ visus katalikus.

Antrasis alternatyvus pavyzdys – tai LDK vaidmuo šiame regione Algirdo ir Vytauto bei Jogailos laikais. Ir čia labiausiai išsiskyrė J. Mackievičiaus ir O. Haleckio vertinimai. Problema kilo dėl LDK katalikiškojo krikšto. O. Haleckio manymu, priėmusi krikštą iš Romos, Lietuva pasirinko Vakarų ir kartu apsaugojo nuo Maskvos hegemonijos. J. Mackievičiaus teigimu, tai vertinimas, kuris formuluojamas atsižvelgiant į vėlesnių amžių istoriją, bet neatspindintis to meto realijų. Įdomu, kokios buvo tos realijos J. Mackievičiaus argumentacijoje.

Visų pirma, XIV ir XV a. LDK tikrai negrėsė Maskvos hegemonija. Atvirkščiai, tai Vytautas, tęsdamas Algirdo Rytų politiką, ėmėsi vienyti, o tiksliau – užvaldyti, rusų žemes, kartu vaduodamas jas iš totorių jungo. Vadinas, Maskvai grėsė LDK hegemonija. Tačiau Vytautui nepasisėkė, jo planams kelią užkirto du mūšiai: 1380 m. Kulikovo ir 1399 m. Vorsklos. Pagaliau J. Mackievičius daro galutinę išvadą:

„Jeigu pakeistumėme dviejų mūšių baigtį, jeigu iš pradžių Dymitras pralaimėtų Kulikovo mūšyje, o Vytautas laimėtų ties Vorskla, Rytų Europos likimas susiklostytų kitaip. Bet tai, kaip jis klostėsi iš tikrųjų, tik sustiprino Krèvoje pradėtą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lotynizaciją, o galiausiai ir polonizaciją. „Rusų žemių telkimas“ aplink Vilnių neteko moralinio-idėjinio pagrindo. Algirdo sapnai apie galybę buvo amžiams palaidoti. Pirmaujanti vieta rusų pasaulyje atiteko Maskvai“¹⁶.

15 Ten pat.

16 Ten pat.

Darydamas tokią išvadą, J. Mackievičius perspėja nenorįs kelti klausimo, kam tai buvo naudinga, kieno interesus atitiko. Nes tie, kas kelia tokius klausimus, vadovaujasi dabartimi ir tautiniais interesais. Ir tų interesų atspindžių retrospektyviai ieško, pavyzdžiui, Vytauto laikais. Todėl nacionalistinė lietuvių istoriografija laiko Vytautą „istorinių tautinių-lietuviškų interesų gynėju“, o baltarusių istoriografija iš LDK daro modernų nacionalizmą atitinkančią tautinę valstybę.

J. Mackievičius apskritai labai neigiamai vertino bet kokių tautinių interesų ir modernių formuluočių taikymą istorijos pažinimui, nes tokios nuostatos užkerta kelią polemikai ir diskusijoms, laisvai minčiai ir laisviems apmąstymams. Šitoje plotmėje jis išvėlgė tam tikrą giminystę tarp trijų, tarsi visiškai nesuderinamų, reiškinių: klerikalizmo, nacionalizmo ir komunizmo. „Kas gali sieti klerikalizmą, nacionalizmą, komunizmą, tokias tariamai prieštaringas sąvokas [...]. Mano manymu, jas sieja vienas dalykas: bažnyčios, tautos ar partijos programos /intereso/ išaukštinimas virš bendražmogiškos kultūros programos“¹⁷. Tokia nuostata leidžia ne tik užmerkti vieną akį, matant tam tikrus nepatogius istorinius reiškinius ir faktus, bet ir apskritai jų nematyti. Kita vertus, tokioje istoriografijoje neapsieinama be tautinės kovos temų, be klasių kovos temų, o pavieniai tautų ar klasių taikaus sugyvenimo pavyzdžiai neturi jokios istorinės reikšmės ir todėl nėra reikalo jiems skirti ypatingą dėmesį. J. Mackievičiaus teigimu, lenkų istoriografijai buvo būdinga rodyti „nuolatinę lenkų ir vokiečių priešpriešą“ ir visiškai neįprasta kalbėti apie darnų šių tautų sambūvį kai kuriuose Lenkijos regionuose. Manytina, jog ši specifinė taisyklė galioja visuose tautiniuose istorijos naratyvuose.

J. Mackievičiaus priekaištai yra suprantami ir pagrįsti, nors jis savo istorinių išvadų nelaikė neabejotinomis ir vienintelėmis teisingomis. Lygindamas save su O. Haleckiu, jis pripažino, kad yra diletantas. Tačiau negalėjo suprasti, kodėl profesionalūs istorikai ir toliau pasirenka tokias metodologines nuostatas, kurios iš karto atmeta diskusijos ar polemikos galimybę. Toks buvo ir LDK idėjos likimas. Prasmingos diskusijos dėl LDK palikimo iš karto baigdavosi, vos tik atskirų joje gyvenusių tautų istorikai ir politikai pareikšdavo pretenzijas į to palikimo nuosavą „gabalą“, o ne į LDK visumą. Pretenzijos į visumą iš karto iškreiptų jų tautinės doktrinos vientisumą ir „grynumą“. J. Mackievičiui, kaip krajovcui ir LDK piliečiui, buvo sunku susitaikyti su šia padėtimi.

J. Mackievičius pripažino, kad krajovcų LDK idėjoje buvo nemažai „sentimentalumo, politinio romantizmo, sąlygoto paprasčiausio prisirišimo prie specifinių kraštovaizdžio bruožų“¹⁸. Ir tai nesiderino su istoriniais faktais grindžiama LDK

¹⁷ Ten pat.

¹⁸ *Mackiewicz J.* Prawda w oczy nie kole. Dzieła. T. 17. Londyn, 2002. Prieiga per internetą: Nasz Czas 25/2002 (564) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

idėja. Pats J. Mackievičius, pripažindamas, kad ir jis yra politikas idealistas, ieškojo istorinių ir empirinių argumentų, pateisinančių siekį XX a. atkurti LDK kaip nepriklausomą vientisą valstybę.

Rašytojas pripažino krajojvcų ideologijos abstraktumą ir tai, kad jo koncepcija tikriausiai skiriasi nuo kitų šios idėjos šalininkų koncepcijų. Klausimai, kurie labiausiai domino ne vieną krajojvcą, kaip, sprendžiant XX a. Rytų Europos tarptautinius santykius, įmanoma atkurti LDK. Kokią restitucijos formą ši valstybė turėtų? Kaip būtų sureguliuoti joje gyvensiančių tautų tarpusavio santykiai? J. Mackievičius šių klausimų nuodugnai ir sistemingai neanalizavo (bent kol kas neturime tokių žinių). Liko tik fragmentiški jo apmąstymai ir pasiūlymai, kuriuos galime analizuoti. Įdomiausia yra tai, kad pagrindinės mintys buvo suformuluotos vykstant Antrajam pasauliniam karui. Todėl abejotinai atrodo Z. Siemaszko teiginys, esą 1940 m. pavasarį, J. Mackievičius, įsitikinęs LDK atkūrimo nerealumu, visiškai „[...] atsisakė savo programos ir liovėsi buvęs krajojvcu“. Be to, vietoj LDK valstybės intereso pradeda atstovauti Lenkijos valstybės interesui¹⁹. Manytina, jog šį klausimą reikėtų dar aiškintis, nors negalima nesutikti su akivaizdžia tiesa, kad emigracijoje J. Mackievičius turėjo, švelniai tariant, mažiau galimybių tęsti prieškarinio veiklą.

Grįžkime prie jo LDK atkūrimo koncepcijos. LDK turėjo atgimti besiremama nepriklausomomis Lenkija ir Ukraina. Trims pagrindinėms istorinės Lietuvos tautoms – lietuviams, baltarusiams ir lenkams – bendra valstybė būtų pats naudingiausias variantas, nes tik taip būtų išsaugota šių tautybių nepriklausomybė ir savarankiškumas. Ši valstybė neabejotinai privalėtų kurtis kaip trikalbis ir trinaris (baltarusiai, lietuviai, lenkai) darinys. Tokios struktūros nauda pirmiausia pasireikštų valstybės politiniame potencialu, tradicinėje ekonominėje struktūroje ir patenkintų kiekvienos tautos interesus. J. Mackievičius rašė:

„Lietuviai gautų priėjimą prie sostinės Vilniaus ir visos istorinės Lietuvos, būdami lygiaverčiu valstybės elementu, nieko neprarastų iš savo tautinio-kultūrinio įdirbio ir išsaugotų priėjimą prie jūros. Baltarusiai taptų persvaros elementu, todėl neturėtų bijoti nutautinimo, ypač grėsmingo iš Rusijos pusės, gautų priėjimą prie jūros ir normalios raidos sąlygas. Vilniaus lenkai, išsaugodami gimtąją kalbą ir kultūrą, taip pat savo tradicinį atskirumą nuo Karūnos, gautų pagaliau balso teisę savo kompaktiškoje (ščištej) tėvynėje (Heimatland) nieko neprarasdami, atvirksčiai – taptų svaresni, kaip sutelktas elementas valstybės centre ir sostinėje. Be to, jie būtų ne nesantaikos šerdimi, o tiltu, jungiančiu Vilnių ir Varšuvą“²⁰.

J. Mackievičius toliau neplėtojo šitos pakankamai abstrakčios schemos, laikydamas ją savo idealizuota svajone. Tačiau nesuklystume jeigu ieškotume šiol ku-

¹⁹ Siemaszko Z. A. Wileński Goniec Codzienny // Zeszyty Historyczne, z. 106. Paryž, 1993, s. 12.

²⁰ Mackiewicz J. Prawda w oczu nie kole. Dzieła. T. 17. Londyn, 2002. Prieiga per internetą: Nasz Czas 25/2002 (564) // <http://www.nasz-czas.lt/>

kliaus konstrukcijos šaltinių jo pirmtakų krajojvcų federalistinėse koncepcijose. Skirtumas tik tas, kad tokie krajojvciai kaip M. Rómeris, L. Abramovičius, T. Vrublevskis ir kt., savo projektus kūrė Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse arba jam jau vykstant. Tuo metu, kai kūrėsi nacionaliniai valstybingumai, minėtų veikėjų padėtis buvo patogi dėl jų dalyvavimo to valstybingumo kūrimosi struktūrose. Remiantis R. Miknio tyrimais, krajojvcų ideologijos pagrindu buvo „istorinės Lietuvos politinis integralumas“²¹. Bet būta ir kitų svarių veiksnių, kurie leido krajojvcams kalbėti, kad bendros valstybės arba valstybinio darinio atstatymas ant LDK pamatų būtų naudingas visoms etninėms grupėms. Vidinė šitos projektuojamos valstybės sandara tapo karštų diskusijų objektu pačių krajojvcų tarpe. Todėl nestebina J. Mackievičiaus nenoras gilintis į detales. Kita vertus, tai liudijo ir apie jo paviršutinišką susidomėjimą šia gana pragmatiška ir svarbia aptariamos ideologijos puse, kurią jis laikė antraeilium dalyku.

J. Mackievičius pirmiausia rūpinosi istoriniu tęstinumu, o ne ateities vizijų forma. Todėl jam buvo artimesnė monarchinė santvarka, kurios ištakų galėtume ieškoti (kad ir kaip konservatyviai tai skambėtų) jo susižavėjime XIX a. Rusijos imperija. Česlovas Milošas, labai vertinęs J. Mackievičių, yra pastebėjęs, kad šis, jei galėtų, atgaivintų ikirevoliucinę Rusiją, nes teisės ir tolerancijos lygiu ji žymiai lenkė tas valstybes, kurios atsirado po Pirmojo pasaulinio karo²². Atsižvelgiant į tai, teisinga atrodo M. Zadenckos išvada:

„Jeigu su krajojvciais demokratais J. Mackievičius suartėjo pasirinkdamas jų „strategiją“, tai jo pažiūros, išreikštos pokario publicistikoje ir apsakymuose, dvasiškai siejo jį su krajojvciais konservatoriais“²³.

Prisimenant krajojvcams simpatizuojančių Šiaurės Vakarų krašto žemvaldžių lojalumą Romanovų dinastijai ir sykiu jų puoselėjamas LDK tradicijas per savo šeimų istorijas, J. Mackievičiaus pozicija tampa suprantamesnė. Jo argumentuose svarbi LDK idėjos išraiška – valstybinis patriotizmas, nes tik jis pajėgus vienyti skirtingų tautų, konfesijų ir socialinių grupių piliečius. 1940 m. pradžioje „Lenkų lietuvių diskusiniame klube“ Vilniuje jis išdėstė savo požiūrį: „Man asmeniškai taip vadinama „krašto“ idėja yra visų krašte gyvenančių tautų valstybinio politi-

²¹ *Miknys R.* Stosunki polsko-litewskie w wizji politycznej krajowców // *Zeszyty Historyczne*, z. 104. Paryž, 1993, s. 124. Apie krajojvcus taip pat žr.: *Miknys R.* Mykolo Rómerio Lietuvos valstybingumo koncepcija ir pastangos ją įgyvendinti 1911–1919 metais // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 13. Vilnius, 1996, p. 88–113; *Sawicki J.* Mykolas Rómeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautinės problemos // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 15. Vilnius, 1999.

²² *Miłosz Cz.* Koniec Wielkiego Xięstwa. O Józefie Mackiewiczu // *Kultura*, 1989. Nr. 5 (500). Prieiga per internetą: *Nasz Czas* 2/2005 (652) // <http://www.nasz-czas.lt/>; *Bolecki W.* Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewiczu (Zarys monograficzny). Kraków, 2007, s. 79, 180.

²³ *Zadencka M.* W poszukiwaniu utraconej ojczyzny. Obraz Litwy i Białorusi w twórczości wybranych polskich pisarzy emigracyjnych. Uppsala, 1995, s. 160.

nio patriotizmo samprata. Sugyvenimas bendroje valstybėje gali remtis didesniu ar mažesniu tautinių mažumų lojalumu, daugmaž lojaliu įsipareigojimu vykdymu šių tautybių atžvilgiu arba bendru ir lygiateisiu valstybės kūrimu. Tuomet scenoje pasirodo jau ne lojalumas, o patriotizmas, peraugantis tautinio patriotizmo rėmus, tampantis valstybiniu patriotizmu²⁴. Kadaise šį patriotizmą puoselėjo LDK bajorija. Tačiau tarpukaryje ji prarado savo įtaką, o naujas politinis elitas šios tradicijos nenorėjo perimti. Todėl po LDK liko tik „peizažo“ patriotizmas.

Svarstant LDK restitucijos problemą, šalia vidinės struktūros elementų, mažiau svarbus buvo geopolitinis veiksnys. Žvelgdamas į praeitį, J. Mackievičius matė Vidurio Rytų Europos regioną, besitęsiantį nuo Suomijos iki Ukrainos, išpraustą tarp dviejų galingų varžovų – Rusijos ir Vokietijos, kurios nuolat pretendavo ir ateityje pretenduos valdyti šį regioną. Vienintelė išeitis apsuptoms tautoms buvo sukūrimas grupės tokių valstybių arba net „vieno valstybinio organizmo“, kuris vienu metu sugebėtų atremti abiejų pusių puolimą. Gerai tai sekėsi daryti Jogailai ir Vytautui. Vis dėlto XV a. sąjungą sudaryti buvo daug paprasčiau, nes tereikėjo susitarti dviems valdovams. tai XX a., kai Abiejų Tautų Respublikos dalybų metu atsirado tautinės lenkų ir lietuvių valstybės, o baltarusiai bei ukrainiečiai pareiškė tokios valstybės siekę, tai padaryti buvo nelengva ir prireikė ieškoti naujų tokios sąjungos būdų ir principų²⁵.

J. Mackievičius pripažino, kad tokia geopolitinė pozicija nėra jo išradimas, tačiau pabrėžė, kad įvairios „Jogailaičių idėjos“ koncepcijos buvo formuluojamos atstovaujant pirmiausia Lenkijos ir lenkų tautos politiniams interesams. Tokioje valstybių sąjungoje Lenkija visada pretenduotų į dominavimą. J. Mackievičiui tai nebuvo priimtina. Kaip tikrasis LDK pilietis (pritardamas L. Abramovičiaus nuomonei) jis norėjo remti „didžiosios Lietuvos valstybės interesą“²⁶. Juzefas Pilsudskis irgi nerepresentavo šito intereso. Tokie jo politiniai žingsniai kaip Suvalkų sutarties sulaužymas ir „Želigovskiaada buvo didžiausia klaida, kuri apsunkino Rytų Europos likimą“. Lietuviai vertino tai kaip išdavystę, tad apie lygiateisę sąjungą, „Jogailaičių idėjos atgimimą“ nebuvo įmanoma kalbėti. Atrodo, lengviau buvo susikalbėti abiejų tautų tautininkams.

Tiesą sakant, krajovcų požiūris į J. Pilsudskio Rytų Europos geopolitinį sutvarkymą ir į patį šio sumanymo realizavimą nebuvo vienareikšmiškai neigiamas.

²⁴ Cituojama pagal: *Magier D.* Idea „krajowa” Józefa Mackiewicza // *Szczerbiec*, 2003. Nr. 5–8. Prieiga per internetą: <http://www.tylkoprawda.akcja.pl/ojm042.htm>; *Bolecki W.* Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewiczu (Zarys monograficzny). Kraków, 2007, s. 92–93.

²⁵ Ten pat.

²⁶ *Mackiewicz J.* O pewnej ostatniej próbie i o zastrzelonym Bujnickim // *Kultura*, 1954. Nr. 11(85). Prieiga per internetą: *Nasz Czas* 29/2003 (618). Część 2; *Nasz Czas* 30/2003 (619) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

Žinomas M. Rõmerio angažementas dėl J. Pilsudskio politinių planų Lietuvos atžvilgiu. Dideles viltis su maršalo planais iš pradžių siejo ir taip J. Mackievičiaus vertinamas L. Abramovičius²⁷. Pastarasis netgi L. Želigovskio žygyje į Vilnių ir Vidurio Lietuvos įkūrimo ne be priežasties išvelgė pirmąjį LDK atkūrimo etapą, o savo geopolitinius apmąstymus suformulavo jau 1916 m. referate „Lenkija ir Lietuva“. Regionas tarp Vokietijos ir Rusijos galėtų atgauti nepriklausomybę ir – tai svarbiausia – ją išsaugoti tik tuo atveju, jei būtų organizuojamas federaciniais pagrindais. Lietuvos ir Lenkijos sąjunga taptų tokios struktūros ašimi. L. Abramovičius rekomendavo besikuriančiai Lenkijos valstybei atsisakyti bet kokių pretenzijų į istorinę Lietuvą ar tik jos dalį, nes priešinga politika reikštų šio regiono padalijimą tarp Rusijos, Vokietijos ir Lenkijos. Vis dėlto iš šitų trijų valstybių Lenkija, prijungusi tik dalį buvusių LDK žemių, vis vien liktų silpniausia. Todėl bendrų interesų vardan jai labiausiai apsimokėtų palaikyti vientisos Lietuvos atkūrimo projektą tam, kad ateityje šios valstybės sudarytų lygiateisį valstybinį darinį arba sąjungą²⁸. 1918–1922 m. federalizmo koncepcijų ir projektų ypač lenkų politinės minties svarstymuose padaugėjo, ir iš esmės visuose buvo atsižvelgiama į geopolitinį veiksnį²⁹.

J. Mackievičiaus manymu, J. Pilsudskis atsisakė to geopolitinio projekto, kurio gynėjais save laikė krajojcai. Pasirinko stiprios Lenkijos variantą, o jis būtent dėl nesureguliuotų santykių su lietuviais, baltarusiais ir ukrainiečiais, patyrė visišką fiasko.

Ar tuo metu buvo įmanomas bet koks federacinis variantas buvusiose Abiejų Tautų Respublikos žemėse – parodė ateitis. Bet krajojcai ir toliau atkakliai laikėsi savo idėjų. Kaip federacijos ribų išplėtimo pavyzdys paminėtinas T. Vrublevskio federacijos tarp Baltijos ir Juodosios jūrų planas³⁰. O tie, kurie pasirinko, jų manymu, realistinį planą, t. y. tarpvalstybinių sąjungų ar karinių blokų kūrimą Rytų Europoje, galėjo iš tikrųjų įsitikinti, kad jų modelis nepasiteisino 1939 m. Todėl J. Mackievičius neabejojo, kad krajojcu idėjos ir šioje geopolitinėje plotmėje neprarado aktualumo bei svarbos ir pats pasiūlė T. Vrublevskio planą atitinkančią

²⁷ *Nekanda-Trepka M.* Ludwik Abramowicz–Niepokójczycki – redaktor „Przeglądu Wileńskie-go” // *Nasz Czas* 1/2005 (668). Prieiga per internetą: http://www.nasz-czas.lt/Fundacja/Wilnianie_zasl/abramowicz.html

²⁸ *Abramowicz L.* Polska a Litwa (Publikaciją parengė Puksztos A.) // Lietuvos istorijos metraštis. T. 2. 2002 metai. Vilnius, 2004, p. 152–158. Taip pat žr.: *Puksztos A.* Między stołecznością a partykularyzmem. Wielonarodowościowe społeczeństwo Wilna w latach 1915–1920. Toruń, 2006.

²⁹ Plačiau apie tai: *Grygaitis K.* Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w. Częstochowa, 2001, s. 137–394.

³⁰ *Staliūnas D.* Tado Vrublevskio politinės minties bruožai // Lietuvos atgimimo istorijos studijos. T. 13: Mykolas Rõmeris. Vilnius, 1996, p. 162.

schema. Siekiant išsivaduoti iš Vokietijos ir Rusijos apsupties ir netgi prilygti jų potencialui, vertėjo kurti bendrą Rytų Europos valstybinį organizmą. Vėlgi tokio organizmo vidinė politinė struktūra buvo laikoma antraeilium klausimu. Reikėjo pirmiausia suvokti savo sudėtingą geopolitinę situaciją. Nepaisant to, šiame valstybiniame organizme turėjo susiklostyti tam tikras jėgų balansas ir interesų sferos. Formaliai tai atrodė panašu į Trijų valstybių federaciją: Lenkija, LDK ir Ukraina su trimis sostinėmis Varšuvoje, Vilniuje ir Kijeve. Šis konstruktas turėtų bendrą karinę ir užsienio politiką. Būtų net numatytos politinės ir teritorinės įtakos sferos bei kryptys. LDK įtakos sferoje atsidurtų Latvija ir „šiaurės rytinė kryptis – Naugardas – Smolenskas – Brianskas“. Rytų Prūsija taptų bendra Vilniaus ir Varšuvos įtakos sfera. Lenkijos įtaka driektųsi į Čekiją, Slovakiją ir Vengriją iki pat Balkanų. Rumunija patektų į bendrą Varšuvos ir Kijevo įtakos sferą. Ukraina bandytų kontroliuoti Krymą, Dono kazokus ir Kubanę iki Kaukazo³¹. Ir tai dar ne viskas. Siekiant apsaugoti tokio darinio flangus, Šiaurėje ir Pietuose reikėjo sukurti palankią tarptautinę konjunktūrą, o tai reiškė: Šiaurėje – didysis skandinaviškas blokas, vadovaujamas (J. Mackievičius vartoja žodį – hegemonija) Švedijos. Pastaroji, remdamasi Suomija ir Estija, kartu su Vilniumi sudarytų sąjungą prieš Rusiją, pasitelkdama Norvegijos ir Danijos sąjungą su Varšuva prieš Vokietiją; Pietuose susiformuotų Balkanų šalių sąjungą su Varšuva ir Ukrainos hegemonija Dono žemupyje ir Kaukaze bei sąjungą su Turkija³².

Ši schema pirmiausia šokiruoja savo užmoju. J. Mackievičius žinojo, kad greičiausiai susilauks kritikos ir net ironiško ne vieno skaitytojo vertinimo. Bet buvo tikras, kad tik tokia milžiniška pusiau imperija – pusiau federacija tikrai atlaikytų nuolatinį Rusijos ir Vokietijos spaudimą iš abiejų pusių. Rimčiausias tokios schemos trūkumas – klausimas, kaip tai įgyvendinti ir kaip į tai reaguotų į įtakos sferas patekusios tautos. Konstatuodamas nacionalizmo pergalę, J. Mackievičius turėjo progą asmeniškai įsitikinti savo projektų nerealumu, nors rašė apie tai karo metu ir tikriausiai tikėjosi, kad karo patirtis kai ko pamokys tiek lenkus ir lietuvius, tiek baltarusius ir ukrainiečius.

J. Mackievičius savo publicistikoje daug dėmesio skyrė nacionalizmo kritikai. Nacionalizmo, peraugančio į šovinizmą ir netoleranciją, galutinai supykdytą LDK tautas, ypač lenkus ir lietuvius. Anot publicisto, XIX a. būtent lenkai, ypač Lietuvos lenkai, t.y. bajorai ir bajorų kilmės inteligentija, turėjo galimybę atstovauti LDK ir ginti jos idėją. Tačiau galiausiai taip ne atsitiko. J. Mackievičius kuria visuomeninių tautinių santykių raidos XIX a. istorinėje Lietuvoje interpretacinį modelį,

³¹ Mackiewicz J. Prawda w oczy nie kole. Dzieła. T. 17. Londyn, 2002 // Nasz Czas 25/2002 (564). Prieiga per internetą: <http://www.nasz-czas.lt/>.

³² Ten pat.

pagal kurį vietinis elitas sulenkėjo ne tik kultūriškai, bet ir politiškai. Kai pradėjo gimti „siaurieji lietuvių ir baltarusių nacionalizmai“, LDK paveldėtojai bajorai ne tik nesugebėjo jiems kaip alternatyvos pateikti savo plačiosios valstybinės kultūrinės programos – **LDK atkūrimo, bet patys suformulavo trečio siaurojo lenkų nacionalizmo** programą. Krajovcų srovė buvo pernelyg negausi ir silpna, kad galėtų įtakoti tuos nacionalizmus. Kaip paaiškėjo XX a. pradžioje, krajovcai nesugebėjo patraukti į savo pusę net platesnio pačių bajorų rato.

J. Mackievičius nepateisino nei baltarusių, nei lietuvių „siaurojo nacionalizmo“. Jis manė, kad prie šių judėjimų kūrimosi netiesiogiai prisidėjo patys lenkai taip pat ir Lietuvos lenkai. Viename iš savo straipsnių teigė:

„Gimstantys buvusių Respublikos bendrininkų ukrainiečių, lietuvių ir baltarusių nacionalizmai pavyzdį savo tautiniam „atgimimui“ pasiskolino iš XIX a. antrosios pusės lenkų nacionalizmo programos, metodų ir šūkių. Ir, kaip dažniausiai atsitinka, perėmė kraštutinius to nacionalizmo aspektus. Tai gi tam tikra prasme buvo teisūs endekai, kaltindami įvairaus plauko federalistus: „Kovojate su lenkų endekų programa, o nepastebite „blogesnių endekų“ tarp lietuvių ir baltarusių“. Taip ir Lietuvoje bei Baltarusijoje atsirado šovinistų, keleriopai peraugusių savo mokytojus“³³.

„Siaurojo nacionalizmo“ žala LDK idėjai ypač išryškėjo tarpukario Lenkijos ir Lietuvos politikoje, nukreiptoje prieš tautines mažumas. J. Mackievičius drąsiai ir aršiai kritikavo Lenkijos valdžios veiksmus Vilniuje, Palenkėje, baltarusiškose žemėse. Šitoje politikoje jis išvelgė dar neseniai vykdytos carinės valdžios žingsnius ir tą patį veikimo modelį. Pirmiausia kai kurioms lenkų politinėms stovykloms nereikėjo ginčyti lietuvių teisės į savarankišką politinę mintį, nes tai ne tik jiems nesutrukdė sukurti savo atskirą valstybę, bet tik dar labiau sustiprino antilenkiškas nuotaikas. Vėlesnė nuolatinė abiejų valstybių ir tautų tarpusavio įtampa, anot J. Mackievičiaus, tapo didžiausia kliūtimi kurtis Vidurio Rytų Europos valstybių blokui, kuris vienintelis galėjo pažaboti vis augančius Vokietijos ir labiausiai Sovietų Sąjungos apetitus.

Neturėjo nepriklausoma Lenkija apibrėžtos programos ir ukrainiečių klausimu. Trumparegė administracijos politika neleido sukurti sąjungos tarp lenkų valstybės ir ukrainiečių tautinio judėjimo organizacijų – taip būtų galėjęs susikurti bendras frontas prieš komunistines idėjas ir veiksmus, nukreipiamus iš Maskvos per sovietų Ukrainą.

Klaidinga politika buvo ir baltarusių atžvilgiu. J. Mackievičius turėjo progos tuo įsitikinti asmeniškai savo kelionių po baltarusiškus pavietus metu. Iš Lenkijos siunčiamų valdininkų, taip pat dalies inteligentų nuomone, vietos gyventojai

³³ *Mackiewicz J.* O pewnej ostatniej próbie i o zastrzelonym Bujnickim // *Kultura*, 1954. Nr. 11(85). Prieiga per internetą: *Nasz Czas* 29/2003 (618). Część 2; *Nasz Czas* 30/2003 (619) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

buvo indiferentiška, tautinės savimonės neturinti masė. Pats J. Mackievičius, susipažinęs su lietuvių mokslininkų ir M. Rómerio nuomone, buvo įsitikinęs, kad baltarusiai, neturėdami savo tautinių švietimo įstaigų, gausios inteligentijos bei materialinio užnugario, ne tik kad nesusilpnėjo, bet sugebėjo išplėsti gyvenamąjį arealą³⁴. Anksčiau minėtos valdžios spekuliacijos ir bandymai pasinaudoti Baltarusijos kaimo žmonių tamsumu buvo nemoralūs ir žalingi. J. Mackievičius kalbėjo apie toleranciją, skirtingų tautų savitarpio pagarbą ir taikų tų tautų piliečių gyvenimą.

Ne vieną sykį lankydamasis Kaune ir nepriklausomoje Lietuvoje, J. Mackievičius matė panašumus tarp Lenkijos ir Lietuvos politikos, sprendžiant tautinius klausimus. Prieš Antrąjį pasaulinį karą jis dar bandė ieškoti lietuvių veiksmus pateisinančių argumentų, o 1939 m. išgyveno nusivylimą. Iš pradžių džiaugėsi, kad Lietuva nepasinaudojo galimybe ir nesusigražino Vilniaus jėga, bet netgi priglaudė Lenkijos karo pabėgėlius. Pats J. Mackievičius, sužinojęs apie sovietų kariuomenės artėjimą link Vilniaus, pasitraukė į Kauną. Vėliau sugrįžo į Vilnių, tikėdamasis propaguoti LDK atkūrimo idėją jau Lietuvos sostinėje. Gavęs leidimą redaguoti laikraštį lenkų kalba „Gazeta Codzienna“, subūrė kolektyvą iškilių asmenybių tarp jų – krajovcų. Vis dėlto nujautė, kad jo planams nelemta išsipildyti. Valstybės cenzūra vis labiau apribodavo straipsniuose keliamų klausimų ratą. Labiausiai J. Mackievičių skaudino tai, kad negalėjo toliau rašyti apie LDK atkūrimą, o vėliau jam apskritai buvo uždrausta redaguoti bet kokį leidinį Lietuvoje. Susidūręs su spaudimu ir kritika, rašė:

„Ne todėl iškėliau kaip priešpriešą mažajai Lietuvai didžiosios Lietuvos koncepciją, kad šiandien tikėčiau jos politinio dydžio išplėtimo galimybe, o todėl, kad mane dažnai stebina priešiškusis viskam, kas su šia didybe yra susiję. Tai priešiškusis Vytauto Lietuvos rusėniškumo pobūdžiui, kai kuriems istorijos fragmentams, jos (LDK – R.G.) didžiosioms sąjungoms, ivairiakalbystei, vidinei denacionalinei struktūrai, priešiškusis tokioms sąvokoms, kaip „didvalstybė“ arba „nuo jūros iki jūros“ (tai buvo tikroji Lietuva!) [...] O Vilnius, kaip sostinė, buvo simbolinis tokio valstybės intereso žiedas“³⁵.

Taigi, nacionalizmai vertino LDK idėją labai siaurai ir vienašališkai. Anot J. Mackievičiaus, buvo dar vienas neigiamas nacionalizmo aspektas, paveikęs ne tik LDK valstybingumo principą, bet ir tas tautas, kurios istorinėje Lietuvoje gyveno nuo amžių. Nacionalizmas, drausdamas sureguliuoti tautų tarpusavio santykius, neleido pasireikšti anksčiau minėtam geopolitiniam regiono veiksmui. Be to, Sovietų Sąjunga ir komunistai šiomis nacionalizmų varžybomis efektyviai pasinaudojo.

³⁴ Mackiewicz J. Wyjaśnić sprawę „tutejszych“ // Gazeta Codzienna, 1940. Nr. 22 (28 stycznia). Prieiga per internetą: Nasz Czas 2/2007 (696) // <http://www.nasz-czas.lt/702/czas2.html>

³⁵ Cituojama pagal: Bolecki W. Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewiczu (Zarys monograficzny). Kraków, 2007, s. 183.

Labai simboliškai (netgi dabar) skamba J. Mackievičiaus žodžiai, skirti apibūdinti Vilniaus situaciją, kai 1939 m. pabaigoje sporadiškai kildavo konfliktai tarp lenkų ir lietuvių.

„Lietuviai su lenkais pešėsi bažnyčiose dėl pamaldų kalbos, o tuo pačiu metu pro Aušros vartus vyko į savo karinę bazę bolševikai, kuriems niekas nedrįso priminti, kad reikia nusimti kepures Dievo Motinos stebuklais garsėjančio paveikslu akivaizdoje [...]“³⁶.

Laikotarpį, kai J. Mackievičiui buvo leista redaguoti „Gazeta Codzienna“ (1939 m. lapkričio 25 d. – 1940 m. balandžio 14 d.) jis vertino kaip bandymą bent dalinai realizuoti krajovcų tikslus. Galima įžvelgti tam tikrą analogiją su L. Abramovičiaus optimizmu tuo metu, kai J. Pilsudskis įkūrė Vidurio Lietuvą. Tačiau realūs politiniai žingsniai apsiribojo privačiais susitikimais su Lietuvos politikais ir intelektualais, siekiant įtikinti juos savo teisumu. 1940 m. sausio 30 d. J. Mackievičius apsilankė pas vyriausybės įgaliotinį Antaną Trimaką ir skundėsi dėl cenzūros griežtumo, kuris jį stumia link lenkų nacionalizmo, ko jis labai nenorėjo. Vilniuje taip pat rinkosi lenkų ir lietuvių diskusijų klubas, kurio susitikimuose dalyvavo ir J. Mackievičius. Vis dėlto realių rezultatų tai nedavė, tarpusavio tautų santykiai klostėsi labai sudėtingai. S. Chosińskis mini, kad 1940 m. vasario mėnesį įvyko Antano Smetonos susitikimas su lenkų atstovais. Įdomiausia tai, esą pats prezidentas prasarė apie krajovcų idėjas, apie didžiąją istorinę Lietuvą³⁷. Kuo baigėsi tas susitikimas, neaišku. Be to, vargu ar tomis sunkiomis valstybei sąlygomis A. Smetona galėjo rimtai galvoti apie LDK atkūrimo projektus. Pats J. Mackievičius atsimindavo, kad tarp lietuvių atsirado nemažai palankiai nusiteikusių žmonių, su kuriais privačiuose susitikimuose teko daug kalbėti. Tačiau politinė Lietuvos scena buvo atstovaujama iš esmės dviejų partijų: tautininkų ir krikščionių demokratų. Ir apie didžiąją Lietuvą nenorėjo kalbėti niekas³⁸.

Tuo metu krajovcų veiksmai apsiribojo publicistiniais straipsniais, aiškinančiais jų idėjas ir bandančiais silpninti tautinę trintį tarp lietuvių ir lenkų. L. Chomińskis 1939 m. gruodžio mėnesį išspausdintame straipsnyje „Krajovcai“ išdėstė savo apmąstymus. Trumpai ir paprastai paaiškino, kas yra krajovcai ir ką reiškia žodis „kraštas“ (kraj). „Mūsų kraštas – tai buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės – tai tradicija tautų, kurios kadaise Vilnių laikė savo sostine – tai lietuviško,

³⁶ *Мацкевич Ю.* От Вилии до Изара. Статьи и очерки (1945–1985). London, 1992, c. 47.

³⁷ *Chosiński S.* Trzy okupacje Józefa Mackiewicza (1939–1944): „Okupacja” litewska (X 1939–VI 1940). Prieiga per internetą: *Nasz Czas* 26/2005 (675) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

³⁸ *Mackiewicz J.* O pewnej ostatniej próbie i o zastrzelonym Bujnickim // *Kultura*, 1954. Nr. 11(85). Prieiga per internetą: *Nasz Czas* 29/2003 (618). Cz. 2; *Nasz Czas* 30/2003 (619) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

lenkiško, baltarusiško kraujo amalgama su žydiškėmis, totoriškėmis, karaimiškėmis, sentikiškėmis priemaišomis“³⁹.

LDK daugiatautės ir daugiakonfesinės tradicijos palikimas buvo saugomas daugybę metų. Ir XX a., kai ši tradicija vos visiškai neišnyko, iš tikrųjų tik Lietuvos lenkai ją išsaugojo ir leidžia tuo palikimu laisvai naudotis visoms vietinėms tautoms. L. Chominskis tvirtino, kad nepaisant pasmerkimo, pašaipų ir atstūmimo, krajojcai ir toliau puoselės tą palikimą ir išsaugos jį geresnei ateičiai.

Krajovcų publicistinė veikla turėjo keisti kryptį. Nepavykus susitarti su valdžia, straipsniuose atsiranda vis daugiau nusivylimo gaidelių. B. Toporska aiškino tų pokyčių priežastį. Tarpukaryje krajovcai savo uždaviniu laikė ginti lietuvius ir baltarusius Lenkijoje nuo didelių administracijos perlenkimų ir represijų. Dabar lietuvių jau nereikėjo ginti ir globoti. „[...] To paties krajovciškumo vardan šandien norime ginti pirmiausia vietinių lenkų interesus“. B. Toporska negalėjo sutikti su vieno iš lietuvių valdininkų pastaba, kad nuo šiol lenkai turi užsitarnauti galimybę taikiai ir gerai sugyventi su lietuviais Lietuvoje. Jos atsakymas buvo viena-reikšmiškas:

„Atsakome: neatvykome čia iš mėnulio, nei iš Amerikos, nei iš Silezijos. Nuo amžių gimstame ir mirštame šitoje žemėje, o Vilniuje daugybė bažnyčių, mūsų rankomis pastatytu, šlovina Dievą ir daugybė mūsų pavardžių, išraižytų kapinių antkapiuose“⁴⁰.

Šituose žodžiuose slypi ne tik labai svarbus krajovciškumo elementas, bet iš dalies išaiškinama ir Lietuvos, tiksliau – LDK lenkų savimonė, apie kurią tiek daug rašė M. Rómeris, J. Bardachas, J. Jurkiewiczzius. J. Savickis, R. Miknys ir kt.⁴¹. Daugelis krajovcų neneigė savo vietinės lietuviškos ar baltarusiškos kilmės, bet amžių tėkmėje susiformavo Lietuvos ar Rusios lenko savimonė, kurioje koegzistavo ar net susiliedavo skirtingi etnokultūriniai ir etnopolitiniai pradai. J. Mackievičiaus ir kitų krajovcų problema buvo ta, kad, nelikus LDK bei susikūrus gana preciziškai apibrėžtai moderniajai nacionalinei savimonei, dvisluoksne ar dvinarė tautinė savimonė nebuvo toleruojama ir suprantama. Tokie žmonės, kaip ir visi „tuteišai“ buvo įvardijami apskritai neturinčiais tautinės savimonės. Tokio nusistatymo padarinys – reikalavimai pasirinkti, apsispręsti kas esi – lietuvis ar lenkas, baltarusis ar lenkas. Būdami savito mentaliteto ir neretai gerai išsilavinę krajovcai aiškiai pa-

³⁹ *Bolecki W.* Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewiczzu (Zarys monograficzny). Kraków, 2007, s. 177.

⁴⁰ Cituojama pagal: *Tarka K.* Epigoni Wielkiego Księstwa Litewskiego – krajowcy wileńscy 1939–1940 // *Zeszyty Historyczne*, z. 130. Paryž, 1993, s. 112.

⁴¹ Žr.: *Miknys R.* Lietuvos lenkų tauta: XX a. projekcijos ir realijos // *Tyla A.* ir kiti (red.) *Praeities baruose*. Skiriama akademikui Vytautui Merkiui 70-ies metų jubiliejaus proga. Vilnius, 1999, p. 243–254.

reikšdavo, kad jie turi tautinę savimonę ir nenori atsisakyti jos sudėtingumo. LDK idėja buvo tos savimonės ištakų šaltinis, pasididžiavimo objektas ir savo egzistencijos XX a. Vidurio Rytų Europoje pateisinimas.

IŠVADOS

J. Mackievičiaus literatūrinė publicistinė mintis ateityje turi būti ir toliau nuodugniai tyrinėjama įtraukiant archyvinius šaltinius, nes be pastarųjų lieka neaiškios kai kurios jo gyvenimo ir kūrybos detalės. Būdamas „nepatogus“, rašytojas labiausiai provokavo „tautiškai susipratusias“ asmenybes. Jo LDK koncepcija, jos istorinis suvokimas ir restitucijos projektai, persmelkti konservatyvumo ir XIX a. individualistinės atmosferos. Krajovcų gretose jis išsiskyrė ne teorinių apmąstymų gilumu ir politinių programų kūrimo menu, o veikiau kaip jausmingas idėjos ir tikrovės gynėjas. Tai buvo svarbu, nes toji tikrovė krajovciškumo teoretikų koncepcijose dažnai prarasdavo ryškumą ir todėl juos buvo galima kaltinti atitrūkimu nuo realybės, o J. Mackievičius savo raštuose stengėsi įrodyti, kad LDK daugiatautė tradicija nebūtinai turi atsiskleisti deklaracijose ar manifestuose.

Istorinė LDK reikšmė slypėjo jos valstybingumo koncepcijoje ir geopolitikoje. J. Mackievičius stengėsi pateikti alternatyvą nacionalistiniam naratyvui ir istorijoje, ir politikoje. Nevengdamas spekuliatyvumo bei minties polėkio, įrodinėjo LDK idėjos gyvybingumą ir racionalumą. Vis dėlto tenka pripažinti, kad jo formuluojama koncepcija turėjo akivaizdžių neaiškumų ir buvo iš esmės nebaigta. Galimas dalykas J. Mackievičius ir nesiekė šio baigtumo. Todėl ir negalima jo literatūrinės ir publicistinės kūrybos vertinti remiantis vien tik griežtais mokslškumo kriterijais. Veikiau reikia stengtis perprasti jo krajovciškumo variantą viso šio judėjimo kontekste.

RUSIJOS TAUTINĖ
POLITIKA IR LIETUVOS
DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS
PAVELDO DALYBOS ◉ *Darius Staliūnas*

Numalšinęs 1863–1864 m. sukilimą Vilniaus generalgubernatorius Michailas Muravjovas įkūrė komisiją, kuriai buvo pavesta sutvarkyti Vilniaus senienų muziejaus eksponatus, nes, jo nuomone, ekspozicijoje buvo akcentuojamas Šiaurės Vakarų krašto lenkiškumas¹. Nekyla abejonių, kad komisijos nariai nuoširdžiai atliko jiems patikėtą užduotį – suskirstė muziejuje saugotus eksponatus į keturias kategorijas: rusiškus, susijusius su „lietuviška-rusiška pradžia“, „turinčius bendramokslinę vertę“ bei lenkiškus. Svarbiausias uždavinys, žinoma, buvo atrinkti tuos eksponatus, kurie priskirtini ketvirtajai grupei ir juos pašalinti iš ekspozicijos, kad nebūtų primintas „laikinas“ Lenkijos valdymas šiame krašte. Komisijos narių daugumai nekilo didesnių problemų ir jie šiai kategorijai priskyre eksponatus, susijusius su lenkų karaliais, jiems tarnavusiais didikais ir bajorais, katalikybe, jai artimais mokslininkais bei menininkais². Tiesa, komisijos debatuose išryškėjo ir nesutarimai dėl to, kas šio krašto istorijoje lenkiška, o kas sava, t. y. rusiška ar rusiška-lietuviška. Vienas iš komisijos narių – Arkadijus Stolypinas (būsimojo Romanovų imperijos modernizatoriaus Piotro Stolypino tėvas) – siūlė išplėsti rusiškumo ir sumažinti lenkiškumo sampratas, t. y. lenkišku periodu laikyti tik laikotarpį po

¹ Apie muziejaus pertvarkymą žr.: Vilniaus generalgubernatoriaus 1865 m. vasario 27 d. raštas VŠA globėjui // Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 378, bs, 1865, b. 1688, l. 4–5; byla „Apie Vilniaus viešosios bibliotekos bei muziejaus prie jos įsteigimą“ // LVIA, f. 567, ap. 3, b. 1697, „Dėl komisijos, turinčios sutvarkyti Vilniaus senienų muziejaus eksponatus, liečiančius rusų tautybę“ // LVIA, f. 378, bs, 1865, b. 1688. Pertvarkytas muziejus buvo priskirtas Vilniaus viešajai bibliotekai. Šio muziejaus istorijai skirta nemažai istorikų tyrimų: *Мизернюк Н. К истории Виленского Музея древностей* // *Славянский альманах*, 2003. Москва: издательство «Индрик», 2004, c. 148–163; *Mulevičiūtė J. Uždrausti paminklai: Vilniaus senienų muziejaus reorganizavimas ir jo padariniai* // Lietuvos istorijos metraštis, 2003. Nr. 2, p. 45–64; *Keršytė N. Lietuvos muziejai iki 1940 metų. Lietuvos muziejų raida XVI–XX amžiaus ketvirtame dešimtmetyje. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2003, p. 59–75.*

² „Eksponatai, vaizduojantys lenkų karalius ar jiems priklausę arba susiję su šio krašto valdžiai; (...) eksponatai vaizduojantys didikus bei šlėktas, tarnavusius Lenkijos karūnai ar jiems priklausę; (...) lotynybės ir jos veikėjų krašte eksponatai; eksponatai vaizduojantys mokslininkus, dailininkus, kurie susiję su ankstesniais skyriais ir jiems asmeniškai ar jų profesijai priklausantys daiktai“. Cituota iš: *Дневник заседаний Комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в виленском музее древностей. Вильна, 1865, с. 47–48.*

Liublino unijos (iki 1795 m.)³ ir netgi per šį laikotarpį „nepamiršti“ rusiškų elementų, pavyzdžiui, rusų kilmės bajorijos. Stolypino pasiūlymas akcentuoti etninę bajorijos kilmę bei mažiau dėmesio kreipti į katalikybės priėmimą ir kategoriškas daugumos komisijos narių nesutikimas su tokiu požiūriu atspindėjo tuo metu imperijos biurokratinuose sluoksniuose intensyviai vykusią diskusiją, turėjusią ir konkrečių praktinių implikacijų dėl to, kas laikytinas lenku, o kas – rusu⁴. Atrodo, kad mažiau diskusijų komisijoje kilo dėl to, kokie eksponatai priskirtini pirmajai, o kurie – antrajai grupei, mat ir vieni, ir kiti buvo savi, taigi tinkami saugoti ir eksponuoti, todėl apie distinkciją tarp šių grupių žinome mažiau. Atrodo, kad „lietuviškai-rusiškai pradžiai“ turėjo būti priskirti tie eksponatai, kurie buvo susiję su ankstyvąja LDK istorija (iki XIV a. pabaigos), o pirmajai grupei – tie daiktai, kurie atspindėjo rusų⁵ kaip etnokultūrinės grupės bei stačiatikybės raidą šiame krašte⁶.

Taigi neskaitant kelių komisijos posėdžių metu išplieskusių diskusijų, Muravjovo paskirtieji ekspertai lengvai suskirstė muziejaus eksponatus pagal minėtas kategorijas. Vadinasi, jie turėjo aiškų vaizdą, kas LDK istorijoje buvo lenkiška, kas – rusiška, ar lietuviška-rusiška. Kitaip tariant, jau buvo nusistovėjęs tam tikras istorinis kanonas.

Šiame straipsnyje bus analizuojama, kaip Rusijos tautinės politikos poreikiai privertė imperijos valdžią inicijuoti istorinius projektus, kurie rodytų LDK rusiškumą. Daugiausia dėmesio bus sutelkta į XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje Švietimo ministerijos inicijuotą istorijos vadovėlio konkursą, po kurio ir susiformavo LDK istorijos rusiška interpretacija – svarbiausiu jos kūrėju tapo Nikolajus Ustrialovas.

Greta „istorinės politikos“ elementų šiame straipsnyje taip pat bus atsižvelgta į oficialios kraštui taikytos terminijos kaitą, gyventojų tautinių surašymų raidą ir t. t. Taigi istorinio naratyvo funkcionavimas bus įkomponuotas į platesnį tautinės politikos kontekstą.

³ „Žinoma, kad iki 1569 m. šis kraštas išsaugojo visišką politinį savarankiškumą. Federacinės sąjungos su Lenkija nei vienas istorikas nepavadins viešpatavimu. Žinoma, kad lenkai čia ne tik negalėjo įsigyti nuosavybės, bet netgi [negalėjo] užimti pareigų. Lietuvių-rusų bajorija griežtai tai sekė ir šventai saugojo savo teises. 1795 m. pagal trečią Lenkijos padalijimą, šios gubernijos atiteko Rusijai. Vadinasi, paraidžiui laikantis nurodymo, išimti reikia tik tuos eksponatus, kurie siejami su laikotarpiu nuo 1569 iki 1795 m., ir tik tuos, kurie tiesiogiai susiję su lenkų valdymu ar Lenkijos istorija“. Cituota iš: Дневник заседаний Комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в виленском музее древностей. Вильна, 1865, с. 50.

⁴ Daugiau šiuo klausimu žr.: *Staliūnas D.* Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. Amsterdam-New York, NY: Rodopi, 2007, pp. 71–129.

⁵ Šiuo atveju etnonimas „rusas“ vartojamas ta reikšme, kokia jis buvo suprantamas to meto rusiškame diskurse, taigi į šią sąvoką pateko ne tik didrusiai, bet ir mažrusiai su baltarusiais.

⁶ Дневник заседаний Комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в виленском музее древностей. Вильна, 1865, с. 3, 43.

XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje Romanovų imperija susidūrė su naujais iššūkiškais tiek valstybės viduje, tiek tarptautinėje arenoje: 1825 m. dekabristų maištas, 1830 m. revoliucijos Vakarų Europoje, 1830–1831 m. sukilimas buvusiose Abiejų Tautų Respublikos žemėse. Bent jau dalis imperijos valdančiojo elito suvokė, kad Europoje vyksta permainos, kurios bręsta ir pačioje imperijoje. Tie iššūkiai imperijos elitą vertė ieškoti ir naujų ideologinių svertų. Švietimo ministro Sergejaus Uvarovo veikla geriausiai iliustruoja to suvokimo egzistavimą. Būtent su Uvarovu ir sietinas oficialios Ustrialovo parengtos LDK istorijos atsiradimas⁷.

Istoriografijoje minima, jog N. Ustrialovas XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje laimėjo Švietimo ministerijos paskelbtą konkursą istorijos vadovėliui parengti⁸, tačiau konkurso peripetijos nesulaukė atidesnio tyrinėtojų dėmesio⁹, todėl jas aptarsime nuodugniau.

Konkreiti idėja ieškoti naujo vadovėlio Švietimo ministerijoje kilo po to, kai 1834 m. Peterburgą pasiekė Gardino apskrities (Gardino gubernija) mokyklų garbės inspektoriaus, kataliko Ignoto Kulakovskio pasiūlymas imtis aktyvių veiksmų stiprinant šio krašto rusiškumą¹⁰. Viena iš pasiūlytų priemonių – „teisingos“ šio krašto istorijos parengimas. Ta istorija turinti parodyti tiek šio krašto prigimtinių rusiškumą, kuris grindžiamas istorine teise (buvusios LDK žemės – tai rusų kunigaikščių palikimas) ir etnine gyventojų sudėtimi (šiam krašte gyvena slavų-rusų gentys), tiek ir lenkiškos įtakos plėtrą. Kulakovskis netgi pateikė ir periodizaciją, tinkamą tokiai istorijos koncepcijai¹¹. Tais pačiais metais jis tapo imperatoriaus asmeninio dvaro kamerjunkeriu, tiesa, pagal oficialią versiją, tokios pagarbos priežastimi buvo Kulakovskio nuopelnai steigiant apskrities bajorų mokyklą Naugarduke¹².

⁷ Dar visai neseniai Aleksejus Milleris rašė, kad „mes nežinome koku mastu Uvarovas tiesiogiai veikė Ustrialovą“ (žr. *Miller A. „Official Nationality”. A Reassessment of Count Uvarov’s Triad in the Context of Nationalism Politics. Pranešimas skaitytas konferencijoje „Research and Identity: non-Russian Peoples in the Russian Empire, 1800–1855“ (Kymenlaakso Summer University, 2006 m. birželio 14–17). Mūsų tyrimas turėtų atsakyti ir šį klausimą.*

⁸ *Меленберг А. Православие, самодержавие, Устрялов // Новая газета, 2008. № 1–2.*

⁹ David’o Saunders’o pateiktas trumpas konkurso aprašymas istoriografijoje liko rimčiau nepastebėtas: *Saunders D. Historians and Concepts of Nationality in Early Nineteenth-Century Russia // Slavonic and East European Review, vol. 60. No. 1, January 1982, pp. 44–62.*

¹⁰ I. Kulakovskio 1834 m. birželio 28 d. raštas su švietimo ministro rezoliucija // Rusijos valstybinis istorijos archyvas (toliau – RVIA), f. 733, ap. 66, b. 172, l. 1. Iš Pružanų apskrities bajorų kilęs I. Kulakovskis po universiteto baigimo kurį laiką dirbo teisėju įvairiuose teismuose, o nuo 1830 m. – švietimo žinyboje.

¹¹ „Istoriją galima padalyti į tris svarbiausias epochas, tai yra: 1) Rusų slavų (славян руссов), iki šiol gyvenančių vakarinėse gubernijose, istoriją iki jų sujungimo vienoje valstybėje Vladimiro laikais; 2) Nuo Vladimiro iki lietuvių užkariavimų; 3) nuo lietuvių, kurie, kaip jau minėta, tapo rusais, užkariavimo iki galutinio šių rusiškų provincijų, vadinamų Lietuva, prisijungimo prie Lenkijos; t. y. iki to laikotarpio, kai vadinamoji Lietuva nebeturėjo atskirų valdovų“. Cituota iš: RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 3.

¹² Biografiniai duomenys apie I. Kulakovskį: Apie Gardino apskrities [mokyklų] garbės inspektorių // LVIA, f. 567, ap. 2, b. 2630; Formuliariniai Vilniaus, Gardino, Minsko gubernijų bei

Atrodo, kad Kulakovskio pasiūlymas atitiko Uvarovo koncepciją, juoba kad ministras buvo susirūpinęs mokinių rengimu ne tik vakarinėje, bet ir likusioje imperijos dalyje¹³. Tad jis (tiesa, tik po maždaug keturių mėnesių) davė nurodymą kreiptis į asmeninį jo draugą, žinomą istoriką Michailą Pogodiną su pasiūlymu parengti Vakarų gubernijų istorijos dėstymo vadovą¹⁴, kuris būtų parengtas „vyriausybės dvasioje“ ir diegtų jaunuomenėje „ištikimybės jausmus sostui bei prisirišimą prie bendragentainiškos rusų tautos“¹⁵. Pogodino parinkimas šiuo atveju neturėtų stebinti, nes jis jau buvo publikavęs tekstus, kuriuose pateikė, atrodo, kaip tik tokius istorinius argumentus, kurie atitiko minėtąją užduotį. Pogodinas tvirtino, kad Abiejų Tautų Respublikos padalijimų metu Rusija viso labo „susigražino sau tas žemes, kurios jai priklausė nuo seno pagal pirmo užėmimo teisę“ ir jų gyventojai – slavai¹⁶. Etninės lietuvių žemės irgi teisėtai prijungtos prie imperijos, nes „nuo neatmenamų laikų“ lietuviai mokėjo duokles rusų kunigaikščiams¹⁷, be to, čia ilgą laiką dominavo rusų kalba. Pogodinas entuziastingai ėmėsi darbo, tačiau jo koncepcija galų gale pasirodė Uvarovui netinkama¹⁸. Kas užkliuvo švietimo ministrui?

Uvarovo supratimu, reikėjo tokios istorijos, kuri galų gale paaiškintų, kad vadinamosios Šiaurės Rytų ir Pietvakarių Rusijos istorija yra neatskiriamas, kurios nuo pat XIV a. siekė susijungti¹⁹. Historikas bandė pagrįsti tezę apie LDK rusiškumą²⁰ ir

Balstogės srities mokyklų garbės inspektorių sąrašai // LVIA, f. 567, ap. 2, b. 2706; Apie Gardino apskrities mokyklų garbės inspektoriaus Kulakovskio pakėlimą kamerjunkeriu ir paskyrimą Drogičino apskrities mokyklų garbės inspektoriumi // LVIA, f. 567, ap. 2, b. 3504; Apie Ignoto Kulakovskio paskyrimą Balstogės gimnazijos direktoriumi ir Vojakovskio – Balstogės mergaičių bajorių instituto inspektoriumi // LVIA, f. 567, ap. 2, b. 5278. Dėkoju kolegei Olgai Mastianicai už šias nuorodas. Gali būti, kad I. Kulakovskis šiuos pasiūlymus traktavo instrumentiškai, mat minėtame rašte taip pat užsiminė apie naujo periodinio leidinio būtinybę. Tikėtina, kad čia jis galėjo turėti kokių nors asmeninių interesų, pavyzdžiui, tapti leidėju ar redaktoriumi, tačiau nėra žinoma apie jokią teigiamą imperinės valdžios reakciją dėl šio pasiūlymo.

¹³ Зорин А. «Кормя двухглавого орла...»: Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII–первой трети XIX века. Москва: Новое литературное обозрение, 2004, с. 373.

¹⁴ Švietimo ministro Uvarovo rezoliucija // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 1.

¹⁵ P. Širinskio-Šichmatovo 1834 m. lapkričio 1 d. raštas M. Pogodinui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 7–8.

¹⁶ „Voluinė, Podolė, Baltarusija nuo seno priklausė Rusijos valdoms; pačioje mūsų istorijos pradžioje čia gyvena slavų gentys“. Cituota iš: Историческая размышления об отношении Польши к России (писано в 1831 году, и было напечатано в Телескопе) // Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний М. Погодина. 1831–1867. Москва, 1867, с. 3.

¹⁷ Ten pat, с. 4.

¹⁸ Historikas ketino perrašyti savo jau parengtą Rusijos istoriją mokykloms: M. Pogodino 1834 m. lapkričio 12 d. laiškas P. Širinskiui-Šichmatovui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 8–9.

¹⁹ Švietimo ministro 1836 m. sausio 4 d. nuolankiausias pranešimas carui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 26–31.

²⁰ M. Pogodinas rašė, kad etnine, lingvistine ir net religine prasme kraštas rusiškas: „Po pirmojo lietuvių užkariavimo visas kraštas liko rusiškas, gyventojai kalbėjo rusiškai, teisėsi rusiškai ir

buvo pasirengęs atsižvelgti į Uvarovo pastabas²¹, tačiau ministrui Pogodino darbas netiko. Atrodo, kad pagrindinė priežastis buvo ta, kad Pogodinas, švietimo ministro nuomone, nesugebėjo sklandžiai sujungti šių dviejų, jo supratimu, rusiškų žemių istorijos į vieną nuoseklų pasakojimą. Svarbiausia, kad istorikas nepateikė įtikinamo vaizdo, kaip abi šios „rusiškos“ žemės visą laiką siekė susijungti²².

Šiame kontekste verta stabtelėti prie galimos panslavistinių idėjų įtakos tokiam ministro sprendimui. Istoriografijoje diskutuojama, ar Uvarovui buvo priimtinos Pogodino propaguotos panslavistinės idėjos²³. Šis epizodas su istorijos vadovėlio rengimu rodo, kad istoriko panslavistinės idėjos nebuvo ta priežastis, dėl kurios ministerijai netiko Pogodino darbas. Patys ministerijos valdininkai rašte, parengtame ministro nurodymu ir adresuotame Pogodinui, pritarė jo minčiai perrašant Rusijos istoriją įtraukti ir „slavų genčių istorinę apžvalgą“²⁴.

Reikia pabrėžti, kad Pogodino pasiūlyta istorijos versija buvo atmesta ne dėl tam tikrų principinių ideologinių paskatų. Netiko daugiau pateikimo forma, o ne ideologinis turinys. Švietimo ministerijos vadovybė leido Pogodino veikalą naudoti mokyklose, kol bus parengtas naujas, t. y. tinkamesnis, vadovėlis²⁵. Pogodino pavardė ir toliau figūravo tarp potencialių tokio kūrinio autorių. Taigi reikėjo ieškoti kitos išeities ir Švietimo ministerija paskelbė Rusijos istorijos vadovėlio parengimo konkursą.

Tiesa, susirašinėjimo su Pogodinu metu pati idėja, kokio istorinio veikalo reikėtų, pakito. Pagal pirminį sumanymą turėjo būti parengta „Vakarinių gubernijų istorija“, prasidėjus susirašinėjimui su Pogodinu, jau minima „Rusijos istorija“, skirta Vakarų gubernijoms, o konkursas skelbiamas jau neminint jokio regiono, – taigi ši naujovė turėjo tikti visai imperijai.

išpažino rusų tikyba“ (M. Pogodino 1835 m. gegužės 13 d. laiškas S. Uvarovui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 18).

- 21 M. Pogodino 1834 m. lapkričio 12 d. laiškas Švietimo ministerijos Kanceliarijos direktoriui P. Širinskiui-Šichmatovui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 8–9.
- 22 P. Širinskio-Šichmatovo 1835 m. lapkričio 27 d. laiškas M. Pogodinui ir pastarojo 1835 m. gruodžio 9 d. atsakymas // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 21–22, 25–26.
- 23 Т. Жуковская, С. С. Уваров и Кирилло-Мефодиевское общество или кризис «официальной народности». Pranešimas konferencijoje „Research and Identity: non-Russian Peoples in the Russian Empire, 1800–1855. Kymenlaakso Summer University, 14–17 June, 2006. A. Milleris taip pat mano, kad S. Uvarovui buvo nepriimtinas M. Pogodino antieuropietiškas: Milleris A. „Official Nationality”. A Reassessment of Count Uvarov’s Triad in the Context of Nationalism Politics. Pranešimas skaitytas konferencijoje „Research and Identity: non-Russian Peoples in the Russian Empire, 1800–1855“ (Kymenlaakso Summer University, 2006 m. birželio 14–17 d.).
- 24 P. Širinskio-Šichmatovo 1834 m. lapkričio 27 d. laiškas M. Pogodinui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 10–11.
- 25 P. Širinskio-Šichmatovo 1835 m. lapkričio 27 d. laiškas M. Pogodinui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 21–22.

Skelbdamas konkursą, Uvarovas nusprendė iš karto aiškiai išdėstyti, koks turėtų būti naujasis vadovėlis. Viena vertus, ta istorija turinti būti „pragmatiška“, be to, ji turinti atitikti „stačiatikybės, patvaldystės ir tautiškumo (rus. народность)“ principą. Kaip parodė Andrejus Zorinas, ši triada buvo reikalinga Uvarovui kaip atsakas į modernybės, t. y. – vis populiarėjantį Europoje šiuolaikinio tautiškumo principą. Tiek stačiatikybė, tiek patvaldystė čia visų pirma suvokiamos kaip rusiškos, t. y. tautinės, institucijos, kitaip tariant, jos svarbios ne pačios savaime, bet tiek, kiek atspindi tautinę rusų specifiką. Savo ruožtu tautiškumas (rus. народность) apibūdinamas ne kokiomis nors objektyviomis charakteristikomis (kalba, kilme ir pan.), bet subjektyviai, t. y. kaip tam tikra idėja, kurios įsikūnijimą matome istorijoje – kaip tik tose institucijose, kurios paminėtos triadoje – stačiatikybėje, patvaldystėje ir tautiškume²⁶. Šią koncepciją randame ir paskelbtose konkurso sąlygose. Uvarovas norėjo, kad naujojoje Rusijos istorijoje ne tik būtų parodyta stačiatikybės svarba rusų tautai, jos harmoningi santykiai su pasaulietine valdžia, bet ir nuosekliai atskleistas patvaldystės ir tautiškumo vaidmuo praeityje. Kartu turėjo būti parodytas rusiškų žemių bendrumas praeityje: kunigaikščių tarpusavio ginčai susiskaldymo laikotarpiu ir jų kovos buvo viso labo tik „šeimyninis ginčas“; „mintis apie valstybinę vienybę niekada nebuvo išnykusi“; tik „atsitiktinė aplinkybė“ sutrukdė suvienyti rusų žemes XVI ar XVII a.; Lenkija, neturėdama kitos išeities „prisišliėjo“ prie Vakarų Rusijos ir todėl neišvengiamai turėjo įeiti į Rusijos imperijos sudėtį. Vadinasi, Rusijos istorija turinti apimti abiejų rusiškų žemių praeitį. Žinoma, „Rytinė Rusija“ yra ta, kuri vystėsi teisingu keliu: „kai Rytinėje Rusijoje viskas įgauna geresnį, geriau sutvarkytą pavidalą, ypač valdant Romanovams, Vakarų [Rusijoje] ir Lenkijoje viskas smunka, griūva nesant pagrindų ir [egzistuojant] fanatizmui“²⁷. Taigi tautiškumas šiuo atveju – tai, visų pirma, rusiškų žemių vienybės idėja, o integruojantys veiksniai buvo ir turi likti stačiatikybė bei patvaldystė.

Švietimo ministerija pradėjo ieškoti autoriaus tokiam veikalui parengti, ir tarp švietimo apygardų globėjų pasiūlytų kandidatų buvęs S. Peterburgo universiteto profesorius Ustrialovas pasirodė beesąs tinkamiausias²⁸. Neabejotinai svarbus

²⁶ Зорин А. «Кормя двухглавого орла...»: Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. Москва: Новое литературное обозрение, 2004, с. 337–374.

²⁷ Rusijos istorijos dėstymo vidurinėse mokyklose vadovo parengimo programa // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 32–36.

²⁸ Visuotinės ir Rusijos istorijos paskaitas S. Peterburgo universitete Ustrialovas jau skaitė nuo 1831 m. Jo paskaitose lankėsi ir S. Uvarovas, tačiau panašu, kad jau po konkurso paskelbimo (Очерки и воспоминания Н. М. Коламакова // Русская старина, 1891, т. 70, май, с. 468). Šioje atsiminimų dalyje, kurioje kalbama apie 1835–1840 m. minima, jog ministras N. Ustrialovo paskaitose pradėjo lankytis dažniau po to, kai universitetas persikėlė į Vasiljevo salą, tai, kaip žinoma, įvyko 1837 m.

Ustrialovo pranašumas prieš kitus kandidatus buvo tai, kad jis jau buvo parengęs keturių tomų Rusijos istoriją, 1836 m. jau buvo publikuotas ir pirmasis tomas. Konkurso sąlygos parengtos pačioje 1836 m. pradžioje, tais pačiais metais Ustrialovas gavo daktaro laipsnį už darbą „Apie pragmatinę Rusijos istorijos sistemą“, kurią cenzūra leido publikuoti 1836 m. rugsėjo mėn.²⁹

1836 m. pabaigoje Uvarovas nusprendė, kad Ustrialovo publikuotas I tomas iš principo atitinka reikalavimus ir, caro pritiriamas, nurodė jį kaip laikiną priemonę naudoti vidurinėse mokyklose³⁰. Nors tai ir nebuvo galutinis ministerijos sprendimas dėl konkurso nugalėtojo, nes ir toliau vyko susirašinėjimas su švietimo apygardų globėjais dėl kitų potencialių autorių ir laiko, per kurį galėtų būti parengti kiti vadovėliai, tačiau daugiau konkrečių kandidatų, išskyrus minėtą autorių, neatsirado³¹. Matyt, Uvarovo sprendimas naudoti mokyklose Ustrialovo knygą nors ir kaip laikiną priemonę jau buvo pakankamai stiprus signalas apie favoritą, tad kitiems tarsi ir nebeliko priežasties vargintis.

Ustrialovo koncepcijoje LDK – tokia pat rusų valstybė kaip ir Maskvos kunigaikštystė, skirtumas tik tas, kad ją sudarant dalyvavo ir nedidelė lietuvių tauta³², šių dviejų valstybių nesutarimas dėl teritorijų tai tiesiog „šeimyninis ginčas“, kuri dinastija nugalės. Lietuviškos dinastijos įsigalėjimas nebuvo svetimųjų valdžia, nes lietuvių kunigaikščiai buvo glaudžiais giminystės ryšiais susiję su rusų kunigaikščiais, be to, nemažai jų priklausė Rytų krikščionių (stačiatikių) bažnyčiai, todėl rusai traktavo juos kaip savus³³. Kartais netgi atrodo, kad Vakarų Rusija ir yra ta geresnioji Rusija³⁴. Vakarų Rusijos (LDK) rusiškumas pagrįstas ne tik konfesiniu

²⁹ Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836.

³⁰ 1836 m. gruodžio 27 d. švietimo ministro nuolankiausias pranešimas carui su teigiama Nikolajaus I rezoliucija, švietimo ministro 1837 m. sausio 7 d. nurodymas švietimo apygardų globėjams ir kitiems švietimo įstaigų vadovams // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 85–87, 90–91.

³¹ Šį epizodą detaliau aptarsime vėliau.

³² Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836, c. 42; Устрялов Н. Русская история, издание второе, исправленное, ч. 1. Санкт-Петербург, 1839, c. 15.

³³ Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836, c. 64–68; Устрялов Н. Изследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое Княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, c. 17; Устрялов Н. Русская история, издание второе, исправленное, ч. 1. Санкт-Петербург, 1839, c. 279–280.

³⁴ „Gedimino sūnus Algirdas, veikdamas kaip akivaizdus mongolų priešas, negalėjo būti Maskvos kunigaikščių, pavaldžių Aukso ordos chanams, draugas“: Н. Устрялов *О системе прагматической русской истории*, Санкт-Петербург, 1836, c. 68. „Kunigaikščiai iš Gediminaičių giminės nemokėjo totoriams duoklės, netgi buvo ordos siaubas ir atrodė kaip Rusios gelbėtojai iš sunkaus jungo, kai tuo metu Maskvos kunigaikščiai nuoširdžiai įsiteikinėjo chanams, tiesa, toliaregiškos, nors neaiškios amžininkams, politikos sumetimais“. Cituota iš: Устрялов Н. Изследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое Княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, c. 18.

bei etniniu kriterijais. Ši valstybė buvo rusiška taip pat ir todėl, kad jos valstybinė santvarka buvo tokia pat kaip Maskvos valstybėje³⁵. Tad natūralu, kad visą laiką buvo gyva idėja apie dviejų rusų valstybių susijungimą³⁶, kurį atitolino tik „atsitiktinumas“, t. y. unija su Lenkija. Tos unijos iš tiesų net labiau reikėjo Lenkijai, kuri buvo nusilpusi³⁷. Tačiau kartą susijungusi su Vakarų Rusija, Lenkija nulėmė savo likimą – ji taip pat turėjo tapti Rusijos imperijos dalimi³⁸. Nepamiršo Ustrialovas ir kitos konkurso sąlygos, tad pabrėždavo, jog tęstinumą Rusijos istorijoje laidavo stačiatikybė ir patvaldystė³⁹. Taigi matome, kaip Ustrialovo veikaluose ne tik perimamos pagrindinės Uvarovo idėjos (apie visada egzistavusį dviejų Rusijų siekimą susijungti; stačiatikybės svarbą ir t. t.), bet netgi pakartojama retorika (susiskaldymo laikotarpiu buvę konfliktai – tai viso labo „šeimyninis ginčas“; „Vakarų Rusijos“ unija su Lenkija – „atsitiktinumas“, po kurio Lenkija „neišvengiamai“ turėjo įeiti į Rusijos imperijos sudėtį ir pan.). Ustrialovui rengiant trumpąjį – vieno tomo – Rusijos istorijos variantą, valdžios įsikišimas buvo dar didesnis: šį kartą konkrečius pataisymus knygoje darė ne tik pats švietimo ministras, bet taip pat ir Stačiatikų sinodo oberprokuratoras Nikolajus Protasovas⁴⁰.

Tačiau Ustrialovo istorijos koncepcija įdomi ir kitu aspektu. Jis mėgino aiškiai atsiriboti nuo ankstesnės rusų istoriografijos, pirmiausia Nikolajaus Karamzino bei Nikolajaus Polevojaus Rusijos koncepcijų⁴¹, kurios buvo iš esmės valstybės (valdovų) istorijos⁴². Tokia valstybės istorijos koncepcijų kritika panašiu metu buvo būdinga ir to meto lenkų istoriografijai, kur, kaip yra žinoma, Joachimasis Lelevelis kritikavo Adomą Naruszewiczų, kodėl anas rašęs karalių ir didikų, o ne tautos is-

³⁵ Устрялов Н. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое Княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, с. 34.

³⁶ Устрялов Н. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое Княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, с. 14, 20 ir kitur.

³⁷ Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836, с. 43, 74.

³⁸ Устрялов Н. Русская история, издание второе, исправленное, ч. 1. Санкт-Петербург, 1839, с. 18.

³⁹ Устрялов Н. Русская история, издание второе, исправленное, ч. 1. Санкт-Петербург, 1839, с. 19–20.

⁴⁰ 1839 m. birželio 17 d. švietimo ministro nuolankiausias pranešimas carui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 127–128.

⁴¹ Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836.

⁴² Tiesa, šiuo atveju Ustrialovo pažiūrų nederėtų tapatinti su valdžios pozicija. Mat, Uvarovas ne tik pasiūlė imperatoriui Nikolajui I eksperimento tvarka įvesti vidurinėse mokyklose Ustrialovo „Rusijos istorijos“ 1 tomą, bet ir pareikšti padėką Pavelui Strojėvui už vadovo N. Karamzino veikalui parengimą: 1836 m. gruodžio 27 d. švietimo ministro nuolankiausias pranešimas carui su teigiama Nikolajaus I rezoliucija // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 85–87. Kalba čia ejo apie šį veikalą: Ключь к Истории Государства Российскаго Н. М. Карамзина, соч. Павла Строева. 2 части. Москва, 1836.

toriją. Ustrialovas pamėgino pateikti Rusijos istorijos koncepciją, pagal kurią tauta / visuomenė ir valstybė yra gal ir ne lygiaverčiai, bet vis dėlto partneriai / istorijos veikėjai. Valstybei pradžia suteikė „pilietinė visuomenė“, kuri veikė vadovaujama „aukščiausios valdžios“⁴³. Rašydamas apie tęstinumą, Ustrialovas suteikia toki patį statusą tiek valstybei, tiek visuomenei⁴⁴.

Beje, Ustrialovo darbui galėjo atsirasti konkurentas – Maskvos švietimo apygardos globėjas pasiūlė pataisytą Pogodino Rusijos istorijos variantą. Švietimo ministerijos komisija, sudaryta iš akademiko Filipo Krugo, Peterburgo universiteto rektoriaus Ivano Šulgino bei Archeografijos komisijos nario Jakovo Berednikovo, sukritikavo Pogodino veikalą. Komisijos priekaištai Pogodino veikalui buvo ne tiek ideologinio turinio, kiek susiję su darbo kokybe. Komisijos nariai pažymėjo, kad pataisytas variantas nelabai kuo skiriasi nuo pirmojo; taisytina kūrinių kalba; esama datavimo klaidų; autorius nesugebėjo atskirti svarbių įvykių nuo marginalijų; nėra vieningos knygos dalių struktūros; kartais nesilaikoma chronologinio principo ir t. t. Tiesa, komisija norėjo leisti taisyti šį kūrinių ir net buvo linkusi toleruoti mokyklose keletą vadovėlių, kuriuos mokytojai galėtų pasirinkti savo nuožiūra, tačiau Uvarovas nepritarė šiai idėjai, ir Pogodino parengta Rusijos istorija negavo oficialaus statuso⁴⁵.

Ši Ustrialovo-Uvarovo Rusijos istorijos koncepcija tarpsukiliminiu laikotarpiu plinta pagal rusišką diskursą. Štai Vakarų komitete svarstyto anonimino rašto „Apie tautiškumo dvasios skleidimą Vakariniuose valstybės srityse“ autorius 1837 m., be kitų priemonių, nurodė būtinybę parengti naujus istorijos vadovėlius, kuriuose turėtų būti pristatyta istorinė koncepcija labai panaši į tą, kokią suformulavo Švietimo ministerija (deja, nežinome nei šio dokumento autoriaus, nei to, ar jis žinojo apie paskelbtąjį konkursą)⁴⁶. Tiesa, kaip rodo Zitos Medišauskienės atlikti

⁴³ „Pilietinė visuomenė, tarnavusi Rusijos valstybės pagrindui, susidarė slavų gentyje aukščiausios vienos valdančios dinastijos valdžioje“ (*Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836, с. 400. Identiškas sakinytis: Устрялов Н. Русская история, издание второе, исправленное, ч. 1. Санкт-Петербург, 1839, с. 12.*

⁴⁴ „(...) Istorija turinti parodyti laipsnišką valstybės perėjimą iš vienos būsenos į kitą“; „[istorija] turi būti laipsniško visuomeninio ir tautinio vystymosi paveikslas, arba teisingiau, pilietinės visuomenės perėjimo iš vienos būsenos į kitą vaizdavimas“. Cituota iš: *Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836, с. 40, 84.*

⁴⁵ F. Krugo 1838 m. vasario 3 d. raštas Liaudies švietimo departamentui; Komisijos nuomonė dėl M. Pogodino veikalų, skirtų gimnazijoms; Komisijos nario J. Berednikovo atskiroji nuomonė, 1838 m. sausio 18 d. // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 110–121.

⁴⁶ „Tėvynės istorijos kurse parodyti, kaip XI a. didelė slavų genčių dalis pakluso rusų valdžiai ir priėmė rusų tautos vardą, kaip jie, valdant Vladimirui Didžiajam, sudarė vieną valstybę; kaip rytinę dalį užkariavo ir niokojo mongolai; kaip kita rusų tautos dalis sukūrė atskirą valstybę, pavadintą Lietuvos Kunigaikštyste; [kuri] susijungė į vieną valstybę su Lenkija, ir kaip šis susijungimas vėliau tapo jai sunkiu jungu“: anoniminis raštas „Apie tautiškumo dvasios skleidimą Vakariniuose valstybės srityse“ // LVIA, f. 378, ps, 1837 m., b. 69, l. 11.

cenūros politikos tyrimai, šios istorijos koncepcijos tarpsukiliminiu laikotarpiu nebandyta primesti „lenkiškajai“ istoriografijai. Istorijos veikaluose buvo galima rašyti beveik apie visą krašto praeitį nebijant cenūros nemalonės, o išimtį sudarė tik sukilimai, nukreipti prieš Rusiją (1794 m. bei 1830–1831 m.). Tik nuo XIX a. septintojo dešimtmečio pradžios cenzoriai susidomi Lietuvos ir Lenkijos unijomis ir pradeda braukti tas vietas, kurios šiuos istorinius įvykius išaukština⁴⁷. Tai greičiausiai buvo susiję su tautinio judėjimo sustiprėjimu, kuris taip pat pasireiškė Liublino unijos metinių išskilmingais minėjimais ir reikalavimais valdžiai sujungti administraciniu požiūriu Vakarų kraštą su Lenkijos karalyste ir t. t.

Šios naujovės istorijos politikoje atspindėjo bendresnę tautinės politikos, kartu ir buvusių LDK žemių traktavimą. Kaip yra žinoma, dar prieš 1830–1831 m. sukilimą rusiškame diskurse atsirado Vakarų gubernijų arba Vakarų [Rusijos] krašto terminas, kuris jau rodė šio krašto priklausymo imperijai pagrindimo kaitą. Po pralaimėto sukilimo „prisijungtų gubernijų“ terminą, taikytą buvusioms LDK žemėms, keičia „susigrąžintų gubernijų“ pavadinimas, atspindintis vis tą pačią – naują – istorinę interpretaciją.

Tos pačios linkmės pokyčių galima išžvelgti ir krašto gyventojų identifikavimo politikoje. XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje vietiniams Vakarų krašto pareigūnams užtekdavo labai paviršutiniškos informacijos apie gyventojų tautinę sudėtį. Pavyzdžiui, kai kuriuose 1837–1840 m. Vilniaus gubernijos statistikos komitetui pristatytuose įvairių pareigūnų raportuose buvo tik konstatuojama, jog „gyventojai pagal kilmę ir religiją įvairūs, dauguma – krikščionys bei žydai“⁴⁸. Tiesa, jau ir ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje pasitaikydavo atvejų, kai valdininkų dokumentuose būdavo daugiau precizikos identifikuojant ir skaičiuojant pavaldinius, o su „Didžiosiomis reformomis“ ir lenkų tautinio judėjimo sustiprėjimu šeštojo dešimtmečio pradžioje Rusijos politinio ir intelektualinio elito susidomėjimas tautine statistika tapo viena iš prioritetinių sričių. Vienas, nors ir ne vienintelis, tautinės statistikos tikslų buvo įrodyti, kad šiame krašte nuo seno kiekybiškai dominuoja rusai⁴⁹.

* * *

Vietoj išvadų siūlyčiau grįžti prie straipsnio pradžioje aptarto laikotarpio, kai Muravjovas mėgino pertvarkyti visas svarbiausias visuomeninio gyvenimo sritis.

⁴⁷ *Medišauskienė Z.* Rusijos cenzūra Lietuvoje XIX a. viduryje. Kaunas: VDU, 1998, p. 177–183.

⁴⁸ LVIA, f. 388, ap. 1, b. 24, l. 2, 11; ten pat, b. 38, l. 25, 31.

⁴⁹ Daugiau apie tai žr.: *Staliūnas D.* Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. Amsterdam-New York, NY: Rodopi, 2007, pp. 105–120.

Kaip rašė vienas iš smarkiausių rusifikatorių Vilniaus švietimo apygardos inspektorius Nikolajus Novikovas, „Krašto viršininkas [M. Muravjovas] turi čia būti ir generalgubernatorius, ir metropolitas, ir [švietimo apygardos] globėjas, ir literatūros vadovas, ir bet kas kitas, ko tik norite“⁵⁰. Taigi generalgubernatorius ėmėsi ir istorinės politikos, ir inicijavo naują konkursą Rusijos istorijos vadovėliui parengti⁵¹. Kodėl Muravjovui prireikė naujo vadovėlio, nelengva paaiškinti. Juoba kad kai kuriuos jo pageidavimus galėjo atitikti ir Ustrialovo koncepcija, pavyzdžiui, dėl to, kad visa Vakarų Rusia nuo seno priklausė „bendrai rusų šeimai“, ji visada priešinosi lenkų įtakos plėtrai ir gynė savo rusiškumą, pirmiausia – stačiatikybę. Vienas iš motyvų, kodėl reikėjo naujo vadovėlio – pagrindinis pasakojimas turi būti apie Vakarų kraštą, tiesa, rodant jo glaudų ryšį su likusios Rusijos dalies istorija. Be to, ypač buvo akcentuotas martirologinis lenkų valdymo šiame krašte aspektas, t. y. naujasis vadovėlis turėjo kiek galima vaizdingiau parodyti rusų kančias, stačiatikybės persekiojimą ir pan.⁵² Ir tai buvo ne vienintelis atvejis, kai vietiniai valdininkai Vilniuje ar Kaune „revizavo“ Ustrialovo interpretaciją. Štai Vilniaus švietimo apygardos inspektorius Nikolajus Novikovas tvirtino, kad „Rusijos istorijos pradžioje dabartinėje Kauno gubernijos teritorijoje gyveno vien tik rusai. XI a. čia pradėjo keltis lenkų bei vokiečių spaudžiami lietuviai“⁵³. Kitaip tariant, net ir Vilniaus bei Kauno gubernijose autochtonais laikytini ne lietuviai, bet rusai. Taigi manyčiau, kad tautinės politikos posūkis po 1863–1864 m. sukilimo reikalamo ir naujos istorinės interpretacijos, tokios, kuri skatintų antilenkiškas nuotaikas, įrodytų viso Vakarų krašto, o ne tik mažarusiškų bei baltarusiškų gubernijų rusiškumą ir pateisintų radikalias valdžios priemones, kuriomis esą siekiama istorinio teisingumo atkūrimo.

⁵⁰ N. Novikovo 1864 m. rugpjūčio 24 d. laiškas M. Katkovui // Rusijos nacionalinės bibliotekos (Sankt Peterburgas) Rankraščių skyrius (toliau – RNB RS), f. 523, b. 500, l. 9.

⁵¹ Žr. bylą „Apie Rusijos istorijos vadovėlį Šiaurės vakarų krašto mokymo įstaigoms“ // LVIA, f. 378, bs, 1864 m., b. 1672.

⁵² „Paskelbti konkursą tokio vadovėlio parengimui, kuriame svarbiausias dėmesys būtų skirtas rusų tautybės likimui Šiaurės vakarų krašte, jos pastangoms apginti savo stačiatikių religiją, savo kalbą ir prigimtinius rusiškus tautinius papročius nuo lenkiškai-katalikiškos propagandos pretenzijų; nenutrūkstamai kovai su lenkų šlėkta primetinėjusia vietinei liaudžiai svetimus jai papročius; nuostabias šio krašto istorijos asmenybes stačiatikių gyventojų tarpe, kurios visomis išgalėmis priešinosi lenkiškai-katalikiškos propagandos priespaudai ir prievartinėms priemonėms ir, galų gale, turėjo kristi kaip Tikėjimo ir Rusiško žodžio kankiniai, nugalėjusios juos atėjūniškos lenkų partijos, paėmusios į savo rankas visas vietinės liaudies gyvenimo arterijas bei protinį vystymąsi, jėgos bei įtakos nugalėti“. Cituota iš: LVIA, f. 378, bs, 1864 m., b. 1672, l. 1–2.

⁵³ *Novikovas N.* Geografinis ir etnografinis Kauno gubernijos aprašymas, 1867 m. pristatytas I. Kornilovui // RNB RS, f. 523, b. 188, l. 5.

ВЕЛИКОЕ КНЯЖЕСТВО
ЛИТОВСКОЕ В РОССИЙСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ
XIX–XX ВЕКОВ © *Михаил Кром*

Предлагаемая статья посвящена образу Великого княжества Литовского (ВКЛ) в российской историографии XIX–XX вв. и факторам, которые влияли на изучение этой темы российскими историками. Среди этих факторов особая роль принадлежала национальной парадигме, рассматривающей историю с точки зрения нации-государства, а также имперской и позднее – советской идеологиям, наложившим отпечаток на исторические исследования, соответственно, в дореволюционной России и в СССР. Кроме того, не следует забывать и о собственной логике развития исторического знания: от романтической историографии – к профессиональным штудиям историков-позитивистов, и от «больших нарративов» – к специальным монографиям и статьям, исследующим на основе тщательно собранных источников отдельные аспекты избранной большой темы.

Ключевой вопрос можно сформулировать так: почему история ВКЛ в России не стала самостоятельным научным направлением, особой академической дисциплиной (в отличие, например, от византистики), почему там до сих пор не сложилось влиятельных научных школ по истории ВКЛ?

Но, прежде всего, полезно уточнить, что понимать под российской историографией ВКЛ: несмотря на кажущуюся ясность, содержание понятия «российская историография» применительно к истории Великого княжества представляется далеко не очевидным. Ясно, например, что отнюдь не всякое историческое сочинение, даже изданное в столице Империи на русском языке, можно отнести к российской историографии. Так, в 1857 г. в Санкт-Петербурге увидела свет книга Ф. Турчиновича – первый опыт написания истории Белоруссии¹. Следовательно, ни язык (если им был русский – официальный язык Империи), ни место публикации не могут сами по себе указывать на принадлежность автора к российской историографии. Более того, один и тот же ученый, как это видно на примере М. В. Довнар-Запольского, мог в одних своих сочинениях выступать как национальный историк и идеолог (в данном

¹ Турчинович Ф. Обзорение истории Белоруссии с древнейших времен. Санкт-Петербург, 1857.

случае белорусский), а в других – участвовать в общеимперском историографическом дискурсе.

Таким образом, российская историография ВКЛ не поддается определению по неким формальным признакам. Настоящим критерием в данном случае могут служить принципы построения исторического нарратива: для российской историографической традиции, на мой взгляд, характерно стремление так или иначе «вписать» историю ВКЛ в историю России. Вне связи с прошлым своей собственной страны история Литвы как таковая не представляла интереса для российских ученых XIX столетия; к сожалению, такое же положение сохраняется и сейчас, в начале XXI века.

* * *

Отношение российских историков к ВКЛ на протяжении большей части XIX в. определялось противоречивым сочетанием потребностей построения национального (русского) исторического дискурса и имперской идеи. С точки зрения национальной парадигмы, ВКЛ казалось чем-то «чужим» и не вписывалось в концепции национальной русской истории. Имперские интересы, напротив, требовали «освоения» всего исторического пространства, покоренного к тому моменту правителями России.

В первом «большом нарративе» русской истории, получившем широкую известность, – в «Истории государства Российского» Н. М. Карамзина – «Литва», персонифицированная в образе ее правителей, выступает в качестве внешней, враждебной силы, с которой – с переменным успехом – боролись русские князья. Историограф не пожалел ярких красок для изображения Ольгерда как «жестокого злодея России»: «Немцы и шведы не тревожили Новагорода, но хищный Ольгерд устрашал его и всю Россию, непрестанно думая о завоеваниях»²; во время похода на Москву (1368) «Ольгерд, как лев, свирепствовал в российских владениях: не уступая Моголам в жестокости, хватал безоружных в плен, жег города...»³. Великий князь Витовт предстает на страницах «Истории» Карамзина не столь кровожадным, но и он по отношению к России выглядит как завоеватель: «Кроме Литвы, господствуя в лучших областях древней России, Витовт хотел похитить и самый остаток ее достояния»⁴.

Тема древнего «достояния», «похищенного» у России литовскими князьями, красной нитью проходит через повествование Карамзина. Так, сообщая

² Карамзин Н. М. История государства Российского. В 12 томах. Т. IV. Москва, 1992, с. 176.

³ Там же, т. V. Москва, 1993, с. 15.

⁴ Там же, с. 87.

о переходе Киева и Черниговской земли под власть Литвы, историограф восклицает: «Таким образом наше отечество утратило, и надолго, свою древнюю столицу, места славных воспоминаний, где оно росло в величии под щитом Олеговым, сведало Бога истинного посредством Св. Владимира, прияло законы от Ярослава Великого и художества от Греков!»⁵ В связи с отвоеванием литовскими князьями Волыни у Польши в середине XIV в. Карамзин замечает: «С сего времени *четыре* народа спорили о древнем достоянии нашего отечества: о Галиции, Подолии и земле Волынской» (под «четырьмя народами» он имеет в виду монголов, венгров, поляков и литовцев)⁶. И в дальнейшем историк не упускает случая напомнить о «прекрасных землях, отторженных Литвою от России»⁷.

После подавления восстания 1830 г. задача «присвоения» истории Литвы, включения ее в русский исторический нарратив была осознана как насущно необходимая. Ярким примером осмысления этой имперской задачи может служить сочинение Н. Г. Устрялова «Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское?» На поставленный вопрос историк дал вполне однозначный ответ: ВКЛ представляло собой не что иное, как «западную Русь», «половину Русского народа», около четырех веков томившуюся под «польским ярмом»⁸. В изданном годом раньше учебнике Н. Г. Устрялов утверждал: «...очевидно, что основанная Гедимином держава, под именем Великого Княжества Литовского, была чисто Русская; что не только религия, язык, гражданские уставы выражали Русский отпечаток; но и сами Князья, в глазах современников, принадлежали к владетельному дому Владимира Святого»⁹.

Но если в публичных речах и официально одобренных учебных пособиях ВКЛ с удивительной легкостью объявлялось «чисто русским» государством, то в серьезных научных трудах подобное «присвоение» истории некогда обширной державы, ставшей частью Российской империи, наталкивалось на значительные трудности.

В вышедших в 1853–1856 гг. томах «Истории России» С. М. Соловьева, посвященных событиям XIII–XVI вв., не давалось систематического изложения истории ВКЛ. При создании национального исторического нарратива вели-

⁵ Там же, т. IV, с. 125.

⁶ Там же, с. 159.

⁷ Там же, т. V, с. 33.

⁸ Устрялов Н. Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское? Сочинение Н. Устрялова, читанное на торжественном акте в Главном педагогическом институте 30 декабря 1838 г. Санкт-Петербург, 1839.

⁹ Устрялов Н. Г. Русская история. Ч. 1. 862–1462. Санкт-Петербург, 1837, с. 281.

кий историограф следовал по стопам своего знаменитого предшественника – Карамзина: это была все та же «История государства Российского», главы которой были разделены по княжениям и царствованиям, а о Литве заходила речь только в связи со столкновениями литовских князей с князьями Северо-Восточной Руси и, позднее, московскими государями. Поэтому экскурсы в историю ВКЛ в труде Соловьева носят характер вставок и отступлений от основной темы, призванных прояснить внешнеполитический контекст обсуждаемых событий¹⁰. Интересно, что в пятом томе своей «Истории», в главе о внутреннем состоянии русского общества во время правления Ивана III, ученый дал сравнительную характеристику власти московского и литовского правителей (явно отдавая предпочтение первому из них как «самовластному» и независимому от сеймов, духовенства и вельмож), а также привел данные о положении городов, сельского населения и судоустройства в Литовской Руси¹¹. Если учесть, что главный труд Соловьева пронизан органицизмом и обнаруживает явное влияние гегелевской философии, то нетрудно понять, почему ВКЛ в его курсе русской истории отведено явно второстепенное место: Литва, с точки зрения знаменитого историка, представляла собой иной «общественный организм».

После подавления царизмом восстания 1863–1864 гг. в Польше, Литве и Западной Белоруссии были предприняты новые попытки «русификации» истории ВКЛ. Тон в этой кампании задавали царские чиновники вроде генерала П. Н. Батюшкова, официозные публицисты (как, например, К. А. Говорский – редактор выходившего в 1864–1871 гг. в Вильне «Вестника Западной России»)¹², а также идеологи из славянофильского лагеря: в первую очередь здесь нужно назвать профессора Санкт-Петербургской Духовной академии М. О. Кояловича – творца небезызвестной концепции «западнорусизма». Кояловичу принадлежала «честь» открытия особой исторической общности – «западнорусского народа», к которому он причислял и литовцев, и белорусов, и украинцев; веками этот народ страдал от польского владычества и католического гнета, а воссоединение с Россией после разделов Речи Посполитой явились для него освобождением, актом исторической справедливости и возрождением спасительного православия¹³.

¹⁰ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 3–4 // Соловьев С. М. Сочинения. Кн. II. Москва, 1988, с. 235–237, 244–248, 260–262, 265, 268–271, 362–374, 418–430.

¹¹ Он же, с. 148, 149, 160–165, 168–169, 197–198.

¹² Об этом журнале и его редакторе см.: Карев Д. В. Белорусская историография в эпоху капитализма (1861–1917 гг.) // Наш Радавод. Кн. 3. Ч. I. Гродно, 1991, с. 57–59.

¹³ Коялович М. О. Лекции по истории Западной России. Москва, 1864.

Разумеется, сочинения, подобные «Лекциям» Кояловича, не имели собственно научного значения, и, возможно, этот памятник идеологии 60-х гг. XIX в. не стоило бы и упоминать в очерке российской историографии ВКЛ. Но историческая мысль никогда не существует в общественном и идейном вакууме. Официальный взгляд на прошлое Западного края Империи, нашедший выражение в десятках пропагандистских книг и брошюр, задавал рамки, в которых развивалась академическая наука.

Существовал явный заказ власти на «историческую правду» о беспокойных западных губерниях. Активная деятельность археографических комиссий, издание множества ценных документов стимулировали изучение учеными истории ВКЛ. Но дискурс о прошлом исчезнувшей державы канализировался системой высшего образования и науки Российской империи: местом, где читались лекции, писались монографии и защищались диссертации по истории ВКЛ, стали кафедры *русской* истории и кафедры истории *русского* права императорских университетов.

Помимо институциональных рамок изучения истории ВКЛ, существовали и терминологические рамки. Вслед за термином «Западная Русь», употреблявшимся еще в 30-х гг. (в частности, Устряловым), входит в научный оборот выражение «Литовско-Русское государство». Было бы интересно выяснить, кто и когда впервые использовал его для обозначения ВКЛ; во всяком случае, в книге М. Ф. Владимирского-Буданова «Немецкое право в Польше и Литве» (1868) оно уже встречается¹⁴. Судьбы вышеупомянутых терминов оказались различными: название «Литовско-Русское государство», получившее широкое распространение в дореволюционной литературе, вышло из употребления в советский период; зато выражение «Западная Русь» активно используется в российской историографии вплоть до настоящего времени¹⁵.

Общность терминологии – один из признаков активно формировавшегося во второй половине XIX в. в российской науке особого направления, посвященного истории ВКЛ. Не менее важна и общность исследовательских подходов: в описываемое время во всех университетах Империи господствующее положение в изучении прошлого занимала историко-юридическая, или го-

¹⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве. Санкт-Петербург, 1868, с. 109, 111, 166 и др. Ранее в учебнике русской истории Н. Г. Устрялова (1837) встретилось один раз выражение «Литовско-Русское княжество» (Устрялов Н. Г. Русская история. Ч. 1. 862–1462. Санкт-Петербург, 1837, с. 274).

¹⁵ Автор этих строк также не избежал влияния указанной историографической традиции: в первом издании моей книги «Меж Русью и Литвой» (Москва, 1995) термин «западно-русские земли» использовался и в подзаголовке, и в самом тексте. В новом издании книги, которое сейчас готовится к печати, этот термин последовательно заменен, в зависимости от контекста, на «земли Литовской Руси», «пограничные земли» и т. п.

сударственная, школа. Ее приметы легко обнаруживаются и в выборе тем для исследования (правовые нормы и государственные институты ВКЛ), и в тех дебатах, которые вели в 60–80-е гг. XIX в. историки и юристы относительно различных правовых «начал», якобы борющихся между собой в жизни Великого княжества.

Примером может служить дискуссия о магдебургском праве в городах Литовской Руси, начатая книгой Владимирского-Буданова. Немецкое право, по мнению этого исследователя, явилось «основной причиной упадка городов юго-западного края»; оно пагубно повлияло на исконные «славянские порядки» и, в частности, разрушило связь города с землей, породив взамен былого «земского единства» сословную борьбу и оставив город беззащитным перед натиском враждебных ему внешних сил¹⁶. Иной точки зрения по этому вопросу придерживался глава киевской школы историков профессор В. Б. Антонович, полагавший, что «общинное начало» было разрушено в городах не магдебургским правом, а развитием военно-служилого сословия, выращенного литовскими князьями; грамотами же на магдебургское право князья пытались предотвратить окончательный упадок западнорусских городов, но безуспешно: это право, «выработанное на чужой почве», не было принято городским населением, оказалось нежизнеспособным¹⁷.

Но при всех различиях взглядов, которые высказывали историки по поводу городского строя ВКЛ, большинство исследователей были едины в том, что эти города, благоденствовавшие в древнерусский период, позднее в Литовском государстве, а затем в Речи Посполитой – пришли в упадок под влиянием «чуждых начал», будь то магдебургское право или «введенный» литовскими князьями феодальный строй¹⁸.

Не только в городском строе обнаруживали историки непримиримый антагонизм: политика и культура ВКЛ также представлялись им ареной борьбы противоположных сил: русского «народного начала» и польского влияния, православия и католицизма¹⁹.

¹⁶ *Владимирский-Буданов М. Ф.* Немецкое право в Польше и Литве. Санкт-Петербург, 1868, с. 2, 104, 108, 119, 124, 126–127 и др.

¹⁷ *Антонович В. Б.* Предисловие // Архив Юго-Западной России. Ч. V. Т. I. Киев, 1869, с. 4–6, 22–26, 46–50, 56–60, 66–70.

¹⁸ *Беляев И. Д.* Рассказы из русской истории. Кн. IV. Ч. I. *История Полотска, или Северо-Западной Руси...* Москва, 1872, с. 145, 151–155; *Бестужев-Рюмин К. Н.* Русская история. Т. II. Вып. I. Санкт-Петербург, 1885, с. 98–108; *Стукалич В. К.* Белоруссия и Литва. Очерки из истории городов Белоруссии. Витебск, 1894, с. 4, 12, 17, 58, 60, 62; *Леонтович Ф. И.* Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины // Журнал Министерства народного просвещения (далее – ЖМНП). 1895. № 6 (Июнь), с. 373–376; *Грушевский М. С.* Історія України-Руси. Т. V. Ч. I. Львів, 1905, с. 17, 228, 233–235, 237–240 и др.

¹⁹ *Беляев И. Д.* Рассказы из русской истории. Кн. IV. Ч. I. *История Полотска, или Северо-Западной Руси...* Москва, 1872, с. 272–273, 275–277 и сл.; *Бестужев-Рюмин К. Н.* Русская

Эти представления о борьбе «коренного» и «чуждого» «начал» восходят, по-видимому, к знаменитой немецкой исторической школе права, главный теоретик которой, Фридрих Карл фон Савиньи, полагал, что каждый правовой порядок исторически обусловлен, что право развивается органически и является выражением «народного духа» (Volkgeist)²⁰. Отсюда понятно, какую неразрешимую загадку для историков и юристов России второй половины XIX в. представляло собой ВКЛ – полиэтничное и поликонфессиональное государство, в котором сосуществовали различные культурные и правовые традиции. Неудивительно, что оно казалось исследователям каким-то нежизнеспособным образованием.

Но к исходу XIX столетия эти споры о «началах» остались уже позади: российская литуанистика, как и российская историография в целом, вступила в стадию позитивизма. Это проявилось, во-первых, в резком расширении источниковой базы: с той поры основой изучения истории ВКЛ стали акты Литовской метрики. Во-вторых, на смену общим очеркам и широким историческим полотнам пришли монографии; стиль изложения стал более «сухим» и прагматичным. В-третьих, тематика исследований расширилась за счет социально-экономических проблем: наряду с продолжением изучения государственных институтов ВКЛ, в поле зрения ученых оказались вопросы финансовой и аграрной политики государства, положение крестьянства и т. п.²¹

Начиная с 60-х гг. XIX в. в течение примерно полувека постоянно росло число исследований по истории ВКЛ, расширялась их география, охватывая все новые и новые университетские центры Российской империи. Поначалу главным таким центром выступал Киевский университет Св. Владимира, в котором кафедру русской истории занимал (с 1878 г.) В. Б. Антонович, а кафедру истории русского права (с 1875 г.) – М. Ф. Владимирский-Буданов. Впоследствии в том же университете (с 1902 г.) преподавал М. В. Довнар-Запольский. Но уже в 90-е гг. XIX в., в первую очередь, благодаря работам

история. Т. II. Вып. I, с. 52–53, 134 и сл.; *Антонович В. Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. I. Киев, 1885, с. 231, 240–244; *Дашкевич Н. П.* Борьба культур и народностей в Литовско-Русском государстве в период династической унии Литвы с Польшею // *Дашкевич Н. П.* Заметки по истории литовско-русского государства. Киев, 1885, с. 101–160.

²⁰ Об исторической школе см.: *Аннерс Э.* История европейского права / Пер. со шведского. Москва, 1994, с. 298–307, особенно с. 299.

²¹ *Любавский М. К.* Литовско-русский сейм. Москва, 1901; *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. I. Киев, 1901; *Довнар-Запольский М. В.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в. Киев, 1905; *Пичета В. И.* Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-русском государстве. Москва, 1917 (2-е изд. – 1958).

М. К. Любавского²², заметную роль в литуанистике стали играть ученые Московского университета. Сильная историко-юридическая школа сложилась к тому времени в Варшавском университете, где кафедру истории русского права с 1891 г. возглавлял Ф. И. Леонтович. А в начале XX в., помимо уже упомянутых выше научных центров, историей ВКЛ занимались в Харьковском (Н. А. Максимейко²³) и Юрьевском (И. И. Лаппо²⁴) университетах; в Санкт-Петербургском университете курс по истории «Западной Руси и Литовско-Русского государства» читал в 1908–1910 гг. А. Е. Пресняков²⁵. И даже в далекой Сибири, в Томске выходили труды по истории ВКЛ, принадлежавшие перу И. А. Малиновского²⁶.

Можно говорить о формировании на рубеже XIX–XX вв. в Империи профессионального сообщества исследователей ВКЛ. Оно объединяло ученых разных политических взглядов (Довнар-Запольский считался «левым», в то время как Владимирский-Буданов придерживался консервативно-монархических воззрений). Более того, среди них были основоположники формирующихся национальных историографий: украинской (Антонович) и белорусской (Довнар-Запольский). И, тем не менее, упомянутое сообщество – историографическая реальность конца XIX – начала XX вв. Все названные выше ученые принимали установленные «правила игры»: свои труды по истории ВКЛ они публиковали по-русски и, по крайней мере, открыто не протестовали против того, что история этого государства числилась в Российской империи по «ведомству» русской истории²⁷. На единство историографического

²² Имеется в виду его первая монография (*Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания I Литовского статута. Москва, 1892), за которой последовали «Литовско-русский сейм» и другие известные работы.

²³ *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. Харьков, 1902.

²⁴ *Лаппо И. И.* Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория. Санкт-Петербург, 1901; *Лаппо И. И.* Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повест и его сеймик. Юрьев, 1911.

²⁵ Курс был опубликован лишь спустя почти двадцать лет, уже после смерти автора: *Пресняков А. Е.* Лекции по русской истории. Т. II. Вып. 1: Западная Русь и Литовско-Русское государство. Москва, 1939.

²⁶ *Малиновский И. А.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней Руси. Ч. 2: Рада Великого Княжества Литовского. Т. 1–2. Томск, 1904, 1912.

²⁷ От этого наднационального по сути проекта, каковым было изучение ВКЛ в Российской империи на рубеже XIX–XX вв., следует отличать проекты обоснования национальных историй (в частности, украинской и белорусской), которые, как правило, излагались на соответствующих языках. В качестве яркого примера можно указать на протест Грушевского против «обычной схемы русской истории» и на издание им затем на родном языке много томной «Історії України-Руси».

дискурса указывает также отмеченная выше общность терминологии и исследовательских подходов.

Важным признаком сложившегося научного сообщества обычно является полемика по дискуссионным вопросам, а также рецензии на выходящие в свет труды. Эта характеристика полностью приложима к исследователям ВКЛ на рубеже XIX–XX вв. Так, Любавский опубликовал обстоятельные критические разборы монографий Ф. И. Леонтовича (1894), Довнар-Запольского (1901, 1905) и ряда других историков Великого княжества²⁸. В свою очередь, капитальный труд Любавского «Литовско-русский сейм» (1900) вызвал отклики Лаппо и Леонтовича²⁹; в полемику с московским профессором вступил также его харьковский коллега Максимейко, также занимавшийся историей сеймов³⁰. Подобных примеров можно привести немало.

Этот академический дискурс, объединявший в начале XX в. исследователей ВКЛ из университетов Варшавы, Юрьева (ныне Тарту), Санкт-Петербурга, Москвы, Киева, Харькова, Томска, был продуктом Империи и мог существовать только в ее институциональных рамках. Но, подчеркивая изначальную политическую ангажированность данного научного направления, импульс к развитию которого был дан царскими властями после подавления восстания 1863–1864 гг., нельзя не заметить очень серьезной эволюции, которую претерпела российская историческая литуанистика за примерно полвека своего существования. Достаточно сравнить страницы, посвященные ВКЛ в общих курсах русской истории, вышедших в XIX в. (Устрялова, Соловьева, Бестужева-Рюмина и др.), и изданный в 1910 г. «Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно», принадлежащий перу Любавского³¹. Первое отличие, которое сразу бросается в глаза, заключается

²⁸ См., например: *Любавский М. К.* К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве // ЖМНП. 1894. № 8 (август), с. 348–394; *Любавский М. К.* Разбор сочинения М. Довнар-Запольского «Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах». Санкт-Петербург, 1904 (отдельный оттиск из «Отчета о присуждении премий П. Н. Батюшкова»); *Любавский М. К.* М. Довнар-Запольский. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. Отзыв проф. М. К. Любавского. Санкт-Петербург, 1907 (оттиск из «Отчета о третьем присуждении премий П. Н. Батюшкова»).

²⁹ Большая рецензия Лаппо на эту книгу Любавского появилась в «Чтениях в Обществе истории и древностей Российских при Московском университете» (1903, кн. 3), а отзыв Леонтовича – в «Отчете о XLV присуждении наград графа Уварова» (Санкт-Петербург, 1904).

³⁰ *Максимейко Н. А.* К вопросу о литовско-русских сеймах (ответ проф. М. Любавскому). Санкт-Петербург, 1904 (оттиск из ЖМНП за 1904 г.).

³¹ Третье издание этого труда недавно увидело свет уже в современной России: *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Санкт-Петербург, 2004.

в том, что автор «Очерка», в отличие от своих маститых предшественников, не пытался «вписать» ВКЛ в рамки истории России: для него история «Литовско-Русского государства» (как он по сложившейся в России традиции называл эту державу) – «самостоятельный процесс», причем направление и результаты этого процесса, по мнению историка, были противоположны развитию Московского государства. В отличие от последнего, превратившегося в наследственную неограниченную монархию, «Великое княжество Литовское развивалось в направлении конституционализма и политической децентрализации»³².

Характерно, что и курс лекций А. Е. Преснякова, читавшийся в Санкт-Петербургском университете в 1908/09 и 1909/10 учебных годах, так же излагал историю ВКЛ как самостоятельный и цельный предмет. Таким образом, проект «присвоения» истории Литовского государства, ее «растворения» в истории России фактически потерпел фиаско. От былого замысла осталось конвенциональное название («Литовско-Русское государство») и «приписка» к кафедре русской истории.

Не менее существенные перемены произошли в содержании курса истории ВКЛ: «Очерк» Любавского может служить наглядным выражением успехов в ее изучении, достигнутых к началу XX в. Наряду с политической историей, здесь были представлены результаты исследований социальной структуры общества, центрального и местного управления, сословного представительства, финансов и т. д.

Таким образом, на пороге XX столетия ВКЛ обрело, наконец, собственную научную историю. Изданные тогда капитальные труды Любавского, Довнар-Запольского, Лаппо, Пичеты и других крупных исследователей вошли в золотой фонд литуанистики.

* * *

Гибель Российской империи привела к распаду сообщества историков, плодотворно изучавших прошлое ВКЛ в течение нескольких десятилетий, предшествовавших революции 1917 г. В дальнейшем исследование этой темы осуществлялось уже в рамках отдельных национальных историографий (литовской, польской, украинской, белорусской), но целостный образ ВКЛ был утрачен. По удачному выражению А. И. Филюшкина, «произошла фрагментация исторической памяти об этом государстве»³³.

³² Там же, с. 35.

³³ Филюшкин А. И. Вглядываясь в осколки разбитого зеркала: российский дискурс Великого княжества Литовского // *Ab Imperio*. 2004. № 4, с. 599.

Что же касается собственно российской историографии ВКЛ, то советский период ознаменовался почти полным прекращением исследований по этой тематике, утратой интереса к прошлому Литовской державы. Во-первых, такая ситуация стала следствием разрыва историографической традиции, исчезновения старой дореволюционной школы историков, многие из которых (включая Любавского³⁴) в начале 30-х гг. подверглись репрессиям.

Во-вторых, быстро выяснилось, что ни Российская Федерация, ни СССР в целом не претендуют на наследие ВКЛ. Великодержавная идеология, «реанимированная» уже в 30-е гг. XX в., диктовала следующую генеалогию: Киевская Русь – единое Русское государство (Московское царство) – Российская империя – СССР. Места для ВКЛ в этой схеме не нашлось.

Новая трактовка истории данного региона наглядно отразилась в очередном томе «Очерков истории СССР» периода феодализма (!), подготовленном Институтом истории АН СССР в Москве и вышедшем в год смерти Сталина (1953). Соответствующий параграф был озаглавлен «Народы Украины, Белоруссии и Литвы» и излагал историю указанных земель в XIII–XV вв.³⁵ Характерно, что государство, в состав которого входили эти территории, т. е. ВКЛ, нечасто упоминалось на страницах данного очерка, а если и упоминалось, то или в связи с отражением натиска крестоносцев, или для того, чтобы подчеркнуть «захват» украинских, белорусских и русских земель «литовскими феодалами»³⁶. ВКЛ в XIV–XV вв. характеризовалось как «феодално раздробленное государство», которое «отставало и резко отличалось от княжества Московского»³⁷.

Таким образом, если в середине и второй половине XIX в. официальный заказ царских властей состоял в том, чтобы «доказать» русское прошлое Западного края империи, то спустя сто лет уже советские ученые пытались игнорировать ВКЛ как политическое целое, давая уничижительную характеристику литовской государственности и выдвигая на первый план историю народов (прежде всего, славянских), покоренных Литвой.

Впоследствии, правда, отношение советских историков к ВКЛ несколько смягчилось, и во втором томе «Истории СССР с древнейших времен до наших

³⁴ М. К. Любавский был арестован в августе 1930 г. по сфабрикованному «Делу С. Ф. Платонова» и сослан в Уфу, где скончался в 1936 г. (см.: *Ливанова Т. Г.* Матвей Кузьмич Любавский. Хроника жизни // *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. 3-е изд. Санкт-Петербург, 2004, с. 11–12).

³⁵ Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XV вв. В 2 частях. Ч. II (XIV–XV вв.). Отв. ред. академик Б. Д. Греков. Москва, 1953, с. 475–574.

³⁶ Там же, с. 485–489, 492–494, 497–498, 510.

³⁷ Там же, с. 512.

дней» (очередного коллективного проекта Института истории АН СССР), изданном в 1966 г., появились параграфы об образовании ВКЛ, его социально-экономическом строе и внешней политике в XIV – первой половине XVI вв.³⁸ Но эти параграфы были настолько краткими и малоинформативными, что, по сути, научного значения не имели. Характерно, что в последующих разделах, посвященных событиям второй половины XVI – первой половины XVII вв., акцент был сделан не на государственности, а на более приоритетных для советской науки сюжетах: усилении крепостничества и крестьянско-казацких восстаниях на Украине и в Белоруссии³⁹.

Фрагментация памяти о ВКЛ, о которой шла речь выше, явилась закономерным следствием дробления историографического дискурса, когда интересы исследователей замыкались в границах национальных республик, в которых они работали. При этом вклад ученых Российской Федерации в разработку проблематики ВКЛ оказался более чем скромным. В течение нескольких десятилетий единственной монографией по этой теме, изданной в Москве, оставалась книга В. Т. Пашуто «Образование Литовского государства» (1959). Этот труд был основан на широком круге источников, написанных на нескольких древних языках; автор продемонстрировал прекрасное знание предшествующей научной литературы, которую он, однако, подверг резкой критике как «буржуазную», противопоставив ей марксистский «классовый подход»⁴⁰.

Предпринятый Пашуто анализ генезиса литовского феодализма, занявший центральное место в упомянутой монографии, не получил продолжения в работах его российских коллег. Уже начиная с 60-70-х гг. XX в. советские исследователи, занимавшиеся политической историей средневековой Восточной Европы, руководствовались в своей работе не столько официально декларируемым «классовым подходом», сколько национальной парадигмой историописания. Как в свое время Соловьев, они затрагивали историю ВКЛ лишь в связи с судьбами Северо-Восточной Руси и Московского государства и, в особенности, в контексте московско-литовских отношений. В качестве примера можно указать на выдвинутый И. Б. Грековым в работах 60-70-х гг. тезис, согласно которому ВКЛ в XIV–XV вв. выступало как альтернативный по отношению к Москве центр объединения русских земель⁴¹.

³⁸ История СССР с древнейших времен до наших дней. В двух сериях, 12 томах. 1-я серия. Т. II. Отв. ред. М. Н. Тихомиров. Москва, 1966, с. 408–427.

³⁹ Там же, с. 431–454.

⁴⁰ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. Москва, 1959.

⁴¹ Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. Москва, 1963, с. 39, 41, 79; Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). Москва, 1975, с. 46–47, 223, 483–484.

Характерным памятником поздней советской историографии стала книга В. Т. Пашуто, Б. Н. Флори и А. Л. Хорошкевич «Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства» (1982)⁴². Свойственная этой коллективной монографии тенденция проявилась уже в том, что, хотя речь в ней идет о славянских землях ВКЛ, само это государство ни в названии книги, ни в заголовках ее частей, глав и параграфов не упоминается, оно как бы остается за кадром. Возникает ощущение некоего странного, чуждого пространства, в котором волею судеб «оказались» восточнославянские народы. Более того, читателю внушается мысль, что славянское население всячески стремилось к воссоединению с Россией, и только враждебное отношение «украинских и белорусских феодалов» к соседней восточной державе тормозило этот процесс⁴³.

Эпоха «перестройки» и 1990-е гг. не изменили принципиального подхода к истории ВКЛ: «национализация» отдельных частей ВКЛ лишь усилилась и легитимизировалась с распадом СССР. В это время наблюдается некоторое повышение интереса российских исследователей к проблематике ВКЛ. Во-первых, усилилось внимание к источникам по истории этого государства и, прежде всего, Литовской метрике⁴⁴. Важно подчеркнуть, что именно в этом направлении исследований, относительно свободном от идеологических схем и догм, российским ученым легко удалось найти общий язык со своими литовскими, польскими, белорусскими и украинскими коллегами.

Во-вторых, по мере разочарования в марксистской теории и классовом анализе российские ученые заново открывали для себя наследие дореволюционной отечественной историографии. В этом отношении особенно показательна монография А. Ю. Дворниченко «Русские земли Великого княжества Литовского» (1993)⁴⁵. И в самом выборе в качестве объекта исследования

⁴² Пашуто В. Т., Флора Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства: Киевская Русь и исторические судьбы восточных славян. Москва, 1982.

⁴³ Там же, с. 173–175. Критику концепции «воссоединения» см. в моей книге: Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. Москва, 1995.

⁴⁴ Подробнее об источниковедческом аспекте современной российской литуанистики см.: Филлюшкин А. И. Изучение Великого княжества Литовского и Речи Посполитой в российской историографии 1990-х гг.: проблемы, тенденции и перспективы // Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг.: матэрыялы міжнар. круглага стала «Гісторыя вывучэння Вялікага княства Літоўскага ў 1991–2003 гг.», Гродна (16–18 мая 2003 г.) / Рэдкал.: С. Б. Каўн (адказ. рэд.) [і інш.]. Мінск, 2006, с. 8–10.

⁴⁵ Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Санкт-Петербург, 1993.

только славянских земель ВКЛ при игнорировании роли литовской элиты и самой династии, возглавлявшей это государство, и в настроженном отношении к заимствованию правовых традиций (автор пишет о «болезненности переноса на русскую почву иноземных правовых обычаев»)⁴⁶, и в понимании эволюции общества (от общинного единства города и земли – к сословной розни) заметно влияние неоромантической историографии 60-80-х гг. XIX в. (Антоновича и др.).

Еще одна характерная тенденция 1990-х гг., на которую обратил внимание Филюшкин⁴⁷, – попытки увидеть в ВКЛ альтернативный (и в некоторых интерпретациях – лучший) вариант государственного развития, по которому могла бы пойти соседняя Россия, которая, увы, «выбрала» путь самодержавия. Наиболее полно этот образ «другой Руси», воплощенный в Великом княжестве Литовском и Русском, представил в своем популярном очерке С. В. Думин⁴⁸. В том же ряду можно назвать первые опыты (пока довольно схематичные) сравнения политических институтов и традиций ВКЛ и России, предпринятые М. Е. Бычковой и автором этих строк⁴⁹.

Но в целом приходится констатировать, что интерес современных российских историков к прошлому ВКЛ невелик. Сказывается и отсутствие собственных научных школ по этой проблематике, и справедливо отмеченная Филюшкиным «неопределенность дисциплинарной принадлежности истории ВКЛ» в современной российской системе вузовского образования и науки: эта проблематика уже не относится к специальности «история России», но и кафедры средневековой и новой истории Европы также не считают ее «своей»⁵⁰.

⁴⁶ Там же, с. 195. Подробный критический анализ книги А. Ю. Дворниченко см.: Кром М. М. Новые книги по истории славянских земель Великого княжества Литовского // Архив русской истории. Вып. 5. Москва, 1994, с. 248–253.

⁴⁷ См.: Филюшкин А. И. Вглядываясь в осколки разбитого зеркала: российский дискурс Великого княжества Литовского // *Ab Imperio*. 2004. № 4, с. 595–597; Филюшкин А. «Другая Русь» в русской историографии // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“ / Leidinį sudarė A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko*. Vilnius, 2008, p. 94, 104–105.

⁴⁸ Думин С. В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // *История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в.* Москва, 1991, с. 76–126.

⁴⁹ Бычкова М. Е. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя. Москва, 1996 (ср. мою рецензию на эту книгу: *Lithuanian Historical Studies*, vol. 3, 1998, pp. 157–161); Кром М. М. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории // *Английская набережная*, 4. Ежегодник, 2000. Санкт-Петербург, 2000, с. 73–100.

⁵⁰ Филюшкин А. «Другая Русь» в русской историографии // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“ / Leidinį sudarė A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko*. Vilnius, 2008, с. 112–113.

Выход из сложившейся ситуации видится, прежде всего, в развитии международных исследований по истории ВКЛ, в которых принимали бы участие и российские ученые. Представляется, что совместными усилиями ученых разных стран удастся преодолеть главное препятствие на пути к постижению феномена ВКЛ – старую парадигму национальной истории, и выработать новые подходы к изучению этого донационального, полиэтничного и поликонфессионального государства.

«ПОЛЬША» И «ЛИТВА»:

СЕМАНТИКА

ПРОСТРАНСТВ

ВЗГЛЯДОМ ИЗ КИЕВА

(СЕРЕДИНА XIX –

НАЧАЛО XX ВВ.) © *Наталія Яковенко*

Перефразируя Карла Маннгейма, можно вслед за ним назвать «движущимися кулисами истории»¹ те пространственные образы, в которые мы помещаем события прошлого, и тем самым наделяем объективно существующие территории смыслами. Так формируется «ткань» пространства – с ее эмоционально окрашенными, наиболее яркими «узорами» и/или идеологическими нагрузками, которые присваиваются культурно-географическому образу в зависимости от наших собственных убеждений и приоритетов. В данной статье речь пойдет о «ткани» пространственного восприятия польско-литовского государства, сложившейся в украинской академической историографии середины XIX – начала XX вв., в том числе о так называемых «сжатиях» этого пространства до точек, где происходили судьбоносные для украинцев события и где «пространственное поведение» Речи Посполитой данным событиям способствовало либо, наоборот, препятствовало (разумеется, в оценке украинских историков).

Формат статьи вынуждает ограничиться только знаковыми работами – своеобразными вершинами той или иной фазы развития украинской историографии, которые задавали авторам «второго эшелона» конфигурацию осмысления прошлого. К таким знаковым текстам, которые способствовали формированию новой «географической идентичности» украинцев, относятся романтическое наследие Николая Костомарова, первое описание прошлого в позитивистском ключе Владимиром Антоновичем и, наконец, академическая «делимитация» украинской истории как национального проекта в творчестве Михаила Грушевского. По понятным причинам здесь не будут затронуты все работы трех «отцов» украинской историографии – речь пойдет только о тех, где наиболее ярко проявились новации, привнесенные каждым из авторов в репертуар культурно-географического образа Украины и ее соседей.

Возникает, однако, вопрос о том, являлся ли этот репертуар продуктом процесса, который Роман Шпорлюк метко определил как «making, unmaking

¹ Маннгейм К. Идеологія та утопія / Пер. В. Швед. Київ, 1995, с. 103.

and remaking» представлений об украинской нации², или он достался украинским историкам в наследство от предыдущей традиции – традиции документальных источников, хроник, литературной продукции и публицистики XVII–XVIII вв., романтических описаний Украины в дневниках путешественников начала XIX в.³, наконец, казацкого фольклора. Не углубляясь в частности этой проблемы как второстепенной для данной статьи, отмечу все же, что основные, структурообразующие параметры пространственного образа исторических соседей Украины, вне сомнения, перекочевали на страницы академических трудов из упомянутых источников. Соединяя «язык источников» с мыслительной конвенцией своего времени и собственным мироощущением, историки попросту «научно санкционировали» бытующие издавна представления.

Выразительным примером тут может послужить отождествление украинской территории с библейским топосом «земли, текущей молоком и медом»: начало ему положила еще хроника Яна Длугоша; в XVI в. образ Украины как пространства сказочных даров природы окончательно закрепился благодаря текстам Мацея Меховского, Мартина Кромера, Яна Красинского и Алессандро Гваньини; в XVII в. его дополнили Шимон Старовольский и Шимон Окольский⁴, уже не говоря о бесконечных вариациях авторов *minoris gentis* – в панегириках, геральдической и военной поэзии и т. д., где затрагивалась «Ukraina, ona matka żywności, dóbr wszystkich dziedzin»⁵. Под пером украинских историков XIX в. этот образ послужил вполне естественным подспорьем акценту на особой притягательности Украины для захватнических аппетитов соседей, причем акцент этот с течением времени усиливался. Например, краткая ремарка Николая Костомарова («Русь была окружена чужеземцами, готовыми вмешиваться в ее дела»⁶) не только обрастает эмоциями во введении к первому тому «Истории Украины-Руси» Михаила

² *Szporluk R.* Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union. Stanford, 2000, p. 367–368.

³ Их анализ см. в разделе «Российское открытие Украины» в очерке Алексея Толочко: *Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Українські проекти в Російській імперії. Київ, 2004, с. 266–310.

⁴ О литературной и мировоззренческой основе указанного топоса см.: *Borek P.* Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie. Kraków, 2002, s. 18–45.

⁵ Это строка из стиха Шимона Шимоновича «Rytm po pogromieniu na terazniejsze rozruchy»: *Pisma polityczne z czasów rokосу Zebrzydowskiego 1606–1608. T. 1: Poezja rokосу* / Wyd. J. Czubek. Kraków, 1916, s. 316.

⁶ *Костомаров Н. И.* Черты народной южнорусской истории // *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989, с. 57 (впервые очерк опубликован в журнале «Основа», 1861–1862 гг.). Далее ссылки на труды Костомарова даются по этому переизданию.

Грушевского (1898), но и подкрепляется модным к исходу XIX в. географическим детерминизмом:

«Привольные, роскошные просторы, которые выпали на долю украинского народа в его исторической жизни, эти текущие медом и молоком края, вызывавшие зависть соседей, этот «тихий рай» украинской природы, воспетый поэтами, не принесли счастья. Географические приметы края и заданные ими отношения соседства фатально налегли на всю политическую судьбу украинского народа и тяжело отразились на его культурной и национальной жизни. В богатом святыми, благородными, даже блестящими иногда порывами, однако печальном по своему реальному содержанию историческом наследстве, которое тысячелетие исторической жизни передало современным поколениям, украинская территория во многом виновата»⁷.

Похожим отождествлением «взгляда источника» с «взглядом историка» сопровождалось и моделирование соседних с Украиной пространств – «Литвы» (Великого княжества Литовского) и «Польши» (Польского королевства). Так, привычные для украинских источников XVI–XVII вв. реплики о «далекости» Литвы и о ее якобы заселении «лесными людьми»⁸ практически дословно воспроизведены во введении к очерку литовской истории Владимира Антоновича (1878):

«В половине тринадцатого столетия на западной окраине европейской равнины стало слагаться новое государство; из неведомой почти до того времени лесной страны, залегавшей бассейн Немана, выдвигается воинственное молодое племя...»⁹.

Не менее подозрительной кажется переключка в описании Литвы Михаилом Грушевским, открывающая соответствующий раздел русскоязычного «Очерка истории украинского народа» (1904), с ироническими выпадами в сторону «простоватых литвинов», на которые мы часто наталкиваемся в польских источниках XVII–XVIII вв. – от публицистики и анекдотов до сеймовых диариушей, где «простоватость» жителей Великого княжества якобы про-

⁷ Тут и далее цит. по репринтному переизданию: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 1: До початку XI віка. Київ, 1991, с. 15–16 (перевод тут и дальше мой. – Н. Я.).

⁸ Ср. в завещании вольнского воеводы князя Богуща Корецкого 1579 г.: «А иже се тутошная земля, воеводство Вольнское, далеко отстрелила от Великого Князьства Литовского...» (Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [далее – Архив ЮЗР], ч. I, т. 1. Киев, 1859, с. 98). Другой пример – из хроник Феоодосия Софоновича 1670-х гг.: «Тых же часов литва з язвігами, люде лісній, собравшиися силою сполною, выбігли ...»; «...литва ... пошли на рускій княжения з своих лесных мешканій. ... остаток в лісі свои звичныйи и мешканя поутекали» (*Софонович, Феоодосій* Хроніка з літописців стародавніх / Підг. Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко. Київ, 1992, с. 111, 127).

⁹ *Антонович В. Б.* Очерк истории Великого Княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // *Антонович В. Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ, 1995, с. 622 (впервые очерк опубликован в киевских «Университетских известиях», 1877–1878 г.). Далее ссылки на труды Антоновича даются по киевскому переизданию 1995 г.

воцирует комичные ситуации¹⁰. В Украине тоже бытовал стереотип Литвы как пространства «смешного», что видно из луцкой канцелярской пародии 1630 г. Эта якобы перенесенная из ошмянских замковых книг жалоба на наезд начинается словами:

«На вежи над вороты, где стены отколоты», а далее красочно описывает, как «купа людей своевольных» («полтораста раков по-гусарску», «сем пугачов с Пинского повету» и проч.) порубила топорами сеножати, сожгла реки и озера, покосила косами горы и леса, пограбила «онучи, оборы, лапти старые» и т. д.¹¹ В упомянутом тексте Грушевского образ «простоватой/смешной» Литвы преобразуется в «сильно запоздавшую и в культурном, и в общественном развитии своем литовскую народность», дополняясь пассажем о «культурной бедности Литвы»¹².

Наконец, вряд ли требует примеров взаимное ожесточение между русинами-украинцами и поляками, которое в течение XVII в. нарастало в источниках от взаимных упреков до градуса «бессмертной ненависти» (*immortale odium*¹³), надолго превратив Польшу в главного «Чужого» украинской истории. Стоит также напомнить, что именно к середине XVII в. оформляется и ментальная маркировка рубежа, разделяющего тех и других – река Висла¹⁴: апелляция к Висле как символическому рубежу в источниках огромное количество (не исключено, что в украинской среде данный топоним мог сформироваться как зеркальное отображение символического статуса Вислы в польской письменности того времени). Историки XIX в. нередко апеллируют к «бессмертной ненависти» почти с тем же пылом, что и тексты использованных ими источников, хотя и облачают это в научно нейтральную терминологию. Так, Николай Костомаров пишет о «многовековой борьбе Руси с

¹⁰ Ср. взятые наугад эпизоды в диариушах сеймов 1597, 1627 и 1638 гг. (*Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Oddział rękopisów*, rps 102, k. 954; rps 2274, k. 12; *Dyaryjusz sejmowe r. 1597 / Wyd. E. Barwiński. Kraków, 1907, s. 96 [SRP, t. 20]*). Ср. также анекдот о «литвинах» в одном из писем краковского каштеляна князя Ежи Збаражского: ВJ, rps 59, k. 360.

¹¹ Яковенко Н. М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Київ, 1993, вип. 2, с. 170.

¹² Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. 2-е изд. Киев, 1991, с. 94–95.

¹³ Это дефиниция из анонимного памфлета 1650-х гг. «*Dyskurs o terażniejszej wojnie kozackiej albo chłopskiej*» (*Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy. 1648–1668: Publicystyka – eksorbitancje – projekty – memoriały*. Т. 1: 1648–1660 / Opr. S. Ochmann-Staniszevska. Wrocław etc., 1989, s. 5–10). Об этом тексте шире: *Sysyn F. E. Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement // Poland and Ukraine. Past and Present / Ed. P. J. Potichnyj. Edmonton, 1980, pp. 76–77.*

¹⁴ Яковенко Н. Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича) // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Збірник на пошану пам'яті Валерії Михайлівни Нічик / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко. Київ, 2005, с. 494.

Польшей»¹⁵, Владимир Антонович не сомневается, что это связано с «историческими законами, управляющими судьбой человеческих обществ»¹⁶, а Михаил Грушевский называет «географически-этнографически-политическим антагонизмом» и борьбой, которая решала «быть или не быть шляхетско-католическому владычеству»¹⁷.

Однако во всех упомянутых выше пристрастиях и оценках, кроме «языка источников», слышны новые аккорды в моделировании «своего/чужого» пространства, привнесенные «языком идеологий». Об этом собственно и пойдет речь дальше, начиная с Николая Ивановича Костомарова (1817–1885) – канонического «отца» украинской историографии и ее первого академического (университетского) специалиста. К сожалению, остается неизвестным текст его юношеской работы «О причинах и характере унии в Западной России», которая была представлена весной 1841 г. как магистерская диссертация, однако защиту заблокировали в связи с отрицательным отзывом харьковского архиепископа Иннокентия и Николая Устрялова, а уже напечатанный тираж уничтожили¹⁸. В переработанном виде часть исследования увидела свет лишь намного позже, в 1865 г., в очерке «Южная Русь в конце XVI века». Здесь уже заплачена щедрая дань идее единого восточнославянского пространства (автор называет это «нравственно-духовной связью, соединяющей с Москвою русские области Речи Посполитой»¹⁹) – в противовес польским притязаниям на «Юго-Западный край», то есть инкорпорированную после разделов Речи Посполитой Правобережную Украину (стоит напомнить, что именно в начале 1860-х гг. активизировались прошения польской шляхты об административном присоединении Юго-Западного края к Царству Польскому²⁰).

- 15 *Костомаров Н. И.* Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989, с. 403 (очерк впервые опубликован 1874 г. в «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», вып. 4).
- 16 *Антонович В. Б.* Исследование о гайдамачестве, с. 372 (работа впервые опубликована в 1876 г. как предисловие к: Архив ЮЗР, ч. III, т. 3).
- 17 *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. Київ, 1995, с. 287; т. 7, с. 2.
- 18 *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989, с. 451, 455–457. О контексте этого инцидента: *Пинчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров, 1817–1885. Київ, 1992, с. 43–46; *Ващенко В. В.* Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX–початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський). Дніпропетровськ, 1998, с. 44–45.
- 19 *Костомаров Н. И.* Южная Русь в конце XVI века // *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989, с. 116.
- 20 *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. З. Борисюк. Київ, 1996, с. 360–361; *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000, с. 77–78.

Культурное пространство в тексте «Южной Руси» выразительно маркировано идеологическими узорами: автор пишет о «папском всевластии», которое якобы «ни на шаг не оставляло своих привычных стремлений подчинить себе русскую церковь», о «плане иезуитов», заманивающих детей в свои школы «с изумительным искусством», наконец, о пресловутой «безграничной свободе» шляхты, погубившей Речь Посполитую²¹.

Неизвестно, присутствовали ли такие акценты в упомянутой диссертации 1841 г. Ведь Харьковский университет во времена обучения здесь Костомарова отличался «западничеством», а после закрытия Виленской академии именно сюда перебралась часть профессуры и множество студентов: по свидетельству мемуаристов, в 1840-х гг. «поляки» составляли около трети местного студенчества²², а сам Костомаров в автобиографии вспоминал, что общался с ними – в 1838 г. «учился по-польски у одного студента»²³. Мемуары пожилого ученого осторожны, однако вполне вероятным кажется и знакомство Костомарова в харьковские студенческие годы с таким манифестом либерального романтизма, как запись университетских лекций Иоахима Лелевеля «Dzieje Polski»: эта книга, изданная 1829 г. в Вильнюсе огромным по тому времени тиражом (9 тыс. экземпляров), впервые прокламировала роль «народа» и «народного духа» в истории²⁴, на чем позже строилась вся парадигма исследований Костомарова. В пользу этого предположения свидетельствует и то, что несколькими годами позже, в киевский период жизни ученого (1845–1847), фиксируется его несомненный интерес к польской либерально-романтической традиции. В частности, «Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego» Адама Мицкевича послужили образцом для написанного Костомаровым знаменитого манифеста Кирило-Мефодиевского братства «Книги бытия украинского народа», а во время ареста 28 марта 1847 г. у него была изъята, как формулирует жандармская справка, «рукопись Мицкевича «Дядя» преступного содержания»²⁵.

²¹ Костомаров Н. И. Южная Русь в конце XVI века // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989, с. 108, 113–114, 116, 123, 192–193 и др.

²² Посохов С. Наближення університетської реформи: Харківський університет і громадська думка в середині XIX ст. // Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. Університети та нації в Російській імперії / Ред. В. Кравченко. Харків – Київ, 2005, вип. 7, с. 236–238.

²³ Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989, с. 449.

²⁴ Velychenko St. National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992, p. 19–22.

²⁵ Кирило-Мефодіївське товариство, т. 1 / Упор. І. І. Глизь, М. І. Бутич, О. О. Франко. Київ, 1990, с. 307.

Сказанное позволяет предположить, что в магистерской диссертации 1841 г. действительно могли быть, по определению архиепископа Иннокентия, некие размышления «в очень нехорошем, почти не в русском духе, так что скорее их можно выставить в каком-нибудь журнале иностранном»²⁶, и что оттуда в текст «Южной Руси» образца 1865 г. проникли неожиданные пространственные акценты, расходящиеся с официальной версией памяти. Вот характерный «западнический» пассаж в описании украинского пространства:

«Польша тянула к Западу и стремилась впитать в себя и переработать по-своему образованность романских и немецких народов. Русь тянула за Польшею. Русь почуяла недостаток своей старой жизни: жажда обновления захватила ее – Русь хотела просвещения. [...] Польша вскоре охватила Русь своим влиянием нравственным и умственным. Польша побеждала Русь своей цивилизацией»²⁷.

В первой (после занятий этнографией и мифологией) сугубо исторической работе, начатой Костомаровым еще до ссылки, а завершенной и опубликованной в 1857 г., – монографии «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России»²⁸, заметны уже новые мотивы, навеянные «южно-русской» идентичностью. Роль толчка к ее формированию сыграла имперская политика, направленная на нивелирование польского влияния в Юго-Западном крае, – в том числе путем изучения «русских древностей как очевидного доказательства прав империи на владение страной, искони принадлежавшею племени Св. Владимира», а также собирания и публикации источников по истории местных жителей «коренной, чисто русской национальности», в которых бы «выражалась ревность русских к своей православной вере и противодействие польскому правительству»²⁹. Эти усилия, как известно, вызвали парадоксально двойственный эффект: польское влияние действительно ослабело, но параллельно распространилось украинофильство, наиболее ярко выразившее себя в идее существования «южно-русского народа» – отличного и от польского, и от великорусского³⁰. Одним из наиболее ярких ее выра-

²⁶ Из письма архиепископа, цит. по: *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров, 1817–1885. Київ, 1992, с. 44.

²⁷ *Костомаров Н. И.* Южная Русь в конце XVI века // *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989, с. 120.

²⁸ Работа была впервые опубликована в «Отечественных записках» 1857 г. (кн. 1–7); в 1859 г. ее издали как двухтомник под сокращенным названием «Богдан Хмельницкий», а в 1876 г. дополненная версия впервые вышла в трех томах.

²⁹ Из документов Киевской археографической комиссии 1840–1844 гг., цит. по: *Журба О. І.* Київська археографічна комісія, 1843–1921. Нарис історії та діяльності. Київ, 1993, с. 132, 144–145.

³⁰ Подробнее см.: *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. Київ, 1996, с. 94–105 (переиздание работы 1923 г.); *Velychenko St.* National History as Cultural Process. A Survey

зителей справедливо считают Костомарова, автора таких «программных» в перспективе украинофильства статей, как «Две русские народности» (1861), «Правда москвичам о Руси» и «Правда полякам о Руси» (1862), «Мысли южнорусса» (1862) и др.; его анонимную статью «Украина», написанную в 1860 г. для «Колокола», завершает энергичный призыв: «Пусть же ни великороссы, ни поляки не называют своими земли, заселенные нашим народом»³¹.

Впрочем, защитники «Южной Руси» никогда не ставили под сомнение ставший уже нормативным к тому времени тезис Николая Устрялова об историческом единстве восточных славян («русского народа»), «половина» которых была некогда якобы насильственно «отторжена» и страдала «под игом поляков» до возвращения в состав русского государства – «под кров родимый»³². В «Богдане Хмельницком» Костомарова начало событий развивается по этой схеме («южно-русский народ» отважно восстает против «поляков», которые завели в Украине «польские обычаи» и совершали «всякие насилия» и «ужаснейшие варварства»). Однако описание перехода казацкой территории под протекторат царя более чем удалено от топоса возвращения «под кров родимый»: решение Богдана Хмельницкого автор связывает с безвыходной военной ситуацией, а согласие Земского собора – с опасениями, что Войско Запорожское примет протекцию султана или крымского хана. Этот нюанс, переключаясь с «южно-русской» идентичностью Костомарова, явственно очерчивает украинское пространство как обособленную территорию – не польскую, однако и не российскую. Такой культурно-географический образ фактически отрицал официальную политику памяти, воплощенную в надписи на медали в честь первого и второго разделов Речи Посполитой – «Отторженная возвратихъ». Наоборот, пространство Костомарова недвусмысленно совпадает с отдельным и от Польши, и от России украинским пространством «языка источников» XVIII в., возникших в старшинской среде Гетманщины: хроник Григория Грабянки и Самийла Величко, поэмы Семена Дивовича «Разговор Малороссии с Великороссией» (ср. особенно важную для нашего анализа строку: «А разность наша есть в приложенных именах, / Ты Великая, а я Мала,

of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992, pp. 165–172; *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000, с. 76–85; *Plokby S.* Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Toronto, 2005, p. 155.

³¹ Цит. по: *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000, с. 84.

³² Цит. по: *Филлюшкин А.* «Другая Русь» в русской историографии // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“ / Leidinį sudarė A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008, p. 96.

живем в смежных странах»³³), наконец, анонимной «Истории Русов», которой суждено было лечь в основу романтической канвы украинского прошлого³⁴.

Обратившись к проявлениям «южно-русской» идентичности Костомарова на рефлексивном уровне, можем заметить и здесь следы мироощущения казацких авторов XVIII в. Подобно им ученый воспринимает Правобережную Украину как «чужую землю», «Польшу». Например, описывая свой выезд в 1844 г. из Харькова в Киев, он вспоминает, что его провожала «толпа харьковских знакомых, изъявлявших мне желание найти счастье в ином крае»³⁵. Экзотикой наполнена для него Волынь, куда он поехал учительствовать. Это и дороги «посреди дремучих лесов», и многократно упомянутые «развалины» замков, монастырей, костелов, дворцов, и контакты с «иудеями», и красочные местные «предания», и православные храмы с «сильными следами прежнего католичества» – словом, все то, где ученый «старался отыскать следы давно минувших событий, о которых столько читал, писал и думал»³⁶. События эти, однако, не интернированы в его сознание как «свои». Так, вспоминая о посещении Гощи, где в XVII в. действовала протестантская школа, Костомаров характерно добавляет, что здесь «в числе учеников был и *наш* Самозванец», а осматривая родовую портретную галерею в Вишневецке, пишет о «громдных картинах, ... изображавших сцены из жизни *нашего* Самозванца»³⁷.

Можно также осторожно предположить, что «гетманская» источниковая основа обусловила полное отсутствие интереса ученого к Великому княжеству Литовскому: для него, как и для казацких интеллектуалов XVIII в., «литовской» страницы в прошлом Украины практически не существовало. Например, в тексте «Южной Руси», где к этому, казалось бы, обязывает сама тема, «литовцы» упомянуты всего дважды: в эпизоде после 1382г. («литовцы и русские заняли Червоную Русь»), и в эпизоде после Кревской унии, когда знать, как пишет автор, перешла «в чужую веру и чужую народность», однако это «произошло более собственно с литовцами»³⁸.

³³ Українська література XVIII ст. / Ред. В. І. Кречотень. Київ, 1983, с. 394.

³⁴ Обширную литературу об украинских текстах XVIII в. как основе «нации до национализма» см.: *Suzun F. E.* The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // *Harvard Ukrainian Studies*. 1990, Vol. XIV, no 3–4, pp. 593–607; *Кравченко В. І.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків, 1996; *Козут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. Софія Грачова. Київ, 2004; *Plochy S.* Ukraine and Russia: Representation of the Past. Toronto, 2008, pp. 34–65.

³⁵ *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989, с. 462.

³⁶ Там же, с. 463–471.

³⁷ Там же, с. 465, 469.

³⁸ *Костомаров Н. И.* Южная Русь в конце XVI века // *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989, с. 109–110.

Речь Посполитая, наоборот, дразнила воображение Костомарова не только в ракурсе украинского прошлого, но и сама по себе. В частности, из его мемуаров мы видим, насколько увлеченно и азартно он в течение четырех лет (1866–1869) работал над монографией «Последние годы Речи Посполитой»³⁹ и как болезненно переживал, когда ему присудили за нее не первую, а лишь «малую» премию Академии наук⁴⁰. Н. А. Белозерская, близкая знакомая историка, замечает в своих воспоминаниях, что тема этой книги пришла в голову Костомарова «сама собой»⁴¹, однако мемуары говорят о другом. Описывая свое пребывание в Варшаве в 1865 г. и первые впечатления от обилия источников о событиях последней четверти XVIII в., **ученый четко мотивирует направленность будущей монографии, связывая ее не с историей Речи Посполитой, а с актуальной ситуацией. По его словам, среди русской молодежи сложилось превратное отношение «к польским политическим мечтаниям»; в частности (что для Костомарова особенно важно!)**

«...находились русские [...], которые по неведению местных вопросов, относящихся к Польше и вообще к Западному краю, [...] готовы были признавать справедливость польских замашек – считать несомненной принадлежностью Польши такие древние русские области, которые играли самую видную роль в русской истории [...] Последнее восстание поляков просветило русский взгляд, сочувствие к польским претензиям уничтожилось после бесцеремонных выходов поляков, но правильного взгляда на своих врагов-соседей русские все-таки не получили»⁴².

Итак, декларированной целью работы было «представить беспристрастную картину старой польской жизни»⁴³, что в переводе с научного языка на язык подсознательных интенций означало, как и в уже упомянутом очерке «Южная Русь» (1865), – дать отпор «польским претензиям» на «южно-русские земли». Остается добавить, что Костомарову это вполне удалось. Уже в введении он убеждает читателя, что «падение Польши» было неотвратимо и что «шляхетские поколения» (намек на «польские выходки» 1863 г.) напрасно пытаются «воскресить» этого «заживо сгнившего мертвеца»⁴⁴.

³⁹ Монография впервые опубликована в «Вестнике Европы» (1869–1870); в использованное мной переиздание не вошла, возможно, из-за полонофобских акцентов, хотя в послесловии редактора, В. А. Заминского, принципы выбора текстов не оговорены.

⁴⁰ Ср. описание эпизода с премией: *Костомаров Н. И.* Автобиография // *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989, с. 627–628.

⁴¹ *Белозерская Н. А.* Воспоминания. Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. // *Русская старина*. 1886, № 6, с. 626.

⁴² *Костомаров Н. И.* Автобиография // *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989, с. 604–605.

⁴³ Там же, с. 605.

⁴⁴ Цит. по: *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений, кн. 7, т. 18. Санкт-Петербург, 1905, с. 674.

Почему же «мертвец» сгнил заживо? Ответ Костомарова, хоть и оснащенный солидным арсеналом источников, вполне предопределен: через «порочное» государственное устройство, шляхетскую анархию, темный («иезуитский») клерикализм, нелепое совмещение крайностей республиканского строя с деспотизмом и униженным положением простонародья («мужика»)⁴⁵.

Пример Костомарова лишний раз убеждает, что «польский вопрос» являлся своего рода пробным камнем для историков Российской империи: вокруг него на общей полонофобской платформе объединялись и либералы, и консерваторы, и славянофилы⁴⁶, и, как видим, адепты «южно-русулизма». Правда, для последних это было наиболее естественно – ведь о «злодеяниях поляков» им сообщали сами источники. Попытаемся же проследить, что из воззрений «отца» украинской историографии было перенесено в позднейшие работы без изменений, что претерпело модификацию, а что вообще пошло вразрез с его умеренной «южно-русской» идентичностью.

* * *

Рассуждая о частичных модификациях, следует в первую очередь остановиться на работах патриарха так называемой «Киевской документальной школы», воспитанника и многолетнего профессора Киевского университета, редактора изданий Киевской археографической комиссии Владимира Бонифатьевича Антоновича (1830–1908). Становление Антоновича как ученого падает на бурную для «польского вопроса» середину 1860-х годов⁴⁷; в 1870 г. он защитил магистерскую диссертацию «Последние времена козачества на правой стороне Днепра по актам с 1679 по 1716 год»⁴⁸, а в 1878 г. докторскую «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда»⁴⁹. Антоновича в методологическом плане традиционно считают родоначальником позитивизма в украинской историографии, а его идеоло-

⁴⁵ Подробный анализ этих устоявшихся в российской историографии XIX в. стереотипов см.: *Кручковский Т. Т.* Польская проблематика в русской историографии II пол. XIX века // Наш Радавод. Гродна, 1994, кн. 6, ч. 2, с. 375–407.

⁴⁶ Ср. примеры: Там же, с. 263–272.

⁴⁷ Библиографию его трудов см. в дополнениях к переизданию: *Антонович В. Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ, 1995, с. 773–791.

⁴⁸ Эта работа впервые опубликована как предисловие к тому источников: Архив ЮЗР, ч. III, т. 2. Киев, 1868; в этом же году вышла отдельным изданием.

⁴⁹ Впервые опубликована в киевских «Университетских известиях» (1877–1878) под названием «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия»; отдельной книгой вышла в Киеве в 1878 г.

гические приоритеты отождествляют с украинофильством⁵⁰ – движением, которое в последней трети XIX в. вытеснило умеренный «южно-русизм». На генетическую связь того и другого в мироощущении ученого указывает его ранняя публицистическая статья «Моя исповедь» (журнал «Основа», 1862) – манифест разрыва с собственным «польским прошлым»⁵¹, причины которого объяснены следующим образом:

«...я увидел, что поляки-шляхтичи, живущие в Южнорусском крае, имеют перед судом собственной совести только две исходные точки: или полюбить народ, среди которого они живут, проникнуться его интересами, возвратиться к народности, когда-то покинутой их предками, [...] или же, если для этого не хватит нравственной силы, переселиться в землю польскую, заселенную польским народом...»⁵².

«Полюбив народ», Антонович в этой статье почти дословно повторяет многократно провозглашенную Костомаровым оборону Правобережной Украины от польских притязаний, призывая оппонентов-поляков «к признанию южно-русским, а не польским того, что южно-русское, а не польское»⁵³. Азарт борьбы за пространство наполняет практически все произведения ученого, где лишь затрагиваются польские страницы прошлого Украины (позже один из его учеников Михаил Грушевский определит это как «обвинительный акт исторической Польше, с ее всевластным господством шляхетской прослойки и порабощением негосударственных народностей»⁵⁴). Впрочем, восприятие Антоновичем Речи Посполитой как две капли воды похоже на костомаровское: уже в «Моей исповеди» читаем о том, что в течение XVIII в. здесь «общественное состояние идет все к худшему» из-за самоуправства шляхты, сословного эгоизма и религиозного фанатизма («иезуитизма»)⁵⁵. Опираясь на костомаровский тезис о неминуемом падении польско-литовского государства как «заживо сгнившего мертвеца», Антонович в «Очерке состояния Православной Церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия» (1871)⁵⁶ парафразирует даже метафору предшес-

⁵⁰ Обзор мнений проанализирован в предисловии Василя Ульяновского «Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина)» к переизданию: *Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ, 1995, с. 28–33, 56–58.

⁵¹ *Противоречивые реплики современников о причастности Антоновича, поляка по происхождению, к польскому студенческому движению начала 1860-х, см.: Там же, с. 41–45.*

⁵² *Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ, 1995, с. 88.

⁵³ Там же, с. 89.

⁵⁴ *Грушевський М.* Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // *Записки Українського наукового товариства в Києві*. Київ, 1908, кн. 3, с. 6.

⁵⁵ *Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ, 1995, с. 80, 81.

⁵⁶ Очерк впервые опубликован как предисловие к тому источнику: *Архив ЮЗР*, ч. IV, т. 1. Киев, 1871; в этом же году вышел отдельным оттиском.

твенника: в его тексте Речь Посполитая названа «дряхлой шляхетской республикой», чье бессилие «не могло долее укрыться и проявлялось в каждом внутреннем и внешнем столкновении»⁵⁷. Ученый, как и Костомаров, но уже с позиций позитивиста, который свято верит в прогресс, в одной из своих следующих работ (1876) подчеркивает, что строй «золотой шляхетской вольности» был обречен на гибель еще и потому, что стал препятствием на пути «прогресса»:

«...шляхетская среда была слишком неразвита, слишком эгоистична и недалекновидна для того, чтобы пойти навстречу стремлениям массы народной и, предвидя ее реакцию, добровольными уступками открыть путь для прогресса в гражданском развитии Речи Посполитой»⁵⁸.

Как видим, набор «антипольских» инвектив в целом сводится к общим местам официальной версии памяти о «республике анархии». Вместе с тем, выделяя в этом каноне место для Украины, Антонович ставит неожиданный акцент, которому нет аналога ни в работах Костомарова, ни в текстах других украинских историков XIX в. Для него украинская проекция явлений и событий выступает как бы производной от польских смыслов. Следствием этого парадокса (можно думать, вопреки намерениям самого автора) становится появление некоего «общего», гибридного пространства, в котором Польша и Украина предстают как территории взаимозависимые и взаимопроникающие. Это особенно отчетливо в очерке «Исследование о гайдамачестве». Появление гайдамачества, сугобо украинского феномена, Антонович объясняет отсутствием в Речи Посполитой «органов, необходимых для сохранения порядка». Это приводит, по его словам, к «всеобщей анархии», когда «личные страсти являются в виде необузданного произвола» и когда каждый готов «пожиться чужой собственностью, нанести насилия, отправиться на разбой и грабеж». Таким путем, как пишет историк, в гайдамачестве соединились

«две разнородные стороны, сложившиеся в одно явление: народный протест против польско-шляхетского порядка и стремление к удовлетворению личного произвола и наживы; вторая черта была неминуемым последствием [...] отсутствия распорядительной власти в государстве»⁵⁹.

Несложно заметить, что такое объяснение содержит в себе имплицитное оппонирование польским историкам, которые писали о гайдамачестве как

⁵⁷ Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ, 1995, с. 523.

⁵⁸ Это цитата из работы «Исследование о гайдамачестве», впервые опубликованной как предисловие к тому источнику: Архив ЮЗР, ч. III, т. 3. Киев, 1876. Цит. по: Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ, 1995, с. 373.

⁵⁹ Там же, с. 375.

проявлении якобы свойственной «украинскому характеру» дикой стихии. Повидимому, логика начатой еще в 1862 г. полемики (как прямой, так и опосредованной) с польскими историками определила специфическую конфигурацию пространственного мышления Антоновича – человека «двух миров», поляка по рождению, украинца по сознательному выбору, сохранившего до старости польский акцент⁶⁰ и определяемого пронизательными жандармами как загадочная личность – не поляк, не украинец и не русский⁶¹. Подобно тому, как в нем самом совместились Польша с Украиной, так и в его работах эти два пространства стали частью единого – совмещенного – образа.

В творчестве Антоновича, в отличие от Костомарова, нашлось место и для Великого княжества Литовского, однако интеллектуальным толчком к этому послужила не столько история Великого княжества сама по себе, сколько весьма специфический ракурс интереса к ней. Первым беглым экскурсом в литуанистику стало написанное в 1869 г. предисловие к тому «Акты о городах» в «Архиве Юго-Западной России»⁶². Антонович развивает здесь высказанную годом раньше, в монографии авторитетного киевского историка права Михаила Владимирского-Буданова⁶³, славянофильскую идею чужеродности и вредности для украинских городов магдебургского права, которое якобы разрушило прежнюю «органическую связь» города с «землей», подорвало «вечевой уклад», свойственный киевскому и «литовскому» периодам истории, и подтолкнуло к разрыву «сословий». Ко времени появления в 1877–1878 гг. первой сугубо литуанистической работы Антоновича (уже упоминавшийся «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV века») в российской историографии уже сложилась достаточно стойкая традиция изображать средневековое ВКЛ как государство скорее русское, чем литовское, а его ослабление объяснять сближением с Польшей – государством «чужим» и этнически, и культурно⁶⁴. Антонович не нарушает канона. По его

⁶⁰ По свидетельству студентов Антоновича, он говорил «с неправильным польским акцентом», «делал ошибки в русском языке, затруднялся в выражениях»: Щербина И. М. Воспоминания о В. Антоновиче // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. Киев, 1909, кн. 21, вып. 1–2, с. 53; Довнар-Запольский М. В. Исторические взгляды В. Антоновича // Там же, с. 24.

⁶¹ Такую характеристику дал Антоновичу киевский жандармский полковник Новицкий в 1892 г.: Кордуба М. Зв'язки Антоновича з галичанами // Україна. Київ, 1928. № 5, с. 77.

⁶² Антонович В. Б. Исследование о городах Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг. // Архив ЮЗР, ч. V, т. I. Киев, 1869, с. 1–91.

⁶³ Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения, ч. СXXXIX–СXL. Санкт-Петербург, 1868.

⁶⁴ Обзор, библиографию и анализ «политического заказа» в этой концепции см.: Карев Д. В. Белорусская историография в эпоху капитализма (1861–1917 гг.) // Наш Радавод. Гродна,

словам, государство, «которое продолжало называться Великим княжеством Литовским, на самом деле стало с конца XIV столетия во всех отношениях Великим княжеством Западно-Русским»⁶⁵, а подробный анализ его формирования предваряет следующий манифест о причинах упадка:

«Внутреннее бессилие поражает этот, по-видимому, могучий политический организм; едва он успел сложиться, он ищет уже посторонней точки опоры, подчиняется влиянию соседнего государства, гораздо более слабого материально и совершенно ему чуждого по культуре; под давлением его, медленно, почти без борьбы, Литовское княжество замирает, укладываясь в бытовые и общественные формы, выработанные на совершенно чуждых ему началах...»⁶⁶.

Формальным толчком к написанию этой работы, весьма далекой от основных интересов Антоновича, историка раннего Нового времени, а не Средневековья, стал, по-видимому, читанный им в университете курс «История Литовской Руси»⁶⁷. Однако в 1882 г. ученый еще раз возвращается к «литовской» теме – и снова в связи с городской историей: речь идет об очерке «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)»⁶⁸. Вводная его часть посвящена полемике с Николаем Погодиным о «мнимом запустении» Киевской земли после монголо-татарского завоевания, далее следует пространный обзор истории ВКЛ с уже знакомыми акцентами на «русскости» этого государства, чей «естественный ход развития» и «нормальный рост» был прерван союзом с Польшей⁶⁹. Однако изюминкой работы является не ВКЛ, а возможность его инструментального использования – в качестве примера еще «не испорченной» польским влиянием гармонии «сословий», которые мирно уживаются благодаря общинному («вечевому») принципу. Это идиллическое сообщество (его прототип видится Антоновичу и в Киевской Руси, и в «допольской» Литве) описано так:

«...сословия не отделяются резко друг от друга, сливаются и смешиваются между собой во всех пунктах; [...] старые вечевые предания о равноправности всех жителей земли продолжают господствовать среди всех слоев населения и довольно свободно укладываются в литовский

1991, кн. 3, ч. 1, с. 49–115; Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX–першої третини XX ст. Дніпропетровськ, 2006, с. 7–12; Филошкин А. «Другая Русь» в русской историографии // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“ / Leidinį sudarė A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008, с. 96–104.

⁶⁵ Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ, 1995, с. 743.

⁶⁶ Там же, с. 623.

⁶⁷ Издан как конспект лекций 1877 г. в Киеве под этим же названием.

⁶⁸ Очерк впервые опубликован в журнале «Киевская старина» (1882).

⁶⁹ Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ, 1995, с. 539–556 (цит. с. 540–541).

распорядок, который открывает самый широкий простор для личных дарований и личных заслуг»⁷⁰.

Перед нами – весьма занятная попытка представить «Литву» (по контрасту с «Польшей») как пространство «золотого века», где торжествуют общинные идеалы и вечевое равноправие, т. е. включить украинские земли ВКЛ в славянофильский дискурс. Славянофильский сентимент Антоновича более ярко представлен на примерах казачества (в его концепции – выразителя украинского «народного начала», тяготеющего к равноправию и «вечевому» устройству)⁷¹, однако использование ученым «литовского» эпизода симптоматично: ведь это позволяло впервые в украинской историографии подчеркнуть непрерывность украинского исторического бытия от Киевской Руси до XVII–XVIII вв.

* * *

На специфике моделирования польско-украинского пространства в 10-томной, доведенной до 1658 г. «Истории Украины-Руси» Михаила Сергеевича Грушевского (1866–1934) остановлюсь кратко. Этот историк не нуждается в специальном представлении, и на сегодня работ о нем, как кажется, едва ли не больше, чем он успел написать сам⁷². Монументальный труд, который уже при жизни ученого лег в основу украинского гранднарратива, в целом выстроен по канонам романтического национализма. К его основоположным принципам, как известно, принадлежит то, что с определенным упрощением можно свести к формуле «одна культура – одна нация – одно государство». По меткому определению Эрнеста Геллнера, одно из наиболее знаковых понятий романтического национализма – «возрождение/пробуждение» наций – предвидело, по сути, «выявление, нейтрализацию и изгнание чужих, которые пытаются разрушить и лишить основания эту [данной нации] культуру»⁷³. Этим, собственно, и определялась паранаучная цель национальных нарративов – способствовать формированию однородной, внутренне мобильной культурно-политической общности (модерной нации), создавая для нее «территорию с историей». Грушевский совершил это, соединив в своем тексте описание разрозненных к концу XIX в. фрагментов

⁷⁰ Там же, с. 568.

⁷¹ О славянофильстве применительно к Антоновичу см.: *Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. Київ, 1928. № 5, с. 28–29.*

⁷² Наиболее полную библиографию работ о Грушевском см.: *Plokhy S. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Toronto, 2005, pp. 546–588.*

⁷³ *Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Пер. Г. Касьянов. Київ, 2003, с. 204.*

украинского пространства: по выражению Сергея Плохия, он наделил «отдельные части украинского прошлого общим смыслом – и территориальным, и этнокультурным»⁷⁴.

Не удивительно поэтому, что пространственное моделирование в «Истории Украины-Руси» раз за разом претерпевает операцию, которую можно квалифицировать как «сжатие» пространства. Во «Вступительных заметках» к 1-му тому (1898) автор местом действия определяет всю этническую территорию Украины. Но фактически на авансцену, словно герои в пьесе, выступают поочередно только те точки, где происходят определенные «судьбоносные» в перспективе национальной истории события⁷⁵. Здесь же, во «Вступительных заметках», Грушевский определяет, кому из соседей историческая судьба предназначила быть «врагом № 1» украинского пространства. Ответ не поражает неожиданностью. По словам ученого, польская «чужая управа» поставила украинский народ «перед опасностью национальной смерти, полной экономической руины и порабощения»⁷⁶. Здесь стоит добавить, что, по наблюдениям исследователей, яростная антипольскость Грушевского имела довольно сложную природу: это и влияние украинских источников XVII–XVIII вв., и предыдущая историография, и славянофильский сентимент (а поляков, как известно, славянофилы считали «изменниками» славянства), и православные семейные устои, и злободневность украинско-польского противостояния во Львове, где была написана значительная часть «Истории Украины-Руси»⁷⁷, и реанимация в польской неоромантической историографии перелома XIX–XX вв. идеи возрождения Польши в «исторических границах» 1772 г.⁷⁸, которой энергично оппонировали украинские ученые.

Схематически очерченные во «Вступительных заметках» рамки пространства Речи Посполитой наполняются – том за томом – конкретным содержанием, попутно варьируясь и обрастая антипольскими акцентами и деталями. Если свести эти инвективы к какому-то общему знаменателю, то можно сказать, что «исторический счет», предъявляемый полякам за украинские неудачи, включает все без исключения аспекты прошлого: политические, экономические, социальные, культурные, религиозные (по определению са-

⁷⁴ *Plokhly S.* Ukraine and Russia: Representation of the Past. Toronto, 2008, p. 81.

⁷⁵ Ср. перемещение акцентов в периодизационной схеме историка, рассмотренное Плохием в разделе «The Story of a Nation» его книги: *Plokhly S.* Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Toronto, 2005, pp. 176–193.

⁷⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 1: До початку XI віка. Київ, 1991, с. 19.

⁷⁷ Об этом в числе прочего см.: *Plokhly S.* Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Toronto, 2005, pp. 182–192.

⁷⁸ *Maternicki J.* Kontrowersje wokół idei jagiellońskiej w historiografii polskiej przełomu XIX i XX wieku // Przegląd Humanistyczny. 1992, rocznik 36. Nr 4.

мого Грушевского, это антагонизм «национальный, а лучше сказать географически-этнографически-политический»⁷⁹). В его тексте «Польша» описана с употреблением военной лексики: «польский лагерь», «военный лагерь воинствующего католицизма», зона, из которой совершается «Drang nach Osten» в Украину⁸⁰ через неких «культуртрегеров», которые приносят польское право и навязывают его «с наивной аrogанцией человека, сознающего свою принадлежность к «высшей расе»»⁸¹. Хотя на самом деле, как не без удовольствия подчеркивает автор, Польша – это «задворки Западной Европы без всякой тени самостоятельности», «край бедный и малокультурный»⁸², «государство бедное, исключительно сельское, без торговли и промыслов»⁸³.

Следует добавить еще одну характерную деталь: текст «Истории Украины-Руси» в целом тяжеловесен, однако антипольские пассажи выпадают из позитивистской стилистики. Они на удивление пластичны, что свидетельствует об эмоциональной, личностной подкладке именно такого видения. В частности, обращает на себя внимание то, что пространственные образы часто визуализируются буквально – через употребление метафор «разлома», «пропасти», «непереходимой бездны», «фатальной границы», «расщепления». Такая деталь свидетельствует о присутствии в сознании (а, следовательно, и в концепции) Грушевского элементов неоромантического видения истории, о чем мне уже приходилось писать, анализируя то, как моделируются в его текстах персонажи «любимые» и «нелюбимые»⁸⁴. Отвергая неоромантизм как «ненаучный» способ описания прошлого, ученый, однако, не избежал его чар и, в частности, экспрессивной лексики, особенно густой при описании зарождения «наилюбимейшего из героев» – казачества⁸⁵. Это, впрочем, неудивительно. Как уже замечено исследователями, модернистские веяния способствовали окончательному вытеснению из украинского интеллектуального горизонта «общерусской» идеи⁸⁶, войну с которой начало открытие «Южной Руси», а закончила решительная «делимитация» украинского исторического пространства Грушевским.

⁷⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. Київ, 1995, с. 287.

⁸⁰ Там же, с. 279.

⁸¹ Там же, т. 5, с. 26.

⁸² Там же, т. 6, с. 412, 417.

⁸³ Там же, т. 5, с. 334.

⁸⁴ Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука. Мат-ли наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському / Ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич. Львів, 1999, с. 86–97.

⁸⁵ Ср.: Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. Київ, 1995, с. 4, 50, 51 и др.

⁸⁶ См. среди прочего: *Иvnytzkyj O. Modeling Culture in the Empire: Ukrainian Modernism and the Death of the All-Russia Idea // Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / Eds. A. Kappeler et al. Edmonton, 2003, p. 315.*

Михаил Грушевский, таким образом, довел до логического завершения дело своих предшественников. В «переключку поколений» органично вписывается и тот разительный – по сравнению с Польшей – контраст, с каким представлено в «Истории Украины-Руси» Великое княжество Литовское⁸⁷. Автор практически дословно воспроизводит тезисы своего учителя Антоновича, определяя ВКЛ как государство «русское больше, чем литовское»; его формирование он сравнивает с собиранием «некогда рассыпанных частей Киевского государства его вождями X–XII вв.», а расцвет связывает с тем, что «литовское верховенство не имело, или очень мало имело характер этнографически-чужой»⁸⁸. Само собой, сгубил успешное княжество союз с Польшей: после Кревской унии оно уже «переходит в стадию агонии», а после Люблинской – «фактически становится простой провинцией Польши»⁸⁹. Отдельным «полем битвы» с Польшей выступает судьба украинских городов. Как и у Антоновича, ВКЛ служит удобным фоном для подчеркивания «чужеродности» польских практик. Распространение – по польскому образцу – магдебургского права разорвало, по мнению Грушевского, еще сохранявшуюся в литовский период «органичную связь, которая связывала в древней Руси город с землей» и, вытеснив вечевого уклад, превратило город, некогда «центр политической жизни земли», в «жалкую пародию самоуправления». Завершается этот обзор энергичным резюме: падение роли городов стало «одним из наиболее характерных даров «культурной миссии» Польши на Руси»⁹⁰.

* * *

В заключение остается добавить, что в позднейших работах украинских историков (до сегодняшнего дня включительно!) можно найти отзвуки практически всех оттенков культурно-географического образа польско-литовского государства, о которых шла речь. Однако они переплетаются столь причудливо, и в разное время обусловлены таким сложным смешиванием «языка источников», «языка отцов историографии» и «языка идеологии», что это требовало бы особого анализа. Единственное же, что их объединяет, – это то, что семантику пространств «Польши» и «Литвы» менее всего заботит реальность. В перспективе украинской «географической идентичности» соседние территории воспринимаются всего лишь как декорация – «движущиеся кулисы истории», которые помогают понять и описать себя.

⁸⁷ Это отмечено и Плохийем: *Plokhyy S. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto, 2005, pp. 186–187.

⁸⁸ *Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 3: До року 1340. Київ, 1993, с. 137; т. 4, с. 95–96.*

⁸⁹ Там же, т. 4, с. 184, 422.

⁹⁰ Там же, т. 5, с. 17, 223, 233, 261.

FEDERALIZMO
IDĖJŲ RECEPCIJA
LIETUVOJE
1918–1922 METAIS © *Zenonas Butkus*

Etnopolitinės Lietuvos valstybės susikūrimo po Pirmojo pasaulinio karo alternatyvos iki šiol mūsų istoriografijoje nebuvo išsamiau ir kompleksiškiau tyrinėtos. Į jas yra atkreipę dėmesį arba tik jas šiek tiek apsvarstę Raimundas Lopata¹, Rimantas Miknys², Česlovas Laurinavičius³, taip pat Alfredas Erichas Sennas⁴. Dominuoja nuomonė, kad Lenkija mėgino primesti federaciją Lietuvai jėga ir jokių alternatyvų nebuvo. Štai Pranas Čepėnas rašė, kad Lietuvoje visiškai nebuvo šalininkų „atsteigti unijos ryšius su Lenkija“. Garsiojoje „Naujųjų laikų Lietuvos istorijoje“ jis tvirtino:

„Lietuvoje valdžios vairas tada jau buvo valstietiškos inteligentijos rankose, kuri jokių sentimentų neturėjo Lietuvos Lenkijos unijai, [...] svarstyti Lietuvos Lenkijos federacijos klausimą buvo politiškai visai nerealaus dalykas, kadangi lietuvių politikai netikėjo ne tik lenkų politikų žodžiams, bet ir lenkų pasirašytiems susitarimams nustoję tikėti. Lenkijos federalistų puoselėta politika Lietuvos atveju patyrė fiasko“⁵.

Panašiai ir jaunosios kartos Lietuvos istorikas Audrius Abromaitis nurodo, jog „patraukti Lietuvą į federaciją arba priversti užmegzti artimesnius ryšius su Lenkija nebuvo galimybių“⁶. Net mokyklinėse valstybinių egzaminų užduotyse esame įpratę reikalauti atsakymo, kad LDK paskutinį kartą buvo mėginta atkurti per 1863–1864 m. sukilimą. Kaip nors kitaip atsakančių vertiname neigiamai.

Iš tikrųjų, federalizmo idėjoms atgimti Lietuvoje po Pirmojo pasaulinio karo sąlygos buvo kuo prasčiausios. Etnopolitinės valstybės susikūrimas juk buvo lietuvių tautinio sąjūdžio kulminacija, svarbiausias rezultatas, viso proceso vainikavi-

¹ *Lopata R.* Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais (Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 9). Vilnius, 1996; *Lopata R.* Antanas Viskantas ir bandymas atkurti LDK // Kultūros barai, 1992. Nr. 3.

² *Miknys R.* Masonerijos kuluaruose. Ieškant Vilniaus klausimo sprendimo // Darbai ir Dienos, 2004. Nr. 40.

³ *Laurinavičius Č.* Kodėl abejota, bijota ir atsiribota? Lietuvos vyriausybės požiūris į Vidurio Lietuvos problemą // Darbai ir Dienos, 2004. Nr. 40.

⁴ *Senn A. E.* Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920. Vilnius, 1992, p.163–170; *Senn A. E.* Smetona ir lenkai 1941 metais // Akiračiai, 1990 m. kovas. Nr. 3.

⁵ *Čepėnas P.* Naujųjų laikų Lietuvos istorija. T. 2. Vilnius, 1992, p. 651.

⁶ *Abromaitis A.* Kaip kito požiūris į Lenkiją. Lietuvos viešoji nuomonė 1920–1923 metais // Darbai ir Dienos, 2004. Nr. 40, p. 221.

mas. Tačiau pietiniai lietuvių kaimynai tą sąjūdį neretai traktavo kaip antilenkišką fanatizmą, o ne kaip nuoseklią nacionalinės idėjos raidą. Jokio bendro teritorinio tautiškumo negalėjo būti. Pilietiškumas, kaip parodė ir Vakarų Romos imperijos žlugimas, negalėjo tapti svarių valstybės sutelkimo instrumentu. Pačioje Lenkijoje federalistus stebė aneksionistai, kurie ne tik kontroliavo parlamentą, bet ir sėkmingiau vykdė karinę bei politinę praktiką. Anot Algirdo Juliaus Greimo, ir Lietuvoje „senesnės lenkų kartos žmonėms „žemaitiškai“ kalbančių lietuvių klausimas buvo antraeilis“⁷. Taigi praktika federalizmo idėją rovė su šaknimis. Lietuvos valstybė faktiškai kurta karo sąlygomis. Vokiečių okupaciją keitė bolševikų, šiaurėje plėšikavo bermontininkai, pietryčiuose teko stabdyti lenkų kariuomenės slinkimą.

Kratytis suartėjimo su Lenkija lietuvių politikus ypač vertė nuogaustavimai dėl paties Lietuvos valstybingumo. Lenkija buvo pripažinta, jos valstybingumu neabejota, o formuota Lietuvos valstybė ilgai kybojo ant plauko. Vokietija dar 1917 m. pabaigoje grasė suskaldyti Lietuvą ir šitaip privertė pasirašyti gruodžio 11 d. aktą. 1919 m. kovo 22 d. posėdyje Vokietijos vyriausybė atmetė Lietuvos prašymą duoti bent dvi patrankas, kurios buvo labai reikalingos lietuvių kariuomenei Vilniui užimti. Posėdyje tiesiog buvo iškeltas klausimas „ar padėsime lietuviams užimti Vilnių, kad jo neokupuotų Lenkija“⁸. Sprendimas buvo priimtas ne Lietuvos naudai. Anksčiau susiformavusi Lenkijos kariuomenė, vokiečių praleista per Gardiną, 1919 m. balandžio 19–21 d. užėmė Vilnių.

Taigi Vokietijai, ypač jos kariškiams, atrodė, jog geriau Lietuvą palikti be Vilniaus, nes taip ją bus lengviau – kartu su Kuršu – dinastiniais ar kitais ryšiais susieti su Vokietija. Kiršinantys Lenkiją ir Lietuvą Sovietų veiksmai, pasirašant su jomis Taikos sutartis, jau yra žinomi. Vis dėlto net ir tokiomis sąlygomis gležnos federalizmo idėjos kalėsi per gelžbetoninę politinės ir karinės praktikos asfaltą. Šių idėjų recepciją skirstytume į du laikotarpius: ikihymansinį ir P. Hymanso projekto svarstymo periodus.

Svarstytos, ypač pirmuoju periodu, ne tik Lenkijos – Lietuvos, bet ir Lietuvos – Ukrainos, Lietuvos – Latvijos federacijų idėjos. Yra žinomas 1918 m. pradžios K. Olšausko ir J. Gabrio memorandumas Prancūzijos atstovams, kurių prašyta palaikyti Lietuvos – Ukrainos federaciją. Daug anksčiau, jau nuo 1885 m., kelta idėja federacijos pagrindais sukurti jungtinę Lietuvos ir Latvijos valstybę⁹, bet Lietuvos

⁷ Greimas A. J. Antanas Smetona ir kas toliau // *Greimas A. J. Iš arti ir iš toli. Literatūra, kultūra, grožis*. Vilnius, 1991, p. 258.

⁸ Akten der Reichskanzlei Weimarer Republik. Das Kabinett Scheidemann (13 Februar bis 20. Juni 1919). Boppard am Rhein, 1971, s. 91.

⁹ Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais. Dokumentų rinkinys. Parengė Zenonas Butkus. Vilnius, 2008, p. 89–98.

politikai ją suprato kaip alternatyvą federacijai su Lenkija. Jono Šliūpo sukurtas ir puoselėtas Lietuvos – Latvijos bendros valstybės projektas daugeliui atrodė nerealus, bet pati federacijos idėja nelaikytina utopiška. Juk po Pirmojo pasaulinio karo susikūrė čekų ir slovakų valstybė, išgyvenusi beveik iki mūsų dienų. Šiuo atveju sėkmę nulėmė tai, kad čekai buvo lyderiai tiek ekonominiu, tiek politiniu atžvilgiu. Tuo tarpu nei latviai, nei lenkai, nei lietuviai vieni kitiems užleisti lyderystės nenorėjo jokioje srityje.

Lenkijos ir Lietuvos politinių ar visuomeninių jėgų kontaktai, kompromisų paieškos, pasitarimai dėl federacijos, vienokios ar kitokios sąjungos nebuvo visai nutrūkę net tarpusavio karų metu. Yra žinomas LDK konfederacijos Tarybos 1915 m. gruodžio 19 d. atsisaukimas – universalas, kurio vienas iš autorių buvo žymus lietuvių politikas Jurgis Šaulys¹⁰. Tų pačių metų sausio 14 d. federacijos su Lenkija galimybę pas Mykolą Römerį kartu su Vilniaus lenkų demokratais svarstė J. Šaulys, taip pat Mykolas Biržiška, Augustinas Janulaitis, Jonas Vileišis ir Felicija Bortkevičienė. LDK atkūrimui pritarė kunigas ir visuomenės veikėjas Antanas Viskantas, apie kurio veiklą jau yra rašęs R. Lopata¹¹, bet kitų minėtų lietuvių palankumas federalizmui dar netyrinėtas.

Apskritai Lietuvos politikai istorinio Lietuvos valstybingumo niekada neatsisakė. Kiekviena proga buvo pabrėžiama, jog Lietuva tarptautinės teisės požiūriu skiriasi nuo Latvijos ir Estijos, nes ji, kaip ir Lenkija, turi istorinį valstybingumą. Juk ir Vasario 16 d. akte kalbama apie valstybės „atstatymą“. „Lietuvos aido“ vasario 19 d. vedamajame ši aktą Petras Klimas įvertino kaip „naujos gadynės“ pradžią. Tačiau kartu paskelbtame J. Šaulio vedamajame buvo įvertinti ir „aukštesniųjų luomų“ nuopelnai gaivinant Lietuvos valstybės idėją. Taigi manyčiau, galima kalbėti apie Lietuvos politikų požiūrio į Nepriklausomybės atkūrimą skirtumus. Ne visi visiškai atmetė federalizmo idėją. Dalis iš jų vienokį ar kitokį tos idėjos variantą pripažino. Gal pripažinimą apsunkino tai, kad pirmuoju premjeru tapo Augustinas Voldemaras. Alternatyvaus, palankesnio federacijai kandidato, būtent J. Šaulio, buvo atsisakyta. Tiesa, ir pats A. Voldemaras 1918 m. birželio 30 d. kartu su grafu Adamu Ronikieriu, Lenkijos vyriausybės atstovu Berlyne, pasirašė sutartį, numatančią, kad abi valstybės koordinuos karinę ir ekonominę politiką, o kalbiniai reikalai Lietuvoje bus tvarkomi Suomijos pavyzdžiu. Taip pat yra žinomas 1941 m. Antano Smetonos pareiškimas, jog „Lietuvos valstybės atkūrimas, pagrįstas siaurais nacionaliniais pagrindais, buvo klaida“. „Pirmoji 1918 m. padaryta „klaida“,

¹⁰ *Miknys R.* Masonerijos kuluaruose. Ieškant Vilniaus klausimo sprendimo // *Darbai ir Dienos*, 2004. Nr. 40, p. 206.

¹¹ *Lopata R.* Antanas Viskantas ir bandymas atkurti LDK // *Kultūros barai*, 1992. Nr. 3.

nurodo jau minėtas A. J. Greimas, „tai – Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas, o ne jos valstybės atstatymo aktas“¹².

Kurdami valstybę Lietuvos politikai nuo Lenkijos aklinau neužsisklendė. Apie J. Šaulio vadovaujamos delegacijos derybas Varšuvoje ir apie Stanislovo Staniševskio misiją Kaune bei apie kitus Lietuvos ir Lenkijos mėginimus susitarti 1919–1920 m. nemažai rašyta istoriografijoje. Prošvaistė federacijos idėjoms atgyti Lietuvoje atsivėrė tada, kai ji 1920 m. rugpjūčio pabaigoje ir rugsėjo pradžioje prisijungė Vilnių. Tačiau tuometinė Kazio Griniaus vyriausybė atsisakė naujai prijungtose teritorijose rengti referendumą ar suteikti joms autonomiją. Tiesa, liepos 12 d. buvo nuspręsta prie Lietuvos vyriausybės įgaliotinio Vilniuje sudaryti patariamąjį organą iš tautinių mažumų atstovų. Be to, K. Grinius atsiminimuose rašė, jog turėjęs idėją „tuoj sušaukti Vilnijos šiąkį tokį parlamentą, kuris nutartų prisidėti prie Lietuvos“, bet baimintasi dėl Vilnijos gyventojų apsisprendimo, nes jie „neatskirdavę lenkiškumo nuo katalikiškumo“¹³.

Lietuvos Steigiamojo Seimo nariai socialdemokratai K. Venslauskis ir V. Čepinskis reikalavo suteikti Vilniaus kraštui teisę apsispręsti. Lenkijos istorikas K. Buchowski rašė, jog Lietuvos vyriausybė kreipėsi į lenkų frakciją siūlydama bendradarbiauti rengiant Vilniaus krašto statuso Lietuvos valstybėje projektą. A. Grajevskis kartu su M. Römeriu paruošė Vilniaus krašto autonomijos projektą, tačiau Lietuvos vyriausybė jam nepritarė. Lenkų frakcija savo ruožtu nepritarė, kad į Vilnių būtų perkelta Lietuvos sostinė, nes jo valdymas būsiąs laikino pobūdžio, kol šiam kraštui bus suteikta galimybė apsispręsti¹⁴.

Lenkijos delegacija, kuri buvo atvykusi į derybas 1920 m. rugsėjo 16–18 d. Kalvarijoje, savo ataskaitose rašė, kad lenkų idėjoms palankūs yra Ministras Pirmininkas K. Grinius, taip pat liaudininkai ir socialdemokratai¹⁵. Prie jų galėtume priskirti ir užsienio reikalų ministrą Juozą Purickį, kuris 1920 m. gruodžio mėn. pasiuntė į Vilnių Römerį, Kairį ir Adamovičių tartis su vietiniais lenkų atstovais. Römeriui Purickis pranešė, kad jau rengiamas Rytų Lietuvos autonomijos projektas, numatantis, jog Rytinė ir Vakarinė Lietuvos dalys turės atskirus seimus, be to, bus bendras valstybės seimas, bendra ir aukštoji mokykla. Vilniuje 1920 m. gruodžio 22 d. Römeris ir Kairys susitiko su Witoldu Abramowicziumi ir kitais demokratų

¹² Greimas A. J. Antanas Smetona ir kas toliau // *Greimas A. J. Iš arti ir iš toli. Literatūra, kultūra, grožis*. Vilnius, 1991, p. 259.

¹³ Žr. *Butkus Z. Dr. Kazys Grinius // Lietuvos Respublikos Ministrai Pirmininkai*. Vilnius, 1997, p. 240.

¹⁴ Greimas A. J. Antanas Smetona ir kas toliau // *Greimas A. J. Iš arti ir iš toli. Literatūra, kultūra, grožis*. Vilnius, 1991; *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. T. XXXII. Warszawa, 1997, s. 75.

¹⁵ *Łossowski P. Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920*. Warszawa, 1966, p. 228.

grupės atstovais, kurie laikėsi nuostatos, jog Lietuvą reikia suskirstyti į kantonus ir susieti artimais ryšiais su Lenkija. Konkrečių nutarimų Vilniuje nebuvo priimta, tik nutarta surengti neoficialų pasitarimą 1921 m. pradžioje. Dr. R. Miknys rašė, kad šių derybų iniciatyva priklausė masonams¹⁶. Derybos atsispindi ne tik M. Römerio dienoraštyje, bet ir Steigiamojo Seimo dokumentuose.

1920 m. gruodžio 29 d. Römeris ir Kairys apie savo misijos rezultatus referavo vadinamajam „mažajam vyriausybės kabinetui“, dalyvaujant K. Griniui, J. Purickiui, Ernestui Galvanauskui, P. Klimui ir J. Šauliui. Nutarta tęsti slaptus pasitarimus su Vilniaus lenkų demokratais, socialdemokratais ir „Odrodzenie“ politinės grupės nariais¹⁷.

Kartu lygiagrečiai buvo tariamasi su Lenkijos valstybės valdžia. 1920 m. gruodį į Varšuvą vyko Lietuvos Steigiamojo Seimo delegacija¹⁸, kuriai buvo įteiktas žinomas Aleksandro Babianskio „Vidurio Lietuvos kantono“ projektas. Delegacija projektą perdavė vyriausybei¹⁹, jį gavo ir prancūzų diplomatai.

1921 m. sausį atsinaujino derybos su Vilniaus lenkų organizacijų atstovais. Į Vilnių išvyko F. Bortkevičienė, V. Račkauskas, J. Makauskis ir K. Venslauskis²⁰. Prie jų prisidėjo iš Varšuvos grįžtantys Z. Žemaitis, Bronius Kazys Balutis ir Ignas Jonynas²¹. Derybose lenkų atstovai siūlė kantoninę Lietuvą Austrijos-Vengrijos pavyzdžiu. Lietuviai pusė sutiko svarstyti ryšių su Lenkija galimybę ir pateikė konkretų projektą, kuriame buvo numatyta, kad Lietuva niekada nekenks Lenkijai ir netoleruos savo teritorijoje jokių prieš Lenkiją nukreiptų organizacijų bei karinių formuočių. Be to, suteiks Lenkijai priėjimą prie jūros per savo teritoriją ir sudarys su ja prekybos bei ūkio konvencijas. Sutikta Lietuvos lenkams suteikti autonomiją. Derybas stebėjęs Vilniaus vyskupas Jurgis Matulaitis pasiūlė, kad į jas šalia liaudininkų ir socialdemokratų įsijungtų ir Lietuvos krikščionys demokratai. Netrukus į Vilnių išvyko Juozas Vailokaitis ir Kazimieras Jokantas išsiaiškinti lenkų dešiniųjų grupių požiūrį į Lietuvos ir Lenkijos santykius. Bet prasidėjus Lietuvos ir Lenkijos deryboms Briuselyje tiesioginiai Kauno ir Vilniaus kontaktai tapo antraplaniais.

Pasiūstos į Tautų Sąjungą Lietuvos delegacijos vadovas E. Galvanauskas pritarė tiesioginėms Vilniaus ir Kauno deryboms, kurios galėjo palengvinti Lietuvos poziciją Briuselyje. Reikia pasakyti, kad ir Lenkijos parlamente buvo kritikuojamas šios

¹⁶ *Miknys R.* Masonerijos kuluaruose. Ieškant Vilniaus klausimo sprendimo // *Darbai ir Dienos*, 2004. Nr. 40, p. 208.

¹⁷ Ten pat.

¹⁸ Mūsų delegacija Varšuvoj // *Tėvynės sargas*, 1920 12 31.

¹⁹ Valdžios atsakymas į St. Seimo nario dr. E. Draugelio paklausimą // *Laisvė*, 1921 04 03.

²⁰ *Miknys R.* Masonerijos kuluaruose. Ieškant Vilniaus klausimo sprendimo // *Darbai ir Dienos*, 2004. Nr. 40, p. 208.

²¹ *Biržiška M.* Vilniaus Golgota. Kaunas, 1930, p. 106.

šalies požiūris į federaciją su Lietuva. Štai žydu atstovas S. Hirszhornas pareiškė, kad lietuviai bijo žodžio federacija, pagaliau ir niekas nežino ką ji reiškia²². Iš tikrųjų konkretaus federacijos projekto nebuvo parengta. Net Lietuvos ir Latvijos valstybės idėja turėjo tikrą projektą, Lietuvos, Latvijos ir Estijos delegacijos Paryžiaus Taikos konferencijoje parengė aiškų konfederacijos projektą²³. Lenkijos ir Lietuvos atveju tik buvo parengtas trijų kantonų – Minsko, Vilniaus ir Kauno – projektas, kurį, matyt, pasigavo Hymansas ir, jį modifikavęs, pateikė Lenkijos ir Lietuvos deryboms Tautų Sąjungoje 1921 m.

E. Galvanausko vadovaujamai Lietuvos delegacijai, 1921 m. balandžio 14 d. pasiųstai į Briuselį, instrukcijoje buvo leista garantuoti, kad Lietuva neleis panaudoti savo teritorijos Lenkijos puolimui, kad duos Lenkijai laisvą tranzitą per savo teritoriją ir sudarys su ja ekonomines konvencijas ir kad karinę konvenciją su Lenkija Lietuva galės pasirašyti kartu su Baltijos valstybių sąjunga²⁴. Delegacija lyg buvo linkusi sutikti skelbti Lietuvoje dvi valstybines kalbas, kad būtų galima išvengti kantonų sistemos. Be to, kaip yra žinoma, Lietuvos delegacija sutiko Hymanso projektą traktuoti kaip derybų pagrindą.

1921 m. rugsėjo pradžioje paskelbtas antrasis P. Hymanso projektas buvo palankesnis Lietuvai, bet jį jau reikėjo priimti be pataisymų. Pasakytina, kad šio projekto šalininkų Lietuvoje būta visai nemažai. Ne vienas suprato, kad tai paskutinė proga atgauti Vilnių. Premjeras K. Grinius savo atsiminimuose rašė: „Man atrodė, kad Hymanso projektas reikėjo priimti“. Vyriausybės vadovo nuomone, projektas nebūtų sutrukdęs integruoti visą Vilniją į Lietuvos valstybę. K. Grinius pabrėžė, kad dėl suartėjimo su Lenkija „Lietuva nebūtų nukentėjusi, greičiau sustiprėjusi“²⁵.

Panašios nuomonės laikėsi vyriausybės narys, finansų, prekybos, pramonės ir susisiekimo ministras E. Galvanauskas, vadovavęs Lietuvos delegacijai derybose dėl Hymanso projekto, ir krašto apsaugos ministras J. Šimkus. K. Grinius tvirtino, kad „mano kabineto nariai [...] nebuvo per daug priešingi Hymanso projektui, bent jam priimti būtų Kabinete susidariusi dauguma“²⁶.

Šį projektą labai detalčiai svarstė Lietuvos pasiuntinių užsienio valstybėse konferencija, įvykusi Kaune 1921 m. spalio 18 – lapkričio 5 d. Joje E. Galvanauskas pabrė-

²² Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Sejmu Ustawodawczego. Warszawa, 1919–1922, (1921 04 15).

²³ Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais. Dokumentų rinkinys. Parengė Zenonas Butkus. Vilnius, 2008, p. 116–117.

²⁴ J. Purickio instrukcijos Lietuvos valdžios delegacijai Briuselio konferencijai // Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA). F. 383, ap. 7, b. 127, l. 251–254.

²⁵ *Grinius K.* Atsiminimai ir mintys. T. 4. Rankraštis // Lietuvos literatūros ir meno archyvas. F. 475, ap. 1, b. 142, l. 352.

²⁶ Ten pat.

žė, jog „daug rizikuojame ir priimdami, ir atmesdami 2-rą Hymanso projektą, bet absoliučiam atmetime rizika daug didesnė“²⁷. Atmetus projektą nebebūtų galima gauti iš užsienio kreditų ir tektų „laikyti didelę armiją“²⁸. Lyg prieštaraudamas šiai minčiai užsienio reikalų ministras J. Purickis teigė, kad priėmus Hymanso projektą lietuviai sugadintų savo santykius su Vokietija ir Sovietų Rusija, o pastaroji, pradėjusi karą su Lenkija, užimtų ir Lietuvą²⁹. Tačiau pasiuntinys Didžiojoje Britanijoje Tomas Naruševičius šią tezę atrėmė: „Rusai gi sumušę Lenkus niekuomet, net ir nesusidėjęs mums su lenkais, nepagailėtų mūsų nepriklausomybės. Bet tokiam karui atsitikus gautumėm pagalbą iš Santarvės valstybių, kad nors ir ginklais“³⁰. Išsamiai apsvarsčiusi Hymanso projektą, Pasiuntinių konferencija galų gale priėmė nutarimą, jog Lietuvai jis priimtinas su išlygomis.

Apskritai galima pasakyti, kad 1921 m. rudenį Lietuvos politikai ir Tautų Sąjunga buvo priartėję prie kompromisinio sprendimo. Pagal jį Lietuva turėjo atgauti Vilnių autonominėmis teisėmis, o su Lenkija sudaryti sąjungines sutartis.

Tačiau priimti Hymanso projektą sutrukdė Lietuvos politinių partijų, pirmiausia būsimų tautininkų, socialdemokratų, taip pat nemažai krikščionių demokratų ir didelės dalies valstiečių liaudininkų priešinimasis šiam projektui. Iš pradžių lyg jam pritaręs, ilgainiui Steigiamasis Seimas jo atsisakė. Labai priešiška projektui buvo kariuomenės, tiksliau karininkų, pozicija, kilo visuomenės protesto banga. Minėtoje Pasiuntinių konferencijoje spalio 31 d. E. Galvanauskas, apibendrinamas savo vakarykštį pokalbį su visuomenės veikėjais, partijų ir frakcijų vadais, konstatavo:

„Visų jų bendras nusistatymas: 2-ro Hymanso projekto atmetimas. Jų argumentavimas remias beveik perdėm vidaus politikos dėsniais ir tautos griežtu psichologiniu ir socialiniu nusistatymu prieš bet kokius artimesnius santykius su lenkais. Priėmus tą projektą, jų numatomas bruzdesys šalyje, kuris gali virsti katastrofa visai mūsų valstybei ir kurių bruzdesin manoma būtina bus įtraukta ir kariuomenė“³¹.

Kažin ar „bruzdesys“ tikrai galėjo kilti, ar juo daugiau gąsdinta, jis kurstytas. Šiaip ar taip, aiškinta gana kategoriškai, netgi dramatiškai, esą Hymanso projektas – apgaulė, net Lietuvos išdavystė, nauja unija su Lenkija. Tokioje situacijoje, anot P. Klimo, „padorus pilietis nebegalėjo hymansininku dėtis, [...] realiai galvojančią politiką parbloškė ura-patriotiškai skeryčiojantis demagogas“. Jis, be to,

²⁷ *Tamošiūnas M.* Lietuvos užsienio atstovų konferencija Kaune 1921 metais // Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai. Vilnius, 1996, p. 249.

²⁸ Ten pat, p. 250.

²⁹ Ten pat, p. 253.

³⁰ Ten pat, p. 254.

³¹ Ten pat, p. 253.

nurodė: „Hymansininkų buvo mažas būrelis, antihymansininkų legionai“.³² Į E. Galvanausko gyvybę netgi buvo pasikėsinta.

K. Grinius rašė, kad Hymanso projektui priešinosi „karininkija“, ir, jį priėmus, galėjo kilti „vidujinis sukilimas“³³. Pagaliau projekto nebūtų ratifikavęs Steigiamasis Seimas. Projektą svarstant net buvo susistumdyta. Lenkų frakcijos narys A. Snelevskis buvo pargriautas, o į B. Liausą paleista kėdė. Incidento kaltininkai buvo pašalinti iš dviejų posėdžių³⁴. Matyt tiksliausiai vidaus politikos aplinkybes bus suformulavęs P. Klimas. Toje pačioje Pasiuntinių konferencijoje jis aiškino:

„Praktikoje Hymanso projektas, dabar ne visai aiškus, paaiškės ir bus mums daug kenksmingesnis, neg dabar mes matom. Jo atsikratyti vėliau tegalima bus revoliucijos keliu [...]. Lenkai per Vilniaus kantoną vykins didžiausią presiją ir visoj kitoj Lietuvoj, nesigailėdami tam darbui pinigų, jokių priemonių. Jie trukdys visą mūsų valstybinį ir kultūrinį darbą [...]“³⁵.

Priimti Hymanso projekto neleido ne tik susikomplicavusi vidaus padėtis, bet ir išorės faktorius, būtent Sovietų ir Vokietijos spaudimas. Ypač kategoriškai atmesti Hymanso projektą reikalavo Rusija, nes suprato, kad jį įgyvendinus sustiprės Pabaltijyje Vakarų įtaka, bus likviduotas Lietuvos ir Lenkijos ginčas, susikurs šių šalių sąjunga, kuri galės ateityje stabdyti Sovietų ekspansiją Vakarų kryptimi.

Kad bent šiek tiek pajustume to spaudimo mastą, pateiksime keletą ilgesnių citatų iš Lietuvos pasiuntinio Maskvoje Jurgio Baltrušaičio pranešimų, siųstų Lietuvos vyriausybei tuomet, kai ši turėjo apsispręsti dėl Hymanso projekto: priimti jį ar atmesti. Štai 1921 m. spalio 31 d. Lietuvos užsienio reikalų ministrui J. Purickiui J. Baltrušaitis rašė:

„Šios dienos pasikalbėjime su rusais vėl ta pati giesmė: nieku būdu nesidėti su lenkais, saugotis dargi tolimiausios kooperacijos [...]. Ar teisybė, kad [...] Tamsta asmeniškai linkę priimti Hymanso projektą? Meldžiu telegrafuoti [...]. Kiek mano silpnas balsas veikia ir Tamstos domės gali pasiekti, patariu ir meldžiu dargi tolimiausiai nesidėti prie lenkų. Antantei Lietuva yra vien kamštis laikinai skylę užkimšti. Jinai ir mes mus kaip kamštį. O Rusija mainosi [...], ji [...] įgys savo seną balsą [...], būsime sumindžioti [...]. Dieve duok mums savo išminties, nes iš tikrųjų atėjo paskutinė likimo valanda“³⁶.

Tokie aliarmuojantys pranešimai siųsti labai dažnai, kai kada keliskart per dieną. Antai dvejuose lapkričio 27 d. pranešimuose skaitome:

³² *Klimas P.* Lietuvos diplomatinėje tarnyboje 1919–1940 m. Vilnius, 1991, p. 41–42.

³³ *Grinius K.* Atsiminimai ir mintys. T. 4. Rankraštis // Lietuvos literatūros ir meno archyvas. F. 475, ap. 1, b. 142, l. 353.

³⁴ Lietuvos Steigiamojo Seimo (1920–1922 metų) narių biografinis žodynas. Vilnius, 2006, p. 154–156, 218–220, 386–387.

³⁵ *Tamošiūnas M.* Lietuvos užsienio atstovų konferencija Kaune 1921 metais // Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai, p. 254.

³⁶ LCVA. F. 383, ap. 7, b. 108, l. 35

„Tarybų valdžia griežtai patarė Lietuvos valdžiai nieku būdu nepriimti Hymanso projekto ir saugotis tolimiausios „kooperacijos“ su lenkais. Tarybų valdžia, Lietuvos ir savo interese, laukia, kad Lietuvos valdžia Hymanso projekto nieku būdu nepriims. Jei tai atsitiktų, Rusija skaitytų Lietuvos žingsnį už priešingą aktą. Tarybų valdžia tvirtai mano, kad nepriėmus Lietuvai Hymanso projekto Lenkija neturės nei galimybių, nei drąsos pulti Lietuvą. Jei tai visgi atsitiktų Tarybų Rusija ne tikrai nestovės ramiai liudytoju, bet griebsis griežčiausių priemonių, kad Lietuvos savistovybė nebūtų paniekinta ir kad jos kūnas nebūtų sudraskytas [...]. Jau šiandien galima kalbėti apie paramą ginklais, pinigais ir t. t. Tarp kitko Tarybų valdžia pajutus pavojų Lietuvai inėjo į kontaktą su Vokietija ir ieško reikalingos kooperacijos formos mūsų nelaimėi pašalinti [...]. Tikrai ir aiškiai žinau iš aukščiausio šaltinio ir pranešu štai ką: rusai eina prie asmeniškios diktatūros driumvoirato-Leninas-Trockis, o gali būti ir triumvoirato-Leninas-Trockis-Dzieržinskis [...]. Karo-Trockio-partija taip stipri, kad galima laukti karo kasdien [...]. Viskas prirengta [...]. Surinktos trys raitelių armijos; iš viso bemaž 200 000. Mano pulti Lenkiją gilioj žiemoj [...], rusai dar esti jėga ir žiauri jėga. Tai gyvas faktas. Lenkiją puls nežmonišku būdu, barbariškais metodais. Jau sudaryta ypatinga Čeka Lenkijai iš vienu baisiausio keršto ypatų [...], tie čekistai prisiekę, kad Lenkija bus iššluota geležine šluota“³⁷.

Cituoti pranešimai nebuvo J. Baltrušaičio asmeninė nuomonė, jo pramanas, o autentiškai pateikta Sovietų vadovybės pozicija. Jos laikėsi ir Sovietų pasiuntinybė Lietuvoje. Neapsiribota įprastu diplomatinio spaudimu, būtent griežtu pareiškimu, kad Hymanso projekto priėmimas bus Rusijai priešiškas aktas. Tradiciškai rodytas ir botagas, ir meduolis. Grasinta nurodant, kad Sovietai puls ir žiauriai nuoniokos Lenkiją. Vadinasi, toks pat likimas ištiks ir Lietuvą, jei tik ji priims Hymanso projektą ir tokiu būdu sudarys sąjungą su Lenkija, o jei nepriims – gaus Rusijos pagalbos apsiginti nuo Lenkijos.

Atlaikyti tokį spaudimą Lietuvai 1921 m. buvo labai sunku, juo labiau, kad ir pats Hymanso projektas jai atrodė rizikingas. Atmesdama tą projektą Lietuva nesugalvojo nieko originalesnio, kaip tik vėl remtis Sovietų pozicija. Ji prašė iš jų oficialios, prieš Hymanso projektą nukreiptos notos³⁸ ir tokią notą dar 1921 m. rugsėjo 15 d. gavo. Joje buvo pabrėžta, kad Prancūzija ir kitos Vakarų valstybės bei Tautų Sąjunga per derybas Ženevoje stumia Lietuvą į Sovietams priešišku valstybių koaliciją ir su tuo jie nesitaikstysia³⁹. Sovietai su pasitenkinimu sutiko žinią, kad Lietuva ketina atmesti Hymanso projektą ir ta proga nusiuntė jai labai palankią notą, tiesiog sveikinimą⁴⁰. Gruodžio 24 d. Lietuva pranešė Tautų Sąjungai, jog to projekto atsisako galutinai⁴¹. Užsienio reikalų liaudies komisariatas savo 1921 m. darbo ataskaitoje, pateiktoje Rusijos IX Tarybų suvažiavimui, tokį Lietuvos poelgį įvertino kaip vieną iš didžiausių savo veiklos nuopelnų, pa-

³⁷ Ten pat, l. 29–32.

³⁸ *Жр. Документы внешней политики СССР. Т. 3. Москва, 1959, с. 331.*

³⁹ Ten pat, с. 338–339.

⁴⁰ Ten pat, с. 486.

⁴¹ *Жр. notos tekstą: Valstybės atsakymas T. Sąjungai // Lietuva, 1921 m. gruodžio 31 d.*

brėždamas, jog jai ne kartą buvo pareikšta, kad Hymanso projekto priėmimas bus Rusijai priešiškas aktas⁴².

Sovietinio spaudimo veiksmingumą gerokai sustiprino tas faktas, kad jis, kaip jau minėta cituotuose J. Baltrušaičio pranešimuose, buvo atliekamas kartu su Vokietija, šioms dviem didžiosioms valstybėms bendradarbiaujant. Tiesa, Vokietija spaudė Lietuvą ne taip aktyviai kaip Sovietai, dažnai vengdama oficialumo ir apsiribodama nurodymu, jog šiuo atveju reikia paisyti Rusijos nuomonės, kuri yra griežtai negatyvi. Vis dėlto ir Vokietija neslėpė savo nepalankaus požiūrio į Hymanso projektą, nes suprato, kad Lietuvos ir Lenkijos susitelkimas galės ateityje stabdyti vokiečių ekspansiją į Rytus, kaip ir Sovietų į Vakarus.

Per 1921 m. diskusijas dėl Hymanso projekto T. Naruševičius ir M. Sleževičius pasakė išvalgių minčių, nurodydami, jog negalima pasikliauti Rusija ir Vokietija, nes jos gali atnaujinti ekspansiją, nuo kurios nukentės ir Baltijos šalys. Mat, abi didžiosios valstybės nori sunaikinti Lenkiją, o po to likviduos ir mažąsias valstybes. M. Sleževičius įrodinėjo, kad Hymanso projekte nėra unijos požymių, o Lietuva dūsta be Vilniaus ir Klaipėdos, taip pat be tranzito⁴³.

Taigi alternatyvios nuostatos blyksnių būta ir anuometinėje Lietuvoje. Bet jie liko tik blyksniai. Lietuvos politiniam elitui po Pirmojo pasaulinio karo, matyt, svarbiausia buvo sukurti tautinę valstybę, atlikti žemės reformą, įtvirtinti lietuvių kalbą visuomeniniame gyvenime. Kokie svertai nulėmė, kad Lietuva atmetė Hymanso projektą, kurį iš pradžių palaikė nemažai įtakingų jos politikų – dar reikėtų tirti: reikėtų išaiškinti tautininkų silpnumo ir kartu įtakingumo fenomeną, Lietuvos kariuomenės ir išorės, pirmiausia Sovietų, faktoriaus poveikio politiniams procesams mechanizmą.

Žlugus Hymanso projektui Tautų Sąjunga bei apskritai Vakarų valstybės mažai besirūpino abiem konfliktuojančiom pusėm priimtinais sureguliuoti Vilniaus klausimą ir iš esmės susitaikė su susiklosčiusia padėtimi. Federalizmo idėjos Lietuvoje visai išblėso. 1922 m. pradžioje Vilnija pagal endekų, aneksionistinį planą buvo prijungta prie Lenkijos, ignoruojant kaimynų interesus. Nebuvo linkusi į kaimynų interesus atsižvelgti ir modernioji Lietuva. Tautų Sąjunga savo ruožtu panaikino tarp Lietuvos ir Lenkijos neutralią zoną, o Ambasadorių konferencija 1923 m. kovo 15 d. pripažino Lenkijos rytines sienas, vadinasi ir Vilnių, – Lenkijai.

Taigi federalizmo idėjų nesėkmė ir ginčas dėl Vilniaus Sovietams bei Vokietijai jį kurstant virto giliu tarpvalstybinio Lietuvos ir Lenkijos konfliktu, kuris išardė Baltijos šalių vienybę, silpnino jų gynybines galias ir sudarė sąlygas dviem didžiosioms kaimynėms pasirengti naujai, tarpusavio susitarimais suderintai ekspansijai.

⁴² Žr. Документы внешней политики СССР. Т. 3. Москва, 1959, с. 696.

⁴³ Steigiamojo Seimo LSLD ir VS frakcijų bloko posėdžių protokolai (1921 09, 1921 09 15, 1921 09 22) // Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius. F. 199-22, l. 296–306.

ZENONAS IVINSKIS
IR HENRYKAS ŁOWMIAŃSKIS:
POKYČIAI TARPUKARIO
MEDIEVISTIKOJE KAUNE
IR VILNIUJE ◉ *Rimvydas Petrauskas*

1932 m. Vilniuje ir Berlyne pasirodė dvi studijos, kurios smarkiai išsiskyrė to meto lenkiškos ir lietuviškos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos istoriografijos fone. Vilniuje buvo išleistas antrasis Henryko Łowmiańskiego habilitacinio veikalas apie Lietuvos visuomenės ir valstybės ištakas tomas¹, Berlyne – Zenono Ivinskio daktaro disertacija (knyga vokiškai pasirodė po metų), skirta ankstyvajai Lietuvos valstiečių luomo istorijai². Abu šiuos skirtingus savo apimtimi ir, tiesą sakant, kokybe darbus (dešimt metų vyresnio Łowmiańskiego studija buvo nepalyginti brandesnė) vienijo bendras siekis pažvelgti į ankstyvąją LDK istorijos periodą iš naujos perspektyvos. Ši perspektyva buvo atgarsis Europos medievistikoje po Pirmojo pasaulinio karo vis labiau išvirtinančios tendencijos, istoriją pasakoti kaip integralią visuomenės istoriją. Ypač gerai tokia tyrimų strategija atsiskleidė „Analų“ žurnalo (1929 m.) steigėjų Marco Blocho ir Lucieno Febvre'o tekstuose³, kuriuos vienijo siekis tradicinę politinę ar teisinę-institucijų istoriją pakeisti visuomenės – kaip tam tikros socialinės sistemos – tyrimu. Istorinės analizės objektu tapo įvairių istorinių laikotarpių socialinės grupės, kurios nagrinėtos iš skirtingų (socialinio, ekonominio, politinio, kultūros istorijos) požiūrio taškų, drauge konstatuojant, kad visos šios sritys glaudžiai susijusios tarpusavyje, o pokyčiai vienoje srityje neišvengimai sukelia slinktis kitose. Senąjį priežastinį aiškinimą pakeitė kompleksinis-sisteminis požiūris į visuomenės raidą, didelį dėmesį skiriant žmonių pasaulėžiūros klausimui. Aišku, „Analai“ buvo pernelyg nauja ir dar neįtakinga kryptis, kad būtų galėjusi paveikti Łowmiańską ir Ivinskį. Žymiai svarbiau buvo tai, kad panašios idėjos (galbūt ne visuomet taip sklandžiai suformuluotos kaip Marko Blocho) sklandė įvairiose šalyse ir skirtingose istorinėse disciplinose: galima prisiminti vokiečių literatūrologą Ernstą Curtius'ą, olandų ir belgų medievistus Johaną Huizingą ir Henri Pirenne'ą

¹ *Łowmiański H.* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. T. 1–2. Wilno, 1931–1932. Dalis pakartota: *Łowmiański H.* Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań, 1983, s. 11–347.

² *Ivinskis Z.* Geschichte des Bauernstandes in Litauen. Von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts (Historische Studien H. 236). Berlin, 1933.

³ Apie ją žr. *Burke P.* The French Historical Revolution. The Annales School, 1929–1989. Cambridge, 1990; *Гуревич А. Я.* Исторически синтез и Школа „Анналов“. Москва, 1993.

ar vokiečių istorinės geografijos Leipcigo mokyklą⁴. Nors nei Łowmiański, nei Ivinskis savo studijų įvaduose ar kituose tekstuose nepalikto platesnių komentarų apie istoriografijos mokymąsi, galima manyti, kad abu juos smarkiai paveikė studijos užsienyje: Łowmiański Paryžiuje, o Ivinskio Berlyne.

Minėtos knygos atsirado savarankiškai viena nuo kitos anksčiau, abu autoriai preliminarių išvalgų šiomis temomis paskelbę nebuvo. Apie Łowmiański studiją Ivinskis sužinojo jau baigdamas rengti disertaciją. Šią mokslo naujieną jam pranešė ilgametis konsultantas Konstantinas Jablonskis, – neseniai paskelbtas judviejų susirašinėjimas neblogai perteikia jaunojo Ivinskio klaidžiojimus medievistikos labirintuose⁵. Nepaisant išsilavinimo spragų, Ivinskio disertacijos tekste jau buvo matyti naujoviško, šį istoriką vėliau visuomet išskiriančio kompleksinio požiūrio į tyrimo objektą apraiškos⁶. Pasirinkęs valstiečių istorijos problematiką, Ivinskis ne tik radikaliai atsiribojo nuo to meto Lietuvos istoriografijoje dominuojančios politinės istorijos tyrimų krypties⁷. Jis nuo pat pradžių savo tyrimą aiškiai suvokė kaip platesnės socialinės istorijos dalį. Toks požiūris jam leido apčiuopti vieną svarbiausių ankstyvosios LDK visuomenės raidos tendencijų – kintančią sociopolitinę krašto struktūrą Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto valdymo metu. Ivinskis šiuos pokyčius pavaizdavo per valstiečių „laisvės“ sampratos evoliuciją⁸. Tariamai aiškioje „laisvės“ sąvokoje atpažinęs konkretų, istoriniam laikotarpiui būdingą socialinį turinį, arba, kitais žodžiais tariant, nusakęs tuometinės valstiečių „laisvės“ formas, Ivinskis pademonstravo gebėjimą istorinių šaltinių (šiuo atveju Vytauto ir Vokiečių ordino magistrų korespondencijos) kalboje atrasti socialinį procesą atspindinčius semantinius laukus. Grįžęs į Lietuvą, Ivinskis išsiugdytus kompleksi-

⁴ Pvz.: *Curtius E. R.* Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern, 1948; *Huizinga J.* Viduramžių ruduo, vertė A. Gailius. Vilnius, 1996 (orig. 1919); *Pirenne H.* Mahomet et Charlemagne. Paris-Bruxelles, 1936; *Irsigler F.* Zu den gemeinsamen Wurzeln von „histoire régionale comparative“ und „vergleichender Landesgeschichte“ in Frankreich und Deutschland // *Atsma H., Burguiere A.* (éds) Marc Bloch aujourd'hui. Histoire comparée. Paris, 1990, s. 73–85.

⁵ K. Jablonskio ir Z. Ivinskio susirašinėjimas // Konstantinas Jablonskis ir istorija / Sud. E. Rimša. Vilnius, 2005 (čia minimas 1931 12 19 Jablonskio laiškas, p. 268).

⁶ Iš gausios literatūros apie Ivinskį žr.: *Bumblauskas A.* Penkios Zenono Ivinskio teorinės novacijos // Lietuvos istorijos studijos, 1997. T. 4, p. 14–34; *Lasinskas P.* Zenono Ivinskio teorinės nuostatos ir paieškos XX a. 4-me dešimtmetyje // *Lituanistica*, 2000. Nr. 1–2, p. 1–15.

⁷ Kitas tuo pat metu pasirodęs ir Lietuvos istoriografiją žymiai atnaujinęs veikalas buvo *Juozapo Stakausko* Lietuva ir Vakarų Europa XIII-me amžiuje. Kaunas, 1934 (daktaro disertacija Vienoje pagrindu). Plg. *Petrauskas R.* Juozapas Stakauskas ir medievistikos pradžia Lietuvoje // *Stakauskas J.* Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje. Vilnius, 2004 (antras leidimas), p. 283–286.

⁸ *Ivinskis Z.* Geschichte des Bauernstandes in Litauen: Von den ältesten Zeiten bis zum Anfaag des 16 Jahrhunderts. Berlin, 1933, s. 42–52. Plg. tos pačios problemos aptarimą: *Łowmiański H.* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. T. 1. Wilno, 1931, s. 251–253.

nio tyrimo įgūdžius greitai panaudos naujose istoriografijos kryptyse, ieškodamas socialinių Lietuvos christianizacijos, vėliau Reformacijos kontekstų, bandydamas keisti tradicinį požiūrį į Vokiečių ordiną ar kai kuriuos Lietuvos valdovus ir pan.⁹

Dar integresnis požiūris būdingas Łowmiańskio studijai (be kita ko, čia ryškiau juntama Paryžiuje pažintų socialinių mokslų įtaka)¹⁰. Jo knygos pavadinime į pirmą vietą iškeltas visuomenės (o ne valstybės) dėmuo buvo neabejotinai sąmoningas sprendimas taip akcentuoti naują istoriografinę prieigą. Tradicinius ir niekur nevedančius istorikų ginčus apie Lietuvos valstybės susiformavimą Mindaugo ar ikimindauginiais laikais jis perkėlė į kitą lygmenį, pasiūlydamas teoriją apie ilgalaikį Lietuvos valstybės formavimąsi ir su juo susijusius visuomenės pokyčius nuo XIII iki XV a.¹¹. Esminė studijos naujovė buvo politinių, socialinių ir ekonominių veiksnių sąryšis, kartu pabrėžiant nevienodus šių sferų raidos ritmus ankstyvojo valstybingumo epochoje. Modernios europinės medievistikos tendencijas atliepė ir didelis dėmesys istorinei (politinei) geografijai – pirmuosiuose abiejų tomų skyriuose kalbama apie baltų genčių apgyvendinimo ir teritorijų formavimosi ypatumus. Taip suvokiama istorinė geografija buvo visuomenės istorijos dalis, ir toks požiūris smarkiai skyrėsi nuo tuomet, beje ir vėliau, ilgai dominavusios „kartografinės“ istorinės geografijos koncepcijos. Naujus horizontus atvėrė ir nuo pat pradžių iškeliamą istorinės komparatystikos reikšmė. Tiesa, Łowmiańskis lyginamojo metodo privalumus apibrėžė gana atsargiai, teigdamas, kad palyginimo produktyvumas tiesiogiai priklauso nuo lyginamų subjektų etninio ir kultūrinio artumo ir visų pirma siūlė lyginti didžiųjų baltų regionų (Lietuvos, Latvijos, Prūsijos) situaciją (pavyzdžiui, kaimo struktūros šiuose regionuose palyginimas)¹². Šia prasme jo mokymas neprilygo kur kas plačiau šį metodą suvokusiam Marcuui Blochui¹³. Tačiau nepaisant įvadinių išlygų, Łowmiańskis kiekvieną naują studi-

⁹ Pvz.: *Ivinskis Z.* Krikščioniškosios Vakarų Europos santykiai su pagoniškąja Lietuva, Kaunas, 1933 [Atspaudas iš Athenaeum, 1933. T. 4]; *Ivinskis Z.* Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų // Athenaeum, 1935. T. 6, p. 1–64; *Ivinskis Z.* Rinktiniai raštai. T. 4. Roma, 1987.

¹⁰ Apie Łowmiańskį: *Bardach J.* Henryk Łowmiański jako badacz dziejów Litwy historycznej // *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988, s. 399–430; *Kosman M.* Szkic do portretu Uczonego // *Łowmiański H.* Prusy-Litwa-Krzyżacy. Warszawa, 1989, s. 5–34; *Kijas A., Pietkiewicz K.* (red.) Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło. Poznań, 1995.

¹¹ Dar 1988 m. Juliuszas Bardachas šį veikalą pavadino didžiausiu iki šiol lituanistinės medievistikos pasiekimu (*Bardach J.* Henryk Łowmiański jako badacz dziejów Litwy historycznej // *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988, s. 402). Plg. lietuvių istoriografijos požiūrį: *Gudavičius E.* Ar pasistūmėta sovietinėje istoriografijoje po Henryko Łowmiańskio „Studijų apie Lietuvos valstybės ir visuomenės genezę“ // Lietuvos istorijos studijos, 1998. T. 5, p. 7–21.

¹² *Łowmiański H.* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. T. 1. Wilno, 1931, s. VIII, XI–XII.

¹³ Pvz.: *Bloch M.* La société féodale. T. 1–2. Paris, 1939–1940 ir metodologinį straipsnį – Toward a Comparative History of European Societies // *Land F. C., Riemersma J. C.* (eds.) Enterprise and Secular Change. Readings in Economic History. Homewood, Il., 1953, pp. 494–521.

jos skyrių pradėdavo pristatydamas platesnį istorinį ir istoriografinį problemos kontekstą. Pasirinkęs istorinę komparatyvistiką, Lowmiańskis jai liko ištikimas ir toliau: jau po kelių metų iškėlęs feodalizmo Lietuvoje problemą, jis iš esmės peržengė savo paties užsibrėžtas ribas¹⁴.

Tai buvo iš tiesų svarbus žingsnis, nes vedė prie medievistikai kaip disciplinai būtino platesnio, nacionalinių valstybių sienas įveikiančio požiūrio, kuris pokyčius krašto visuomenėje, ekonomikoje, kultūroje vertė sieti su universalios krikščioniškų Viduramžių pasaulio įtakomis¹⁵. Ir Henrykas Lowmiańskis, ir Zenonas Ivinskis lemtingus lūžius Lietuvos istorijoje tiesiogiai interpretavo kaip aplinkinio pasaulio, „priartėjančios ar nutolstančios civilizacijos“ poveikio rezultata. Didesnis ar mažesnis šio poveikio pasireiškimas lėmė intensyvumą permainų, kurių negalima vertinti kaip neišvengiamą ir evoliucinę vidinę krašto raidą.

Ryškéja dar viena įsidėmėtina dviejų istorikų mokslinės kūrybos paralelė. 1938 m. pasirodė Ivinskio knyga apie Nemuno prekybą¹⁶, kurioje mažai naudotų šaltinių tyrimais buvo pagrįstas teiginys, kad ši prekyba LDK visuomenėje reikšmingesnę vaidmenį pradėjo vaidinti tik nuo XV a. pabaigos. Tai iš pagrindų pakeitė ligtolinius iš modernių laikų perspektyvos atėjusius vertinimus apie tariamai objektyvius ir amžinus Lietuvos valdovų siekius dominuoti Nemuno upės baseine. Ivinskio tyrimai atskleidė, kad šiuos siekius pagimdė besikeičianti ekonominė Vakarų pasaulio konjunktūra, suaktualinusi prekybą mediena ir grūdais su rytine savo civilizacijos periferija. Pastebėjęs šią sąsają, Ivinskis atskleidė ir kitą su ja susijusį reiškinį (čia jo integralus požiūris matyti ryškiausiai): naujas tarptautinės prekybos faktorius XV–XVI a. sandūroje sukėlė Lietuvos agrarinės visuomenės pokyčius, kuriuos vainikavo XVI a. vidurio Valakų reforma. Ivinskio tyrimus netiesiogiai papildė Lowmiańskio (ir vėlgi) tais pačiais 1938 metais pasirodžiusi studija apie Mogiliovo iškilimą į prekybinę metropoliją XVI a.¹⁷. Tokio iš pirmo žvilgsnio tik regioninės istorijos rėmuose reikšmingo atvejo tyrimas leido suvokti XVI a. LDK istorijos raidos kryptį – kur kas svarbesnį reiškinį, iš esmės pakeitusį

¹⁴ *Lowmiański H.* Zagadnienie feudalizmu w W. Księstwie Litewskim // Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie. T. 1. Lwów, 1935, s. 209–219.

¹⁵ Komparatyvinio požiūrio būtinybę Ivinskis konstatuoja straipsnyje: Senosios Lietuvos vaidmuo Europos istorijoje // *Židinys*, 1936. Nr. 5–6, p. 509. Plg. taip pat jo straipsnius: Lietuvos istorijos problemos // *Naujoji Romuva*, 1935. Nr. 12–13, p. 288–292; Lietuvos istorija romantizmo metu ir dabar // *Lietuvių Katalikų Mokslų Akademijos suvažiavimo darbai*. T. 3. Kaunas, 1939, p. 320–341.

¹⁶ *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su Prūsais iki XVI a. pradžios. Kaunas, 1938.

¹⁷ *Lowmiański H.* Handel Mohylewa w XVI w. // *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. T. 2. Kraków, 1938, s. 517–547. Taip pat kitas jo straipsnis: Struktura gospodarcza Mohylewa w czasach pomiary włóczęj // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, 1939. T. 8, s. 37–91.

ekonominės ir socialinės Vakarų įtakos ir karinio Rytų faktoriaus susikryžiovimą. Šie atradimai nebūtų įmanomi be adekvataus istorinės situacijos Vakarų ir Vidurio Rytų Europoje įvertinimo, taigi be to europinio konteksto, kuris būtinas norint pažinti vėlyvųjų Viduramžių socialinę ir politinę situaciją. Kiek ironiška, kad naujoviškas ekonominio faktoriaus įvertinimas iš esmės liko nepastebėtas ir neišplėtotas marksistinėje Lietuvos istoriografijoje. Teko laukti anglo Stepheno C. Rowello, kad sužinotumėm apie Dauguvos prekybos reikšmę ankstyvųjų Lietuvos monarchų valdžios sistemai¹⁸.

Aptartinas dar vienas aspektas, leidžiantis kalbėti apie Łowmiańskio ir Ivinskio mokslinių interesų panašumą. Prieš pat Antrąjį pasaulinį karą Ivinskis pradėjo didelį tyrimo projektą, prie kurio, pasikeitus gyvenimo sąlygoms, niekuomet negrįžo ir iš kurio (atsitiktinai) liko nedidelė įvadinė dalis¹⁹. Tai buvo Lietuvos istorijos šaltiniams ir jų kritikai skirtas projektas, liudijantis didelį istoriko dėmesį pamatinei istoriografijos disciplinai. Išlikusioje studijoje atsiskleidžia itin platus ir kompleksiškas Ivinskio požiūris į istorinius šaltinius, jų pobūdį ir prigimtį. Greitinant su Łowmiańskio moksliniu palikimu šio projekto paralelė galėtų būti taip pat neužbaigtas, tik vėliau paskelbtas istorinės demografijos tyrimas (LDK kariuomenės surašymo ir kt. duomenimis)²⁰. Šiame Łowmiańskio darbe atrandame tai, ką galima būtų pavadinti moderniosios šaltinotyros metmenimis – šaltinotyros problemos formulavimas, metodologinės šaltinių kritikos išvalgos ir hipotezės, prie kurių prieinama sudėtingos šaltinių komplekso interpretacijos keliu. Tai buvo istorijos šaltinių „prakalbinimas“, kurį dažnai minėjo Analų mokyklos kūrėjai ir kiti medievistikos avangardo istorikai, šis tyrimo metodas leido senai atrastuose šaltiniuose įžiūrėti naujus informacinius klodus. Kita šio tyrimo strategijos pusė buvo istorinė retrospekcija, kuri mažai šaltinių palikusios epochos visuomenę ir jos demografiją tyrinėjusį Łowmiańskį nukeldavo į XVI a., ar net į XVIII a.²¹. Vėlesnių laikų duomenų analizė, adekvačiai įvertinus įvairias istorines aplinkybes, galėjo gerokai praturtinti skurdžiais šaltiniais disponuojančius istorikus ir atverti galimybes iškelti naujas mokslines problemas.

Apžvelgus kai kuriuos šių dviejų istorikų medievistinių tyrimų aspektus, kyla natūralus klausimas apie jų tarpusavio santykius ir komunikaciją, t. y. akademi-

¹⁸ Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345 / iš anglų kalbos vertė O. Aleksa. Vilnius, 2001.

¹⁹ Ivinskis Z. Lietuvos istorijos šaltiniai. Klaipėda, 1995.

²⁰ Łowmiański H. Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI: Zaludnienie w roku 1528. Poznań, 1998.

²¹ Apie šio metodo reikšmę kalba ir Ivinskis Z. Geschichte des Bauernstandes in Litauen. Von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts (Historische Studien H. 236). Berlin, 1933, s. 17–18.

nus ryšius, kuriuos turėjo skatinti ne tik bendras tyrimo objektas, bet ir panašūs požiūriai į istorijos mokslą. Taigi pereiname prie antros šio straipsnio dalies, skirtos medievistikai ne tiek Vilniuje ir Kaune, kiek veikia tarp Vilniaus ir Kauno. Taip jau susiklostė, kad abu istorikai tapo to paties, bet skirtingai vadinto, Vilniaus universiteto profesoriais. Ivinskis į Vilnių atsikraustė 1940 m., kuomet Łowmiański universitete jau nebedirbo. Vilniuje jie teoriškai galėjo susitikti ir bendrauti, nes Łowmiańskių šeima čia toliau liko gyventi iki karo pabaigos. Deja, duomenų apie susitikimus rasti nepavyko. Turint omeny daugeliu požiūriu įtemptą to meto situaciją mieste ir universitete, nebūtų nieko keista, kad tų susitikimų ir nebuvo.

Po karo kontaktai tapo neįmanomi jau dėl kitų priežasčių: vienas istorikas atsidūrė egzilyje, kitas gyveno sovietizuotoje Lenkijoje. Šaltinių apie jų bendravimą stoka verčia trumpai apsistoti ties lenkų ir lietuvių istorikų komunikacijos problema apskritai²². Kaip yra žinoma, modernių laikų lietuvių istorikų koncepcijos gimė iš aštrios polemikos su lenkų istoriografija: ne vienu atveju kaip savita lenkų darbų antitezė. Lenkų autorių siūlomas Lietuvos istorijos vaizdas buvo esminis iššūkis besiformuojančiai lietuvių istoriografijai²³. Suprantama, kad pagrindiniai ginčai vyko dėl bendros lenkų ir lietuvių istorijos Viduramžiais ir ankstyvaisiais Naujaisiais laikais. Nepaisant vertinimo skirtumų, lenkų istorikų darbai Lietuvoje buvo suvokiami kaip svarbūs metodologiniai tyrimų pavyzdžiai, į kuriuos vertėjo lygiuotis, o solidūs šaltinių leidimai (Anatolio Lewickio, Władysława Semkowicziaus, Jano Fijałeko, Stanisława Kutrzebos ir kt.) buvo kiekvieno senosios Lietuvos problemas tyrinėjančio istoriko parankinėje bibliotekoje. Tarpukaryje buvo pamėginta užmegzti ir pirmuosius asmeninius istorikų kontaktus²⁴. Vykstant konfliktui dėl Vilniaus, tokių ryšių mezgimas buvo itin sudėtinga problema. Tik 1929 m. Kaune apsilankė pirmieji lenkų istorikai – medievistas Władysławas Semkowiczius ir archeologas Włodzimierz Antoniewiczus²⁵. Kaip teigė savo iš karto po kelionės parašytuose atsiminimuose Semkowiczius (beje, išleistuose paties autoriaus lėšo-

²² Kai kurie šio klausimo aspektai paliesti: *Petrauskas R.* Mediewistyka polska a historiografia litewska (straipsnis spaudoje).

²³ Apie istorijos mokslą tarpukario Lietuvoje: *Lasinskas P.* Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete 1922–1940 metais. Vilnius, 2004; *Selenis V.* Lietuvos istorikų bendrija 1918–1944 metais: kolektyvinės biografijos tyrimas. Vilnius, 2007.

²⁴ Žr. taip pat *Selenis V.* Kontakty historyków Polski i Litwy w okresie międzywojennym (1920–1939) // *Lituano–Slavica Posnaniensia: Studia Historica*, 2005. T. 11, s. 255–263.

²⁵ Apie šią kelionę žr. *Bardach J.* Z dziejów polsko-litewskich stosunków naukowych w dwudziestolecu międzywojennym // *Przegląd Wschodni*, 1997. T. 4, z. 2 (14), s. 365–379; *Bardach J.* Władysława Semkowicza udział w zbliżeniu polsko-litewskim // *Malc J., Uruszczak W.* (red.) *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane prof. Stanisławowi Płazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* Kraków, 1999, s. 355–361. Płg. *Łossowski P.* Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939. Warszawa, 1985, s. 253.

mis), „buvome pirmieji lenkų mokslininkai, gavę leidimą vykti į Lietuvą“²⁶. Atsiminimuose Semkowiczius išsamiai pasakojo apie savo akademinį susitikimą, apie tris brolius Biržiškas ir kitus Kauno universiteto profesorius, bet nė žodžiu neužsiminė apie kurį nors lietuvių istoriką. Lietuvių medievistika lenkų istorikams dar turbūt buvo išsamesnio aptarimo neverta egzotika. Reikia pridurti, kad tokia situacija sparčiai keisis, gimstanti nauja lietuvių istorikų karta patrauks lenkų kolegų dėmesį, ir jau 1935 m. Stanisławas Zajączkowski pagrindiniam Lenkijos istorikų leidiniui „Kwartalnik Historyczny“ parašys plačią Lietuvos istoriografijos apžvalgą²⁷. 1934 m. į Kauną atvyko dar vienas iškilus lenkų medievistas Henrykas Paszkiewiczus, pristatęs Lenkijos pusės pasiūlymą dėl bendradarbiavimo aukštojo mokslo srityje²⁸. Tačiau politinė situacija buvo pernelyg nepalanki, politinių santykių tarp Lenkijos ir Lietuvos atšilimas baigėsi ir daugiau apie tokio pobūdžio vizitus nebegirdime. Nebuvo įgyvendintas Semkowicziaus ketinimas įsteigti Krokuvos universitete Lietuvos istorijos katedrą, neįvyko planuotos kitų istorikų kelionės (tarp jų ir Oskaro Haleckio²⁹). Bet kuriuo atveju į akis krinta medievistų dominavimas, bandant megzti kultūrinius ryšius tarp abiejų šalių. Ir tai, ko gero, nėra atsitiktinis dalykas: šiuos žmones siejo bendros istorinio pažinimo temos, tie patys šaltiniai ir archyvai, o žvelgiant plačiau – savo tarptautines šaknis turinčiame moksle jie negalėjo išsitemkti siaurų nacionalinių istoriografijų rėmuose.

To meto komunikacinės situacijos sudėtingumą neblogai parodo vienas 1933 m. rašytas lietuvių istoriko Konstantino Jablonskio laiškas, kuriame jis tuo metu Berlyne gyvenančio Zenono Ivinskio prašė persiųsti į Lenkiją laiškus su savo straipsnių atspaudais Janui Jakubowskiui ir Władysławui Semkowiczui³⁰. Beje, toks korespondencinis ryšys lėmė, kad Semkowicziaus prieš pat Antrąjį pasaulinį karą baigtame rengti Vilniaus katedros dokumentų rinkinyje sutinkame retą bendradarbiavimo pavyzdį: lenkų mokslininko padėką Jablonskiui už Kauno archyve saugoto dokumento nurašymą³¹. Galimas dalykas, kad ir tuo pat metu

²⁶ *Semkowicz W.* Wspomnienia z Litwy Kowieńskiej. Kraków, 1930 [Nakładem autora], s. 3.

²⁷ *Zajączkowski S.* Litewski ruch naukowy w zakresie historii // *Kwartalnik Historyczny*, 1935. T. 49, s. 301–339. Sutrumpinta versija anglų kalba: *The historical sciences in Lithuania // Baltic and Scandinavian Countries*, 1938. T. 4, pp. 239–246.

²⁸ *Makowski B.* Litwini w Polsce 1920–1939. Warszawa, 1986, s. 261.

²⁹ *Bardach J.* Władysława Semkowicza udział w zbliżeniu polsko-litewskim // *Malc J., Uruszczyk W.* (red.) *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane prof. Stanisławowi Płazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* Kraków, 1999, s. 357.

³⁰ K. Jablonskio ir Z. Ivinskio susirašinėjimas // *Konstantinas Jablonskis ir istorija / Sud. E. Rimša.* Vilnius, 2005, p. 280, 306, 307 (Konstantino Jablonskio laišakai 1932 01 10, 1932 08 22 ir 1932 11 29).

³¹ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej / Wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz.* Kraków, 1932–1948, nr. 467.

Łowmiańskio parengtame Vilniaus cechų aktų rinkinyje esanti medžiaga iš Kauno buvo tokių santykių rezultatas³². Tačiau tokie atsitiktiniai kontaktai negalėjo atstoti pilnaverčio bendravimo, ir tai tiesiogiai atsiliepė mokslinės informacijos sklaidai: lenkų istorikų darbai Lietuvoje buvo žinomi, cituojami, tačiau prie intensyvesnio mokslinio dialogo (recenzijos, konferencijos ir pan.) neprieita. Panašiai kaip senesnė lietuvių istorikų karta studijavo Rusijoje ar Šveicarijoje, jaunieji lietuvių istorikai studijoms ir stažuotėms rinkosi vokiečių, austrų ar prancūzų universitetus, bet nė vienas jų neturėjo galimybės ilgesnei akademinėi išvykai į Lenkiją. Tai, kad tokių planų galėjo turėti ne vienas, liudija pavyzdys būsimo pagalbinių istorijos mokslų Lietuvoje kūrėjo Antano Vasiliausko, kuris ketino disertaciją rengti Krokuvoje, konsultuodamasis su Semkowicziumi, tačiau galiausiai ją parašė Vienoje³³. Laiške Jablonskiui apie norą stažuotis Krokuvoje buvo užsiminęs ir Ivinskis. Tokia situacija lėmė ir kitą istoriografinę problemą – Lietuvoje daugiausia domėtasi lituanistiniais lenkų istorikų tyrimais ir mažai žinota apie metodologiškai naujoviškus lenkų medievistų, tokių kaip Kazimierz Tymieniecki, Janas Rutkowski ar Karolis Buczekas, darbus.

Šiame akademinų ryšių kontekste Łowmiańskio ir Ivinskio atvejai vėlgi yra kiek išskirtiniai. Pirmasis, mėgindamas pasinaudoti ketvirtojo dešimtmečio pradžioje pastebimu santykių tarp Lenkijos ir Lietuvos pagyvėjimu, galbūt ir savo lietuviškomis šaknimis, 1932 m. nuvyko į Kauną, kur netgi vedė derybas dėl galimos profesūros Vytauto Didžiojo universitete³⁴. Ir nors šios derybos baigėsi be rezultatų, Łowmiańskis liko atidus lietuvių istoriografijos skaitytojas ir vertintojas. Beje, Konstantino Jablonskio laiške Ivinskiui, iš kurio sužinome apie Łowmiańskio susitikimus su lietuvių kolegomis, šis vizitas paminėtas tik lakonišku sakiniu³⁵. Tuo tarpu Ivinskis vienas pirmųjų Lietuvoje pamėgino įveikti išankstines neigiamas nuostatas lenkų istoriografijos atžvilgiu. 1935 m. kolektyvinėje monografijoje „Jogaila“ jis parengė paskutinįjį apibendrinamąjį skyrių „Jogaila valstybininkas ir žmogus“, už kurio „naujoviškas autoriaus mintis“ leidėjai (kaip specialioje išnašoje nurodyta straipsnio pradžioje) atsakomybę paliko jam pačiam³⁶. Atrodo, kad

³² Akty cechów wileńskich 1495–1759 / zebrał i przygotował do druku H. Łowmiański, przy współudziale M. Łowmiańskiej i S. Kościałkowskiego. Poznań, 2006 (pirm. leidimas – Wilno, 1939), s. VIII (Jano Jurkiewicziaus įvadas).

³³ *Čapaitė R.* Istorikas Antanas Vasiliauskas (Vasys) (1902–1974) // *Mūsų praeitis*, 1992. T. 2, p. 57–58.

³⁴ *Kosman M.* Szkic do portretu Uczonego // *Łowmiański H.* Prusy-Litwa-Krzyżacy. Warszawa, 1989, s. 7; *Żytkowicz L.* Moje spotkania z Profesorem Łowmiańskim // *Kijas A., Pietkiewicz K.* (red.) Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło. Poznań, 1995, s. 196.

³⁵ K. Jablonskio ir Z. Ivinskio susirašinėjimas // Konstantinas Jablonskis ir istorija / Sud. E. Rimša. Vilnius, 2005, p. 307 (Konstantino Jablonskio laiškas 1932 11 29).

³⁶ *Šapoka A.* (red.) Jogaila. Kaunas, 1935, p. 311.

tokios atsakomybės autorius nevengė: toliau laužydamas vietinio istorijos mokslo stereotipus³⁷, jis neabejotinai prisidėjo prie to, kad paskutiniaisiais nepriklausomybės metais Lietuvos istorikai tapo kur kas atviresni kitų kraštų istoriografijoms³⁸. Šiame kontekste minėtina ir Ivinskio recenzija Łowmiańskio monografijai apie lietuvių visuomenės ir valstybės pradžią, kurioje jis pabrėžė novatorišką naujos lenkų istorikų kartos tyrimų braižą ir išskirtinę Łowmiańskio studijos reikšmę³⁹ bei (kad ir negausi) jo korespondencija su lenkų istorikais⁴⁰. Taip pat ir Łowmiańskis paskelbė Ivinskio knygos apie valstiečius išsamią recenziją, kurioje, nevengdamas kritinių pastabų, teigiamai įvertino šį ankstyvą lietuvių autoriaus tyrimą⁴¹.

Abiejų istorikų gyvenimas po karo atspindėjo skirtingus Vilniaus ir Kauno medievistikos likimus. Łowmiańskis Poznanėje išplėtojo Vilniuje pradėtus darbus ir sukūrė žymią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tyrėjų mokyklą⁴². Į Vakarus pasitraukęs Ivinskis, nors ir paskelbė nemažai reikšmingų darbų, taip ir neatrado tinkamos akademinės aplinkos. Tarpukario Lietuvoje susiformavusi medievistų karta sovietų okupacijos metu buvo išblaškyta, besiformuojanti mokslo tradicija nutrūko drauge su disciplinai būtinais tarptautiniais ryšiais.

Tarpukario Lenkijos ir Lietuvos konflikto metu buvo padalytas ne tik istorinis LDK branduolys. Vilniuje ir Kaune LDK praeitį studijuojantys istorikai skaitė tas pačias knygas ir analizavo tuos pačius šaltinius, tačiau gyveno, dirbo ir mąstė savo istoriografijos rėmuose. Jie atrasdavo naujas tyrimų erdves, tačiau nemėgino giliau pažvelgti į kaimynystėje esančių istorikų dirbtuvę. Ir pagrindinė kliūtis buvo ne vienai pusei išskylantis (lietuvių) kalbos barjeras, o kitai (bent jau iš pradžių) profesionalumo stoka. Abipusio susidomėjimo paviršutiniškumas buvo senojo

³⁷ Plg. 15 išn. nurodytus straipsnius. Atsiliepimuose apie tarptautinius istorikų suvažiavimus Ivinskis taikliai pastebėdavo kaimyninių kraštų istoriografijų tendencijas, šiame kontekste neužmiršdamas įvardyti Lietuvos istorijos mokslo problemų. Būdinga, kad jo akiratyje atsidurdavo ir Lietuvoje tuo metu menkai žinomi Lenkijos socialinės ir ekonominės istorijos atstovai: F. Bujakas, J. Rutkowskis, S. Inglotas ir tuomet dar jaunas, o vėliau pagarsėjęs M. Małowistas (*Ivinskis Z.* Pabaltijo istorijos problemos // *Židinys*, 1937. Nr. 10, p. 257–268; *Ivinskis Z.* Istorijos mokslas tarptautiniame forume // *Židinys*, 1938. Nr. 8–9, p. 228–241).

³⁸ Tai neliko nepastebėta Lenkijos istorikų. Plg. *Ochmański J.* Zenono Ivinskio nuopelnai Lietuvos istorijos mokslui // *Varsmos*, 1972. Nr. 5–6, p. 3–6.

³⁹ *Židinys*, 1934. Nr. 5–6, p. 568–590. Verta pacituoti Ivinskio recenzijos pabaigą: „Ji [Łowmiańskio studija] yra lietuvių istorinėje literatūroje pats žymiausias įnašas ne tik lenkų kalba, bet ir apskritai. Lietuvos istorijos tyrinėjimas ilgai dar turės tuo veikalu domėtis“ (p. 570).

⁴⁰ *Selenis V.* Kontakty historyków Polski i Litwy w okresie międzywojennym (1920–1939) // *Lituano–Slavica Posnaniensia: Studia Historica*, 2005. T. 11, p. 260. Pz.: Jano Adamaus 1938 09 14 ir Zajączkowskio 1939 06 15 laišakai Ivinskiui iš Vilniaus. Kaip tragiška ironija nuskamba antrojo laiško vokiška laiško kalba ir pirmojo kvietimas aplankyti Vilnių.

⁴¹ *Ateneum Wileńskie*, 1935. T. 10, s. 354–362.

⁴² Plg.: *Bardach J.* Henryk Łowmiański jako badacz dziejów Litwy historycznej // *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988.

„istoriografinio nepasitikėjimo“ reliktas. Henryko Łowmiańskiego veikla Vilniuje ir Zenono Ivinskio Kaune dvejopai atspindi mėginimus įveikti savo istoriografijų ribas. Sutelkę dėmesį į visuomenės istorijos problemas, jie į vietinės istoriografijos lauką perkėlė moderniosios europinės medievistikos daigus. Tačiau ne mažiau svarbi buvo ir kita šios jų veiklos pusė – mažiau politizuotos visuomenės istorijos temos kūrė prielaidas (tuomet taip ir nerealizuotas) formuotis tarptautinei LDK istorijos tyrinėtojų bendruomenei. Kaip savo apžvalgoje apie VIII tarptautinį istorikų kongresą pažymėjo aktyvus tokio pobūdžio suvažiavimų dalyvis Z. Ivinskis, tokie kongresai yra galimybė „užlyginti nesveiko šovinizmo ir klaidingai supras-
to nacionalizmo iškastus griovius tarp tautų ir valstybių per pozityvų mokslinį bendradarbiavimą“⁴³.

⁴³ *Ivinskis Z.* Istorijos mokslas tarptautiniame forume // *Židinys*, 1938. Nr. 8–9, p. 241.

ZENONAS IVINSKIS

(1908–1971) –

HISTORYK NA

EMIGRACJI © *Mathias Niendorf*

W dniu 1 czerwca 1940 roku 32-letni Zenonas Ivinskis został mianowany nadzwyczajnym profesorem w Kownie. Dla tak młodego historyka było to nielada wyróżnienie zwłaszcza, że zgodnie z ustawodawstwem litewskim, za pięć lat mógł spodziewać się uzyskania profesury zwyczajnej. Nigdy jej jednak nie otrzymał, a w wigilię roku 1971 zmarł w Niemczech jako profesor nietatowy. Tytuł *außerplanmäßiger Professor* miał znaczenie czysto honorowe i przyznawany był w dowód uznania zasług naukowych, natomiast nie dawał uprawnień do jakichkolwiek wynagrodzeń. Ivinskis za prowadzone okresowo zajęcia uzyskiwał niewielkie wynagrodzenie. W związku z brakiem stałego zatrudnienia, gdyby dożył wieku emerytalnego mógłby otrzymywać jedynie niewielkie świadczenia emerytalne.

Historia emigracji przerodziła się w ostatnich dziesięcioleciach w odrębną dyscyplinę badawczą, która siłą rzeczy przedstawia przede wszystkim dzieje ludzkiego cierpienia i biedy¹. Los ten przypadł w udziale również Ivinskisowi. Podejmując próbę omówienia życia i działalności litewskiego historyka trudno koncentrować się jedynie na jego warunkach bytowych. Takie bowiem quasi marksistowskie podejście jest w tym wypadku niewystarczające i to nie tylko ze względu na silne więzi, jakie łączyły Ivinskisa z katolicyzmem². Jego życiorys w tym okresie odzwierciedla ograniczenia, ale i możliwości nauki historycznej na emigracji. Piotr Wandycz (*1923), profesor Yale University polskiego pochodzenia, wskazał trzy zadania historyka na emigracji: krytyczna analiza twórczości krajowej, zajmowanie się tematami niepożądanymi, czy wprost zakazanymi w kraju oraz próby ks-

¹ *Franzen K. E.* Zwangsmigrationen im Kontext des Zweiten Weltkrieges. Diskurse über Zwangsmigrationen in Zentraleuropa. *Geschichtspolitik, Fachdebatten und lokales Erinnern seit 1989 // Zeitenblicke*, 6 (2007), Nr. 2, [24.12.2007], URL: http://www.zeitenblicke.de/2007/2/projekt_franzen/index_html, URN: urn:nbn:de:0009-9-12438 (ostatnia wizyta w dn. 25.11.2008); *Kuiziniénė D.* (ed.) Beginnings and ends of emigration: Life without borders in the contemporary world. A collection of scholarly essays. Vilnius, 2005.

² Już od lat licealnych Ivinskis był czynny w świeckim ruchu katolickim; por. Ateitininkų pėdsakais. Ateitininkų federacija išėivivoje 1945–1970 m. Dokumentų rinkinys / Sudarytoja I. Bučinskytė. Vilnius, 2008.

ztałtowania obrazu ojczyzny na obczyźnie³. Jest to jednak problematyka na tyle wielowątkowa, że nie sposób ująć jej w tym niewielkim artykule.

Dlatego ograniczę się w nim jedynie do niektórych aspektów życia Ivinskisa, z przewagą lat spędzonych w Niemczech. W moim artykule jednak nie zostanie przedstawiona analiza jego twórczości na emigracji. Źródłami, na których będę się opierał, są w pierwszej kolejności źródła pochodzenia niemieckiego, między innymi akta osobowe Ivinskisa przechowywane w Archiwum Uniwersyteckim w Berlinie (UA HU) oraz w Archiwum Uniwersyteckim w Bonn (UAB)⁴. Zgodnie z informacją udzieloną mi przez personel tego ostatniego, nie zachowały się Akta Instytutu Badań Bałtyckich, z którym Ivinskis współpracował, i nad którym przez długi czas sprawował formalną kuratelę⁵. Dodatkowe informacje zawiera jego autobiografia z roku 1968⁶. W artykule natomiast jedynie w niewielkim stopniu została wykorzystana spuścizna uczonego, zachowana w oddziale rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie⁷. Nie jest wykluczone, że gdzieś jeszcze pozostała korespondencja krajowa i zagraniczna Zenonasa Ivinskisa. Już same problemy, związane z poszukiwaniem źródeł do życia i twórczości litewskiego historyka obrazują rozpiętość tematu.

KARIERA

Zenonas Ivinskis, tak jak wielu innych przedstawicieli inteligencji bałtyckiej, jesienią 1944 roku udał się w głąb Rzeszy. Zdażył jeszcze, zanim Armia Czerwona opanowała ziemię litewską, do której Ivinskis nigdy już nie powrócił. Niemiecka biurokracja w dalszym ciągu działała sprawnie. Istnieje nawet oficjalne zaświadczenie o ucieczce, wydane dla Ivinskisa przez *Litauische Hilfsstelle* [beim] *Reichskommissariat für die besetzten Ostgebiete* (*Litewska Rada Opiekuńcza przy Ministerstwie*

³ Hadler F., *Trepte H-Ch*. „Gespaltene“ Literaturen und „gespaltene“ Historiographien. Perspektiven einer vergleichenden Zusammenschau am Beispiel des polnischen Exils // *Comparativ*, 8 (1998), nr. 5, p. 106–121, tu p. 113.

⁴ UAB, PA 14839: Personalakte Ivinskis, Zenonas. Z tej teczki niefoliowanej pochodzą wszystkie w tekście wspomniane dokumenty i cytaty; UA HU, Philos. Fak., PA Prof. Dr. Zenonas Ivinskis Nr. 22, 13.11.1944–21.2.1945.

⁵ Ustna informacja udzielona w dniu 19.09.2008; por. *Hannemann L.* „Sehr fleißig und im Examen recht gut.“ Displaced Persons an der Universität Bonn 1945–1950 // *Zwischen Diktatur und Neubeginn. Die Universität Bonn im „Dritten Reich“ und in der Nachkriegszeit*, wyd. Thomas Becker. Göttingen-Bonn, 2008, S. 273–300, tu p. 300 przyp. 116, gdzie autorka podaje z rozmowy telefonicznej z ostatnim dyrektorem w/w placówki badawczej.

⁶ *Ivinskis Z.* *Autobiografija* // *Žemaičių praeitis*, 3 (1994), p. 73–93.

⁷ *Katilius A.* *Profesorius Z. Ivinskio rankraštinis palikimas Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštyne* // *Lietuvos istorijos metraštis*, 1998, p. 390–395.

Rzeszy Okupowanych Ziem Wschodnich). Dokument z dnia 13.11.1944 roku wspominał o obowiązku władz zapewnienia wszystkim Litwinom takiej samej opieki jaką otrzymywali *Reichsdeutsche*. Ivinskis pojechał do Berlina, w którym niegdyś studiował, w nadziei, że uzyska tam pracę na uniwersytecie.

Wsparcie znalazł nie tylko u swojego dawnego nauczyciela akademickiego i promotora pracy doktorskiej, Alberta Brackmanna (1871–1952), ale także u Fritza Röriga (1882–1952), ówczesnego dyrektora seminarium historycznego⁸. Starania te odniosły sukces. W środku semestru zimowego 1944/45, a więc w czasie, kiedy zbliżająca się klęska III Rzeszy była coraz bardziej odczuwalna w samej stolicy, Ivinskis został mianowany wykładowcą (*Lehrbeauftragter*) historii gospodarczej Europy Wschodniej. Przyznano mu nawet wynagrodzenie, o wysokości którego akta jednak milczą.

W każdym razie przedstawiciel nauki litewskiej nie tylko znalazł w Niemczech pracę jako historyk, ale również w zakresie swojej specjalizacji. Historię Europy Wschodniej oraz historię gospodarczą wykładał już przecież w Kownie i w Wilnie. W Berlinie wypełnił lukę, którą pozostawili będący na urlopie prof. Hans Uebersberger (1877–1962) i jego żona, doc. dr Hedwig Fleischhacker (1906–1978).

Po zakończeniu zajęć, w połowie lutego 1945 roku, również Ivinskis prosił o urlop i wyjechał do Würzburga, żeby *tymczasowo zaopiekować się swoimi rodakami*. Nie zamierzał tam jednak całkowicie rezygnować z pracy naukowej⁹. Po tym bawarskim epizodzie w życiu Ivinskisa nie pozostały jednak akta osobowe¹⁰. Również jego autobiografia nic o tym nie wspomina.

Po kapitulacji Niemiec, Ivinskis wbrew swoim zamiarom nie kontynuował jednak pracy na uniwersytecie, lecz został nauczycielem w litewskich liceach położonych na prowincji. Znajdowały się one w Nürtingen i Schwäbisch Gmünd, wirtemberskich miejscowościach, o których litewski uczyony prawdopodobnie nigdy wcześniej nie słyszał. Przez pewien czas Ivinskis zamieszkiwał w Tybindze – pobliskim miasteczku uniwersyteckim. O tym okresie w jego życiu nie można jednak zbyt wiele powiedzieć. Zdjęcie z Tybingi, zachowane w zbiorach Wileńskiej

⁸ Friedrich Baethgen, Nachruf Fritz Rörig, Heinrich Mitteis, Albert Brackmann, Erich von Guttenberg // *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 10 (1953), p. 311–312.

⁹ Powyższe informacje w aktach osobowych: UA HU, Philos. Fak., PA Prof. Dr. Zenonas Ivinskis Nr. 22, 13.11.1944–21.2.1945; cytat pochodzi z listu bez adresata dziekana Grapowa z dn. 12.02.1945: „[Ivinskis] *begibt sich jetzt nach Würzburg, um dort vorübergehend für seine litauischen Landsleute zu wirken. Herr Ivinskis hat den Wunsch, während seines Aufenthalts in Würzburg wissenschaftlich zu arbeiten. Er kann von hier nur auf das Beste empfohlen werden*“.

¹⁰ Informacja pisemna dr. Marcusa Sporna z Archiwum Uniwersyteckiego we Würzburgu z dnia 15.01.2009.

Biblioteki Uniwersyteckiej pokazuje go w towarzystwie rodaków, po obronie doktoratu Marii Gimbutienė (1921–1994)¹¹.

Dzieje emigracji litewskiej w południowych Niemczech po 1944 roku są w dalszym ciągu nie przebadane (by wspomnieć choćby litewskie wydawnictwo *Patria* działające w samej Tybindze)¹². Wiadomo, że Ivinskis był także zaangażowany w organizacjach Litewskiego Czerwonego Krzyża, szczególnie przez publikacje w wydawnictwach tej organizacji. Był to czas pełen niepewności dla osób wypędzonych lub deportowanych z Europy Wschodniej. Jako tzw. „Displaced Person”, Ivinskis miał jednak ułatwiony dostęp do deficytowych artykułów żywnościowych. Tym samym mógł wspierać swego nauczyciela A. Brackmanna paczkami z czekoladą, cukrem itp.¹³.

Można przypuszczać, że Ivinskis myślał o emigracji do Ameryki Północnej, jednak zdecydował się przyjąć stypendium, które umożliwiło mu pobyt w Rzymie. Od 1949 do 1963 roku prowadził obszerne kwerendy w archiwach watykańskich, okresowo przebywając też w Niemczech. Właśnie te doświadczenia rzymskie uważał w ostatnich lata życia za przełom, o większym niemal znaczeniu niż emigracja jako taka¹⁴. Od 1953 roku rozpoczął również współpracę z *Baltisches Forschungsinstitut* (Instytutem Badań Bałtyckich) w Bonn, w którym objął później stanowisko kierownika. W 1963 roku wrócił na stałe do Niemiec, gdzie na specjalne zaproszenie jako *Gastprofessor* wykładał przez dwa semestry na *Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität* w Bonn. Aby dostać tam szansę na jakiegokolwiek stałe zatrudnienie, prawie 56-letni już wtedy historyk, musiał raz jeszcze powtórzyć przewod habilitacyjny, choć w trybie skróconym tak zwanego *Umhabilitierung*. Jego dotychczasowy dorobek naukowy znalazł uznanie, wskutek czego nie musiał ponownie pisać rozprawy habilitacyjnej. Jednocześnie oszczędzono mu wykładu próbnego. Wymaganym minimum okazało się jedynie kolokwium naukowe. Po zaliczeniu całej procedury, w ramach której wygłosił referat pt. *Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zum Auftreten der Jesuiten*¹⁵ przyznano Ivinskisowi *venia legendi*, która uprawniała go do prowadzenia wykładów z historii polskiej i krajów bałtyckich. Uroczystość akademicką według starych tradycji niemieckich wspomi-

¹¹ *Aseikaite-Gimbutiene M.* Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit. Tübingen, 1946.

¹² Por. *Misiūnas R.* Das exillitauische Buch in Deutschland 1945–1952 // *Annaberger Annalen*, 6 (1998), p. 103–116, tu p. 106; Pasaulio Lietuvių Bendruomenė 1949–2003, wyd. V. Stravinskienė. Vilnius 2004, p. 370–393.

¹³ *Ivinskis Z.* Autobiografija // *Žemaičių praeitis*, 3 (1994), p. 79.

¹⁴ *Ibid.*, p. 87.

¹⁵ *Ivinskis Z.* Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zum Erscheinen der Jesuiten (1569) // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 12 (1967), p. 7–45.

nał nawet z pewnym sentymentem. Ubolewał jednak nad tym, że jedyną obecną tam osobą narodowości litewskiej była jego żona Paulina (*1921)¹⁶. Mianowanie na profesora nieetatowego Ivinskis uzyskał dopiero po upływie pięciu lat, w dniu 14 sierpnia 1969 roku.

W Republice Federalnej, państwie prawa, nie było mowy o równouprawnieniu Litwinów i Niemców, jak w końcu 1944 roku zalecał *Minister Rzeszy Okupowanych Ziem Wschodnich*. Niemieckie prawo administracyjne, od czasów Cesarstwa szczególnie regulujące zasady przyjmowania urzędników, nie było stworzone dla zmiennych kolei życia jakie nastąpiły w XX wieku. Sytuacji nie poprawiała biurokracja niemiecka, która współodpowiadała za te tragedie. Musi to być uwzględnione przy lekturze akt osobowych Zenonasa Ivinskisa. Pozwala to również zrozumieć jego długoletnią walkę o poprawę warunków finansowych. Przystępując do badania tych dokumentów należy najpierw uwzględnić dwa problemy.

Pierwsze – nie do rozstrzygnięcia na razie – pytanie dotyczy obywatelstwa Ivinskisa. W aktach osobowych figuruje czasami jako bezpaństwowiec, czasami jako obywatel Watykanu. Sam zainteresowany podał w ankiecie obywatelstwo litewskie¹⁷. Jako ciekawostkę można dodać, że władze niemieckie uznały zaświadczenie z dnia 5 czerwca 1962 roku wydane przez emigracyjne *Légation de Lithuanie près Le Saint-Siège* w sprawie stanu rodzinnego petenta. Podpisał je sam Stasys Lorzaitis (1898–1983) były minister spraw zagranicznych i szef Rządu Emigracyjnego Litwy¹⁸.

Drugim problem był wiek Ivinskisa. O posadę urzędnika w Niemczech można się było starać, tylko do ukończenia 50 roku życia. Bywały jednak wyjątki – takim było przyjęcie na stanowisko docenta na Wydziale Filozofii Uniwersytetu w Münster rówieśnika Ivinskisa, 53-letniego Antanasa Maceiny (1908–1987). Jednak powołanie się na ten precedens nie odniosło skutku. Na uwagę zasługuje fakt, że starania uchodźcy litewskiego o awans popierali nie tylko Litwini, jak Maceina, ale i jego koledzy niemieccy włącznie z władzami dziekańskimi Uniwersytetu w Bonn. Napotkali jednak opór ze strony urzędników wyższych szczebli administracji.

SIEĆ ZNAJOMOŚCI

Typowe dla życia emigrantów trudności materialne trapiły bez wątpienia Ivinskisa i jego rodzinę. Już Pierre Bourdieu wskazywał, że władza pieniądza (*capital éco-*

¹⁶ *Ivinskis Z.* Autobiografija // *Žemaičių praeitis*, 3 (1994), p. 81 i n.

¹⁷ Zenonas Ivinskis, Rom, 14.2.1963, Personalbogen, w: UAB, PA 14839.

¹⁸ *Lietuvių diplomatija išeivijoje 1940–1991. Straipsnių rinkinys / Sudarė D. Dapkutė ir A. Petraitytė.* Vilnius, 2007.

nomique) nie stanowi jedynej formy kapitału. Francuski socjolog odróżniał od tego kapitał społeczny (*capital social*). Niemieccy wypędzeni używali bardziej potocznego określenia *unsichtbares Fluchtgepäck*. Nie chodzi tu jednak jedynie o formalne standardy wykształcenia lub zdolności czy umiejętności, lecz również o kontakty osobiste w sensie sieci znajomości. Na tym polu kariery naukowej Ivinskis zgromadził spory kapitał. Jak już wspomniałem, jego starania o zatrudnienie w Instytucie Historii w Berlinie popierał nie tylko recenzent jego rozprawy doktorskiej A. Brackmann, lecz również F. Rörig. Tego ostatniego poznał znacznie później. F. Rörig był szczególnie pod wrażeniem referatu Ivinskisa wygłoszonego w 1938 roku w Zurychu. Na międzynarodowym zjeździe historyków trzydziestoletni docent z Kowna przedstawił wyniki swojej pracy habilitacyjnej, poświęconej zagadnieniu prusko-litewskich kontaktów handlowych w pierwszej połowie XVI wieku.¹⁹ W dowód uznania F. Rörig, który dopiero od roku 1935 był profesorem w Berlinie, zaproponował młodszemu koledze członkostwo w prestiżowym *Hansischer Geschichtsverein*.

Wreszcie, co się tyczy badań prowadzonych przez Ivinskisa w archiwach watykańskich, warto przypomnieć, że litewski historyk od roku 1933 był członkiem Katolickiej Akademii Litewskiej²⁰. Nie wydaje się, by w sytuacji w jakiej znalazł się Ivinskis, rekomendacja przyjaciela A. Maceiny, z którym wykładał jeszcze w czasach kowieńskich, odniosła jakiś szczególny skutek, bądź przyczyniła się do poprawy jego warunków. Wskazuje to jednak na to, że litewski historyk zabiegał o utrzymanie starych kontaktów i gdy tylko było to możliwe, potrafił je wykorzystać. Natomiast wątpliwym jest, czy do starszego grona jego znajomych zaliczyć można Povilasa Reklaitisa (1922–1999)²¹. Korespondencja z marburskim historykiem sztuki nawiązana została prawdopodobnie dopiero w czasach powojennych.

Choć Ivinskis w Litwie wykładał też historię ogólną, to w Niemczech mógł liczyć na jakiegokolwiek zainteresowanie jedynie jako specjalista od dziejów Europy Wschodniej. W okresie zimnej wojny przedmiot ten cieszył się wsparciem politycznym w RFN. Z tego punktu widzenia ważna była przede wszystkim historia Rosji względnie Związku Radzieckiego. Natomiast historia Polski funkcjonowała raczej na marginesie, a na tym tle jeszcze większa ignorancja panowała w stosun-

¹⁹ *Ivinskis Z.* Istorijos mokslas tarptautiniame forumė // *Židinys*, 28 (1938), p. 228–241.

²⁰ *Tyla A.* Žymus Lietuvos istorikas profesorius Zenonas Ivinskis (1908.05.25–1971.12.24) // <http://ic.lms.lt/ml/176/ivinskis.html> (ostatnia wizyta w dn. 07.08.2007).

²¹ *Wörster P.* Dr. Povilas Reklaitis und sein Litauen-Archiv // *Annaberger Annalen* 12 (2004), p. 211–238, tu p. 217. Korespondencja znajduje się w zespole zachowanym w Instytucie im. Johanna Gottfrieda Herdera w Marburgu (sygn. DSHI 150 Litauen-Archiv-Reklaitis) i nie jest na razie badaczom dostępna; informacja pisemna dr-a Petera Woerster z Marburga z dnia 04.12.2008.

ku do Litwy, która po II wojny światowej znikła nie tylko za żelazną kurtyną, ale również z mapy politycznej Europy.

Poza uniwersytetami działała co prawda *Baltische Historische Kommission*. Zdaje się jednak, że Ivinskis raczej nie współpracował z takim towarzystwem naukowym, w którym przeważali Niemcy z Łotwy i Estonii, choć teoretycznie litewski historyk mógł poczuć z nimi wspólnotę losu. Litwą zaś zajmowano się tam dopiero w latach 90 XX wieku²². Jedyne Georg von Rauch (1904–1991), uczony z Kilonii, uwzględnił w swojej *Geschichte der baltischen Staaten*, jedynej tego typu monografii, również historię Litwy. Praca ta ukazała się w druku jednak dopiero przed śmiercią Ivinskisa, w 1970 roku²³.

Pozostaje pytanie, o to, czy w ogóle i jakiego rodzaju kontakty utrzymywał Ivinskis z niemieckimi kolegami po fachu. W samym Bonn litewski historyk mógł liczyć na wsparcie swojego formalnego przełożonego Horsta Jablonowskiego (1914–1970) oraz innych kolegów z wydziału filozoficznego. Jablonowski, mógł być zainteresowany wymianą intelektualną z Ivinskisem, zwłaszcza, że kierownik katedry historii Europy Wschodniej swoją pracę habilitacyjną napisał o Wielkim Księstwie Litewskim²⁴, a przed II wojną światową przez pewien czas studiował w polskim wtedy jeszcze Wilnie. Poza tym w Berlinie obaj uczeni należeli (w różnych latach) do grona słuchaczy Ottona Hoetzscha (1876–1946), profesora historii Europy Wschodniej²⁵.

W Bonn stronił Ivinskis od Walthera Hubatscha (1915–1984), zajmującego się ludnością litewską w Prusach Wschodnich²⁶. Hubatsch hołdując ideom starej pruskiej szkoły w swoich pracach ograniczał się jedynie do etatystycznego punktu widzenia. Wobec studentów Ivinskis chwalił się raczej znajomościami z kolegami z Ameryki, a szczególnie wspominał Chicago jako centrum uchodźstwa litewskiego²⁷.

²² *Pistohlkurs G. von* Zum 50. Jubiläum der Baltischen Historikertreffen in Göttingen // *Kaegbein P., Lenz W.* Fünfzig Jahre baltische Geschichtsforschung 1947–1996. Die Baltische Historische Kommission und die Baltischen Historikertreffen in Göttingen. Veröffentlichungen, Vorträge, Mitglieder, Köln, 1997, p. 9–20, tu p. 9. W indeksie osobowym brak nazwiska Ivinskisa.

²³ *Rauch G. von* Geschichte der baltischen Staaten. Stuttgart itd., 1970; por. uzasadnienie wyboru ram terytorialnych na p. 8.

²⁴ *Jablonowski H.* Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Die politische Stellung und die politischen Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im 15. Jh. (Studien zur Geschichte Osteuropas; 2). Leiden, 1955.

²⁵ *Liszkowski U.* Osteuropaforschung und Politik. Ein Beitrag zum historisch-politischen Denken und Wirken von Otto Hoetzsch, tom 1–2. Berlin, 1988.

²⁶ *Hubatsch W.* Masuren und Preußisch-Litthauen in der Nationalitätenpolitik Preußens (1870–1920). Marburg-Lahn, 1969 [Odbitka z Zeitschrift für Ostforschung].

²⁷ Dietrich Beyrau, [Tübingen] Nov. 08, Ivinskis und Jablonowski: Flüchtige Erinnerungen (maszynopis, brak paginacji); rozmowa telefoniczna z Horstem Linke (Sankt Augustin) z

Do kręgu historyków niemieckich, z którymi Ivinskis mógł utrzymywać znajomości, zaliczyć należałoby Wenera Conze (1910–1986). Wpływowy profesor heidelberski swoją pracę habilitacyjną, tak jak Jablonowski, poświęcił Wielkiemu Księstwu Litewskiemu²⁸. Po 1945 roku nie rozwinął jednak Conze swoich zainteresowań historią Europy Wschodniej na większą skalę²⁹. Jak się zdaje, Ivinskis mógł próbować nawiązać współpracę z mogunckim profesorem Gottholdem Rhode (1916–1990). Informacje biografą tego ostatniego, o tym, że w korespondencji Rhode nie ma wzmianki o Ivinskisie, nie muszą przesądzać o ich wzajemnej niezności³⁰. W tym czasie pośród książek omawiających dzieje Litwy, na niemieckim rynku księgarskim prym wiodła praca Manfreda Hellmanna (1912–1992) pt. *Grundzüge der Geschichte Litauens*³¹. W 1963 roku właśnie profesor z Münster poinformował G. Rhode, że:

„Litwin Ivinskis został zatrudniony przez Jablonowskiego, by w ciągu jednego roku wydać dwutomową historię Litwy w języku niemieckim”³².

Jak wiadomo nigdy do tego nie doszło.

Można więc utrzymywać, że swoimi publikacjami Ivinskis raczej nie zdołał przybliżyć dziejów swojej ojczyzny niemieckiemu odbiorcy. Ze względu na niewielką objętość tego tekstu nie jest możliwe dokładniejsze omówienie recepcji dzieł Ivinskisa we Włoszech i w Ameryce Północnej. Trudno ustalić, w jaki sposób zostały przyjęte liczne odczyty litewskiego historyka, których ślady można odnaleźć w jego spuściźnie. Ivinskis podobnie jak cytowany P. Wandycz, był świadom wagi-problematyki popularyzatorskiej. Pojmował ją jednak w szerszym kontekście, niezależnie od swojej aktualnej sytuacji życiowej. Starania o kształtowanie innego, lepszego obrazu ojczyzny za granicą uważał za swój obowiązek już od lat międzywojennych. Dlatego też z satysfakcją wspominał o swoich wystąpieniach

dn. 19.01.2009. Obu historykom autor dziękuje za życzliwą pomoc. W artykule rezygnuję z przedstawienia roli, jaką odegrał Ivinskis wśród emigracji.

²⁸ Conze W. *Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weißrußland*, 1. Teil: Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen (Deutschland und der Osten; 15). Leipzig, 1940.

²⁹ *Etzemüller Th.* Sozialgeschichte als politische Geschichte. Werner Conze und die Neuorientierung der westdeutschen Geschichtswissenschaft nach 1945 (Ordnungssysteme; 9). München, 2001.

³⁰ List mgra Eike'go Eckert z Berlina w dniu 06.08.2008 do autora niniejszego artykułu. Por. Rhode G. *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, tom 1: Im Mittelalter bis zum Jahre 1401 (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart; 2). Köln-Graz, 1955.

³¹ Hellmann M. *Grundzüge der Geschichte Litauens und des litauischen Volkes* (Grundzüge; 5), wyd. 1. Darmstadt, 1966 [Darmstadt, 1990].

³² List mgra Eike'go Eckert z Berlina w dniu 06.08.2008.

na międzynarodowych konferencjach, jak na przykład na wspomnianym zjeździe w Zurychu w roku 1938³³.

Jego kontakty z Polską być może zostaną kiedyś szczegółowiej opracowane przez polskich historyków. Wydaje się, że podobnie jak W. Conze, i Henryk Łowmiański (1898–1984) odciął się „grubą kreską” od zainteresowań badawczych z okresu przedwojennego³⁴. Wiadomo natomiast, że Zenonas Ivinskis utrzymywał korespondencję z Jerzym Ochmańskim (1933–1996)³⁵. Ten uczeń H. Łowmiańskiego nie tylko wiele razy cytował prace emigracyjnego historyka w swoich publikacjach wydanych w Polsce Ludowej, ale sam posiadał książki i artykuły z dedykacjami od Z. Ivinskisa z lat 1961–1967. O bezpośrednich stosunkach obu historyków na razie jednak nic konkretnego nie dało się ustalić, zwłaszcza, że korespondencja J. Ochmańskiego jest nieuporządkowana³⁶.

Wspomnieć należy jednak o kontaktach Ivinskisa z Litwą radziecką. Prowadził korespondencję z historykiem prawa, członkiem i dyrektorem Instytutu Historii Akademii Nauk Litewskiej Republiki Radzieckiej, Konstantinasem Jablonskischem (1892–1960)³⁷. Nie wymieniali oni co prawda (może z obawy przed cenzurą) uwag na tematy polityczne i światopoglądowe, ale przesyłali sobie publikacje z literatury przedmiotu, które zadziwiająco często docierały do właściwego odbiorcy. Ivinskis nie stronił również od korespondencji z Juozasem Jurginiszem (1909–1994)³⁸.

Jak wiadomo historia Litwy stanowi szerokie pole badawcze, jednak we współczesnym naukowym sensie była badana przez niewielkie grono historyków. Mówiąc w języku nauk społecznych: mamy tu do czynienia ogólnie rzecz biorąc ze zbyt małą próbką. Powiększy się ona tylko nieistotnie, jeśli dodamy tu również

³³ *Ivinskis Z. Autobiografija // Žemaičių praeitis*, 3 (1994), p. 91; por. też bardziej radykalne postulaty dotyczące całkowitej likwidacji tradycyjnych granic między elitarną, uniwersytecką nauką historyczną i zajmowaniem się dziejami przez nieprofesjonalistów w: *Rosenberg A. Die Aufgabe des Historikers in der Emigration [1938] // Deutsche Historiker im Exil (1933–1945). Ausgewählte Studien*, wyd. Mario Keßler, Berlin 2005, p. 21–27, tu p. 26.

³⁴ Łowmiański jednak utrzymywał przynajmniej od jakiegoś czasu kontakty listowne ze swoim mistrzem Stanisławem Kościałkowskim i jego żoną, przebywającymi na emigracji w Anglii; patrz Archiwum PTPN w Poznaniu, P III-96 (zespół nie opracowany); por. Profesor Henryk Łowmiański. *Życie i dzieło. Materiały z sesji naukowej poświęconej dziesiątej rocznicy śmierci Uczzonego* (Poznań 7–8 X 1994 r.), wyd. A. Kijas i K. Pietkiewicz. Poznań, 1995.

³⁵ *Katilius A. Profesorius Z. Ivinskio rankraštis palikimas Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštine // Lietuvos istorijos metraštis*, 1998, p. 394.

³⁶ Autor uprzejmie dziękuje profesorowi Grzegorzowi Błaszczukowi z Poznania za tę informację, udzieloną pisemnie w dn 10.06.2009 r.

³⁷ *K. Jablonskio ir Z. Ivinskio susirašinėjimas (parengė R. Cicėnienė) // Konstantinas Jablonskis ir istorija / Sudarė E. Rimša. Vilnius, 2005, p. 250–384.*

³⁸ *Katilius A. Profesorius Z. Ivinskio rankraštis palikimas Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštine // Lietuvos istorijos metraštis*, 1998, p. 394.

reprezentantów innych nauk humanistycznych. W ramach takiej grupy uczonych pochodzenia litewskiego, życie Ivinskisa okazuje się dość typowe³⁹. W kraju po roku 1945 pozostali uczeni, którzy studiowali nie w Związku Radzieckim, lecz na rosyjskich uniwersytetach sprzed 1917 roku, jak wspomniany już K. Jablonskis. Natomiast historycy Adolfas Šapoka (1906–1961) i Konstantinas Avižonis (1909–1969) czy też językoznawca Antanas Salys (1902–1972), rówieśnicy Ivinskisa, którzy tak jak on przed wojną studiowali na zachodzie, wyemigrowali tuż przed jej zakończeniem. Jedynym znanym mi wyjątkiem jest historyk Bronius Dundulis (1909–2000) z jego wieloletnim pobytem we Francji (1933–1940), który po zdystansowaniu się od wcześniejszych prac, doczekał się profesury w Litwie Radzieckiej⁴⁰. W Sztokholmie w latach 1937–1939 studiował co prawda wspomniany wyżej Juozas Jurginis, ale ten uczyony, który w przyszłości otrzymał profesurę w Litwie Radzieckiej, miał już wtedy za sobą pięć lat więzienia (1929–1934) za nielegalną działalność komunistyczną.

PRACA DYDAKTYCZNA

Przez 8 lat (od semestru zimowego 1963 roku do 1971) wykładał Ivinskis na Uniwersytecie im. Friedricha Wilhelma w Bonn. Swoje regularne zajęcia prowadził w formie wykładów i ćwiczeń każde po dwie godziny tygodniowo w semestrze. Ich tematyka była ściśle określona przez uzyskaną *venia legendi*: dotyczyły one dziejów Litwy i Polski, a szczególnie na historii średniowiecza i epoki nowożytnej. II wojna była przez Ivinskisa zaledwie wspomniana i to jedynie w ramach wykładu przeglądowego dotyczącego państw bałtyckich w XX wieku. Wedle zawartości informatorów uniwersyteckich Ivinskis nie wrócił do dawnych zainteresowań dziejami gospodarczymi.

Warto się przyjrzeć, jakie wymagania stawiał Zenonas Ivinskis swoim studentom ze stolicy Zachodnich Niemiec. Wobec zapisujących się na zajęcia *Stosunki między Państwem Moskiewskim a państwem polsko-litewskim* (semestr zimowy 1965/66) była wymagana znajomość języka rosyjskiego. Z kolei *znajomość języka polskiego nie była konieczna* przy zapisywaniu się na zajęcia *Interregna w Rzeczypospolitej* (semestr zimowy 1970/71). Nigdy nie było też mowy o wymaganiach znajomości języka litewskiego, bądź jakichkolwiek innych języków państw nadbałtyckich. Sam Instytut Badań Bałtyckich działał nieco na uboczu życia uniwersyteckiego, ale jego

³⁹ *Krapauskas V.* Marxism and nationalism in Soviet Lithuanian historiography // *Journal of Baltic Studies* 23 (1992), pp. 239–260.

⁴⁰ Por. *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono. Prof. Broniaus Dundulio atminimai* / Vyr. redaktorė Irena Valikonytė. Vilnius, 2001.

biblioteka, dzięki wsparciu Stowarzyszenia Przyjaciół Uniwersytetu w Bonn skutecznie uzupełniała zbiory Instytutu Historii Europy Wschodniej⁴¹.

Inaczej niż nad Tybrem, gdzie eksylanci tacy jak Paulius Rabikauskas (1920–1998) lub Rapolas Krasauskas (1913–2007) aktywnie zainteresowali się zajęciami Ivinskisa, tematyka historii Litwy nie wzbudziła dużego zainteresowania nad Renem. Zajęcia litewskiego historyka nie przyciągały licznie niemieckiej publiczności studenckiej. Niepublikowane wspomnienia jednego ze studentów niemieckich zawierają ciekawe szczegóły z lat 60⁴². Według ich autora Dietricha Beyrau, który później sam dostał katedrę dziejów Europy Wschodniej w Tybindze, na tle ówczesnych profesorów starej protestancko-pruskiej szkoły, jak między innymi wspomniany już W. Hubatsch w Bonn, Litwin wydawał się wtedy bardziej dostępny od innych, choć potrafił zaznaczyć swoją wartość i status. Znamienne jest przezwisko, nadane profesorowi przez studentów – *Großfürst* – czyli Wielki Książę. Ivinskis otrzymał je nie tylko ze względu na swoją ulubioną tematykę – miało być ono aluzją do jego niezbyt już szczupłej sylwetki. Studenci cenili jego kulturę osobistą i erudycję. Zwłaszcza ta ostatnia była coraz rzadszym przymiotem. Jako emigrant litewski uczony symbolizował dla nich pewną tradycję „wschodnią”.

Gdy tylko Ivinskis dowiedział się, że jeden z jego studentów pochodzi z Prus Wschodnich, w rozmowie z nim sprawiał wrażenie jakby przeproszał za politykę ówczesnych władz litewskich wobec ludności niemieckiej. Zaprzeczał rzekomym według niego prawom historycznym Litwy do Okręgu Kłajpedy. D. Beyrau nie pamiętał również, by na zajęciach Ivinskisa pojawiały się jakiegokolwiek akcenty narodowo-litewskie, wedle których próbowałyby sztucznie oddzielać dzieje Litwy od Polski. Sam uczony zanotował z satysfakcją reakcje jego niemieckich studentów. Chwalili profesora z Litwy za to, że przedstawił im historię Polski bardziej bezstronnie (*daug objektyviau*) niż jego niemieccy koledzy⁴³.

Natomiast z perspektywy lat D. Beyrau znamienny wydał się fakt, że w ramach swoich wykładów Ivinskis ani razu nie wspominał o historii Żydów. Litewski profesor nie był tu jednak wyjątkiem. Na zajęciach Jablonowskiego również nie było mowy o dość licznej przecież w Europie Wschodniej ludności wyznania mojżeszowego. Jak wiadomo, w swoich publikacjach zaś Ivinskis nie uznawał takiego typu tabu⁴⁴.

⁴¹ Rozmowa telefoniczna z Horstem Linke (Sankt Augustin) z dn. 19.01.2009.

⁴² Dietrich Beyrau, Ivinskis und Jablonowski; podobną charakterystykę dał H. Linke.

⁴³ *Ivinskis Z. Autobiografija // Žemaičių praeitis*, 3 (1994), p. 88 i n.

⁴⁴ W sprawie stosunków litewsko-żydowskich patrz: *Verbickienė J. Lietuvių ir žydų santykių retrospektyva: pohołokaustinis Zenono Ivinskio požiūris ir lietuvių išeivijos vertinimų diskursai* (kompiuterinis tekstas).

OGRANICZENIA I MOŻLIWOŚCI NAUKI HISTORYCZNEJ NA EMIGRACJI

Z najważniejszymi pracami naukowymi Zenonasa Ivinskisa można się zapoznać dzięki czterotomowej edycji jego dzieł. Źródeł i opracowań, przydatnych dla badacza życiorysu litewskiego uczonego, dostarcza również bibliografia Otiliji Juozapaitienė⁴⁵.

Ivinskis w pełni wykorzystał możliwość pracy naukowej za granicą. Jego obszerne badania w archiwach watykańskich znalazły odbicie w studium o Św. Kazimierzu, patronie Litwy oraz w szeregu artykułów o historii reformacji i kontre-reformacji. Ivinskis był też autorem licznych artykułów w bostońskiej *Lietuvių enciklopedija*. Dumą napawał go fakt, że jego nazwisko znalazło się wśród haseł tejże encyklopedii⁴⁶. Oprócz wielu innych prac jednym z jego najważniejszych dzieł, o którym należy wspomnieć, jest monografia historii Litwy. Synteza nie została przez Ivinskisa dokończona i jedynie jej część pierwsza (do śmierci Witolda w 1430 r.) została pośmiertnie wydana w Rzymie. Po odzyskaniu niepodległości Litwy monografia została przedrukowana i w wielkim nakładzie rozpowszechniona w kraju⁴⁷.

Los Ivinskisa dobrze obrazuje warunki pracy historyka dziejów narodowych na emigracji. Te problemy można porównać tylko z kłopotami filologa, który w takiej samej sytuacji zajmuje się literaturą narodową, bądź problematyką ojczystego języka. Opuszczenie kraju rodzinnego to nie tylko silne przeżycie osobiste, ale także pozbawienie się warsztatu pracy, jakim są archiwa, źródła niedrukowane i drukowane, w tym prasa. Można to porównać tylko z pisarzami lub poetami, którzy nie mając dostępu do źródeł języka macierzyńskiego pozbawieni są inspiracji. W 1957 r. Ivinskis sam dał temu wyraz, apelując jednak (podobnie jak wyżej wspomniany P. Wandycz) do korzystania z możliwości badawczych, jakie daje nowa sytuacja⁴⁸.

W II połowie XX wieku literatura naukowa dotycząca Litwy dostępna była drogą wymianie międzybibliotecznej. Korzystał z niej również Ivinskis, śladem swoich niemieckich kolegów⁴⁹. Jego doświadczenia z tą instytucją datują się zresz-

⁴⁵ *Juozapaitienė O.* Zenonas Ivinskis. Bibliografija. Plungė, 1993.

⁴⁶ Rozmowa telefoniczna z Horstem Linke (Sankt Augustin) z dn. 19.01.2009; por. *J. V. Zenonas Ivinskis // Lietuvių enciklopedija*. T. 9. Boston, 1956, p. 199–201.

⁴⁷ *Ivinskis Z.* Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Roma, 1978 (przedruk Vilnius 1991).

⁴⁸ *Tyla A.* Žymus Lietuvos istorikas profesorius Zenonas Ivinskis (1908.05.25–1971.12.24) // <http://ic.lms.lt/ml/176/ivinskis.html> (ostatnia wizyta w dn. 07.08.2007).

⁴⁹ *Ivinskis Z.* Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Roma, 1978 (przedruk Vilnius, 1991), p. 7.

tą jeszcze na okres międzywojenny, kiedy nie było stosunków dyplomatycznych między Litwą a Polską, a do Berlina regularnie trafiały książki z bibliotek warszawskich i wileńskich⁵⁰. Problemem pozostawały oczywiście archiwa w Związku Radzieckim, do których dostęp był dla litewskiego uczonego po drugiej wojnie światowej całkowicie zamknięty.

Alternatywą dla rezygnacji z ambicji naukowych było otwarcie się na nowe środowisko naukowe i podjęcie nowych tematów. Tę właśnie drogę obrał Zenonas Ivinskis. Paradoksalnie sytuacja ta sprzyjała nowemu ujęciu historii Litwy i osadzeniu jej w perspektywie międzynarodowej⁵¹. Wydaje się, że dla mediewisty, a Ivinskis nadal nim pozostał, zadanie to okazało się łatwiejsze niż dla nowożytnika jak to było w przypadku Adolfa Šapoki.

Twórczości Ivinskisa w żadnym razie nie można traktować jako surogatu działalności naukowej, wynikającego jedynie z sytuacji, w jakiej się znalazł. Jak bowiem przyznawali jego bońscy koledzy cechowało je duże nowatorstwo⁵². Mimo to być może litewski uczonego nie w pełni skorzystał z sytuacji, która gwarantowała wolność od cenzury. Warunki na emigracji, choć częściowo ograniczały, pozwalały jednak na szeroki wybór tematów i stawianie tez, jakie nie mogłyby pojawić się w druku w ZSRR⁵³. Ivinskis starał się o biegłą orientację w historiografii Litwy Radzieckiej. Polemizował z niektórymi tezami kolegów z ojczystego kraju, ale potrafił też docenić ich osiągnięcia naukowe⁵⁴.

Nawiązując do lepiej zbadanej historiografii czeskiej i polskiej, można tutaj mówić o „rozwidleniu historiografii” na krajową i emigracyjną⁵⁵. Po 1989 roku doszło do zniesienia formalnych barier między tymi dwoma nurtami. Czy jednak należy spodziewać się połączenia ich w całość? Porównywalna, choć tylko do pewnego stopnia może być tutaj sytuacja historyków niemieckich, którzy wyemigrowali do

⁵⁰ *Ivinskis Z.* Autobiografija // *Žemaičių praeitis*, 3 (1994), p. 78.

⁵¹ *Ibid.*, p. 93; co do zmiany podejścia do nauki czy paradygmy w skutku emigracji por. *Picht B.* *Erzwungener Ausweg.* Hermann Broch, Erwin Panofsky und Ernst Kantorowicz im Princeton Exil. Darmstadt, 2008, p. 13 i n.

⁵² Der Dekan der Philosophischen Fakultät w Bonn w dn. 07.07.1969 do Kultusminister des Landes Nordrhein-Westfalen w Düsseldorf: Die Forschungsarbeit Ivinskis hat nicht selten Neuland erschlossen; UAB, PA 14839.

⁵³ [Wywiad Gediminas Zemlickasa z Mečislovasem Jučasem] Zenonas Ivinskis: Tauta privalo save realizuoti valstybėje // *Mokslo Lietuva*, 2008. Nr. 11 (389).

⁵⁴ *Bumblauskas A.* Ar korektiška skaitymus, vadinamus Zenono Ivinskio vardu, skirti sovietinės istoriografijos svarstymams? // *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai* / Parengė A. Bumblauskas, N. Šepetyš. Vilnius, 1999, p. 8–15.

⁵⁵ *Hadler F., Trepte H.-Ch.* „Gespaltene“ Literaturen und „gespaltene“ Historiographien. Perspektiven einer vergleichenden Zusammenschau am Beispiel des polnischen Exils // *Comparativ*, 8 (1998), nr. 5, p. 106–121.

Stanów Zjednoczonych po roku 1933⁵⁶. Po zakończeniu drugiej wojny światowej czuli się zobowiązani do wspierania, względnie wychowywania młodego pokolenia historyków w Niemczech. Niezależnie od tego, czy pozostali na emigracji, czy powracali do ojczyzny odegrali oni ważną rolę pośredników między historiografią zachodnią i niemiecką.

W przypadku Litwy, okres od momentu wygnania historyków do chwili, w której możliwy był powrót, potrwał jednak nie 12, ale ponad 40 lat. Sam Ivinskis nie dożył momentu całkowitego otwarcia archiwów i pełnego dostępu do dokumentów dla wszystkich historyków, niezależnie od kraju, z jakiego pochodzili. Tym, co po nim pozostało, są jego dzieła, których wpływ na historiografię Litwy mógłby stanowić ciekawy temat dla innych rozważań.

⁵⁶ *Eakin-Thimme G. A. Geschichte im Exil. Deutschsprachige Historiker nach 1933* (Forum deutsche Geschichte; 8). München, 2005.

III

Lietuvos Didžiosios
Kunigaikštijos paveldas
šiuolaikinėje istorijos
politikoje ir istorinėje
kultūroje

VIETINIS KOMPONENTAS
LIETUVOS TOTORIŲ
SOCIOKULTŪRINĖS
TAPATYBĖS KONSTRUKCIJOSE
(ISTORIOGRAFINIS
ASPEKTAS) © *Tamara Bairišauskaitė*

ĮVADAS

Geopolitiniai XX a. pokyčiai buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (toliau – LDK) totorius suskaldė į tris kiekybiniu požiūriu netolygias bendruomenes, gyvuojančias Baltarusijoje, Lenkijoje ir Lietuvoje. Asimiliaciniai procesai sujaukė jų etninį / tautinį ir politinį tapatumą: šiandien galima kalbėti apie totorių-baltarusių, totorių-lenką, totorių-lietuvį, paveiktą dominuojančių tautų kalbų, kultūrų ir nacionalinių bei nacionalistinių ideologijų. Visas tris bendruomenes sieja bendra istorinė tradicija ir suvokimas antropologinio, religinio bei kultūrinio kitoniškumo, suteikusio pagrindą dabartiniam bendruomenių atgimimui ir tautinės mažumos statuso įtvirtinimui.

Buvusios LDK totorius, kaip istorinį paveldą, savinasi dabartinės istoriografijos, atitinkamai vadinančios juos Baltarusijos, Baltarusijos-Lietuvos, Lenkijos, Lietuvos-Lenkijos ir Lietuvos totoriais, tokiu būdu „savo“ totoriaus apibrėžimui suteikiamos skirtingos konotacijos. Istoriografinis kontekstas, nepriklausomai nuo dalybų subjekto, susiklostė vertinant šios bendruomenės fenomeną iš dviejų pozicijų. Pirmą poziciją grindžiama pabrėžtinai akcentuojamu totorių atskirumu, „nekonfliktiniu kitoniškumu“, „musulmoniškumu“, „rytietiškumu“ ir kitais apibūdinimais, kurie rodo, kad LDK visuomenės modelyje totoriai egzistavo kaip svetimas, bet toleruotinas ir toleruojamas šios visuomenės subjektas. Būtent per atskirumo suvokimą formavosi totorių savivoka ir etnokonfesinė tapatybė. Antroje pozicijoje vyrauja vietinis komponentas, kuris vaidina svarbų vaidmenį formuojantis sociokultūrinei tapatybei, kurią sudaro daug elementų, nelygu kuriam jų suteikiama konstrukcinė reikšmė. Kitaip tariant, aktualizuojamas klausimas, kokius identifikacijos požymius totoriai įgijo susidūrę su LDK civilizacija, kurie iš jų ir dėl ko tapo totorių atpažinimo bei pripažinimo ženklais LDK visuomenei ir jos tradicijų paveldėtojams. Atsižvelgiant į tai, kad tie patys dėmenys (pvz., luomiškumas, santykis su valstybe ir jos teise, valdžia, religija, kultūros produktų gamyba) taip pat dalyvauja formuojant kitų LDK visuomenės grupių sociokultūrinę tapatybę, LDK paveldo „dalybose“ svarbi tampa problema, kuriai buvusios LDK daliai (te-

ritoriniu, tautiniu, socialiniu, kultūriniu požiūriu) priklauso integracijai ar asimiliacijai pasidavusių totorių sociokultūrinė tapatybė.

Ši problema straipsnyje sprendžiama pasitelkus Baltarusijos, Lenkijos, Lietuvos ir Rusijos istoriografijų refleksijas, kuriose akcentuojamas būtent vietinis komponentas, suteikiantis totoriams atpažinimo požymius. Totorių skiriamieji orientaliniai bruožai šioje vietoje vaidina marginalinį vaidmenį. Keliami hipotezė, kad istoriografija itin aktyviai konstravo totoriaus bajoro, kario ir raštininko tapatybes, kurios darė ir daro įtaką sąmonei visuomenių, dalyvaujančių LDK paveldo „dalybose“.

BAJORO TAPATYBĖS KONSTRUKCIJA

Bajoro tapatybės konstravimas istoriografinėse koncepcijose tapo kertine problema, neatsiejama nuo totorių socialinės integracijos į LDK visuomenę naudojant vietinius konstrukcijos elementus. Ji kur kas labiau, negu bet kuri kita tapatybės išraiška, sukėlė bangą karštų diskusijų, tačiau iki šiol neišsprendė klausimo, ar LDK totoriai iš tikrųjų buvo bajorai. Ieškant atsakymo į klausimą, kokią vietą totoriai užėmė LDK visuomenėje, didžiausia įtampa susidarė tiriant segmentą, kurį galima apibūdinti kaip kovos už aukštesnes pozicijas lauką, kuriame susidūrė besiformuojančio LDK bajorų sluoksnio ir į jo formavimosi laikotarpį pataikiusių totorių interesai.

Itin daug neaiškumų kilo ieškant argumentų totorių socialinio (luominio) ir teisinio statuso apibrėžimui. Klausimo istoriografijai būdingas bendras teiginys, kad jų padėtis LDK priklausė nuo santykių su valdovu, kurių pagrindą sudarė žemės skyrimas, siejamas su pareiga eiti karo tarnybą ir ginti valstybę nuo priešo. Tai kuo puikiausiai atliepė E. Gudavičiaus suformuluotą „leninę sutartį tarp valdovo ir bajoro“¹, taigi, suponavo prielaidą, kad totoriai galėjo virsti grupe su bajorų teisėmis ir prievolėmis. Tiek istoriografijoje, tiek dabartinių bendruomenių narių sąmoneje nė kiek netrukdė formuoti totoriaus-bajoro įvaizdį ir tai, kad totoriai, kurių pagrindinė paskirtis ir susitarimo su valdovu sąlyga mainais už galimybę atsikraustyti į Lietuvą buvo karo tarnyba, lėmusi jų socialinės ir teisinės integracijos modelį, socialiniu požiūriu *a priori* nebuvo lygūs. Be to, LDK jie stebėtinai greitai diferencijavosi ir nutraukė ryšius su žeme (taigi ir karo tarnyba), o jų legitimavimą lydėjo apribojimai, taikyti ne krikščionims.

Totorių suskirstymą į *kilminguosius* – kunigaikščius, murzas ir ulonus, t. y. buvusią Aukso Ordos diduomenę – ir *paprastus* totorius (čia numanomas Ordos soci-

¹ Gudavičius E. Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. I tomas. Vilnius, 1999, p. 421–420.

alinių santykių perkėlimas į Lietuvos kontekstą) siūlė bene ankstyviausia totorių klasifikacija Antano Muchlinskio paskaitoje Sankt Peterburgo universiteto studentams ir profesūrai XIX a. viduryje. Be to, jis pastebėjo, kad tarp totorių buvo kazokų, atlikusių kurjerių paslaugas, buvo bežemių, kurie vertėsi vežikavimu, amatais ir prekyba, jis taip pat nematė skirtumo tarp miestuose gyvenusių totorių ir kitų miestiečių².

Laisvių, teisių ir prievolių kriterijų taikymas istoriografijoje ilgam įtvirtino tokį totorių skirstymą: a) tik didžiajam kunigaikščiui pavaldūs totoriai, kurie mainais už suteiktą žemę pristatydavo kaip reikiant apginkluotą raitininką; b) totoriai-kazokai, gavusieji nedidelius žemės sklypus, paprastai kaimuose arba bajorkaimiuose. Kazokai atliko karo, kurjerių, pašto, policijos, sargybos ir kitas prievoles, tiesė tiltus ir taisė kelius. Nuo jų nedaug skyrėsi privačių valdų totoriai, bet jie pakluso didikams ir dėl to buvo išskiriami į atskirą grupę. Galiausiai – miestuose gyvenę totoriai, atitrūkę nuo vasalo-siuzereno santykių, besiverčią amatais, daržininkyste, prekyba bei kitais naudingais užsiėmimais ir mokėję totorių pagalvę³. Bendro socialinės diferenciacijos vaizdo praktiškai nepakeitė Jaceko Sobczako bandymas išskirti totorius, XVII a. pabaigoje apgyvendintus karališkose ekonomijose ir mokėjusius kvartos bei hibernos mokesčius⁴. Kitų autorių siūloma totorių socialinė klasifikacija arba rėmėsi šaltinių terminais, arba akcentavo priklausymo siuzerenui kriterijų, tačiau visais atvejais už klasifikacijos ribų liko grupės, kurias suformavo socialinės degradacijos procesai⁵. Į tai atkreipė dėmesį Andrzej Zakrzewski, pateikęs totorių diferenciacijos schemą, kurioje sudėliojo visas grupes, aptinkamas XVI–XVIII a. šaltiniuose, bet pabrėžė, kad schema yra statiška, totorių socialinė struktūra kito, o kai kurių grupių istorikai apskritai nepastebėjo, taigi, istoriogra-

² *Мухлинский А.* Исследование о состоянии и происхождении литовских татар. Санкт-Петербург, 1857, с. 23–27.

³ Šią klasifikaciją siūlė Stanislovas Kričinskis (*Kryczyński S.* Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej // *Rocznik Tatarski*. T. III. Warszawa, 1938, wydanie II. Gdańsk, 2000, s. 16–17). Nuo jos istorikai abstrahavosi net iki XX a. 9 dešimtmečio pabaigos.

⁴ *Sobczak J.* Tatarzy w służbie Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII i XVIII wieku // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. 39, 1987, zes. 1, s. 42; *Sobczak J.* Walka Tatarów w królestwach o uznanie ich praw // *Przemiany w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Białorusi i Litwie* (druga połowa XVII–pierwsza XVIII w.). Wrocław–Warszawa–Kraków, 1991, s. 70–90.

⁵ Dėl istorinių darbų šia tema gausos minėtinos tik monografijos: *Borawski P.* Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1986; *Borawski P., Dubiński A.* Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje. Warszawa, 1986; *Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce. *Studia z dziejów XIII–XVIII w.* Warszawa, 1989; *Думін С. У., Канапаўкі І. Б.* Беларускія татары. Мінуслае і сучаснасьць. Мінск, 1993; *Канапаўкі І. Б., Смолік А. І.* Гісторыя і культура беларускіх татар. Мінск, 2000; *Гришин Я.* Польско-литовские татары (наследники Золотой Орды), Казань, 1995. Tiesa, istorikai, paskelbę 1631 m. J. Kierdėjaus revizijos medžiagą, pastebėjo, kad tarp totorių būta nedidelės keliuočių, šarvuočių ir valstiečių grupės. *Borawski P., Sienkiewicz W., Wasilewski T.* Rewizja dóbr tatarskich 1631 r. – sumariusz i wypisy // *Acta Baltico-Slavica*. XX, 1989, s. 65.

fijoje jos nefigūruoja. Jis suskirstė totorius pagal socialinį, teisinį ir ekonominį kriterijus. Pirmą grupę sudarė atliekantys karo tarnybą: a) didžiojo kunigaikščio arba valdovo totoriai – caraičiai, kunigaikščiai, ulonai, murzos ir kazokai; b) didikų valdų totoriai žemionys; c) karališkųjų ekonomijų totoriai. Antrą grupę sudarė paprastieji totoriai: a) laisvieji šeimynykščiai; b) valkiniai valstiečiai ir c) karališkųjų bei privačių miestų gyventojai. Trečia grupė galėtų vadintis pereinamoji, nes ją sudarė nelaisvieji šeimynykščiai, kurie labai greitai transformavosi į dvaro tarnus arba baudžiauninkus⁶. Šiaip ar taip, nepaisant klasifikacijų niuansų, totorių socialinio statuso problema buvo sprendžiama LDK visuomenės integralumo požiūriu, atsižvelgiant į tai, kad ši visuomenė išlydė buvusią Aukso Ordos diduomenę, jos palydą ir eilinius karius.

Bendro vaizdo ir integracijos tendencijų nekeitė tai, kad totorių diasporoje kurį laiką funkcionavo elitinis sluoksnius, atskilęs nuo Aukso Ordos diduomenės, o Lietuvoje pagal aukščiau pateiktą klasifikaciją priklausęs didžiojo kunigaikščio totorių kategorijai. Tačiau rusų istorikui Stanislavui Duminui tai svarus socialinės recepcijos įrodymas (feodolas visur feodolas). Jis nustatė, kad XV a. pabaigoje, matyt, kaip įkaitai, Lietuvoje pasilikdavo čingizidai; nuo kitų totorių juos skyrė socialinė ir turtinė padėtis. Iki XV a. vidurio Perekopo caraičiui Sichdochmanui ir jo palikuonims netoli Žeimių priklausė Mardosavo dvaras ir 80 valstiečių tarnybų. Iš šios valdos jie pristatė iki 30 raitininkų. *Sichdochmaną* istorikas tapatina su Didžiosios Ordos chanu Seid Achmedu, pralaimėjusiu kovą dėl valdžios Kryme ir radusiu prieglobstį Lietuvoje. Šaltiniai mini du caraičius iš Užvolgio chano Šeich Achmedo giminės, kurie buvo Lietuvoje įsikūrusių Ostrinos (valda Lydos pavieta) ir Punios (valda Trakų pavieta) caraičių giminių pradininkai. Ostrinos caraičių giminė išnyko XVI a. pabaigoje, Punios – XVII a. pabaigoje arba XVIII a. pradžioje. Caraičiai priklausė didžiojo kunigaikščio dvarui, gavo išlaikymą ir turėjo kai kurių privilegijų, pavyzdžiui, statė nuosavus karius ir tiesiogiai pakluso etmonui, bet ne totorių vėliavininkui. Ostrinos caraitis Aziubek-soltanas turėjo asmeninę privilegiją nagrinėti ginčus tarp vietinių totorių ir liudyti jų kilmę. Tačiau totorių caraičių teisės (pvz., apribota teisė disponuoti žemės nuosavybe) nesiskyrė nuo tarnybinių totorių teisių, jie neužėmė svarbesnės vietos tarp vietinių feodalų, jų palikuonys smulkėjo ir neteko buvusių privilegijų⁷. Taigi totorių caraičiai bajorų tapatybės konstrukcijoje savarankiško vaidmens nevaicino.

⁶ *Zakrzewski A. B.* Struktura społeczno-prawna Tatarów litewskich w XV–XVIII wieku. Próba nowego ujęcia // *Inter Orientem et Occidentem. Studia z dziejów Europy Środkowoschodniej ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestolecie pracy naukowej.* Warszawa, 2002, s. 127–128.

⁷ *Думин С. В.* Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV–XVI вв.) // *Древнейшие государства на территории СССР.* Москва, 1989, с. 107–113.

Problemiška grupė, kurios integralus statusas turėtų atrodyti aiškus (čia turėjo suveikti kilmės recepcijos principas), tačiau vis dar kelia diskusijas – tai totorių giminės, Lietuvoje naudojusios iš Aukso Ordos atsineštus titulus: ulonų, seitų, murzų, ir itin plačiai – kunigaikščių. S. Duminas mėgino nustatyti, kokią vietą kilminė ir tarnybinė Ordos diduomenė užėmė tarp didžiojo kunigaikščio totorių, taip pat jos vietą LDK feodalų hierarchijoje. Jis padarė išvadą, kad valdovas tituluotų giminių atstovams suteikė karinę ir administracinę valdžią totorių bendruomenėje. Jiems pakluso totorių vėliavos, kurios sudarė ne tik karinį, bet ir administracinį vienetą. S. Duminas net išskyrė juos į atskirą sluoksnį ir pavadino Lietuvos totorių aristokratija, taip įnešdamas painiavos į analitinių kategorijų naudojimą. Pasak S. Dumino, šiam sluoksniui priklausė daugiau žemės nei kitiems totoriams, iš šio sluoksnio buvo skiriami totorių vėliavininkai ir maršalai. Iš tikrųjų tai buvo tik keletas giminių (labiausiai žinomos Ulonų Asančiukovičių, Naimanų Piotrovičių ir Kadyševičių) – jų išskirtinį statusą S. Duminas aiškino kurį laiką išlaikytais ryšiais su chanatais, buvusiomis giminių teisėmis pretenduoti į protėvių ulsų valdymą⁸. Aišku, Ordos, chanatų diduomenės palaikymas galėjo būti dalis Rytų politikos. Neatsitiktinai XV a. 8 dešimtmetyje – XVI a. pirmojoje pusėje totorių kunigaikščių paslaugomis naudojosi diplomatinės pasiuntinybės į Krymą ir Didžiąją (Užvolgio) Ordą. Pvz., Lietuvos diplomatinėms tarnyboms vertėjus teikė Timirčinai ir Bairašai⁹.

Vis dėlto verčia suabejoti S. Dumino teiginys, kad iki XVI a. pirmosios pusės „Lietuvoje kai kurių totorių šeimų kunigaikščio titulas buvo lygus analogiškam lietuvių-rusų kunigaikščio titului...“ ir kad „Lietuvos valdžia visiškai oficialiai pripažino totorių titulus, o priklausymas garsioms Ordos giminėms sudarė pakankamą pagrindą tam, kad Lietuvoje jos priklausytų visuomenės aristokratų viršūnei“¹⁰. Beje, pats autorius pastebi, kad atsineštiniai titulai prarado buvusią reikšmę, kunigaikščio titulą ėmė savintis asmeniškai išsitarnavę asmenys¹¹, o ulonų ir murzų titulai ilgainiui virto pavardės dalimi. Totorių problematikos ištyrimo lygis taip pat rodo, kad jokia tituluota totorių giminė nei socialiniu, nei teisiniu požiūriu nesuartėjo su vietiniais privilegijuotųjų sluoksniais.

Taigi, atrodo, Aukso Ordos arba chanatų diduomenei galimai priklausiusios tituluotos giminės, kaip ir totorių caraičiai, prie bajorų tapatybės konstravimo pri-

⁸ *Думин С. В.* Татарские князья в Великом княжестве Литовском // *Acta Baltico-Slavica*. XX, 1989, c. 7–49.

⁹ *Banionis E.* Totoriai ir LDK pasiuntinių tarnyba // *Banionis E.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais. Vilnius, 1998, p. 241–236.

¹⁰ *Думин С. В.* Татарские князья в Великом княжестве Литовском // *Acta Baltico-Slavica*. XX, 1989, c. 26.

¹¹ Ten pat, p. 27–28.

sidėjo efemerškais titulais, atlikusiais socialinio žymens vaidmenį, kartais turėjusiais praktinės reikšmės siekiant aukštesnių pareigų pačioje bendruomenėje, bet ne itin naudingais už bendruomenės ribų. Kita vertus, atsineštiniai titulai savaip pasitarnavo suteikiant totoriams socialinį statusą vietiniame kontekste. Galima daryti prielaidą, kad totorių titulai palengvino LDK teisės kodifikuotojų darbą, kai legitimuojant šią svetimą grupę buvo atsižvelgiama į jos viduje susidariusius skirtumus.

III Lietuvos Statutas (1588), galutinai įtvirtinęs totorių teises ir privilegijas, juos minėjo atskirai nuo krikščionių ir dalijo į dvi grupes: a) kilminius totorius (*Tatarzy narodu zacnego*) – kunigaikščius, murzas ulonus; b) laisvus žmones, kurie negali naudotis bajorų teisėmis. Kitame straipsnyje minėjo totorius, kurie atlieka karo tarnybą už suteiktą žemę, naudojasi kai kuriomis privilegijomis, bet taip pat turi apribojimų teismų procese. Kitiems totoriams Statutas nenumatė jokių specialių teisių arba prievolių, nors miestuose gyvenantys totoriai mokėjo pagalvę¹². Tai, kad totoriams nebuvo taikomos bajorų privilegijos, rodė Statuto straipsniai, draudžiantys totoriams užimti pareigas, į kurias skyrė karalius, samdyti žindyves ir tarnus krikščionis. Teisinės ribos tarp bajorų ir didžiojo kunigaikščio totorių nesibaigė ties laisvių ir prievolių paskirstymu. Kiekvienas LDK bajoras buvo valstybininkas ir politiškai aktyvus¹³. Totoriai musulmonai nepateko į šį galios lauką, nedalyvavo seimeliuose, nekalbant apie seimus, negalėjo užimti nei centrinių nei vietinių pareigų. Jie nedalyvavo politiniame ir visuomeniniame LDK gyvenime, kuris buvo atviras net bežemiui bajorui, o tai reiškė, kad reikšmingiausias visuomenės sluoksnis, nepripažino totorių sau lygiais.

Kitas dalykas – tarnybinių totorių siekis prilygti bajorams socialiniu, bet ne politiniu požiūriu, taip pat gana sėkmingas bandymas panaudoti tarnybos – valstybės gynimo veiksnį, kaip svariausią argumentą į teisę naudotis bajorų privilegijomis. Todėl vietiniai bajorai dažnai protestavo, reikalaudami apskritai neleisti totoriams naudotis privilegijomis, griežtai laikytis Statuto normų, uždrausti totoriams perduoti jiems skirtą žemę (vadinamą *tatarszczyzna*) ir įsigyti bajorų valdas, ką darė totoriai, iš esmės apeidami įstatymus. XVII a. pirmosios pusės seimelių instrukcijos labai aiškiai rodo, kad totoriai laikomi svetima grupe, kuri nepagrįstai savinasi teisę priklausyti aukščiausiam sluoksniui. Antai 1611 m. Ašmenos seimelis piktinosi, kad totoriai, „nebūdami lygūs bajorams, naudojasi bajorų laisvėmis“¹⁴.

¹² III Lietuvos Statuto straipsnių ir XVII a. pirmosios pusės seimų konstitucijų, liečiančių totorius, interpretaciją žr.: Wisner H. Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w I połowie XVII w. // *Czasy Nowożytnie*. T. 10. Toruń, 2001, s. 79–88.

¹³ Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. Vilnius, 1995, p. 292–293.

¹⁴ Wisner H. Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w I połowie XVII w. // *Czasy Nowożytnie*. T. 10. Toruń, 2001, s. 85.

Totorių bajorų tapatybe, kaip sociokultūrinė ir istoriografinė konstrukcija, kurios autoriais su tam tikromis išlygomis laikytini A. Muchlinskis ir S. Kričinskis, suabejojo lenkų teisės istorikas Jacekas Sobczakas, 1984 m. paskelbęs monografiją apie LDK totorių teisinę padėtį¹⁵. Jis atkreipė dėmesį į esminį momentą: totorių karo tarnyba, šioje konstrukcijoje suvaidinusi pagrindinį vaidmenį, nuo bajorų karo tarnybos skyrėsi tuo, kad susiformavus bajorų luomui, ji virto asmenine bajorų pareiga, nepriklausomai nuo to, ar jie disponavo žeme. O totorių karo tarnyba kaip buvo susijusi *tik su žeme* (minėtąja *tatarszczizna*), tokia ji ir liko: mat totorių žemę įsigijęs asmuo kartu su ja turėjo perimti ir karo tarnybos prievolę. Palyginęs tarnybinių bajorų ir totorių santykius su žeme, išnagrinėjęs teisės ir nuosavybės pokyčius, teismo proceso apribojimus, taikytus totoriams, taip pat bajorų bei totorių *žaiždinės* ir *galvinės* skirtumus, J. Sobczakas padarė išvadą, kad vykstant bajorų luomo formavimosi ir konsolidacijos procesui totoriams nepavyko patekti į šio luomo sudėtį¹⁶.

J. Sobczako teiginiai sukėlė diskusiją, kurioje prasminė šaltinių interpretacija, operavimas tomis pačiomis kategorijomis kūrė skirtingus įsivaizdavimus apie totorių bajorišką tapatybę. Totoriai tampa bajorais Piotro Borawskio interpretacijoje, kai atsižvelgiama į teisinius bei socialinius veiksnius, pasitelkiami šaltinių terminai, nors atvira lieka jų turinio problema. Jam LDK totorių bajorystę rodo jų teisinė ir ekonominė padėtis, kuri buvo geresnė už tarnybinių bajorų (keliuočių ir šarvuočių), su kuriais J. Sobczakas lygino totorius, padėtį. Totorių pranašumą jis matė didesnėje galimybėje disponuoti žeme – ją perduoti paveldėjimo būdu, tuo tarpu kai tarnybiniai bajorai iki 1566 m. Brastos seimo, jų žemės nuosavybę suliginusio su private nuosavybe, ją valdė tik iki gyvos galvos. Išskirtinę totorių padėtį turėjo rodyti didžiojo kunigaikščio taikyta praktika, kai didikams skyrė žemę kartu su tarnybiniais bajorais, bet niekada – su totoriais. Tiesa, P. Borawskis sutinka, kad formuojantis bajorų luomui totoriai XVI–XVIII a. teisiniu požiūriu gerokai atsiliko nuo bajorų. Tačiau neišnyko pagrindiniai kriterijai, kurie leidžia LDK totorius laikyti bajorais: tai jų tarnyba už žemę, priklausymas pavietų teismams ir padūmės mokestis, kurį mokėjo bajorai. Kai kurių šaltinių apibrėžimai, taikomi didžiojo kunigaikščio totoriams – kilmingas, kilnus (*urodzony, szlachetny*) – leido jam daryti išvadą, kad, nepaisant galiojusių teisės normų, visuomenės sąmonėje funkcionavo dualistinis bajoro įvaizdis: lietuvių ir lenkų bajorai ir bajorai totoriai, o šis dualiz-

¹⁵ Sobczak J. Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984.

¹⁶ Ten pat, s. 80–97; Sobczak J. Czy tatarska ludność Litwy należała do stanu szlacheckiego? // Przegląd Historyczny. T. LXXVII, zes. 3, 1986, s. 467–480.

mas pabrėžė tik tikybos skirtumus¹⁷. Panašiai mąsto S. Duminas, kuris polemikoje su J. Sobczaku kaip stipriausią argumentą panaudojo totorių teisę į baudžiauninkus (juos gaudavo kartu su žeme), vietinių teismų išvadas, kai jie, remdamiesi iš Ordos ir chanatų pateiktais įrodymais, pripažino totorių giminių kilmingumą, taip pat Žygimanto Augusto 1561 ir 1568 m. privilegijas bei 1566 m. išlygą (*varunok*), o tai atspindėjo valdžios požiūrį į valdinius totorius, kai jie pareikalavo panaikinti juos diskriminuojančius Pirmojo ir Antrojo Lietuvos statutų straipsnius. Anot S. Dumino, 1568 m. privilegijos formuluotė „*Маютъ они во всем радити се и справовати в справах своих заровно с ыньшими обывател[ь] ми панства н[а]шого Великого князтва Литовьского стану шляхетского...*“ (Jie turi tvarkytis ir teistis teismuose lygiai taip pat, kaip kiti mūsų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos bajorų luomo gyventojai) ištrynė ribą tarp didžiojo kunigaikščio totorių ir bajorų¹⁸.

Totorių bajoriškumo problemą atsargiai sprendžia A. B. Zakrzewskis, atkreipęs dėmesį į prieštaravimus tarp galiojusių teisės normų, gyvenimo praktikos ir totorių savivokos, kuri XVI–XVIII a. ženkliai prisidėjo prie bajoro tapatybės konstravimo. Jis teigia, kad formaliosios teisės požiūriu totoriai sudarė specifinę grupę. Jos aukščiausiojo sluoksnio socialinis statusas suartino ją su bajorais, tačiau šis sluoksnis neturėjo politinių teisių. Totoriai stovėjo arti bajorų jau vien dėl to, jog kasdieniame gyvenime nebuvo paisoma jų civilinės teisės apribojimų, pvz.: draudimo laisvai disponuoti žeme, įsigyti baudžiauninkus krikščionis, išskyrus atvejus, kai juos gaudavo kartu su žeme, vesti krikščiones, ribojamos teisės liudyti teismuose ir pan. Gana stiprų poveikį totoriaus-bajoro tapatybės konstravimui darė LDK visuomenė, kuri, išskyrus atvejus, kai jos nuomonę formavo antagonistiniai momentai, buvo linkusi atlaidžiai vertinti totorių reikalavimus juos laikyti bajorais, net pripažinti jų elitinę kilmę, tiesa, šiuo atveju pasiduodama totorių spaudimui (čia turimos galvoje teismų bylos dėl garbės įžeidimo, kai totoriams buvo primetama

- 17 *Borawski P.* Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1986, s. 90, 92; *Borawski P.* Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim // *Lituanico-Slavica Poznanensia. Studia Historica.* T. II, 1987, s. 187–212; *Borawski P.* O przynależności Tatarów hospodarskich do stanu szlacheckiego // *Przegląd Historyczny.* T. 79, 1988, zesz. 2, s. 345–358. P. Borawskio koncepcijai pritaria Deimantas Karvelis, tyrinėjęs totorių padėtį Radvilų Biržų kunigaikštystėje XVI–XVII a. Jo manymu, „XVII a. šaltiniai liudija, jod abi [totorių keliuočių ir totorių žemiunių] grupės buvo vietinės bajorijos dalis“ ir „distancija tarp totorių bajorų bei lenkų ir lietuvių bajorų nebuvo didelė“. Žr. *Karvelis D.* Rytietiškos mažumos Radvilų Biržų kunigaikštystėje XVI a. pabaigoje–XVII a. viduryje // *Lokalijs bendrijos tarpdalykinis požiūriu: straipsnių rinkinys / Sudarytojai: Aivas Ragauskas, Vladas Senkus, Tadas Tamošiūnas.* Vilnius, 2004, p. 41–42.
- 18 *Dumin S. W.* Szlachta tatarska w Wielkim Księstwie Litewskim i zmiany w jej sytuacji prawnej w XVI–XVIII w. // *Roczniki Historyczne.* Rocznik LVII–1991, s. 147–163; S. Dumino pozicijai pritaria baltarusių istorikai: *Думін С. У., Канапаўкі І. Б.* Беларускія татары. Мінусіе і сучаснасьць. Мінск, 1993, с. 25–30; *Канапаўкі І. Б., Смолік А. І.* Гісторыя і культура беларускіх татар. Мінск, 2000, с. 38–41.

„prasta kilmė“ ir kaip kontrargumentas naudojami asmens kilmingumo įrodymai, gaunami iš Aukso Ordos ir chanatų)¹⁹.

Tai, kad LDK visuomenės sąmonėje funkcionavo totoriaus bajoro tapatybė, kuriai, tiesa, buvo suteikiama neigiama konotacija, rodo XVII a. antitotoriško, anti-musulmoniško pamfleto (beje, vienintelio LDK raštijos kūrinio, skirto specialiai Lietuvos totoriams) populiarumas. Jo autorius Petras Čiževskis itin kritiškai vertino nepagrįstas totorių pastangas „savintis“ bajorystę ir jos simbolinius atributus (herbus, titulus, prabangą), kaip sociokultūrinio atpažinimo ženklus²⁰.

Totorių socialinio statuso klausimas tapo aktualus, kai po Abiejų Tautų Respublikos trečiojo padalijimo (1795 m.) buvo paskelbtas bajorų luomo patikrinimas. XIX a. bajoriško tapatumo problemą totoriams teko spręsti praktiškai. Taip atsirado teisinis paradoksas, kai totorių faktinis ar menamas socialinis statusas buvusioje LDK atitiko Rusijos imperijos bajorystės kriterijus, taigi bajoro tapatumas buvo konstruojamas dviejų skirtingų teisinių sistemų sandūroje. Sėkmingą totorių dalyvavimą vietinio bajorų luomo legitimacijos procese galima laikyti paskutiniu bajoro tapatybės konstravimo etapu, kai ištisos totorių giminės įsitvirtino bajorų luome, nors jų faktinė padėtis rodė socialinę degradaciją.

Tai kad imperijos valdžia sutiko svarstyti totorių bajorystės klausimą, lėmė trys esminiai dalykai: 1) valdžios siekis suderinti Lietuvos ir Rusijos teisės normas (bet tai buvo bendras imperijos socialinės politikos principas, o jos rezultatai priklausė nuo valdžios požiūrio į konkrečią naujų valdinių grupę); 2) totorių elito (žemės savininkų ir aukštų karininkų) aktyvūs veiksmai visais atvejais, kai kilo pavojus netekti socialinių privilegijų; 3) akivaizdus valdžios palankumas totoriams už jų lojalumą.

Tai, kas įvyko buvusios LDK totorių atveju, neturi analogų: tipologiškai ginčytino ir stipriai diferencijuoto statuso gyventojų grupei buvo pripažinta „buvusi lenkiška bajorystė“ bei suteikta teisė į rusišką bajorystę. Formaliu požiūriu įstatymai reikalavo, kad visos totorių giminės legitimuotųsi atskirai ir nebuvo kalbos apie kolektyvinę bajorystės pripažinimą, tačiau įstatymai totoriams buvo tokie pa-

¹⁹ *Zakrzewski A. B. Czy Tatarzy rzeczywiście nie byli szlachtą? // Przegląd Historyczny. T. LXXIX, 1986, zes. 3, s. 573–580.* Tos pačios koncepcijos A. Zakrzewskis laikosi ir kituose darbuose: *Zakrzewski A. B. Islam między Wschodem a Zachodem: Tatarzy w Wielkim Księstwie Litewskim, XVI–XVIII w. // Mikulski K., Zielińska-Nowicka A. (red.) Między Zachodem a Wschodem. Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Toruń, 2005, s. 203–215; Zakrzewski A. B. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. – państwem Tatarów? // Ciesielski T., Filipczak-Kocur A. (red.) Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek. Warszawa–Opole, 2008, s. 224–230.*

²⁰ *Šiaučiūnaitė-Verbickienė J.* „Kuris iš jų geresnis: žydas, totorius ar čigonas?“ Petro Czyzewskio žvilgsnis į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos totorių kasdienybę // *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai. Vilnius, 2008, p. 215–222.*

lankūs, kad už bajorų luomo ribų liko tik pavieniai asmenys. Totorių taip pat nepalietė Vakarų gubernijų bajorams XIX a. 4–7 dešimtmečiuose taikyti apribojimai ir smulkiųjų bajorų deklasacija. Įsitvirtinimas bajorų luome atvėrė totoriams kelią į valstybės tarnybą, suteikė tam tikras pilietines teises, pirmiausia, teisę dalyvauti bajorų seimeliuose ir būti renkamiems į bajorų savivaldos administraciją bei teisę pareigoms²¹. Iggiję kilminių (sic!) bajorų statusą totoriai įteisino giminių herbus, kuriuos suformavo iš buvusių giminių tamgų, iki XIX a. naudotų asmeniniuose antspauduose arba perėmė juos iš lietuvių-lenkų bajorų ir šiek tiek modifikavo²².

KARIO TAPATYBĖS KONSTRUKCIJA

Kario tapatybės konstrukcija totorių atveju iš esmės yra sinergetiška bajoro tapatybei. LDK laikų karys – tai bajoras, krašto gynėjas, t. y. riteris. Neatsitiktinai totorių vizualizacija dar nuo ankstyvųjų naujųjų laikų susieta su kario atvaizdu²³, nors vizualinis sprendimas, atsižvelgiant į pagrindinę totorių užduotį raitam joti į karą, negalėjo būti kitoks.

Tačiau istoriografiniu požiūriu kario tapatybės konstrukcija buvo gana sudėtinga, nes reikėjo atsakyti į kelis klausimus: savas ar svetimas buvo totorius karys, kada ir kaip kario profesiją pradėta suvokti kaip savarankišką vertybę, kaip totorius buvo susietas su jį adaptavusios valstybės gynėjo funkcija, kaip jautėsi, gindamas valstybę, kuri kartais virsdavo jo gimtosios valstybės priešu?

Pirmas klausimas istoriografijoje sprendžiamas labiau pabrėžiant totorių karių skirtumus, nei panašumą su tas pačias funkcijas atlikusiais bajorais. Labiausiai pastebimas totorių ne-integralumas LDK karinėje organizacijoje. Nors totoriai, kalbant apie XV–XVI a. situaciją, panašiai kaip atskirų apylinkių ir „laukų“ būriai stojo į kariuomenę ir telkėsi į vėliavas, kurios bajorams reiškė karinę apygardą,

²¹ Apie totorių bajorystės problemą XIX a. plačiau žr.: *Bairišauskaitė T.* Lietuvos totoriai XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 19–71. Pagrindinės autorės išvados nesutampa su S. Dumino teiginiais. Jis supaprastina totorių bajorystės pripažinimo klausimą, laikydamas, kad imperijos valdžia pripažino „visą totorių tautą“ lygiaverte lenkų bajorų dalimi. Žr.: *Dumin S. W.* Szlachta tatarska na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w latach 1795–1999 // *Europa nie prowincjonalna=Non provincial Europe. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie prowincje III Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1772–1999)*. Warszawa–Londyn, 1999, s. 540.

²² Apie totorių herbus išsamiausiai: *Dumin S.* Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Gdańsk, 1999.

²³ Pvz., 1654 m. Biržų kunigaikštystės žemėlapiu legendoje šalia valstiečių, miestiečių ir karių pavaizduotas raitas totorius, apsiginklavęs lanku ir strėlėmis: *Karvelis D.* Rytietiškos mažumos Radvilų Biržų kunigaikštystėje XVI a. pabaigoje–XVII a. viduryje // *Lokalijs bendrijos tarpdalykinis požiūris: straipsnių rinkinys / Sudarytojai: Aivas Ragauskas, Vladas Senkus, Tadas Tamošiūnas.* Vilnius, 2004, p. 41.

o totoriams – karinį-teritorinį-administracinį-mokestinį vienetą, apimantį taip pat civilius gyventojus. Totorių vėliavos nebuvo pašauktinių kariuomenės integralioji dalis. Jų vėliavos egzistavo šalia pavietų karinės organizacijos ir privačių vėliavų, o tai suponuoja prielaidą, kad į totorius žiūrėta kaip į svetimšalius, kuriuos buvo patogu valdyti, suteikiant jų vėliavininkams ne laikinąją karinę organizacinę, bet nuolatinę administracinę funkciją. Totorių vėliavininkai buvo skiriami iki gyvos galvos, maža to – ši pareigybė kartais buvo paveldima. Tik XVII a. antrojoje pusėje totorių vėliavininkais skiriami rotmistrai arba kareiviai, t. y. karjeros galimybė buvo susieta su asmeniniais nuopelnais²⁴.

Visa tai vertė istorikus ieškoti įmanomai racionalų paaiškinimą, ko siekta išskiriant totorių karinį vienetą. Ilgą laiką vyravo nuomonė, kad valdovui reikėjo mobilios kariaunos, kurią reikalui esant buvo galima skubiai panaudoti nelaukiant, kada susirinks bajorų formuotės, patikėti jai LDK pietinių sienų sargybą²⁵, kitoje versijoje – kryžiuočių pasienį²⁶. Šią nuomonę keitė prielaida, kad tokiu būdu siekta suteikti organizuotą formą totorių diasporai, sureguliuoti totorių karo tarnybos principus ir totorių vėliavas tiesiogiai susieti su valdovo asmeniu²⁷. Ir nė sykio nekilo mintis apie sąmoningą nekrikščionių izoliaciją nuo krikščionių, nors atrodo akivaizdu, kad ekstremalioomis karo sąlygomis skirtingi būtiniai įpročiai ir papročiai galėjo sukelti nepageidaujamą įtampą.

Tuomet kyla klausimas: jeigu totorių vėliava atliko daug funkcijų ir apėmė karius bei civilius gyventojus, ar ji laikytina „riterių korporacinio vieneto simboliu“²⁸ (tai susiję su kad ir miglotu riterio įvaizdžiu), kaip pavietų bajorų atveju, ar ši organizacinė struktūra suvaidino kokį nors vaidmenį formuojant totoriaus kario tapatybę. Atsakymas į šį klausimą yra komplikuoatas. Mat istoriografijoje kuriamas vaizdas, kad totorių XV–XVI a. vėliavinėje organizacijoje atsispindėjo jų gentinės-pusiau feodalinės organizacijos principai, kad jų vėliavas sudarė šešios Ordos giminės, atlydėjusios į Lietuvą Ordos diduomenę, turėtų suponuoti prielaidą

²⁴ Apie LDK pavietų pašauktinių kariuomenės organizaciją žr.: *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai // *Karo archyvas.* 1992, t. XIII, p. 82–93; apie totorių karinę organizaciją žr.: *Sobczak J.* Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984, s. 49–54; *Borawski P.* Zwierzchnicy wojskowi Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego // *Acta Baltico-Slavica.* XXII, 1994, s. 67.

²⁵ *Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w. Warszawa, 1989, s. 217.

²⁶ *Borawski P., Dubiński A.* Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje. Warszawa, 1986, s. 38.

²⁷ *Sobczak J.* Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984, s. 54.

²⁸ *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai // *Karo archyvas.* 1992, t. XIII, p. 85.

apie atsineštinę, ir ne tik kario, tapatybę, turėjusią stiprinti atsidūrusiųjų svetimoje aplinkoje bendruomeniškumo, kuriam suteikta vietinė organizacinė forma, jausmą²⁹. Tuo laiku, kai egzistavo totorių vėliavos, kario tapatybės formavimasi galėjo apsunkinti ir tai, kad totoriai ėmė vengti karo tarnybos ir stengėsi atsikratyti žemės, dėl kurios buvo priversti laikytis susitarimo su LDK valdovais. Istorikai pastebėjo, kad dėl „tatarščiznų“ išpardavimo totorių vėliavos XVII a. pirmojoje pusėje ėmė prarasti etninį pobūdį, o tai reiškė, kad mažėjo karo tarnybą atliekančių totorių skaičius. 1631 m. vadinamoji Jono Kierdėjaus revizija, kurios tikslas buvo totorių valdų iliustracija, rodė, kad iš jų žirgą (karį) totorių vėliavoms pristatė tik apie 25 % pačių totorių – likusieji buvo smulkioji šlėkta, įsigijusi totorių žemę³⁰.

Kario tapatybės konstravimui turėjęs trukdyti totorių vėliavų pagalbiniis vaidmuo, jų žema vieta karo organizacijos struktūroje, taip pat XVII a. pradžios seimuose keliami bajorų reikalavimai, kad totoriams apskritai būtų uždrausta formuoti vėliavas, atlikti rotmistrų ir leitenantų funkcijas. 1613 m. vasario mėn. seimas uždraudė krikščionims tarnauti totorių vėliavose³¹. Visa tai rodė, kad bajoriškoji visuomenės dalis totorių karių paprasčiausiai nepageidavo.

Verta prisiminti dar vieną dalyką. LDK pareigybių hierarchijoje totoriams nebuvo skirta jokia kita vieta, išskyrus karinę-administracinę sferą. Reikšmingiausi asmenys diasporoje XVI a. ir XVII a. – tai vėliavininkas, maršalas ir atamanas, kurie kartais dubliavo šias pareigas su raštininko, raštvedžio pareigomis. Tiesa, apie vėliavininko pareigybę žinoma kiek daugiau nei apie dvi pastarąsias. Jis buvo ne tiek karys, kiek vėliavos organizatorius, surenkantis totorius į formuotę ir sudarantis jų sąrašus, taikos metais – administratorius, mokesčių rinkėjas ir teisėjas³². Todėl spėtina, kad ši pareigybė taip pat mažai pasitarnavo konstruojant kario tapatybę.

²⁹ Mintį apie totorių vėliavų gentinį modelį išprovokavo A. Zajączkowski, pastebėjęs, kad totorių vėliavų pavadinimai sutampa su Aukso Ordos ulusų pavadinimais (*Zajączkowski A. Elementy tureckie na ziemiach polskich // Rocznik Tatarski. T. II. Zamość, 1935, s. 199–228*). Šią mintį pasigavo S. Kričinskis (*Kryczyński S. Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej // Rocznik Tatarski. T. III. Warszawa, 1938, wydanie II: Gdańsk, 2000, s. 51–52; išplėtojo P. Borawski (Borawski P. Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w. // Acta Baltico-Slavica. XII, 1979, s. 133–167; Borawski P. Zwierzchnicy wojskowi Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego // Acta Baltico-Slavica. XXII, 1994, s. 60) ir sukritikavo J. Sobczak (Sobczak J. Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984, s. 55–58)*).

³⁰ *Borawski P., Sienkiewicz W., Wasilewski T. Rewizja dóbr tatarskich 1631 r. – sumaryusz i wypisy // Acta Baltico-Slavica. XX, 1989, s. 73–74 (apskaičiuota autorės – T. B.)*.

³¹ *Wisner H. Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w I połowie XVII w. // Czasy Nowożytnie. T. 10, Toruń, 2001, s. 81*.

³² *Sobczak J. Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984, s. 65–73; Borawski P. Zwierzchnicy wojskowi Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego // Acta Baltico-Slavica. XXII, 1994, s. 68–69*.

Taigi galima daryti prielaidą, kad nepaisant to, jog istoriografijoje kario tapatybės konstrukcija rėmėsi karo tarnybos idėja, iš tikrųjų ją sudarančių elementų reikėtų ieškoti ne ten, kur reiškėsi siuzereno–vasalo santykiai. Tiek visuomenės, tiek totorių kolektyvinėje sąmonėje kario tapatybė galėjo atsirasti gana vėlai ir būti susijusi su kariuomenės modernėjimu bei profesionalizacija.

Jau pirmoje XVII a. pusėje atsiradus totorių samdinių–algininkų formuotėms ėmė keistis ne tik totorių karinės organizacijos struktūra. Iš prievolinko totorius virto kariu savanoriu, taip įgydamas galimybę susitapatinti su kario profesija nepriklausomai nuo luomo ir turtinės padėties.

Nuo XVII a. antrosios pusės iki XX a. imtinai totorių karinės formuotės gyvavo skirtinguose istoriniuose kontekstuose, tarnaudamos lenkams, lietuviams, rusams, saksams, prancūzams, t.y. totoriai savo paslaugas siūlė kaip kariai profesionalai. Kiekybiniu požiūriu jų formuotės nebuvo gausios. Maža to, formuočių etniškumą palaikė nedidelė dalis pačių totorių, paprastai turėjusių žemesnius karininkų laipsnius (vadinamieji draugai – *towarzysze*) ir šių formuočių vadai totoriai, o eiliniams tarnavo baltarusiai, lenkai, lietuviai, ukrainiečiai³³. Tačiau būtent nuo to laiko istoriografijoje pabrėžiamas totorių tapatumo karinis aspektas ir neatsitiktinai keliami hipotezė, kad ulonų pavadinimas kildinamas iš Lietuvos totorių samdomų formuočių pavadinimo³⁴. Kario tapatybės konstrukcijai tampa būdinga „didvyriškumo“ koncepcija. Joje pagrindinis vaidmuo skirtas asmenims, pasižymėjusiems kovos lauke, išsitarnavusiems aukštus karininkų laipsnius. Pažymėtinas savotiškas paradoksas: iki XX a. pradžios iškiliausios totorių diasporos asmenybės priklausė tik karininkų sluoksniui³⁵.

³³ XVII a. atskirą totorių vėliavą Smolensko žemėje bandė organizuoti Vladislovas IV Vaza, bet ji gyvavo trumpai. Totorių vėliavos intensyviai verbuotos „tvano“ laikais. XVIII a. du samdomieji totorių ulonų pulkai tarnavo Saksonijos kariuomenėje, šeši eskadronai – Prūsijos kariuomenėje, IV pulkas LDK priešakinėje sargyboje, karaliaus, karalaičio ir etmono totorių pulkai Abiejų Tautų Respublikos kariuomenėje. XIX a. – tai Lietuvos totorių pulkas Rusijos kariuomenėje (nuo 1803 m. Totorių lengvųjų raitininkų pulkas, nuo 1807 m. – Totorių ulonų pulkas), totorių eskadronas Napoleono Didžiojoje armijoje, XX a. Vilniaus ulonų 13 pulko totorių eskadronas. Apie totorių formuotes žr.: *Borawski P.* Tatarzy w dawniej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1986, s. 205–208; *Bainašauskaitė T.* Lietuvos totoriai XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 84–101; *Байрашайускайтэ Т.* Несколькo замечаний о военной службе татар во второй половине XVIII века // Вывученне і захаванне культурнай спадчыны татарскага народа на Беларусі. Мінск, 1999, с. 98–106; *Miskiewicz A.* Tatarzy polscy. 1918–1939. Warszawa, 1990, s. 155–159; *Tyszkiewicz J.* Z historii Tatarów polskich 1794–1944. Pułtusk, 2002 (II ir IV skyriai).

³⁴ *Baranowski B.* Tatarskie pochodzenie ułanów // Acta Baltico-Slavica. XX. 1991, s. 51–58.

³⁵ Žr. pvz.: *Tyszkiewicz J.* Z historii Tatarów polskich 1794–1944. Pułtusk, 2002 (III skyrius: Józefa Bielaka służba żołnierska i jego udział w insurekcji kościuszkowskiej); Lietuvos totorių karininkų, tarnavusių Rusijos kariuomenėje, biografijos: *Гришин Я., Шарафутдинов Д.* На службе Родине. Казань, 2005.

Totorių lojalumą juos adaptavusiai valstybei istorikai sieja su jų gynybine funkcija. Jų ištikimybės priesaikai ir pareigos jausmui paryškinti naudotas paprastas argumentas: totorių formuotės dalyvavo visuose LDK ir Abiejų Tautų Respublikos karuose, smerkė savo tėvynainių žygius į LDK žemes ir tik vieną kartą, negavę žadėto atlyginimo, perėjo į priešo pusę (čia turimas galvoje vadinamasis 1676 m. „lipkų maištas“, kai Voluinėje tarnavę totoriai palaikė turkus kovoje prieš Respubliką). Tačiau karalius Jonas III Sobieskis jiems atleido, taigi šis epizodas nė kiek nepakenkė kuriamam totoriaus – valstybės gynėjo įvaizdžiui. Priešingai, lenkų istorikų manymu, bendros kovos, o ypač totorių dalyvavimas XIX a. tautiniuose sukilimuose, suartino juos su lenkais, o totorius karys – tai lenkų karys³⁶. Istoriografijoje liko nereflektuotas totoriaus samdinio mentalitetas, todėl totoriaus – valstybės gynėjo įvaizdis vis dar lieka vienpusiškas.

RAŠTININKO TAPATYBĖS KONSTRUKCIJA

Apie raštininko tapatybės konstrukciją kalbėti keblu jau vien dėl to, kad rankraščių autoriaus / vertėjo / kompiliatoriaus / kopijuotojo tapatybė, ypač ankstyvesniais laikais, dažnai slepiasi už totorių raštijos kūrėjų anonimiškumo. Antra, šiandien kaip niekad klestinti „kitabistika“ (mokslas apie totorių rankraštinę literatūrą) giliasi į arabiškais rašmenimis, baltarusių ir lenkų kalba rašytų tekstų transliteraciją, rašto grafiką, kalbos ir teksto struktūrą bei turinį, bet nereflektuoja tekstų kūrėjų saviraiškos ir kultūrinės misijos pobūdžio.

„Kitabistų“ atliktas darbas leidžia žengti tik pirmą žingsnį: nubrėžti raštininko tapatybės kontūrus, bet dalį iškilusių klausimų palikti atvirus.

Pirmiausia būtina išsiaiškinti, kas buvo tie žmonės, sukūrę nemažai knygų-kitabų, maldaknygių-chamailų, išvertę ir perrašinėję Koraną, bet nepasirengę jį komentuoti³⁷. Pirmojo stambaus darbo apie totorius autorius Stanislovas Kričinskis

³⁶ *Borawski P., Dubiński A.* Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje. Warszawa, 1986, s. 98–101, 190; *Tyszkiewicz J.* Ostatnia wojna z Zakonem Krzyżackim. 1519–1521. Warszawa, 1991, s. 103–115; *Kryczyński S.* Kronika wojenna Tatarów litewskich. Gdańsk, 1997–1998.

³⁷ Šiandien apytiksliai žinoma, kiek totorių raštijos paminklų saugoma muziejuose ir bibliotekų rankraščių skyriuose, tačiau nėra žinoma, kiek jų yra privačiose kolekcijose ir totorių šeimose. Lenkijoje išleistame kataloge yra surašyti 48 rankraščiai (*Drozd A., Dziekan M. M., Majda T.* Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich // Katalog zabytków tatarskich. T. III. Warszawa, 2000), Lietuvoje išleistame kataloge – 59 rankraščiai ir 23 paskiri rankraščių lapai (*Мишкенине Г., Намавичюте С., Покровская Е.* Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар. Вильнюс, 2005). Be to, yra suregistruoti rankraščiai, kurie priklausė Palenkės totorių šeimoms (*Radziszewska I.*, Tatarskie rękopisy na Podlasiu // *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai.* Vilnius, 2008, p. 137–143). Dauguma katalogizuotų rankraščių datuojama XVIII–XIX a., rečiau – XVII a.

XX a. pirmojoje pusėje lankęs Vilniaus krašto totorių gyvenvietes, pastebėjo, kad rankraščius perrašinėjo dvasininkai, mokytojai, žiniuoniai, pamaldūs vyresnio amžiaus žmonės, netinkantys fiziniam darbui³⁸. Santykių su perrašomu tekstu, kuris paprastai buvo religinio turinio, galiojo dvasinis ir moralinis imperatyvas. Žinant totorių tradicijų konservatyvumą, galima spėti, kad tie patys reikalavimai kopijuotojams buvo keliami ir ankstesniais amžiais. Tai, kad kopijuotojai, baigdami perrašyti rankraštį, paskutiniame jo puslapyje kartais įrašydavo savo vardą ir pavardę, gali palengvinti jų identifikaciją, jeigu yra kitų šaltinių. Tačiau papildoma informacija apie patį asmenį buvo itin skurdi. Priešingai nuo kopijuotojų rankraščių autoriai, Rytų tekstų vertėjai, kompiliatoriai dažniausiai yra nebylūs anonimai, nepalikę menkiausias užuominos apie savo santykį su perrašomu tekstu.

Taigi gali kilti klausimas, kur ieškoti raštininko tapatybės ženklų, jeigu jis yra pasislėpęs už teksto? Kol kas vienintelis atsakymas – pačiame tekste ir LDK kultūriniame kontekste.

Vienareikšmio atsakymo, kada atsirado totorių raštija, nėra. Seniausi išlikę rankraščiai datuojami XVII a. viduriu. Kol kas jų žinoma keletas³⁹. Todėl raštijos pradžia ieškotina pasitelkus kalbos aspektą. Jeigu yra pagrįsta prielaida, kad totorių tiurkų kalba/kalbos iš kasdienės apyvartos išnyko XVI a. pabaigoje, ją/jas išstūmė baltarusių ir lenkų kalbos (vietinių kalbų įsisavinimo eiliškumas, matyt, sutampa su LDK visuomenės rutenizacijos ir polonizacijos procesu), vadinasi, totorių raštija slavų kalbomis atsirado ne anksčiau kaip XVI a. Šiai prielaidai pagrįsti esama dar vieno argumento: raštininkai, kurdami daugiasluoksnius tekstus, naudojami Rytų ir vietinė literatūra, rašyta lenkų kalba, o ankstyviausi krikščionių raštijos intarpai siekia XVI a. antrąją pusę⁴⁰. Visa tai leidžia totorių raštininko tapatybės konstravimą susieti su XVI–XVII a. LDK kultūros procesais, kai valstybės kultūros sferoje atsirado naujų reiškinių: „gimtosios šnekamosios kalbos ir rašto – lotynų kalbos vartojimas“⁴¹. Supaprastinus reiškinių sugretinimo principą galima rasti tiesioginę analogiją: totorių raštija „gimtąja kalba“, kuria laikytina baltarusių arba lenkų kalba, nelygu kurios aplinkos įtaką patyrė raštijos kūrėjai, ir „rašto kalbos“, tiksliau ją atstojančių arabiškų rašmenų naudojimas, leidžia teigti, kad totoriaus raštininko tapatybė pradėjo formuotis Reformacijos laikais LDK kultūriniame kontekste, o tai

³⁸ *Kryczyński S.* Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej // *Rocznik Tatarski*. T. III. Warszawa, 1938, wydanie II. Gdańsk, 2000, s. 192.

³⁹ *Мишкинене Г., Намавичюте С., Покровская Е.* Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар. Вильнюс, 2005, с. 34, 36, 71.

⁴⁰ *Drozd A.* Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą // *Pamiętnik Literacki*. T. LXXXVIII, zes. 3, s. 9–10.

⁴¹ *Lukšaitė I.* Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis. Vilnius, 1999, p. 226.

reiškia dar vieno „vietinio komponento“ įtaką totorių sociokultūrinių tapatybių konstrukcijose. Argumentacijai sustiprinti pabrėžtina, kad totoriai išsivertė Koraną į baltarusių ir lenkų kalbą (kalbos pirmumas vis dar yra ginčijamas) panašiu metu, kai į LDK gyventojų gimtąsias šnekamąsias kalbas buvo verčiamas Šventasis Raštas⁴².

Reformacijos įtaką totorių raštijai pastebėjo Andrzejus Drozdą, išplėtojęs S. Kričinskio užuominą apie vietinės literatūros skolinius totorių rankraščiuose. Maža to, jo reikšminga įžvalga, kad rankraščių struktūra, kurią sudarė tekstų kompiliacijos ir skoliniai, iš esmės susiformavo XVI a. viduryje – XVII a. viduryje, nors net iki XVIII a. pabaigos vis dar atsirasdavo naujų tekstų intarpų⁴³, leidžia manyti, kad raštininko tapatybės formavimosi laikas sutampa su šiais chronologiniais rėmais. Tai galėjo būti aktyviausias raštininko kūrybinės raiškos laikotarpis, nes XIX ir XX a. raštininkas praranda daugiafunkcinį autoriaus / vertėjo / kompiliatoriaus vaidmenį ir palieka mechanisku kopijuotoju. Tiesa, buvo ir išimčių⁴⁴.

Kalbant apie raštininko tapatybės formavimosi pradžią, vis dėlto kyla klausimas, ar totorių diasporoje rankraštinė literatūra iš tikrųjų atsirado sinchroniškai su kultūros procesais, kuriuos inspiravo Reformacijos idėjos? Rytietiškas slavų kalbomis surašytų rankraščių sluoksniš (sufitų, islamo religiniai tekstai, didaktiniai, magijos siužetai ir pan.⁴⁵) akivaizdžiai yra skirtingos kilmės ir atėjo iš skirtingų laikų. Tai verčia išsakyti hipotezę, kad orientalinės kilmės tekstai savarankiškai pavidalu diasporoje galėjo funkcionuoti galbūt XV a., kai totoriai mokėjo tiurkų kalbas ir jautė islamo išlaikymo poreikį. Kitaip lieka neaišku, kaip diaspora galėjo išsiversti be religinių tekstų, kurie paprastai plito rašytiniu būdu, o tam reikėjo kopijuotojų. Šią hipotezę inspiruoja Michailo Tarelkos pastebėjimas, kad jo tirtame 1686 m. *tefsyre* pirmosios 18 Korano surų surašytos turkų kalba, o kitos – lenkų kalba. Jo manymu, turkiškas tekstas galėjo funkcionuoti diasporoje tuo metu, kai dar nebuvo vertimo į lenkų kalbą, o vėlesnių laikų kopijuotojas naudojosi tiek

⁴² Drozd A., Dziekan M. M., Majda T. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich // Katalog zabytków tatarskich. T. III. Warszawa, 2000, s. 13; *Суреп II*. Литовско-татарские тefsиры как объект интерференциального исследования // Кірčiakų tiurkų Orientas Lietuvoje. Istorija ir tyrimų perspektyva. Vilnius, 1994, p. 147; Suter P. Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir. Köln–Weimar–Wien, 2004, s. 87, 537.

⁴³ Drozd A. Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą // Pamiętnik Literacki. T. LXXXVIII, zes. 3, s. 7.

⁴⁴ P.vz., A. Drozdą pastebi, kad XIX ir XX a. kopijuotojai, perrašydami šventines chutbas [malda už valdantįjį sultoną], minėjo XVIII a. valdančius sultonus, o tai reišė, kad jų darbas neteko kūrybos požymių. Drozd A, Sultan dua (świąteczna modlitwa za sultanów) // Rocznik Tatarów polskich. T. 2. Gdańsk, 1994, s. 208.

⁴⁵ *Miškinienė G.* Seniausi Lietuvos totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys. Vilnius, 2001, p. 67–69.

turkišku, tiek lenkišku protografu⁴⁶. Tačiau klausimas apie raštininką orientalistą lieka atviras.

Šiaip ar taip ankstyvojoje stadijoje vietinis totorius raštininkas pirmiausia buvo vertėjas, todėl vienas jo tapatybės ženklų turėjo būti Rytų kalbų mokėjimas. Šį jo bruožą bandė atskleisti A. Drozd, teigdamas vertėjų poliglotinius gebėjimus (arabų, persų, turkų kalbų mokėjimas ir jų vartojimas dar XVII a.) bei aukštą humanitarinę kultūrą. Jo manymu, hipotetinių vertėjų ratą galėjo sudaryti pasiturintis totorių elitas, turėjęs galimybių susipažinti su Rytų ir senąja lenkų literatūra, kurias naudojo savo kūryboje, taip pat panašaus išsilavinimo totoriai vertėjai, kurių paslaugomis karaliaus ir didžiojo kunigaikščio dvaras naudojosi iki XVII a. vidurio⁴⁷.

Raštininko tapatybės vidinės dinamikos kulminacija laikytinas jo aktyvus dalyvavimas kultūrų sinkretinimo procese. Totorių rankraščiuose jo kūrybinio impulso dėka taikiai sugyveno ne tik sunkiai suderinami ikiislaminiai, islamo ir krikščioniški tekstai, bet taip pat tekstai, atsiradę iš skirtingų religinių ideologinių srovių. Į *kitabų* naratyvą įpinti siužetai apie Šv. Jobą (Job, Hiob, Ajjub), itin populiarūs katalikų hagiografinėje tradicijoje, Šventojo Rašto citatos chamailuose, arijono Simono Budno 1572 m. Nesvyžiaus Biblijos fragmentai, atsakymas Jonui Kochanovskiui į jo satyrą dėl Ismailo kilmės ir pan. Visa tai raštininko sumanymu atliko tarnybinę funkciją kaip svarus argumentas religinėje polemikoje tarp musulmonų ir judėjų, musulmonų ir krikščionių⁴⁸. Beveik nekyla abejonių, kad krikščioniško sluoksniu atsiradimui darė įtaką katalikų ir protestantų teologinės diskusijos, kurių atgarsių galima aptikti totorių rankraščiuose. Raštininko tapatybės konstrukcijoje šis reiškinys svarbus tuo, kad jis gerai jautėsi tarp prieštarų idėjų ir, ko gero, ideologiniu požiūriu buvo indiferentiškas, jeigu buvo kalbama ne apie islamą.

Raštininko tapatybėje kartais aptinkami modernistiniai bruožai, kai jis tampa taikomosios praktikos šalininku ir į senuosius kitabų tekstus įterpia turkų-baltarusių arba turkų-lenkų kalbų žodynėlius, skirtus kariaujantiems ir keliaujantiems

⁴⁶ *Тарэлка М. У.* Калафоны Мінскага тафсіра 1098/1686 г. // *Здзябыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі.* Вып. 8. Мінск, 2006, с. 35.

⁴⁷ *Drozd A.* Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Warszawa, 1999, s. 30–37.

⁴⁸ *Drozd A.* Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą // *Pamiętnik Literacki.* T. LXXXVIII, zes. 3, s. 9–19; *Drozd A.* Nowe odkrycia w badaniach nad piśmiennictwem tatarskim // *Rocznik Tatarów polskich.* T. 2, 1994, s. 218–230; *Drozd A.* Tatarska wersja pieśni-legendy o św. Hiobie // *Poznańskie studia polonistyczne, Seria Literacka.* T. 2 (22). Poznań, t. 2(22), s. 163–180; *Мишкінене Г.* Полеміка між мусяльманамі і іудеямі (на матэрыяле арабскоалфавітных рукопісеі літоўскіх татар) // *Krakowsko – Wileńskie Studia Slawistyczne.* T. 2. Kraków, 1997, s. 134–249.

totoriams⁴⁹. Reikia manyti, kad žodynėliai, panašiai kaip kiti tekstai, keliavo iš kitabo į kitabą, tačiau nekyla abejonių, kad jų autoriai buvo vietos totoriai.

Paskutinis klausimas, susijęs su raštininko tapatybe, nukreiptas į jam priklausančią vietą ir jo paskirtį LDK kultūros erdvėje. Nekyla abejonių, kad jis buvo kultūros vienišius, kūrė literatūrą „vidiniam naudojimui“ ir negalėjo būti išgirstas LDK kultūrininkų aplinkos. Kita vertus, jis buvo kultūrinės informacijos tekėjimo laidas, nors jį judėjo viena kryptimi.

VIETOJE IŠVADŲ

Visos trys totoriaus tapatybės (Bajoro, Kario, Raštininko), susiformavusios veikiant LDK sociokultūriniais procesams, istorinių, filologinių, kultūrologinių tyrimų dėka stipriai veikia dabartinių totorių savivoką, nepriklausomai nuo diasporos gyvavimo vietos. Bajorų tapatybėje, kuri įveikė nestabilumo pavojų, taikiai sugyvena LDK laikų ir Rusijos imperijos bajorystės įsivaizdavimas. Kario tapatybėje, nepaisant jos komplikuoto konstravimo, vyrauja LDK/ Lietuvos/ Lenkijos / Baltarusijos gynėjo įvaizdis. Raštininko tapatybę, silpniausiai istoriografiškai reflektuotą, užgožia totorių raštijos tekstai, tačiau nekyla abejonių, kad Raštininkas – tai reikšmingiausia totorių kultūros figūra. Vis dėlto atviras lieka klausimas, kam priklauso išryškintos totorių bajoro ir kario tapatybės, sukonstruotos iš LDK ir Rusijos teisės normų, jų interpretacijų ir kasdienybės realijų. Lenkų istoriografijai, kuri akivaizdžiai formuoja pagrindines totoristikos koncepcijas, LDK totorius bajoras yra „lenkų bajoras“, vadinasi, artimas, priklauso lenkų kultūrai. Panašiai jai priklauso totorius karys. Baltarusiškos priklausomybės akcentas būdingas baltarusių istoriografijai, kuri perkelia akcentus iš dabarties į praeitį. Lietuvos istoriografijoje totorių bajoro ir kario tapatybės, kaip netyrinėta marginalija, apskritai nėra susietos su paveldo „dalybų“ problema. Raštininkas vis dar lieka užsidaręs totorių diasporoje ir toliau atlieka savo kultūrinę misiją – kopijuoja ir saugo totorių rašytinį paveldą.

⁴⁹ *Александрович-Мишкінене Г., Шуна С.* (сост.) Турэцка-беларускі размоунік 1836 году з зборау Нацыянальнага Музею Літоускай Рэспублікі у Вільні. New York, 1995; *Мишкінене Г.* Турецко-польскі словарік из кітаба Якуба Хасеневіча (1840) // *Orietas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai.* Vilnius, 2008, p. 106–121.

ISTORIJOS KULTŪRA
ŠIUOLAIKINĖJE LIETUVOJE:
DAUGIAKULTŪRIŠKUMO
SAMPRATA VISUOMENĖJE
IR LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTIJOS
TYRIMUOSE ◉ *Grigorijus Potašenko*

Visuomenės aprašymo būdai kinta kartu su reikšmingų mokslinių teorijų pokyčiais. Iš esmės šie pokyčiai yra politinių judėjimų ar radikalių politinių permainų, įvykusių Rytų ir Vidurio Europoje 1989–1991 m., visuomeninių tendencijų ir kintančių praktinių politinių interesų rezultatas. Būdingas pavyzdys – terminas „klasikinė visuomenė“ ir jo transformacija „industrinė visuomenė“. Kiti pavyzdžiai galėtų būti „pilietinė visuomenė“, „informacinė visuomenė“ ir pan. Nėra kokia nors išimtis ir čia svarstomos „daugiakultūriškumo“ ir „daugiakultūrės visuomenės“ sąvokos kurios nuo XX a. devintojo dešimtmečio pergalingai žengia per visą pasaulį¹.

Naujadarų prasiskverbimas į mokslą, politinį gyvenimą ir kasdienybę yra įvykusių pokyčių suvokimo arba pakitusios savimonės padarinys. Pasak vokiečių tyrinėto F. Radtkės, visos termino „daugiakultūre visuomenė“ prasminės sudedamosios dalys – „etniškumas“, išstumiantis senąją „rasės“ kategoriją (mūsų regiono kontekste konkuruojantis su senąja „tautos“ – kaip išskirtinai etninės grupės – kategorija ar ją išstumantis), „kultūrinis pliuralizmas“, „kultūrinė tapatybė“, „kultūriniai konfliktai“ – iš esmės yra XX a. išrasti terminai, kuriais remiantis buvo bandoma aprašyti naują socialinę konsteliaciją². Šiuo atveju kalbama apie forsuojamą, o kartais ir agresyvų socialinių santykių nagrinėjimą etniškai suvoktos „kultūros“ požiūriu. Todėl ne visada aiškinamasi, ar pakito pati „realybė“ ar tik jos aprašymo būdas.

Daugiakultūriškumas (angl. multiculturalism) paprastai reiškia idėją, ideologiją ir politiką Vakarų tautinių valstybių, kurios prieš tai turėjo neginčijamą tautinę tapatybę, o XX a. pabaigoje patyrė tautinės valstybės krizę. Ši ideologija aiškina, kad visuomenę turėtų sudaryti lygiavertį statusą turinčios skirtingos kultūrinės grupės arba būtų leidžiama jas į ją įtraukti. Tačiau pati kultūrų lygybės idėja grindžiama, bent jau Europoje, JAV ir kai kuriose kitose Amerikos žemyno šalyse, žmogaus tei-

¹ *Радтке Ф. О. Разновидности мультикультурализма и его неконтролируемые последствия // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под редакцией В. С. Малахова и В. А. Тишкова. Москва, 2002, с. 103.*

² Ten pat.

sių, o ne grupinių teisių samprata. Daugiakultūriškumas kaip oficiali politika pradėtas įgyvendinti XX a. aštuntajame dešimtmetyje anglakalbėse valstybėse, visų pirma Kanadoje ir JAV, ir buvo netrukus pritaikytas daugelyje to meto Europos Sąjungos šalių kaip oficiali politika ir kaip jų elitų socialinis susitarimas³. Tačiau pastaraisiais metais jis susilaukė savo rėmėjų ir kritikų, pavyzdžiui, Olandijoje⁴ ir Danijoje dešiniųjų vyriausybės atsisakė susitarimo dėl nacionalinės politikos ir sugrįžo prie oficialios monokultūros.

Daugiakultūriškumas skiriasi nuo monokultūros, kuri buvo istorinė daugelio tautinių valstybių norma⁵. Tautinės valstybių susikūrimas rėmėsi principu: kiekvienai tautai sava suvereni valstybė, kurioje pripažįstama, ugdoma ir ginama sava unikali kultūra ir istorija. Nacionalizmo ideologijoje kilmės, kultūros, kalbos ir dažnai religijos bendrumas buvo esminė tautos ir tautinės valstybės sampratos dalis. Todėl tautinė valstybė susijusi su kultūriškai homogeniška visuomene, nors kai kurie tautiniai judėjimai pripažino regioninius skirtumus. Tačiau nė viena jų, deja, nepripažino „užsienietiškų“ elementų savo kultūroje ir visuomenėje.

Per pastaruosius septyniolika metų, ypač intensyviai per paskutinius dešimt metų, „daugiakultūriškumo“ terminas įsitvirtino Lietuvos viešojoje erdvėje⁶ ir vis dažniau skamba kasdienėje šnekoje⁷. Atrodo, pirmą kartą šiuolaikinėje Lietuvoje

³ *Kymlicka W.* Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship. Oxford, 2001, 2–3 skyriai; *Падмеке Ф. О.* Разновидности мультикультурализма и его неконтролируемые последствия // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под редакцией В. С. Малахова и В. А. Тишкова. Москва, 2002, с. 109–114; Multiculturalism // <http://en.wikipedia.org/wiki/Multiculturalism>, [žiūrėta 2008 m. spalio, lapkritis].

⁴ *Klaic D.* Teminiai prioritetai, nustatytos tipologijos keitimas. Kultūros politika ir institucijos, susiduriančios su daugiakultūris visuomenės problemomis // Kultūros politika. Straipsnių rinktinė / Sudarė Gabrielė Žaidytė. Vilnius, baltos lankos, 2008, p. 84–96.

⁵ *Kymlicka W.* Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship. Oxford, 2001, pp. 221–242; *Smith A.* Nacionalizmas XX amžiuje / Iš anglų kalbos verė A. Degutis. Vilnius, 1994, ypač 4 ir 6 skyriai.

⁶ Dar 2000 m. tuometinis Lietuvos prezidentas V. Adamkus vienoje iš savo kalbų tvirtino: „Istoriškai ir Lietuva, ir Lenkija yra daugiatautės, daugiakultūrės valstybės“ (Prezidento Valdo Adamkaus kalba Krokuvos Jogailos universitete, „Lietuva ir Lenkija – kartu į XXI amžių“, 2000 m. balandžio 5 d. // www.lietuva.pl/getfile.php?id=275, žiūrėta 2009 m. balandžio mėn.). 2008 m. ministras pirmininkas G. Kirkilas pabrėžė Vilniaus daugiakultūriškumo svarbą lietuviškoje visuomenėje: „Vilnius visada buvo daugiakultūris miestas. Tai, kas yra Vilniuj pastatyta, priklauso daugelio tautų kūrybai – lietuviams, aišku, visų pirma, lenkams, žydams, rusams, baltarusiams, ukrainiečiams, italams, prancūzams. Ir mes garsėjame tuo – neatsitiktinai kartais Vilnius vadina mas net ir Šiaurės Jeruzale. Taigi Vilniaus daugiakultūriškumas yra pati didžiausia mūsų vertybė“ (Ministro Pirmininko Gedimino Kirkilo interviu Lietuvos radijui 2008 kovo 18 d. // <http://www.lrv.lt/naujienos/?nid=4460>, žiūrėta 2009 m. balandžio mėn.).

⁷ Žr., pvz., internetinį tinklalapį, kuriame pristatomas Lietuvos įvaizdis: „Lietuvoje jau ilgus šimtmečius gyvena slavai, žydai, karaimai, prūsai ir kitų tautų atstovai, tad daugiakultūriškumas bei figuratyvumas literatūroje, teatre, kine ir taikomojoje dailėje tapo išskirtiniu Lietuvos meno bruožu“ (<http://lietuva.lt/lt/kultura>, žiūrėta 2009 m. balandžio mėn.). 2008 m.

šią sąvoką pavartojo išeivijos sociologas ir visuomenės kritikas Vytautas Kavolis Vilniaus universitete 1992 m. gegužės mėn. vykusioje konferencijoje, kurioje skaitė pranešimą „Alternatyvios kultūros krypties sampratos“:

„Aišku (nors galbūt ne Panevėžyje), kad demokratijoje negalima kalbėti apie vienos kultūros hegemoniją, bet tik apie daugiakultūriškumą, gal net ne vien visuomenėje, bet ir savyje“⁸.

V. Kavolis daugiakultūriškumo sąvoką vartojo visuomenės kultūrinei įvairovei ir daugiasluoksnei individo tapatybei apibūdinti. Tai buvo plati konceptuali kategorija, kuria remiantis jis gvildeno individo, kultūros ir visuomenės reikšmes, įsipareigojimus bei įvaizdžius globaliame pasaulyje. Verta pabrėžti, kad jam daugiakultūriškumas nebuvo absoliutus reliatyvizmas, bet greičiau istorijoje išplitusių, kritiškai vertinamų alternatyvų pliuralizmas. Tarp šių alternatyvų demokratinėje kultūroje skatinama atvirų ribų tarpusavio komunikacija, o individas turi teisę bet kuriuo metu įsijungti į „bet kurį kultūros darbą ar tikėjimo išraišką ir iš jos pasitraukti“. Sykiu Kavolis daugiakultūriškumo idėją suvokė kaip liberalios demokratinės visuomenės ir demokratinės politikos principą, savotišką nepriklausomos Lietuvos gyvenimo priesaką dabarties pasaulyje. Jis kėlė klausimą (po 17 metų itin aktualų ir šių dienų Lietuvoje), kaip galima gyventi modernizuotai, eksploatuojant tik siaurą nacionalizmo variantą⁹, „kultūrą“ suvokiant kaip uždara sistemą, o individą – vien kaip tautos „kolektyvinės dvasios“ įsikūnijimą.

Po Sovietų Sąjungos žlugimo pasikeitus politinėms sąlygoms, daugiakultūriškumas – kaip liberalaus galvojimo apie kultūrą, visuomenę ir žmogaus tapatybę būdas – buvo pateiktas laisvėjančiai Lietuvos visuomenei: pirmiausia Vilniaus universitetui ir per savaitraštį „Atgimimas“ – plačiajam skaitytojų ratui. Nuo 1994 m. „daugiakultūriškumo“ arba „vienoje kultūroje sutelpančios įvairiausios kultūros“ samprata buvo vartojama Santaros–Šviesos suvažiavimuose Lietuvoje ir šitaip bei įvairiais kitais būdais plito tarp mokslininkų, politikų bei kultūros veikėjų.

Vilniaus apskrities vyriausiojo policijos komisariato Viešosios tvarkos valdybos Prevencijos skyrius parengė atmintinę pareigūnams apie tautines ir religines mažumas Lietuvoje, kurioje rašoma: „Šiuolaikinė moderni visuomenė yra daugiatautė, daugiakalbė, išpažįstanti skirtingas religijas ar tikėjimus, todėl labai svarbu mažinti atskirtį visuomenėje, ugdyti toleranciją, šalinti nepakantumą. Lietuva, kaip ir kitos Europos šalys, yra daugiakultūre valstybė. Joje nuo amžių gyvena įvairių tautybių, skirtingų kultūrų, religijų, papročių žmonės“ (Atmintinė pareigūnams apie tautines ir religines mažumas Lietuvoje // www.vilnius.policija.lt/media/file/aktualijos/VTT_atmintine_apie_taut_mazumas%202.doc, žiūrėta 2009 m. gegužės mėn.).

⁸ Šis tekstas buvo išspausdintas laikraštyje „Atgimimas“ (1992 m. gegužės 24–31 d. Nr. 21, p. 7).

⁹ Derindamas išplėstinės kultūros modernizacijos ir civilizacijų analizės teorijas, V. Kavolis pateikė nacionalizmo formų tipologiją: modernizuotas, antimodernistinis, archajinis ir postmodernistinis (daugiau žr. *Kavolis V. Nacionalizmas, modernizacija ir civilizacijų poliologas // Proskyna, 1992. Nr. 5 (23), p. 302–310.*

Įdomu, kad „daugiakultūriškumo“ vartojimas šiuolaikinėje Lietuvoje istoriškai prasidėjo išeivių liberalų pastangomis. Taigi teoriškai ir praktiškai buvo paskleistas Lietuvoje „savųjų“ ir saviems tikslams pritaikytas. Aštuntajame ir devintajame XX a. dešimtmečiuose šis terminas bei jam artimos „kultūrų įvairovės“, „kultūrų amalgamos“ sąvokos plito tarp išeivių intelektualų ir tapo liberalų sąjūdžio dalimi daugiausia Santaros-Šviesos sambūryje, regis, tuo pačiu metu kaip ir tarp Vakarų intelektualų, visuomenininkų bei politikų. Be to, dar 1978 m. T. Venclova, ką tik visam laikui išvykęs iš Sovietų Sąjungos ir atvykęs į JAV, rašė apie Rytų Europą kaip „kultūrų konglomeratą“, apie istorinę Lietuvą ir Vilniją – kaip „sudėtingą kultūrų amalgamą“¹⁰. Galima spėti, kad jau XX a. aštuntojo dešimtmečio brežnevinėje Lietuvoje kai kurių „vidinių emigrantų“ ir „realių disidentų“ vaizduotę ir sąmoningumą žadino daugiakultūriškumas, nors ir įvardijamas kitais žodžiais – „kultūrų įvairove“, „lietuviškos – lenkiškos tradicijos amalgama“, tad ir buvo pasirengta tą priimti. Ir kilo tai iš nelygiaverčio ir rizikingo dialogo su sovietų valdžia, taip pat iš vidinio dialogo, noro turėti nepropagandinę praeitį bei išsiveržti iš kultūrinio provincializmo SSRS „vakaruose“. Būtent 1991 m. Vilniuje pasirodė T. Venclovos straipsnių rinktinė „Vilties formos“, sudaryta paties autoriaus. Joje, be kita ko, išsamiai pristatomos kultūrinio pliuralizmo idėjos, nors knygoje ir nerasime daugiakultūriškumo termino. Knygos įvade B. Savukynas pabrėžė „Vilties formų“ išskirtinumą dviems bruožais: polinkiu kalbėti apie save, saviškius ir apie pasaulį plačiu bendrojo humanizmo mastu (rėmėsi kito žinomo išeivio istoriko R. Misiūno mintimi) ir pasisakyti prieš mažoms tautoms būdingą etninį uždarumą¹¹.

Svarbu, kad modernėjančioje lietuviškoje visuomenėje liberaliai galvojančieji žmonės universalizmą ir partikuliarizmą, daugiakultūriškumą ir etnocentrizmą pradėjo suvokti kaip svarbius kolektyvinio sąmoningumo elementus bei tarpusavyje susijusius poliūs. Kartu pasiūlytas Lietuvos kaip laisvo asmens „kultūrinio projekto“ vaizdinys. Joje bendrauja vienas kito sąžinės laisvę gerbiantys įvairių pasaulėžiūrų žmonės. Tokiai dabarties visuomenei turi talkinti praeitis, o ją atveriančios išvalgos, pagrindinės idėjos ir metaforos galėtų žadinti visuomenės vaizduotę, jos sąmoningumą ir burti gyvą interpretacinę bendruomenę. Kitaip suprantamas ir istoriko darbas. Jeigu žmonijos laiko dimensijoje praeitis, dabartis ir ateitis yra glaudžiai susiję dalykai (totalitarizmas, kaip ir visas istorijos chaosas, ardo šį integralumą), tai praeitis imama suvokti kaip gyvybiškai svarbus dalykas. Todėl istoriko paskirtimi tampa ne aprašyti „kaip iš tikrųjų buvo“, o aktyviai dalyvauti kuriant istoriją: „jeigu norime turėti ateitį, turime turėti praeitį“. Istoriko erudicija

¹⁰ Venclova T. Vilties formos: publicistika, esė. Vilnius, 1991, p. 471, 476.

¹¹ Ten pat, p. 7.

ir kompetencija, jo etinė ir politinė laikysena, gyvenimo patirtis sudaro tam tikrą vienovę. Siekiamybė – humanistinėmis vertybėmis grįsta, be patetikos išsipareigojančio savo visuomenei ir atvira dabarties pasauliui istoriko (ir apskritai imant, individo) pozicija, atverianti galimybę mąstyti ir Vakarų kultūros, ir nevakarietišku kultūrų perspektyvoje.

DAUGIAKULTŪRIŠKUMO SKLAIDA VISUOMENĖJE IR NACIONALIZMAS

Daugiakultūriškumo sąvoka ne iš karto prigijo lietuviškoje visuomenėje. XX a. paskutiniojo dešimtmečio pabaigoje daugiakultūriškumas vis labiau įsitvirtino Lietuvos humanitariniuose ir socialiniuose moksluose¹². Šiek tiek vėliau ši sąvoka pirmą kartą atsirado kai kuriuose švietimo politikos dokumentuose¹³ ir 2003 m. Lietuvos etninės politikos koncepcijoje (projektas)¹⁴. Pastarosios koncepcijos projekto autorių palankumas kultūrų įvairovės principui ir bandymai politikoje kurti „pozityvų tarpkultūriškumą“ susilaukė daugelio recenzentų kritikos, kurie pagal principą „Lietuva – lietuviams“ išivaizdavo Lietuvą kaip „nacionalinę“, o ne „daugiatautę valstybę“ ir kitoms etninėms grupėms priskyrė standartinį siaurą tautinės mažumos statusą¹⁵. Todėl Rytų ir Vidurio Europos tyrinėtojai pastebėjo, nors galbūt ir pernelyg apibendrinami, kad XX ir XXI a. sandūroje posovietinių šalių visuomeninėse diskusijose daugiakultūriškumo sąvoka iš esmės nebuvo var-

¹² Žr., pvz., *Nikžentaitis A.* LDK kultūrinės tradicijos praradimas: Vytauto Didžiojo kultas Lietuvoje XV–XX a. // *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis.* Vilnius, 1998, p. 330; *Bumblauskas A.* Senasis Vilnius tautų istorinės sąmonės perspektyvoje // *Lietuvos istorijos studijos*, 2000, Nr. 8; *Tamošiūnas T.* Vidurinės mokyklos edukacinis kryptingumas įvairiatautėje aplinkoje. Socialinių mokslų daktaro disertacija. Vilnius, Vilniaus pedagoginis universitetas, 2000; *Saugėnienė N., Jakavičius V.* Lietuviškoji mokykla multikultūriškumo akivaizdoje // *Socialiniai mokslai*, 2000, Nr. 3 (24), p. 55–64.

¹³ Pvz., 2002 m. Tautinių mažumų švietimo nuostatų 11.1 punkte rašoma: „Siekiant tenkinti tautinių mažumų švietimo poreikius, ugdymo turinyje rekomenduojama integruoti tautinės mažumos gyvenimo Lietuvoje ir jos istorinės Tėvynės geografijos, istorijos, literatūros, etnokultūros elementus, atspindint Lietuvos visuomenės daugiakultūriškumą (Tautinių mažumų švietimo nuostatos (2002) // http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc?p_id=159045&p_query=&p_tr2=žiūrėta 2009 m. gegužės mėn.).

¹⁴ Joje pateiktas toks apibrėžimas: „Daugiakultūriškumas – valstybės politikos nuostata, kurios tikslas yra sudaryti palankias sąlygas įvairių kultūrų, religijų ir etninių grupių gyvavimui valstybėje (Lietuvos Respublikos etninės politikos koncepcija (2003) // www.tmid.lt/images/source/attachments/tm_koncepcija.pdf, žiūrėta 2009 m. gegužės mėn.).

¹⁵ *Astrauskas R., Kalnius P., Kondratienė V.* ir kt. Etninės kultūros globos tarybos ekspertų išvada apie Tautinių mažumų ir išsvijojimo departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės parengtą Lietuvos Respublikos Etninės politikos koncepcijos projektą (2003) // http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=2228&p_d=30268&p_k=1, žiūrėta 2008 m. gruodžio mėn.

tojama nei visuomenės kultūrinei įvairovei apibūdinti, nei politikai, skatinančiai kultūros įvairovę, įvardyti, nes, atrodo, nebuvo vykdoma ir tokia politika¹⁶.

Pastaraisiais metais daugiakultūriškumo sąvoka Lietuvos viešojoje erdvėje, visų pirma kalbant ir rašant apie kultūrą ir kultūros politiką, tapatybę ir etnines mažumas, vartojama kur kas dažniau, bet toli gražu ne visuotinai. Skirtingai nuo neregėtai greitai maždaug nuo 1988 m. didelėje visuomenės dalyje prigijusių ir itin plačiai išsisknijusių tautos (kaip etninės bendruomenės) ir tautiškumo (kaip etnokultūrinėmis vertybėmis grįstos tapatybės) sąvokų vartojimo. 1994 m. JAV gyvenantis poetas ir publicistas Tomas Venclova, nenustodamas domėtis Lietuvos reikalais ir vis dažniau apsilankydamas šalyje, rašė:

„Jeigu yra vienas sąmonės bruožas, kuris jungia praktiškai visus dabartinius lietuvius, – tai kategoriškas nacionalizmas“¹⁷.

Tais pačiais metais ši dabar dominuojanti lietuviško sąmoningumo bruožą filosofas L. Donskis įvardijo kaip holistinį nacionalizmą¹⁸, o sociologas A. Valantiejus – kaip besiformuojančią „integruotą totalinę ir sistematizuotą nacionalizmo ideologiją“¹⁹. Panašiai lietuvišką savivoką 2005 m. apibūdino Darius Kuolys:

„Yra pakankamai prielaidų teigti, kad atkurtoje valstybėje pati lietuvių visuomenė, panašiai kaip sovietinės priklausomybės laikais, vis dar labiau suvokia save kaip etninę bendruomenę, nei kaip savarankišką politinę tautą. Lietuviškoji tapatybė ir šiandien iš esmės siejama su sovietmečiu gintais ir saugotais dalykais: lietuvių kalba, etninė kultūra, papročiais, istorine atmintimi. Ir labai menkai lietuviai tapatinasi su nepriklausomybės metais laimėtais dalykais: pilietinėmis laisvėmis, teisėmis, pareigomis. Neatsitiktinai Lietuvos viešajame diskurse sąvokos „lietuvis“, „lietuvių tauta“ iki šiol beveik nevartojamą pilietinę prasmę (apie „lenkų kilmės lietuvius“ Vilniuje yra kalbėjęs tik popiežius Jonas Paulius II). „Daugumos visuomenės“ pilietinis infantilumas, politinis susvetimėjimas, jos patiriamas „prasmės deficitas“ kliudo rasti bendrai pilietinių vertybių erdvei, bendram politinės tautos laukui, kuriame galėtų sėkmingai „adaptuotis“ etninės grupės priklausantys individai“²⁰.

Kitaip tariant, vienas pagrindinių veiksnių, skatinančių šiuolaikinį skeptišką požiūrį į globalizuotos kultūros (skirkime nuo globalios kultūros), modernaus nacionalizmo ir su juo susijusio daugiakultūriškumo išivyravimo galimybę, yra specifinis tautinio (etninio) tapatumo poveikis lietuviškajai kultūrinei vaizduotei.

¹⁶ Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под редакцией В. С. Малахова и В. А. Тишкова. Москва, 2002, с. 5.

¹⁷ Venclova T. Penktieji laisvės metai // Metmenys. Kūryba ir analizė, 1994. Nr. 67, p. 17.

¹⁸ Donskis L. Kalbos įkalinta kultūra // Metmenys. Kūryba ir analizė, 1994. Nr. 67, p. 54–56.

¹⁹ Valantiejus A. Modernus lietuvių nacionalizmas: II // Metmenys. Kūryba ir analizė, 1994. Nr. 67, p. 148–149.

²⁰ Kuolys D. Tautinės mažumos ir pilietinė visuomenė šiuolaikinėje Lietuvoje, pranešimas 2005 m. gegužės 13–14 d. Vilniaus universitete vykusioje tarptautinėje konferencijoje „Jaučiausias mažumos: atkuriant vietinių kultūrų Europą“.

Bendrais bruožais priešingas „daugiakultūriškumo“ ir „etninės tautos“ sąvokų vartojimo bei platesniame kontekste vienodinimo ir fragmentacijos tendencijas galima aiškinti vėlyvajam modernumui būdingu kultūrinės patirties sudėtingumu. Tai sutalpinamos ir perkeliamos, tiesiogiai ir palaipsniui išgyvenamos kultūros patirtis, veikiama netikrumo dėl tapatumo ir atsirandančių vertybių. Lietuvoje, kaip ir buvusiose SSRS respublikose bei socialistinio bloko šalyse, netikrumą dėl tautinės tapatybės sąlygojo sovietmečio kultūrinės patirties traumas. Svarbus klausimas, kaip turėtume suvokti šias prieštaringas tendencijas? Pasak Johno Tomlinsono, pačiai globalaus modernumo šerdžiai veikiau būdingos dviprasmybės ir prieštaravimai, pavyzdžiui, tarp pramoginės ir rimtos, liaudiškos ir aukštos kultūrų, naujų technologinių galimybių ir menko kultūrinio politinio pasitikėjimo „globalia kultūra“²¹.

Problema ta, kad nelabai mokame nagrinėti tokius prieštaravimus ir dviprasmybes, o linkstame į kategorišką poliškumą – modernumą, europietišumą, daugiakultūriškumą aukštinaime arba pasiduodame pesimistinėms, sovietmečio realiai ir menamai sužalotos tautinės kultūros restauracijos ar net apokaliptinėms nuotaikoms. Tačiau ir tokių argumentų nepakanka. Man atrodo, kad XX a. pabaišos ir XXI a. pradžios lietuviškoji „posovietinė“ ir sykiu „europietiška“ bei „globalizuota“ patirtis daug sudėtingesnė negu buvo XIX a. ar tarpukario Lietuvoje. Vis dėlto svarbiau, kad tos dilemos Lietuvoje būdingos ne tik intelektualams: dabarties socialiniam gyvenimui vis labiau refleksyvėjant, kasdien su tomis problemomis susiduria vis daugiau paprastų žmonių negu kada nors anksčiau. Kai gyvenime daug prieštaravimų suvokiant „sovietinės praeities našta“ ar nuolat susiduriant su naujomis globalizuojančiomis komunikacijų technologijomis bei „vakarietiška postmodernių kultūrų patirtimi“, mes turbūt visi išsiugdome sudėtingus ir niuansuotus atsakus, nors jie ir ne visada aiškiai išreiškiami. Tokių atsakų pavyzdžiai šiuolaikinėje Lietuvoje galėtų būti valstybinės etninės politikos strategijos svarstymai ir jos taikymo vingiai, diskusijos dėl etninės ar politinės „tautos“ sampratos Konstitucijoje bei lietuviškoje savimonėje ir pagaliau daugiakultūriškumo sąvokos vartojimas, kuris neišvengiamai parazitiškai skverbiasi į masinį etnokultūrinį tapatumą bei į sąmoningas pastangas kurti modernų nacionalinį tapatumą. Panagrinėkime šiuos atvejus.

Nuo nepriklausomybės pradžios kai kurie politikai, intelektualai ir, regis, nedidelė visuomenės dalis pasisako už politinės tautos sampratą, kuri būtų pagrįsta pilietiniu nacionalizmu ir palankesnė „daugiatautės valstybės“ ir daugiakultūriškumo idėjai. 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, bent jau jos preambulėje,

²¹ Tomlinson J. Globalizacija ir kultūra. Vilnius, 2002, ypač 3 skyrius.

tautinis naratyvas derinamas su politinės tautos koncepcija. Tačiau šiai koncepcijai patvirtinti po 14 metų daliai Seimo narių (aišku, ir ne tik jiems) dar papildomai reikėjo Konstitucinio teismo išaiškinimo²².

Apskritai, paskutiniojo XX a. dešimtmečio Lietuvos vyriausybių politika²³ iš esmės skatino tautinę tapatybę, pabrėžiančią atvirą, tolerantišką ir „posttautinių“ lietuviškumą. Tai buvo tam tikras oficialus kultūrinio pliuralizmo politikos variantas. Išimtis buvo turbūt 1995 m. Valstybinės kalbos įstatymas. Tačiau maždaug nuo 2002 m. Lietuvos politikoje ir praktikoje išryškėjo kita tendencija: ėmė išsivirti grižtesnė ir uždaresnė tautinės tapatybės samprata, o etninėje politikoje greta kultūrinio pliuralizmo atsirado ryškių vienos tautos dominavimo elementų²⁴. Tai nevienodai palietė visuomenės tolerancijos atmosferą ir lenkų, žydų, rusų, baltarusių, totorių, romų (pastariesiems itin aktualios ir socialinės atskirties problemos) ir kitų mažumų padėtį bei nuotaikas. Tokį etninės politikos posūkį link uždaresnės etnokultūrinės lietuviškos tapatybės palaikė ir atskleidė kai kurios lietuvių inteligentijos grupės, dešiniojos politinės ir visuomeninės organizacijos.

Tolesnė integracija varžoma dėl to, kad atsirado prieštarų Pilietybės įstatymo normų, nesuderinamumo tarp skirtingų įstatymų normų (pvz., tarp Valstybinės kalbos ir Tautinių mažumų įstatymų dėl kitų kalbų vartojimo gatvių pavadinimuose) arba net mažumų kalbų vartojimo viešajame gyvenime draudimų. Naujas Tautinių mažumų įstatymas, kuris galėtų paskatinti mažumų teisių plėtrą naujajame integracijos etape po stojimo į ES, vis dar nepriimtas, o iš naujo pratęsiamas iš dalies pasenusio įstatymo galiojimas. 2007 m. priimta valstybinė „Tautinių mažu-

²² 2007 m. Konstitucinis teismas pripažino, kad Lietuvos pilietybės įstatymas lietuvius traktuoja skirtingai negu kitos kilmės piliečius, todėl pažeidžia Lietuvos Konstitucijos 29 straipsnį. Šis straipsnis nurodo, kad žmogaus teisių negalima varžyti arba teikti privilegijų dėl lyties, rasės, tautybės, kalbos ir kt. Konstitucinis teismas aiškina, kad „pagal Konstituciją Lietuvos valstybės visumą sudaro pilietinė tauta – valstybinė bendruomenė“. Matome, kad Konstitucinis teismas vartoja „Lietuvos pilietinės Tautos sampratą“. Būtent dėl tokios tautos sampratos interpretacijos KT į atlapus kibo politologas Kęstutis Girnius (žr. *Girnius K.* Kokią tautą gina Konstitucinis teismas // *Veidas*, 2007 01 11. Nr. 2, p. 62). Jis mano, kad Konstitucinis teismas laisvai aiškina Konstitucijos straipsnius ir dvasią, netgi keičią ją, nes Konstitucija suteikia lietuviams išskirtinį teisinį statusą valstybėje ir kai kuriais atvejais šis išskirtinumas suteikia viršenybę prieš formalią tautinę ir kitokią lygybę. Tai ginčas ne tik dėl sąvokos „tauta“ vartojimo. Tai iš esmės fundamentalus ginčas dėl individo ir grupinių teisių santykio bei valstybinės strategijos etninių mažumų atžvilgiu.

²³ Pz., 1989 m. Pilietybės įstatymas, 1992 m. LR Konstitucijos politinės tautos samprata, 1989 m. tautinių mažumų įstatymas ir jo 1991 m. redakcija, 2000 m. Seimo ratifikuota svarbi Europos Tarybos parengta „Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija“, Tautinių mažumų švietimo nuostatos (2002) ir kt.

²⁴ Pz., naujas 2002 m. Pilietybės įstatymas, susilaukęs pelnytos kritikos dėl kai kurių diskriminacinių nuostatų kitataučių atžvilgiu, užstrigęs Seime naujo Tautinių mažumų įstatymo projektas, griežtų Valstybinės kalbos įstatymo normų taikymas 2007–2009 m. dėl gatvių pavadinimo užrašymo ir ne lietuvių kalba Vilniaus krašte.

mų politikos plėtros iki 2015 metų strategija“ yra ganėtinai atsargi ir deklaratyvi, nors joje yra ir kai kurių pažangių dalykų.

Todėl per pastarąjį dešimtmetį Lietuvoje susikaupė nemažai svarbių ir neatidėliotinai sprendinų mažumų problemų: nepamatuoti įstrigęs Seime naujo Tautinių mažumų įstatymo svarstymas, užsitęsęs žydų nuosavybės gražinimo procesas, itin problemiška ir iš esmės nesėkminga romų adaptacija, spartus rusų mokyklų sumažėjimas ir pastebima jų asimiliacija bei iš dalies marginalizacija, beveik visiškai nutylimos negausių mažumų adaptacijos problemos ir jų „folklorizacija“, bent kiek nuoseklesnės etninių mažumų kultūros paveldo apsaugos programos stoka, etninio ir rasinio nepakantumo proveržiai, ginčai dėl pavardžių rašymo nelietuviškais rašmenimis pasuose, gatvių pavadinimų rašymo ir lenkų kalba draudimas Vilniaus krašte ir pan. Lietuvoje, skirtingai nuo Latvijos ir Estijos, mažumoms priklausančias asmenys, gavę lygias pilietines teises, susiduria su tam tikromis rimtomis kultūrinėmis, o ir kai kurie jų ir su socialinės integracijos problemomis. Tam tikrais atvejais tiek jie, tiek jų vaikai suvokia save kaip svetimus. Kitaip tariant, modernėjanti ir demokratiją kurianti Lietuva, liberaliai išsprendusi pilietybės suteikimo klausimą savo nuolatiniams gyventojams 1989 m., dabar skirtingose visuomenės ir kultūros politikos segmentuose susiduria su mažumų kultūrinio įpilietinimo problemomis. Tai gali – šis procesas jau pastebimas ypač lenkų, žydų bei iš dalies rusų bendruomenėse, – skatinti mažumų etninę mobilizaciją ir radikalėjimą.

Taigi manytina, jeigu mes tiksliai aprašėmė Lietuvos etninės politikos ir lietuviškos bei mažumų tapatybės etniškumo pagrindines ištakas, galime kai ką apibendrinti. Pirma, iššūkis, kurį atskleidžia išryškėjęs lietuviškas ir mažumų etnocentrizmas, nėra keistas ir nepažįstamas reiškinys. Sparti modernizacija ilgainiui sukelia nacionalizmo „atgimimą“ ir jo radikalėjimą, nors Lietuvoje kraštutinių formų pastebima daugiau ideologijoje, o ne politikoje, kultūroje ar kasdienybėje.

Antra, siauras etniškumas (tautiškumas) ir radikalus nacionalizmas, kurio apraiškos šių dienų Lietuvoje, atrodo, nėra tokios ryškios, yra daugiau modernizacijos ir globalizacijos negu XX a. pabaigos lietuviškojo tautinio sąjūdžio su pacifistine „Sąjūdžio“ laikysena ir gana pragmatišku pirmųjų vyriausybių požiūriu į mažumas, reiškinys. Demokratija ir modernizacija Lietuvoje, kaip ir kitose Europos šalyse, yra pageidautina, bet turime nemažai problemų su dešiniuoju populistiniu ir kol kas dar silpnais kraštutiniais daugumos ir mažumų nacionalizmais, nepaisant to, kad šalyje ir Vidurio Europos regione vyksta sparti „eurointegracija“, o didelėje Europos dalyje (be Rytų Europos šalių) – euroatlantinė integracija.

Kaip pastebi F. Fukujama, realus iššūkis demokratijai glūdi pačioje Europoje, kuri susiduria su vidinėmis problemomis, siekdama integruoti didelį skaičių „su-sierzinsusių jaunų musulmonų“ ir sykiu neišprovokuoti dar piktesnės reakcijos iš

dešiniųjų populistų pusės²⁵. Lietuvos problema yra visiškai ne savų ar imigrantų musulmonų radikalizmas, būdingas tokioms Vakarų Europos šalims kaip Vokietija, Prancūzija, Britanija ir Olandija. Lietuvos problema yra skirtingo dydžio, socialinės padėties bei kultūrinio potencialo savųjų etninių mažumų grupių integracijos plėtra. Be to, tenka vykdyti tokią etninę politiką, kuri neišsauktų griežto populistų tautininkų atsako.

Visų pirma, nuo 1992 m. (ir ypač nuo 1997 m.) tam tikri pokyčiai pastebimi tarp liberaliai galvojančių intelektualų ir dalies švietimo bei kultūros politikos vykdytojų. Pastaruoju dešimtmečiu pamažu didėjo jų įsitikinimas, kad šalyje vykdoma oficialaus kultūrinio pliuralizmo politika turėtų būti paremta tolerancijos atmosfera, pripažįstančia kiekvienos izoliuotos grupės teisę į savas vertybes, o ne liberalių konsensu, kuris moderniomis sąlygomis yra neproduktyvus ir netvirtas. Toks „daugiakultūrės politikos“ variantas netgi kelia pavojų, nes liberali tolerancija gali būti interpretuojama ne kaip pagarba žmogaus teisėms, o tam tikroms grupėms, kurios, ypač dominuojančios, gali reikalauti „aukštesnio“ statuso ar būti netolerantiškos. Formaliai neneigdama pagarbos kitoms kultūroms, tokia grupė gali imtis reguliuoti ne tik savo gyvenimą, bet, būdama aiškiai vyraujanti, pamažu gali siekti tvarkyti visą viešąjį gyvenimą pagal tradicinį Europoje tautinės valstybės principą: viena tauta – viena valstybė.

Lietuvoje, kurioje etniniai lietuviai sudaro maždaug 85 procentus gyventojų, sudarytos sąlygos veikti keletai dešimčių mažumų vidurinių mokyklų, negausiai jų žiniasklaidai, visuomeninėms bei kelioms politinėms organizacijoms, kurios faktiškai virto nedidelėmis salomis, mažytėmis „tėvynėmis“, izoliuotomis nuo supančios visuomenės. Populiarios dainos dabartinėje Lietuvoje žodžiai „mūsų tik trys milijonai“ – gali reikšti tai, kad šalyje matome tik tris milijonus etninių lietuvių, o kita pusė milijono gyventojų – maždaug tiek sudarytų mažumos – yra tartum „svetimi“ ar tik egzotiškas priedas.

Dar keletas pavyzdžių iš dabarties. Lietuvos vardo 1000-čio minėjimas, „Vilniaus – Europos kultūros sostinės“ renginiai ir Dainų šventė yra nacionalinio tapatumo supratimo, daugiakultūriškumo retorikos ir tariamo visuomenės homogeniškumo išbandymas. Be kita ko, pirmųjų dviejų programų pobūdis labiau orientuotas į daugialypę auditoriją ir tarpkultūrinę komunikaciją, nors ir čia kai kurie renginiai, atrodo, pristato daugiau „vienos tautos vieną kultūrą“. Tačiau 2009 m. Dainų šventės renginiai pačių lietuvių rankomis sklaido mitą apie amžiną lietuvių toleranciją ir parodo už daugiakultūriškumo retorikos slypintį ryškų polinkį į

²⁵ Fukuyama F. A. Year of Living Dangerously. Remember Theo van Gogh, and shudder for the future // <http://www.opinionjournal.com/editorial/feature.html?id=110007491> [November 2, 2005], žiūrėta 2008 m. spalio mėn.

etnocentrizmą. Lietuvoje iš valstybės biudžeto dosniai finansuojami pagrindiniai Dainų šventės renginiai skirti, rodos, visų pirma lietuviams. Pirmą kartą į Dainų šventę pakviestiems tautinių mažumų meno kolektyvams buvo skirta folkloro diena (liepos 4 d.) Sereikiškių parke ir Vilniaus pilies teritorijoje. Taigi, mažumos šoka ir dainuoja atskirai nuo lietuvių ir tik vieną iš šešių šventės dienų, ir tik folklorą.

Taigi dabar paplitusi lietuviško ir mažumų nacionalizmų versija (galbūt antimodernistinis nacionalizmas su modernizmo elementais) yra glaudžiai susijusi su specifine kultūros kaip homogeniško darinio ir tautos kaip etninės bendruomenės samprata. Tokiai nacionalizmo versijai ir jos šalininkams daugiakultūriškumo sąvoka dažniausiai nereikalinga, o jeigu ir pavartojama, tai vertinama neutraliai arba greičiausiai neigiamai, neretai kaip problema ir grėsmė tariamai vieningai ir unikaliam kultūrai. Modernistiniam ir rečiau postmodernistiniam nacionalizmui ir jo šalininkams, kultūrą įsivaizduojantiems kaip heterogenišką darinį ir tautą kaip politinę bendruomenę, atstovauja tam tikra nedidelė visuomenės dalis, visų pirma, kai kurie intelektualai, politikai, rašytojai bei menininkai. Daugiakultūriškumui būdinga teigiama reikšmė, išlaikoma kritinė distancija, įsisąmoninant „vieno pasaulio būklę“, kurioje mažėja paveldėti vidinio ir išorinio, savo ir svetimo skirtumai. Kultūriniai susitikimai ir daugiakultūrinio švietimo procesai skatina atvirumą, toleranciją ir domėjimąsi. Tai savo ruožtu apsunkena kultūrinį užsisklendimą ir etnocentristinį dogmatizmą.

Vis dėlto standartinis lietuviškas (etninis) kultūrinis gyvenimas su „užsieniečių“, mažumų ir neretai praeities didybės elementais ir praktiškai, ir politiškai dažniausiai laikomas šių dienų Lietuvoje tikrove ir siekiamybe, nors Vilniui, Vilniaus kraštui ir Visaginiui tai galbūt galioja kur kas mažiau. Tai kontrastas, lyginant su šių dienų olandų, britų ar vokiečių savivoka, savęs aprašymu ir savo šalies bei visos Europos vizija. Kultūros politikos teoretikas ir strategas vokiečių R. Weberis svarstydamas, ar XXI a. Europai reikia kultūros politikos paradigmu kaitos, rašo:

„Daugiakultūrinis gyvenimas tapo visos Europos tikrove. Vieningoje Europoje ir globalizuotame pasaulyje neteko prasmės tradicinė daugumos tautinių valstybių ir jų kultūros politikos funkcija – vidinis kultūrinis homogeniškumas ir išorinė kultūrinė diferenciacija. Tačiau protu suvokdami, kad daugiakultūriškumas – anaipol ne „problema“ ir ne grėsmė asmeniniam saugumui ir kultūrinei tapatybei, veikia galimybė „praturtėti“, vis dėlto praktikoje ir politikoje regime mažai iniciatyvų, kuriomis būtų siekiama stiprinti gebą jautriai ir atsakingai elgtis kultūrinių skirtumų aplinkybėmis ir kurti „pozityvų transkultūriškumą“. Kūrybiškas susidūrimas su „svetimu“, su „kitu“ turi tapti savivokos pagrindu“²⁶.

²⁶ Weber R. Globalizacija ir demokratija: ar kultūros politikai reikia paradigmu kaitos? // Kultūros politika. Straipsnių rinktinė / sudarė Gabrielė Žaidytė. Vilnius, Baltos lankos, 2008, p. 29.

Kitokia Lietuvos etninė politika arba naujas „daugiakultūriškumo“ politikos variantas turėtų vengti standartinio siauro nacionalizmo, simbolinės ir iš dalies faktinės mažumų atskirties Lietuvoje. Etninės politikos ir kultūrinio darbo šiandien laukia sunkus uždavinys: daugumos ir mažumų nacionalizmus, dažnai vis dar siaurus ir uždarus, paversti humaniškais ir nepavojingais, grindžiamais abipusiu pripažinimu, kuris skatintų integraciją, ir skirtumų įsisąmoninimą. Tam būtinas gebėjimas reflektuoti savąjį kultūros suvokimą ir savąją kultūrą, taip pat vaisingą globalaus plitimo ir lokalaus įgijimo sąveiką, garantuojančias tarpusavio bendravimą. Pritardamas V. Kavoliui, manyčiau, kad šiandienos pasaulyje humaniškas arba pilietinis nacionalizmas priklausys nuo to, ar jo simboliniuose projektuose išryškėja modernizuota ir postmodernistinė kultūra, ar jo reiškesjai dalyvauja kultūrų ir net civilizacijų polilogė, kuriant visuotinai suprantamas idėjas ir kartu vertinant universalias sampratas pagal savas vertybes bei potyrius.

Tačiau daug sunkesnė problema bus ta, kaip puoselėti tokią lietuvišką (nacionalinę) tapatybę, kuri sujungtų visų etninių grupių ir religijų žmonės į bendrą demokratinę kultūrą, kaip kad amerikiečių „pilietinė religija“ suvienijo buvusius gyventojus ir naujuosius JAV imigrantus. Daugelis Lietuvoje, kaip ir visoje Europoje, mano, kad amerikietiškas „lydymosi katilas“ negali būti perkeltas į Europą. Čia tapatybė lieka išsisknijusi kraujuje, žemėje ir bendroje atmintyje. Tai galbūt ir tiesa, bei jeigu taip, tai demokratija Lietuvoje ateityje susidurs su rimtais sunkumais, nes mažumos sudaro maždaug 15 procentų visuomenės ir greičiausiai šis skaičius labai nesikeis, nors po 1990 m. jų šalyje šiek tiek sumažėjo. Kadangi Lietuva šiandien yra viena iš svarbių demokratiškos šalių buvusioje SSRS ir naujokė Europos Sąjungoje, jos reikalai taip pat susiję su demokratijos raida Vidurio ir Rytų Europoje.

DAUGIAKULTŪRIŠKUMAS PRAEITIES TYRIMUOSE

Maždaug nuo 1997 m. kai kurie Lietuvos istorikai ėmė vartoti daugiakultūriškumo terminą. Bene pirmasis jų buvo A. Nikžentaitis. 1997 m. Vilniuje, Lietuvių literatūros ir tautosakos institute, vykusioje konferencijoje jis pavartojo daugiakultūriškumo sąvoką bendrai LDK kultūrinei tradicijai bei istorinei savimonei (Vytauto valdymo metu) nusakyti. Nikžentaitis pastebėjo, kad XX a. buvo atsisakyta daugiakultūriškumo kaip pagrindinio Vytauto kulto elemento. Tai reiškę LDK kultūrinės tradicijos praradimą²⁷. Taigi dabartiniam istorikui daugiakultūriškumas tapo

²⁷ *Nikžentaitis A.* LDK kultūrinės tradicijos praradimas: Vytauto Didžiojo kultas Lietuvoje XV–XX a. // *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis.* Vilnius, 1998, p. 330. Įdomu, kad tarp šių dienų Lietuvos istorikų daugiakultūrišku-

„vedančia idėja“, padedančia atgaivinti prarastą LDK kaip daugiatautės ir įvairialypės visuomenės įvaizdį bei tapusia lietuviškos (individualios) tapatybės dalimi, vertybine nuostata²⁸.

Kartu istorikų darbuose neretai galima aptikti tvirtinimų, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo „daugiakultūrė“ valstybė²⁹. Su LDK daugiakultūriškumu glaudžiai susiję ir kiti kunigaikštijos įvaizdžiai: daugiatautė, įvairių religijų ir tolerantiška. Kitaip tariant, nuo XX a. paskutiniojo dešimtmečio pabaigos „daugiakultūriškumo“ terminas ir jo vediniai – daugiakultūrė visuomenė ir daugiakultūrė LDK – sėkmingai tapo šiuolaikinės Lietuvos visuomenės istorijos kultūros dalimi.

Pačią „istorijos kultūros“ sąvoką perimu iš vokiečių tyrinėtojo Jörn'o Rūsen'o darbų. Jis pabrėžia:

„Istorinės sąmonės interpretacijos atliktis ir jos produktas – „istorija“ kaip prasminis darinys – konkrečiai pasireiškia visuomenės istorijos kultūroje. Istorijos kultūra, kaip kiekviena kita kultūra, yra daugiamatė. Ji būdinga religijai, moralei, pedagogikai, politikai, retorikai ir visoms meno rūšims, ji visada turi pažintinį turinį apie tai, „kaip iš tikrųjų buvo“³⁰.

Supaprastindamas, J. Rūsen'as išskiria tris esmines istorijos kultūros dimensijas: politinę, estetinę ir pažintinę. Šiame straipsnyje ribojamasi daugiausia pažintinės dimensijos analize. Anot šio vokiečių istorijos teoretiko, pažintinė dimensija apima žinojimą, kas buvo praeityje reikšminga dabarčiai ir jos ateičiai. Be šio žino-

mo sąvoką bene pirmieji ėmė vartoti itin daugialypės LDK istorijos tyrinėtojai. Dar 1996 m. išleistoje savo knygoje istorikai E. Aleksandravičius ir A. Kulakauskas nagrinėjo skirtingas politines bei kultūrinės tradicijas XIX a. Lietuvoje ir skyrė daug dėmesio etninei bei kultūrų įvairovei atskleisti, tiesa, jie nevariojo daugiakultūriškumo sąvokos (žr. *Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje*. Vilnius, 1996). Beje, literatūros ir kultūros istorikai čia neliko nuošalyje. 1992 m. pasirodžiusioje knygoje D. Kuolys išsamiai nagrinėjo skirtingomis kalbomis rašusių ir įvairioms kultūros tradicijoms atstovavusių LDK autorių požiūrį į tautą ir valstybę, nors daugiakultūriškumo termino jis taip pat tada nevariojo (*Kuolys D. Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje: renesansas ir barokas*. Vilnius, 1992).

²⁸ Tame pačiame leidinyje V. Berenis savo straipsnyje vartojo „multikultūriškumo“ sąvoką, aptardamas Habsburgų tradiciją čekų naujausių laikų istorijoje kaip alternatyvą moderniam čekiškam nacionalizmui arba „mažajam čekiškumui“ (veikiau kalbiniam negu teritoriniam); žr. *Berenis V. LDK kultūros paveldo problema lietuvių nacionalinio judėjimo ideologijoje (XIX a. – XX a. pr.) // Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis*. Vilnius, 1998, p. 322). Dar vienas istorikas, S. Rowellas, rašė apie skirtingas kultūras LDK, jų sąveiką bei įvairias raštijos tradicijas, tuo iš esmės pabrėždamas kultūrų įvairovės fenomeną (*Rowell S. Lietuva, tėvyne mūsų? Tam tikrų LDK raštijų pavyzdžiai // Ten pat*, p. 123–137).

²⁹ Tipiškas pavyzdys: „LDK ir jos sostinės Vilniaus daugiakultūriškumas, neturintis analogų Europoje, šiandien yra aktualiausias senosios kultūros aspektas. Tuo Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė šiandienos Tūkstantmečio idėjai yra paradoksaliai artimesnė už modernių laikų nacionalizmo epochos Lietuvos kultūrą“ (*Bumblauskas A. Tūkstantmetis ir LDK // http://www.mdl.lt/mdl/tukstantmetis-ir-ldk/*, žiūrėta 2009 m. balandžio mėn.

³⁰ *Rūsen J. Istorika: Istorikos darbų rinktinė / Sudarė Zenonas Norkus*. Vilnius, 2007, p. 48.

jimo elemento, jo manymu, negalima atsiminimo apie praeitį veiksmingai įtraukti į diskursus, kuriuose kalbama apie aktualių laiko patirčių interpretaciją³¹. Modernioje visuomenėje ši pažintinė dimensija išskyla kaip mokslas; mūsų atveju – kaip Lietuvos istorijos mokslas apie LDK istoriją ir jos interpretacijas pasirinktu daugia-kultūriškumo aspektu.

Istorikams geriausiai sekasi užmegzti ryšius su praeitimi dėl to, kad išvelgtų šiandienos problemas ir ateities galimybes. Kritinė ir demokratinė istorijos tradicija, kuri imta plėtoti po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m., skatina skeptiškai vertinti sovietmečiu vyravusias ideologines ir dabar vyraujančias etnocentrines idėjas, tačiau tuo pat metu leidžia pasitikėti praeities tikrumu ir galimybe ją pažinti.

Netgi demokratinėje visuomenėje istorija visada yra susijusi su galia ir izoliacija, nes kiekviena istorija yra kieno nors istorija, pasakojama vadovaujantis kieno nors požiūriu. Istorijos sėkmę lemia troškimas nustatyti ir perteikti tiesą, tad šios pastangos nusipelno pagarbos. Mokslo svarba tiesos paieškose, naujas požiūris į objektyvumą ir saikingas skepticizmas paremia įsitikinimą, kad niekas negali būti tikras istorikų išvadas esant vienareikšmiškai teisingas, todėl būtina išklausti ir kitų nuomones. Visos istorijos yra laikinos. Niekas neturi lemiamo žodžio.

Pati istorija ir jos duomenys yra tokie svarbūs žmonių tapatybei, kad dažnai jie patys atsiduria kovos centre. Tai matyti iš kai kurių valstybių bei žmonių grupių nerimą keliančių pastangų paneigti tai, kad 1940 m. iš stalinistinės Sovietų Sąjungos atnešta „socialistinė saulė“ buvo Lietuvos aneksija ir okupacija. Kokia istorija čia atpasakojama? Ir kokiems tikslams tai daroma? Ar tam tikra prasme istorija nėra propaganda? Pažvelgus į pastarųjų dvidešimties metų Lietuvos istorijos mokslo pastangas irgi kyla klausimų: ar istorija privalo sukurti tautinį pasididžiavimą ir pasitikėjimą savimi? O gal vis dėlto ji turėtų pateikti objektyvią tiesą apie praeitį? Ar reikia perrašinėti istoriją, norint įveikti etninius ir ideologinius stereotipus bei formuoti tautinę tapatybę? Galbūt puolimas prieš tradicinę etnocentrinę istoriją – tai tik dar vienas tikras žinias nuvertinantis ir naujas klišes siūlantis naujosios barbarybės požymis?

Istorijos tema Lietuvoje (ir ne tik joje³²) pastaraisiais dešimtmečiais kaip niekada anksčiau yra tapusi kontroversiška. Turima galvoje ne tai, kad pati praeitis buvo gana sudėtinga, o tai, kad atsiranda skirtingų ir kartais sunkiai suderinamų

³¹ Ten pat, p. 49.

³² Debatus apie istoriją, tiesos pažinimo problemas ir tapatybę JAV žr.: *Appleby J., Hunt L., Jacob M.* Tiesos sakymas apie istoriją. Vilnius, 1998; *Хантингтон С.* Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Пер. с англ. А. Башкирова. Москва, 2004; *Estijoje* žr.: Самоопределение и независимость Эстонии. Составитель А. Бертрика. Перевод с эстонского языка. Таллинн, 2001.

požiūrių ir interpretacijų. Ideologizuotą sovietinį Lietuvos istorijos modelį gana greitai ir nesunkiai pakeitė etnocentristinė Lietuvos istorijos versija ir su ja susijusi etninės tautos samprata ir naujas didysis naratyvas: lietuviai (kaip, beje, ir lenkai, latviai bei estai) savo nacionalinę savimoneį ėmė puoselėti per savo kančių istoriją. Tuo pat metu lėtai ir nelengvai skinasi kelią naujas didysis pasakojimas apie vėluojantį Lietuvos prisijungimą prie Vakarų modernėjančios istorijos, kuris grindžiamas europocentristiniu arba civilizaciniu požiūriu (visų pirma E. Gudavičiaus, A. Bumblausko ir kitų darbai).

Istorijos tyrimai ir praeities suvokimas yra glaudžiai susiję su dabartimi ir su tapatybe. Pati tapatybė yra atsakymas į klausimą kas tai yra, tiksliau – kas aš esu ir kas mes esame³³. Šis atsakymas perteikiamas dažniausiai istoriniu pasakojimu. Todėl, anot vokiečių istorijos teoretiko J. Rūseno'o, istorija yra praeities universali atsimenančio sudabartinimo kultūrinė praktika³⁴. Ši kultūrinė veikla yra savivokos, išraiškos ir tapatybės kūrimo terpė, kartu aprašanti ir skirtumą nuo *Kitų* ir pastarųjų kitoniškumą.

Svarbus klausimas, kaip aprašomas *Kitas*. Pasirodo, tokiam didžiajame pasakojime, pretenduojančiame į teisėtumą ir vidinį universalumą, *Kito* kitoniškumui nėra vietos. *Kiti* gali būti integruojami į savą kultūrą trejopai: 1) kaip savo raidos ankstesnės stadijos; 2) kaip galiojančių elgesio taisyklių, kurios yra kiekvienam privalomos, pozityvūs ar negatyvūs pavyzdžiai; 3) jie yra nustumiami į kultūrinės veiklos pakraščius, į laukiniškumą, tad neišvengiamai įgauna didesnės grėsmės ir pavojaus potencialą. Būtent taip atsiskleidžia gilus istorinio mąstymo etnocentriškumas.

Kai kurių istorikų (ir ne tik jų) susidomėjimas senosios Lietuvos kultūrų įvairove dažnai, regis, atskleidžia aprašomąjį (demografinį) daugiakultūriškumą arba tam tikrą istorinio daugiakultūriškumo LDK modelį, kai bandoma aprašyti ir interpretuoti valstybinį politinį senosios Lietuvos bendrumą, siekiant išryškinti jos lietuviškąjį etninį veiksni, tokios padėties politinio „konstravimo“ specifika ir socialinės integracijos būdus luominėje visuomenėje, vykstant teritorinei ekspansijai ar pokyčiams. Kitaip tariant, šių dienų istorikai mėgina persvarstyti skirtingų socialinių grupių LDK visuomenėje galias, teises (ar beteisiškumą) ir aptarti „daugiakultūriškumo“ statusą religiniu, kalbiniu, etniniu ir rečiau lyčių požiūriu.

Be to, tradicinis istorikų požiūris į lietuvių tautos kaip istorijos subjekto formavimąsi visų pirma yra susijęs su etnosu ir etninės tautos teorija. Todėl problemiška tvirtinti, kad lietuviškasis daugiakultūriškumas yra nepanaikinamas ilgos evoliu-

³³ Apie istorijos ir tapatybės santykius, tapatybių kovą žr.: *Rūsen J. Istorika: Istorikos darbų rinktinė / Sudarė Zenonas Norkus. Vilnius, 2007, ypač 3 skyrių.*

³⁴ *Rūsen J. Istorika: Istorikos darbų rinktinė / Sudarė Zenonas Norkus. Vilnius, 2007, p. 272.*

cijos rezultatas, kad priklausomybė etnosui ar tautai suteikia žmogui „jo kultūrą“ ir šiuo pagrindu galima rekonstruoti istorinį daugiakultūriškumą ar ugdyti naująjį jo modelį, toleruojamą šiuolaikinės visuomenės. Tokia ribota mokslinė perspektyva ir įprastas galvojimo būdas trukdo ekspertams ir praktikams įsivaizduoti lietuvius kaip vienos kultūros žmones ir kaip tapačią bendruomenę, o ne kaip išpraustų į bendras valstybės ribas vienodų asmens dokumentų savininkus.

Pasaulio istorijoje daugiakultūriškumas nėra naujas ar unikalus reiškinys. Daugiakultūrės visuomenės daugiau ar mažiau sėkmingai egzistavo Vakarų, Indijos, Kinijos ar klasikinio islamo civilizacijose. Problema ta, kas turima galvoje, kai teigiama, kad tos visuomenės buvo daugiakultūrės. Atrodo, svarbiausia yra išsiaiškinti kelis esminius dalykus: ar visos sąveikaujančios kultūros buvo lygiavertės? Kokiais principais buvo grindžiami ir kokiais kriterijais apibrėžiamas toks istorinis daugiakultūriškumas? Kaip ilgai jis veikė? Kodėl šios daugiakultūrės visuomenės ilgainiui išnyko?

Šiuolaikinis daugiakultūriškumas skiriasi nuo senosios (arba istorinio daugiakultūriškumo)³⁵ versijos, kuri buvo būdinga luominėms Europos valstybėms, ypač daugiakalbėms ir daugiatautėms – LDK, vėliau Abiejų Tautų Respublikai, Habsburgų, Rusijos, Osmanų imperijoms. Daugiataučių imperijų visuomenės buvo internacionalinės. Tokiose valstybėse tolerancijos objektas buvo grupės, t. y. autonominės bendruomenės arba suverenios valstybės, kurių įstatymai, tikyba, teisinė praktika, jų viduje veikiančios fiskalinės ir skirstomosios procedūros, švietimas ir šeimos struktūra buvo legitiminės arba leistinos. Kiekvienoje šių sričių buvo gali mi tik minimalūs apribojimai, jie retai kada buvo peršami prievarta³⁶.

Istorinis daugiakultūriškumas ir jo sklaida visų pirma buvo grindžiami ne individualiu, o grupiniu, arba korporatyviniu, pagrindu. Todėl praeityje didelės valstybės, ypač imperijos, stokojo tos kultūrinės vienovės (kaip ir priemonių jai sukurti) kuri būdinga modernioms tautinėms, federacinėms ar konsociatyvioms (sukurtų kelių didelių bendruomenių pagrindu) valstybėms. Kultūrinio homogeniškumo laipsnis praeities visuomenėse dar priklausė nuo jų dydžio: maži sociali-

³⁵ Daugiakultūriškumo istorijoje tyrimai yra gana paplitę kai kuriose pasaulio šalyse (JAV, Kana-doje, Australijoje, Britanijoje ir kitur; pvz., žr.: Уолцер М. О толерантности. Москва, 2000, с. 29–34). Tokių tyrimų imasi kai kurie Baltijos šalių istorijos tyrinėtojai. Pvz., žr.: Hiden J., Salmon P. The Baltic nations and Europe: Estonia, Latvia and Lithuania in the twentieth century. London–New York, 1996. Šie autoriai ypač pabrėžia daugiaetniškumą ir kultūrų įvairovę Baltijos visuomenėse iki 1940 m., nors ir tada dar nevartojo daugiakultūriškumo sąvo-kos; Райд Р. Предпосылки мультикультурного общества в Эстонии // Самоопределение и независимость Эстонии. Составитель А. Бертрика. Перевод с эстонского языка. Таллинн, 2001, с. 279–291.

³⁶ Daugiau apie daugiakultūriškumą, toleranciją ir jos ribas senosiose imperijose žr.: Уолцер М. О толерантности. Москва, 2000, глава 2.

niai dariniai demonstravo daugiau kultūrinio solidarumo. Neretai ir didelės valstybės siekdavo didesnio kultūrinio homogeniškumo, nors tai dažnai buvo susiję su visuomenės fragmentacija. Viena iš kultūros homogenizacijos pasekmių LDK XVII–XVIII a. buvo nekatalikų bajorų teisių suvaržymas, stačiatikių ir protestantų diskriminacija, sukėlusį šalies visuomenės poliarizaciją ir net ateistų atsiradimą (K. Liščinskio atvejis XVII a. pabaigoje) bei skatinusi (aišku, tai buvo tik pretekstas agresyviems siekiams užmaskuoti) užsienio valstybių įsikišimą.

Ikimoderniose valstybėse nebuvo bendros pilietybės, apimančios visus nuolatinius jos gyventojus. Jose neegzistavo ir moderniems laikams būdingos individų (atsirado anglų filosofų J. Locke'o ir D. Hume'o darbuose ir paplito Prancūzijos revoliucijos metu) ir kultūrų (susiformavo nacionalizmui išplitus) lygybės idėjos.

Panagrinėkime, kaip istorijos kultūroje atpasakojama LDK istorija daugiakultūriškumo – vieno iš svarbių naujų istorinės Lietuvos pavidalų bei įvaizdžių – aspektu ir kaip ji panaudojama šių dienų visuomenėje. Šį darbą palengvina keletas per paskutiniuosius penkiolika metų parengtų LDK istorijos sintezių, kurios atskleidžia Lietuvos istoriografijoje ir istorinėje kultūroje vykstančius svarbius pokyčius. Būdama istoriniu tyrimu, sintezė negali išsiversti be teorinių rėmų – vienokio ar kitokio atsakymo į klausimą apie LDK socialinės santvarkos pobūdį, neaplenkiant ir jos kultūros įvairovės aspekto. Tas atsakymas nebūtinai yra eksplisicinis – jį gali atskleisti pagrindinės vartojamos sąvokos ar idėjos, tam tikrų istorinių reiškinių aiškinimas, naratyvo struktūros dalys.

ŽVILGSNIS Į ŠIŲ DIENŲ LIETUVOS ISTORIKŲ SINTEZES

Viena pirmųjų po 1990 m. Lietuvos istorijos (iki 1795 m.) sintezių buvo 1995 m. išleista Z. Kiaupos, J. Kiaupienės, A. Kuncevičiaus „Lietuvos istorija iki 1795 metų“³⁷. Tai buvo populiarī istorinė studija, per šešis metus susilaukusi trijų leidimų, ir vėliau išversta į anglų ir lenkų kalbas³⁸. 1997 m. antrojo leidimo pratarmėje autoriai rašė, kad šis leidinys tapo mokytojų ir mokinių plačiai skaitoma knyga, virto savotišku vadovėliu (pratarmė pakartota ir trečiajame leidime³⁹).

³⁷ *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 1995.

³⁸ *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 m. 2-asis patais. ir papild. leid. Vilnius, 1998; *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 m. 3-asis leid. Vilnius, 2000; *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* The History of Lithuania before 1795. Vilnius, 2000; *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku / Tłumaczenie na język polski: P. Grablunas, J. Niewulis-Grablunas, J. Prusinowska, R. Witkowski. Warszawa, 2007.

³⁹ *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 m. 3-asis patais. ir papild. leid. Vilnius, 2000, p. 10.

Istorizmas kaip istoriografijos paradigma⁴⁰, kuriai, mano nuomone, atstovauja ir Z. Kiaupos, J. Kiaupienės ir A. Kuncevičiaus „Lietuvos istorija iki 1795 m.“, pagrindiniu istorijos turiniu laiko politiką, o jos lemiamu veiksniu – idėjas bei tas idėjas įgyvendinančių žmonių veiksmus. Kadangi esmine Lietuvos istorijos realybe šie istorikai laiko lietuvių tautą, jos narių mintis, veiksmus ir jausmus, tai šis istoriografinis kūrinys gali būti vadinamas etnocentristiniu. Tą dėmesį, kurio susilaukė Z. ir J. Kiaupų ir A. Kuncevičiaus knyga, lėmė ne tiek išaugęs po sovietmečio „tikrosios“ savo istorijos pažinimo troškimas, o kas kita: etnocentristinis požiūris į Lietuvos istoriją, arba, pačių autorių žodžiais tariant, „tikslas parašyti lietuvių sukurtos ir šimtmečiais puoselėtos Lietuvos valstybės visuomeninę politinę istoriją“⁴¹.

Nepriklausomos Lietuvos naujoje istorijos kultūroje atgimė savas didysis pasakojimas: lietuviai savo nacionalinę savimonę ėmė puoselėti per savo kančių istoriją, kurioje LDK laikotarpis – svarbi valstybingumo idėjos atsiradimo, iškilimo ir vėliau lietuvių tautos nusilpimo epocha. Lietuvos valstybės kūrėjų ir puoselėtojų vainiką atidavus išskirtinai lietuviams, visuomenės istorija taip pat paverčiama lietuvių tautos socialinės ir kultūrinės raiškos erdve. Nesunku įsivaizduoti, kad kitų kultūrų dalyvavimas šioje erdvėje, nors ir yra istoriškai neišvengiamas, gali būti iš esmės negatyvus ir potencialiai grėsmingas lietuviams ir net Lietuvos valstybei. Su grėsmės galimybe susijęs ir neutralus arba negatyvus daugiakultūriškumo vertinimas.

Kintančiai per penkis šimtus metų LDK socialinei santvarkai įvardyti šioje knygoje vartojami įvairūs teritoriniai, etniniai, religiniai bei lingvistiniai terminai arba pateikiamas abstraktus apibendrinimas „daugiatautė, įvairių tautybių ir įvairių kultūrų valstybė“, dažniausiai apibrėžiant implikuotai. „Daugiatautė“ ir „įvairių kultūrų valstybė“ šiuo atveju reiškia realiai egzistavusį LDK socialinį faktą – joje gyveno nevienodų tautybių, skirtingų etninių grupių („tautų“) žmonės, kurie kalbėjo įvairiomis kalbomis ir atstovavo skirtingoms kultūrinėms tradicijoms bei praktikoms. Toks deskriptinis „daugiatautiškumo“ ar „daugiakultūriškumo“ apibrėžimas visiškai neapibūdina skirtingų epochų LDK socialinio darinio pobūdžio religinės, etninės ir apskritai kultūrinės „integracijos“ aspektu, jo panašumą ir skirtumą, lyginant su kitomis socialinėmis santvarkomis.

Be to, neišryškinami ir jau nuo XIV–XV a. gyvavę bent keli netapatūs istorinio daugiakultūriškumo modeliai: kaimietiškas – su savitomis ir aiškiais kultūrinė-

⁴⁰ Daugiau apie istorizmą žr.: *Norkus Z.* Istorika: Istorinis įvadas. Vilnius, 1996.

⁴¹ *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 m. Vilnius, 1995, p. 11; *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 m. 3-asis patais. ir papild. leid. Vilnius, 2000, p. 9–10.

mis ribomis, miestietiškas – su ne tokiomis griežtomis ribomis ir integruotas bei regioninis, kai centro ir periferijos santykių požiūriu tam tikri socialiniai dariniai turėjo pastebimų kultūrinių skirtumų. Lietuvos historiografijos pagrindinė problema yra ne duomenų ar archyvinės medžiagos stoka, bet teorinių požiūrių ar „vadovaujančių idėjų“ (J. Rūsen'o terminas) trūkumas.

Imkime Vilniaus miesto, kuris nuo Gedimino laikų tapo senosios Lietuvos sostine, pavyzdį. Knygos autoriai, aprašydami Vilnių XIV a., pabrėžė jo, kaip sostinės, reikšmę valstybės valdymui, paminėjo svarbiausias šio miesto dalis ir įvardijo skirtingas gyventojų grupes pagal etninius ir religinius kriterijus. Tuomet Vilniuje gyveno lietuvių didieji kunigaikščiai ir jų aplinkos žmonės, lietuvių pirkliai ir amatininkai, išėiviai iš Rusios bei Vakarų (daugiausia vokiečiai iš Rygos). Be to, mieste buvo pagoniška šventykla (gal ir ne viena), stačiatikių ir katalikų (maždaug nuo 1323 m.) bažnyčios. Visa tai apibendrinama tokiu sakiniu:

„Vilnius darėsi daugiataučiu ir daugiakalbiu, įvairių luomų ir konfesijų miestu, daugelį funkcijų atliekančia gyvenvieta“⁴².

Mes nieko nesužinome apie etninių ir religinių bendruomenių dydį, santykius su didžiojo kunigaikščio valdžia bei jų tarpusavio ryšių pobūdį – tokių duomenų esama iš tiesų nedaug. Aišku, kad Vilnius, bent jau nuo XIV a., buvo daugiakultūris miestas. Bet knygos skyrelyje apie sostinę detalčiau nenagrinėjama, kokią politiką vykdė didysis kunigaikštis ir miesto valdytojai skirtingų gyventojų grupių atžvilgiu: ar jie suteikė lietuviams pagonims iki 1387 m. krikšto privilegijuotą statusą ir šitaip pagrindė bendruomenių nelygybę teisiniu ir socialiniu požiūriu, taikingu ar kovingu bendruomenių sanbūviu pasižymėjo jų daugiakultūris gyvenimas. Tiesa, apie lietuvių pagonių ir negausių krikščionių santykius dar užsimenama rašant apie lietuvių kontaktus su krikščionybe XIII–XIV a., tepasakant, kad lietuvių žemėse, pirmiausia Vilniuje, buvo „normaliai sugyvenama“⁴³.

Peršasi išvada, kad daugiakultūris gyvenimas XIV a. Vilniuje (bent iki devintojo šio amžiaus dešimtmečio) buvo grindžiamas didžiojo kunigaikščio autarkija (jis ir taikos garantas, ir teisėjas, baudžiantis pagal savo taisykles – pranciškonų⁴⁴ ir stačiatikių kankinių atvejais), pagoniška tolerancija (kiekviena religija garbina Dievą pagal savo apeigas ir, pagonio Gedimino žodžiais, „visi turime vieną Dievą“),

⁴² Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. Vilnius, 1995, p. 102; Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. 3-asis patais. ir papild. leid. Vilnius, 2000, p. 87–88.

⁴³ Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. Vilnius, 1995, p. 11; Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. 3-asis patais. ir papild. leid. Vilnius, 2000, p. 95.

⁴⁴ Baronas D. Keturiolikos pranciškonų kankinių legendos potekstė // Senoji Lietuvos literatūra, 19 knyga. Vilnius, 2005, p. 129–142.

tam tikru lietuvių pagonių dominavimu (gal ir didžiojo kunigaikščio valdžios protėgavimu dėl kultūrinio bendrumo ar politinės svarbos) ir, atrodo, negausių, pradžioje dar silpnai organizuotų ir socialiai pavaldžių, krikščioniškų bendruomenių statusu. XIV a. tarp Vilniaus miestiečių būta ir konfliktų, bet jie dažniausiai kildavo dėl politinių ir ekonominių, o ne dėl religinių ar etninių priežasčių.

Vadinasi, šioje LDK istorijos versijoje įvairios nelietuviškos religinės, etninės ir rasinės mažumos vaizduojamos kaip papildomas, iliustratyvus ir statistinis faktas, išstirpstantis LDK kaip „daugiatautės, įvairių tautybių ir įvairių kultūrų valstybės“ vaizdinyje. Nustumtos į istorijos šalikeles, jos automatiškai tampa nereikšmingomis arba net potencialiai grėsmingomis. Kai kurios mažumos netgi visai nematomos (rytinės LDK dalies rusai iki XVI a. pradžios; Palenkės lenkai iki 1569 m.; armėnai, škotai ir kt.).

Etnocentristinio požiūrio šioje knygoje pavyzdys – XVI–XVIII a. LDK visuomenės gyvenimo polonizacija. Čia domina ir pasakojimo proporcijos, ir vertinimai. Poskyryje „Etnopolitiniai ir etnolingvistiniai procesai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“⁴⁵ lietuvių kalbai viešajame valstybės gyvenime aptarti skirtos maždaug 62 eilutės, net germanizacijai Mažojoje Lietuvoje teko šešiolika eilučių, o polonizacijai – t. y. valstybinės lenkų LDK kalbos nuo 1697 m. raidai, vienai reikšmingiausių kultūrinio ir viešojo gyvenimo fenomenų, skirta tik trylika eilučių. Tiesa, kai kurie lenkų kultūros reiškiniai, asmenys bei jų kūryba LDK aptariami dar ir skyriuose apie kultūros raidą⁴⁶.

Bajorų ir viešojo gyvenimo polonizacija etnocentristinėje perspektyvoje suvokiama visų pirma kaip skausmingas lietuvių kalbos traukimosi iš viešosios erdvės rezultatas ir kaip praradimas. Iš tikrųjų tai didelė netektis. Bet negalima pamiršti, kad lenkų, kaip ir rusėnų bei lotynų, kultūra LDK suvaidino labai svarbų vaidmenį visuomenės istorijoje, o XVIII a. lenkų kalba tapo valstybine ir viena iš gimtųjų kalbų Lietuvos bajorų luomo atstovams ir daliai miestiečių. Istorijos perspektyvos požiūriu LDK lenkų kalba, greta tradicinės lietuvių, rusėnų ir lotynų, yra vienas iš reikšmingų viduramžių ir naujųjų laikų kalbinio palikimo elementų šių dienų Lietuvoje.

Etnocentrinis požiūris LDK laikytinas rimta šių dienų Lietuvos istoriografijos problema, apsunkinanti ryškia kultūrų įvairove pasižymėjusios luominės LDK visuomenės istorijos interpretacijas. Tačiau Zigmanto Kiaupos, Jūratės Kiaupienės bei Albino Kuncevičiaus „Lietuvos istorijos iki 1795 m.“ privalumas yra autorių sa-

⁴⁵ *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 m. 3-asis leid. Vilnius, 2000, p. 285–287.

⁴⁶ Žr., pvz., ten pat, p. 277–280.

vikritiškumas, vertinimų atsargumas ir suvokimas, kad, anot jų, atskiri klausimai istoriografijoje gali būti įvairiai interpretuojami.

Tam tikromis savikritikos sąlygomis etnocentristinis vertybių dalijimas į savas ir svetimas gali turėti ir priešingų ženklų. Tuomet *Kito* kitoniškumas yra to, kas sava, pageidautina projekcija, atspindinti savasties trūkumą. Pavyzdžiui, taip yra tada, kai šios knygos autoriai kalba apie rusėnų kalbos paplitimą LDK, vėliau išryškėjusį baltarusių kultūros savitumą, polonizacijos įvairiapusiškumą ir nevie-nareikšmiškumą, rodantį ir pozityvų jos įnašą, ir atsiveriantį, ypač XVII–XVIII a., LDK atsilikimą nuo Vakarų Europos valstybių.

Alfredo Bumblausko „Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795“⁴⁷ yra ryškus pavė-luoto Lietuvos prisijungimo prie Vakarų Europos modernizuotos istorijos pavyz-dys. Tai naujas, postmodernios formos⁴⁸ Lietuvos istoriografijos darbas, rodantis kad gyvename sparčios ir radiklios istorinės kultūros kaitos laikais. Pats autorius vadina savo darbą „iliustruota Lietuvos istorijos sinteze“, kuri turi pagalbinių is-torijos mokslo disciplinų, istorinės didaktikos, teorinių ir fenomenologinių tyrimų elementų⁴⁹. Ši sintezė remiasi ir E. Gudavičiaus „integralios civilizacinės istorijos“ koncepcijos idėjomis: nuo krikšto prasidėjo Lietuvos europėjimo procesas, pasi-baikęs pritaipimu prie lotyniškosios Vakarų civilizacijos, kartu ir prie Vidurio Eu-ropos.

Manau, kad A. Bumblausko „Senosios Lietuvos istorija“ artima ir kai kurioms vokiečių integraliosios socialinės istorijos idėjomis. Tokia istorija – tai visos visuomenės istorija, kurios „svorio centras“ yra luomų, klasių, socialinio mobilumo, ur-banizacijos ir pan. istorija (t. y. tradiciška socialinė istorija). Ji ieško sintezės arba sintezės apmatų ir kondensuotai aprėpia politiką, ekonomiką ir kultūrą, akcen-tuodama socialines struktūras, procesus ir veiksmus⁵⁰. Į tokią visuomenės sintezę žvelgiama iš socialinės istorinės arba, A. Bumblausko žodžiais tariant, „civilizaci-nės“ perspektyvos. Tiesa, pats autorius įvardijo savo teorines prieigas, bet knygoje plačiau ir išsamiau jų neatskleidė. Tai geriau parodo pasakojimo stiliatika. Šioje knygoje ne tiek pasakojama, kiek argumentuojama, įrodinėjama ir kritikuojama.

A. Bumblausko knygoje galima išvelgti tradicinio ir modernaus etnocentrizmo elementų. Tradicinio etnocentrizmo teiginiai: „tauta galėjo apsisaugoti tik sukūrusi valstybę“, lietuviai sukūrė Lietuvos valstybę, LDK buvo visų pirma „lietuvių tau-

⁴⁷ *Bumblauskas A.* Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795. Vilnius, 2005.

⁴⁸ Žr., pvz., *Norkus Z.* Elektroninės istorinės kultūros link [recenzija A. Bumblausko knygai „Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795“ (Vilnius, 2005)] // Kultūros barai, 2005. Nr. 10, p. 80–85.

⁴⁹ *Bumblauskas A.* Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795. Vilnius, 2005, p. 7–9.

⁵⁰ Apie integralinę socialinę istoriją žr.: *Norkus Z.* Istorika: Istorinis įvadas. Vilnius, 1996, XIII skyrius.

tos namai”⁵¹. Suprantama, kad lietuvių, tiksliau – lietuvių ir žemaičių kilmingųjų, vaidmuo kuriant ir plėtojantis Lietuvos valstybei yra išryškintas ir įvertinamas, remiantis istorine tikrove. Problemiška tai, kaip lietuvių vaidmuo šioje LDK istorijoje (ar skirtingais jos periodais) yra iškeliamas, sureikšminamas ir lyginamas su kitomis didelėmis socialinėmis ar etninėmis grupėmis. A. Bumblausko istorinėje sintezėje tik lietuviams atiduodamas tautos, kaip valstybės įkūrėjos ir svarbiausios šios valstybės raidos globėjo, statusas. Tai iš esmės ir nulemia visą didžiojo pasakojimo patosą bei dramą ir tokiam senosios Lietuvos istorijos apibūdinimui suteikia išskirtinį „lietuvišką“ bruožą. Vis dėlto šioje istorijos versijoje lietuviai buvo svarbiausi, bet ne vieninteliai istorinės Lietuvos lėmėjai ir dalyviai.

Tokia praeities reprezentacija atskleidžia ne tik šių dienų lietuvių (etninių) tapatybę bei jų istorinę savimonę. Ji parodo skirtumus nuo *Kitų* bei jų kitoniškumą arba daugiakultūriškumą. A. Bumblausko darbe Lietuvos valstybė ir visuomenė, atrodo, suvokiama kaip lietuvių sukurtos erdvės vieta, kurioje *Kiti* iš tikrųjų tėra svečiai. Tačiau ilgainiui šie svečiai virsta (nors ir ne visi) giminaičiais arba namų bendrasavininkais. Jei toks namų ūkio įvaizdis teisingas, tai regime potencialiai teigiamą arba neutralų požiūrį į daugiakultūriškumą ir jo vertinimus LDK istorijos rekonstrukcijoje.

Taigi „Senosios Lietuvos istorijoje“ modernusis ir tradicinis etnocentrizmas turi nevienodą reikšmę skirtingų proporcijų istorinės argumentacijos dermę. Modernusis, atviras ir linkstantis į dialogą etnocentrizmas varžosi ir, atrodo, nusveria tradicinį, uždara ir nepatiklų *Kitų* ir jų kitoniškumo etnocentrizmą. Tai gerai matoma knygos pabaigoje pristatant 500 metų gyvavusios LDK vaizdinį, žvelgiant iš dabarties momento. Istorikas rašo:

„Lietuvių sukurta valstybė – Lietuvos Didžioji Kunigaikštija – buvo ne tik lietuvių tautos namai, bet ir kelių civilizacijų traukos ir sandūros, o kartu – dešimties konfesijų <...> ir dar daugiau tautų šalis”⁵².

Daug turiningiau ir plačiau A. Bumblauskas suvokia LDK kultūrinę įvairovę. Tai ne tik vientiso lietuvių ir jų valstybės likimo aprašymas, grindžiamas statistiniais apskaičiavimais ir svartymais apie skirtingų visuomenės grupių galimybes senojoje Lietuvoje. Tai bandymas „aprepti kuo platesnę visuomenės panoramą, jos kultūrinę įvairovę“, nagrinėti LDK vykusią procesų poveikį „įvairių tautų“ – visų pirma lietuvių ir rusėnų – istorinei sąmonei ir tapatybei⁵³.

Senoji Lietuva iškyla kaip vėliausio Europos krikšto šalis, kaip Europos katalikiškas bei barokiškas kraštas su liuteronybės ir kalvinizmo elementais, kaip vie-

⁵¹ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795. Vilnius, 2005, p. 36, 440.

⁵² Ten pat, p. 440.

⁵³ Ten pat, p. 440.

nintelis Europos kraštas ant bizantiškos ir lotyniškos civilizacijos ribos, ir, pagaliau, kaip „kultūrų ir civilizacijų šalis“. Tai ne civilizacijų mozaika, o derinys. Jo simboliu, anot istoriko, tapo Vilniaus baroko architekto Jono Kristupo Glaubico kūryba, įamžinta liuteronų, katalikų, stačiatikių ir žydų kultūriniame pavelde. Pabrėžiama, kad senosios Lietuvos valstybingumas, vėluojanti LDK integracija į Vakarų civilizaciją bei „tautų, konfesijų ir kultūrų įvairovė“ yra aktualiausi senosios Lietuvos bruožai.

LDK daugiakultūriškumą šioje knygoje parodo teritorinių, religinių, etninių bei kultūrinių mažumų balsai bei vaizdai. Šalia didžiųjų kunigaikščių, karalių, magnatų ir eilinių bajorų čia matomi totoriai, karaimai, žydai ir jų išminčius Gaonas, vokiečių architektas Jonas Kristupas Glaubicas, protestantai, unitai ir sentikiai. Kai kurios šių temų pateikiamos kaip integralūs lietuviškos visuomenės reiškiniai (pvz., J. K. Glaubico įnašas į Lietuvos architektūrą ir kultūrą) ar praeities fenomenai (pvz., Palenkė, Latgala ir kt.). Tačiau dauguma religinių ir etninių mažumų iš esmės suvokiamos kaip didžiojo naratyvo „etnografiniai pakraščiai“ ar egzotika. Postmodernus knygos pobūdis kaip komunikacinių informacijos priemonių derinys šiek tiek kompensuoja prasminį ir vaizdžiai realų mažumų „mažumą“ ir suteikia galimybę įvairialypėje senosios Lietuvos istorijos reprezentacijoje tas mažumas pamatyti.

Tolstant nuo paviršutiniško ir deskriptyvaus daugiakultūriškumo, A. Bumblausko knygoje daug išsamiau atskleidžiamas ir įprasminamas šios įvairovės fenomenas LDK ir jo rezultatai religiniu, etniniu, kultūros istorijos epochų ir civilizacijos aspektais.

Kitaip negu Z. Kiaupos, J. Kiaupienės ir A. Kuncevičiaus knygoje, A. Bumblausko darbe bandoma derinti skirtingus požiūrius į *Kitą* ir kitokios tapatybės modelius. Visa tai padeda giliau pažvelgti ir, mano įsitikinimu, išsamiau paaiškinti kai kuriuos sudėtingus LDK visuomenės reiškinius kultūros įvairovės apsektu, pavyzdžiui, paaiškinti polonizacijos išplitimą ir lietuviškos raštijos nuosmukį. Anot A. Bumblausko, polonizacija buvo ne tik lenkų kultūros ir kalbos paplitimas LDK kaip sąjunginės Lenkijos kultūrinės hegemonijos ir žavėjimosi ja padarinys, bet ir LDK visuomenės europeizacijos ir integracijos po krikšto rodiklis, kurį nulėmė vidiniai veiksniai ir poreikiai. Lenkiškumas tapo vienu iš vėlyvosios LDK visuomenės kultūrinės tapatybės požymių, neatsisakant politinės lietuviškos tapatybės. Remiantis anglų ir prancūzų kultūrų paplitimo už jų ribų analogija, kalbama apie „antrąją lenkų kultūros laidą“ LDK. Lietuvių kalba LDK visuomenėje išliko kaip vertybė, tik buvo nustumta į žemesnę vertybių hierarchijos padalą⁵⁴.

Įvairios mažumos, atokesni regionai, kai kurios elito moterys, vaikai, didikų ir valstiečių kasdienybė, jausmai (pvz., Žygimanto Augusto ir Barboros Radvilaitės

⁵⁴ Ten pat, p. 336–339.

meilės istorija), skirtingas gyvenimo būdas ir net gyvūnai (pvz., katės) vaizduojami (tiksliau prikeliama iš užmaršties) ir reprezentuojami modernesniame lietuviškajame didžiajame naratyve – LDK istorijos tyrimuose, o kartu – tai taip pat svarbu – neatsiejami ir nuo šių dienų lietuviškos tikrovės. Įvairialypis ir daugiakultūris požiūris į LDK istoriją leidžia ir kitiems žmonėms bei jų grupėms (ne tik lietuviams) šių dienų Lietuvoje pamatyti savo praeitį ir didžiulį ja arba kritiškai ją įvertinti.

Naujai atskleistos temos A. Bumblausko „Senosios Lietuvoje istorijoje“ dvejopai veikia ir veiks mąstymą bei šiuolaikinę šalies istorijos kultūrą: jos atgaivino supratimą, kad baltarusių ir ukrainiečių (rusėnų palikuonių), vokiečių, totorių, karaimų, žydų, rusų gyvenimas ir buitį yra Lietuvos praeities dalis ir paneigė tradicinio etnocentrizmo šalininkų propaguotą istorijos sampratą.

* * *

Daugiakultūriškumo sąvoka ir idėja šių dienų istoriniams tyrimams svarbi todėl, kad padeda geriau įsisąmoninti, jog įvairiapusis (XIX–XX a. tradicinių lietuvių istorikų neigiamai vertinamas) požiūris į LDK istoriją atskleidžia naujas etnines, kalbines ir religines kultūrų įvairovę pasižymėjusios senosios Lietuvos visuomenės tyrimo erdves ir skirtingus jos analizės bei aprašymo būdus. Tai ypač reikšminga moderniai lietuviškai tapatybei, nes – daugiakultūriškumo idėja pamažu tampa Lietuvos istorijos kultūros dalimi, gebėjimu save, savo kultūrą vertinti ne tik iš istorinės perspektyvos, bet ir įveikti naujus dabarties iššūkius: savarankiškai dalyvauti globalaus pasaulio kultūroje ir politikoje, iš pasaulio pasiimant tai, kas svarbu individui bei tautai, ir neatsisakant to, kas vertinga savojoje kultūroje ir praeityje.

Išsami nacionalinė Lietuvos istorija, praturtinta daugiakultūriškumo idėja, dabar turėtų būti vertinama ne kaip viena iš alternatyvų, kurią gali pasirinkti šalies švietimo ministerijos vadovybė, o kaip kultūrinis imperatyvas. Praeitis, susieta su dabartimi, imama suvokti ir pasakoti ne kaip vardų, datų ir įvykių seka, o kaip gyvos diskusijos etninės ir nacionalinės tapatybės klausimais. Šioje istorijos versijoje atsiranda vietos ne tik didvyriams ir elitui, bet ir religinėms, kalbinėms, etninėms grupėms, įvairioms mažumoms, kasdienybei, jausmams, žodžiu, visai kultūrų įvairovei.

Demokratizacijos procesai įgalina geriau suvokti, kad ir Lietuvoje gyvena labai skirtingi žmonės ir jų grupės, kurių galimybės, siekiai ir viltys toli gražu nėra tapatūs. Kad ir kaip sudėtinga būtų, daugiakultūrinės Lietuvos istorijos kūrėjai privalės įvertinti visas šalies žmonėms būdingas tapatybes. Nesupriešinant tautiškumo ir universalumo, reikėtų kuo plačiau pripažinti daugiakultūriškumo idėjos svarbą ir vadovautis sąžiningumo principu. Daugiakultūrinė Lietuvos istorija savaime neatsiras, jai sukurti reikės pasitelkti visos tautos valios pastangas.

НАСЛЕДИЕ ВЕЛИКОГО
КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО
В ИСТОРИЧЕСКОЙ
ПАМЯТИ СОВРЕМЕННЫХ
БЕЛОРУСОВ © Вячеслав Носевич

*Здравствуй, племя
Младое, незнакомое!*

А. С. ПУШКИН

В среде профессиональных историков о значении Великого княжества Литовского сказано и написано очень много. Сейчас мне хотелось бы сосредоточиться на ином аспекте: как отражается вся эта историография в массовом сознании современных граждан Республики Беларусь. Разумеется, говорить о массовом сознании как чем-то едином или однородном неправомерно. Представления каждого человека в чем-то уникальны. Но можно указать несколько представлений, разделяемых достаточно широкими группами, и попытаться очертить примерные границы таких групп.

Существуют три возрастные группы, мировоззрение которых формировалось в разных условиях. В старшей группе (по 1960-е гг. рождения включительно) до сих пор доминируют представления, сформированные в школьные годы учебниками советского времени. Более молодую часть взрослого населения, родившуюся в 1970-е и начале 1980-х гг., можно условно назвать «детьми перестройки». Они еще застали эпоху советской идеологии и в школе учились по старым учебникам, но взгляды их формировались в условиях столкновения разных мнений, взаимно опровергавших друг друга. Младшую возрастную группу составляют люди, чье мировоззрение формировалось уже в условиях независимой Беларуси, примерно с 1983 г. рождения – дети этого возраста учили историю уже по новым учебникам, изданным в 1993 г.

Примерная численность этих групп в Республике Беларусь, рассчитанная автором этих строк на основании данных Министерства статистики и анализа возрастной структуры на моменты переписей 1989 и 1999 гг. и в последующие годы¹, приведена в таблице 1.

В таблице приведена численность каждой группы на трех хронологических срезах, выбор которых не случаен. Именно в эти годы Независимым институтом социально-экономических и политических исследований (НИСЭ-

¹ Население Республики Беларусь. Статистический сборник. Минск, 2007.

Таблица 1. Динамика соотношения трех возрастных групп в населении Беларуси

	Численность на 1996 г. (тыс.)	% от взрослого населения	Численность на 2004 г. (тыс.)	% от взрослого населения	Численность на 2008 г. (тыс.)	% от взрослого населения
Все население	10177,3		9849,1		9660,4	
В т. ч. взрослые (18 лет и старше)	7631,5	100	7925,7	100	8013,8	100
До 1970 г. рожд.	6328,4	82,9	5380,8	67,9	4869,3	60,8
1970–82 гг. рожд.,	2116,5					
в т. ч. взрослые	1303,1	11,1	1870	23,6	1843,4	23
1983–90 гг. рожд.,	1321,1		1294,8			
в т. ч. взрослые	0	0	674,9	8,5	1301,1	16,2

ПИ) проводились социологические опросы, в которых задавался важный для интересующей нас темы вопрос: «Кто из нижеперечисленных политических деятелей в наибольшей степени Вам симпатичен, соответствует Вашему идеалу политика?» В предложенном перечне всякий раз присутствовала одна из ключевых фигур политической истории ВКЛ – князь Витовт. В двух последних опросах был добавлен также канцлер Лев Сапега. Очевидно, что избрать кого-то из них или обоих (при ответе можно было выбрать любое количество имен) в качестве своего идеала политика мог только тот, для кого история ВКЛ, как минимум, небезразлична.

В таблице 2 приводятся результаты всех трех опросов в отношении наиболее популярных политиков прошлого (данные по современным политикам опущены).

Таблица 2. Изменение рейтинга некоторых политиков по данным трех соцопросов²

Вариант ответа	1996	2004	2008
Петр Машеров	45,2	32,7	23,5
Петр I	34,2	30,9	18,5
Кастусь Калиновский	4,2	11,0	13,6
Екатерина II	–	15,4	12,5
Князь Витовт	2,2	6,6	8,8
Владимир Ленин	18,7	8,6	8,2
Иосиф Сталин	10,8	9,0	6,3
Лев Сапега	–	6,5	4,9

² <http://www.iiseps.org/6-08-04.html>.

Динамику ответов на этот вопрос мы будем рассматривать как отправную точку для дальнейших рассуждений, поскольку другие темы, относящиеся к периоду ВКЛ, в соцопросах на территории Беларуси не фигурировали.

Как видно из сопоставления таблиц 1 и 2, опрос 1996 г. отражает представления прежде всего старшей возрастной группы. С тех пор они не слишком изменились. Снижение рейтинга тех политиков, о которых много говорилось и писалось в советскую эпоху, в целом соответствует естественному процессу сокращения численности данной группы. И наоборот, рейтинг Витовта заметно вырос именно в те годы, когда на сцену начало выходить младшее поколение. Это совпадение вряд ли случайно.

Представления о прошлом, которые формировались в советское время школьной программой, достаточно хорошо известны. История Беларуси излагалась с позиций российской истории и российских национальных интересов. «Своими», знаковыми фигурами при этом оказывались Дмитрий Донской, Петр I, фельдмаршал Суворов и т. п. Школьный курс был построен таким образом, что юным белорусам, даже увлеченным историей, было практически невозможно осознать: их собственные предки не только не имели отношения к победам этих полководцев, но нередко находились в стане их противников. После такого обучения оставалось стойкое представление: ВКЛ было незначительным историческим явлением, память о котором совершенно неактуальна в современной действительности.

В качестве доказательства того, что эти представления были успешно восприняты и сохранились в практически неизменном виде, сошлемся на высказывания политика, главной силой которого общепризнанно является умение почувствовать и выразить чаяния именно старшей возрастной группы – президента А. Лукашенко. Очень показательна его реплика во время выступления перед студентами БГУ 14 марта 2003 г. с лекцией «Исторический выбор Республики Беларусь»:

«Меня глубоко возмущает и как историка и как Главу государства, когда Беларусь отождествляют то с Великим княжеством Литовским, то с Польшей, то с Россией. Мы должны гордиться тем, что создал и чем прославился наш белорусский народ, а не его исторические соседи»³.

Совершенно очевидно, что ВКЛ в его глазах принадлежит истории не белорусов, а их «исторических соседей» – надо полагать, литовцев.

В лекции звучит еще одна тональность, знакомая по советским временам:

³ <http://www.president.gov.by/press14059.html#doc>.

«Включение восточнославянских земель в состав Российской империи тогда имело для белорусского этноса спасительный характер. Прогрессивное значение заключалось в том, что была ликвидирована шляхетская анархия, кровавые разборки между шляхтой, от которых страдал в первую очередь простой народ».

Здесь, помимо привычной российскоцентричности, важно противопоставление народа и элиты, при котором современный человек представляется преемником первого, но не второй. Такое представление для старшей возрастной группы очень характерно и во многом определяет ее отношение к периоду ВКЛ как эпохе, когда «мы» (или «наши предки») страдали от всевозможных форм насилия.

Президент А. Лукашенко еще раз озвучил это представление во время рабочей поездки по Могилевской области в ноябре 2005 г. Согласно официальному пресс-релизу, «он также добавил, что поклонники старины на полном серьезе говорят о Великом княжестве Литовском, умалчивая об угнетенном, зависимом положении белорусов в том государстве»⁴. Вопрос о том, являлись ли угнетатели (или хотя бы их часть) тоже белорусами, даже не возникает.

Но, несмотря на мощь советской идеологической машины, ей было не под силу насадить тотальное единообразие. Часть белорусской интеллигенции еще в те годы сумела позиционировать себя в качестве интеллигенции национальной (с официальной точки зрения – националистической). Численный ее состав оценить очень трудно. Можно только утверждать, что он был невелик, намного уступая другим союзным республикам, включая Украину и Литву. Тем не менее, именно в этой среде на протяжении 1970-х – начала 1980-х гг. культивировалась и развивалась историческая концепция, тезисно очерченная в 1920–1930-е гг. белорусскими националистами⁵. Заслуга окончательного ее оформления принадлежит Миколу Ермаловичу (1921–2000), бывшему школьному учителю и сотруднику Молодечненского учительского института (в 1957 г. он в связи с сильной потерей зрения досрочно вышел на пенсию). Первая версия его книги «По следам одного мифа», в которой эта концепция впервые была развернута и аргументирована, появилась в 1968 г. и до 1989 г. существовала в виде рукописи, доступной узкому кругу друзей и единомышленников. О том, какое впечатление производила в те годы концепция Ермаловича, вспоминал один из его друзей:

⁴ <http://www.president.gov.by/press11914.html#doc>.

⁵ *Лёсік Я.* Літва-Беларусь (Гістарычныя выведы) // Беларуская думка XX ст. Гісторыя, рэлігія, культура. Анталогія. Варшава, 1998; *Шкялёнак М.* Да метадалогіі гісторыі Беларусі. Падзел гісторыі Беларусі на пэрыёды // Запісы Беларускага Навуковага Таварыства. Вільня, 1938.

«Тогда и дальнейшая история Беларуси становилась понятной. И почему в Литовском княжестве государственный язык – старобелорусский, и почему наша культура в том государстве доминировала, и почему в стране с чужим, казалось бы, названием вся жизнь проходила в белорусских национальных формах. И почему наши предки переживали Золотой Век, и почему у нас была эпоха Ф. Скорины, В. Тяпинского, С. Будного, эпоха Литовского Статута. Таким образом, благодаря своей концепции Ермалович обоснованно опроверг тезисы о литовском завоевании белорусских земель, господстве литовских феодалов над Беларусью, определил Новогородок как центр белорусского государства Великого Княжества Литовского. Одним словом, эта книга ставила все на свои места»⁶.

Отсюда становится понятным и активное неприятие более взвешенных исторических концепций. Они оцениваются не с точки зрения логики, а чисто эмоционально:

«И поэтому теперь очень странно выглядит то, что находятся историки, особенно из молодых, которые отказывают Ермаловичу в его концепции, в его правоте. Стремясь создать какую-то эклектическую историю Беларуси, при этом выбирая себе в помощники литовских и польских историков, ссылаясь на их труды, широко цитируя их в своих книгах. И это тех, кто отводил нам место для хлебов и конюшен, кто всеми средствами старался сфальсифицировать нашу историю, придать ей несвойственные отрицательные черты, превратить во второстепенный инструмент для своих шовинистических концепций. И эти историки, тем самым, отказывают нам в праве иметь свою настоящую, неповторимую, национальную историю. Ну что ж, пусть это будет на их совести»⁷.

Отношение к Ермаловичу в кругу единомышленников характеризуют выдержки из аннотации на книгу воспоминаний о нем, опубликованной в Интернете после выхода этой книги в 2007 г.:

«Трудно переоценить значение этой личности для белорусской культуры. Даже на уровне внешнего, “персонажного” восприятия: полуслепой историк, не признанный официальной наукой, открывающий для зрячих, но не обладающих духовным зрением земляков целую неизведанную страну – Беларусь, какой она была в прежних эпохах. Какой ее не хотели видеть официальные историки. С золотым веком, со своей государственностью, своими политиками, стратегами, философами... Это было самое настоящее диссидентство, инакомыслие, самый настоящий патриотизм»⁸.

Эти цитаты помогают понять, что могло стоять за решением части респондентов указать Витовта и Сапегу в качестве своих идеалов политика. Но в годы советской власти число таких людей было столь мало, что вряд ли хоть один из них попал бы в число социологической выборки, если бы такой опрос проводился до 1989 г.

⁶ *Казлоўскі М.* Летапісец нашай славы // Яго чакала Беларусь чатыры стагоддзі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў да 85-годдзя з дня нараджэння Міколы Ермаловіча. Мінск, 2007, с. 86–95. Цит. по электронной версии: <http://www.spadchyna.org/books/book2.html>.

⁷ Там же.

⁸ *Рублевская Л.* Прагматичный век под вуалью. Книжный навигатор // <http://sb.by/post/59047/>.

Публикация книги Ермаловича в разгар горбачевской «перестройки» стимулировала всплеск интереса к истории ВКЛ среди некоторой части старшего поколения. Та небольшая часть ее, которая восприняла взгляды Ермаловича на ВКЛ как белорусское государство, отличалась в те годы наибольшей активностью. Они горячо взялись за конструирование, по их же собственным признаниям, «национального мифа», ключевое место в котором отводилось периоду ВКЛ как одному из наиболее важных этапов белорусской государственности. Их пропаганда в средствах массовой информации делала феномен ВКЛ если не близким, то хотя бы знакомым для остальной части населения, в том числе и для поколения «детей перестройки».

Писательница Ольга Ипатова в 1991 г. субъективно воспринимала концепцию Ермаловича как безусловно торжествующую:

«Что такое Беларусь в отношении к Великому княжеству Литовскому? Какое значение в истории имеют Миндовг, Войшелк, которые до сей поры признавались принадлежащими только одному народу? Белорусская молодежь – особенно молодежь – ждала ответа на эти вопросы, но получила его не от официальной науки, поиски которой шли в ином, не национальном направлении. И именно поэтому она оказалась такой благодарной [концепции Ермаловича – В. Н.]»⁹.

Но степень этого интереса не стоит переоценивать. Первое издание книги «По следам одного мифа» тиражом в 6 тыс. экземпляров (1989) было раскуплено очень быстро. Но повторное издание, выпущенное в 1991 г. тиражом в 11 тыс. экземпляров, расходилось уже далеко не так стремительно, его можно было найти на полках книжных магазинов и через 2–3 года. Учитывая поистине культовый характер этой книги среди сторонников Ермаловича, при небольших ее размерах и сравнительной дешевизне, трудно представить себе, что кто-то из них не воспользовался возможностью приобрести ее. Следовательно, суммарный тираж двух изданий очерчивает верхний предел численности этих сторонников в годы, предшествовавшие появлению независимой Республики Беларусь. Реальное число их, скорее всего, было еще ниже, поскольку книгу приобретали и те, кто не был согласен с ее содержанием.

Какой след оставила эта компания? Показателен опрос нескольких видных представителей белорусской интеллигенции на тему «С чего, по Вашему мнению, началась (начинается) национальная история Беларуси?», опубликованный журналом «Arche» в февральском номере за 2003 г.¹⁰ Ответы на этот вопрос оказались очень разными даже среди тех, кто лично участвовал в формировании «национального мифа». В частности, бывший спикер пар-

⁹ *Ипатова В.* Падзвіжнікі не перавяліся // Полацк, 1991, № 4.

¹⁰ <http://arche.bymedia.net/2003-2/apyt203.html>.

ламенты Станислав Шушкевич в своем ответе подчеркнул, что национальная история начинается с национального государства, но ВКЛ в этой связи не упомянул вовсе, хотя в публичных выступлениях высказывался более определенно.¹¹ Ответ журналиста Юрия Дракохруста свидетельствует о глубоком разочаровании в эффективности националистической риторики:

«...Выборы 1994 года и все время правления Лукашенко открыли белорусской интеллигенции такую правду про белорусскую нацию, какую, может, не стоило и знать. Выяснилось, что нация и интеллигенция – это существа разной породы и природы. Хотели нацию – получили во всей красоте и жутки (не хотели – тоже получили)».

Наиболее близким к концепции «национального мифа» оказался, неожиданно для автора этих строк, ответ политолога Александра Федуты, всегда дистанцировавшегося от радикально-националистического крыла белорусской оппозиции (в свое время он даже входил в предвыборный штаб А. Лукашенко):

«История Беларуси началась в тот момент, когда Витовт осознал, что интересы Великого Княжества Литовского отличаются от интересов коронной Польши, во главе которой стоял Ягайла».

Этот ответ свидетельствует, что для идентичности А. Федуты период ВКЛ приобрел ключевое значение. Несомненно, он мог бы оказаться в рядах тех немногих представителей старшей возрастной группы, кто указал Витовта в качестве идеального политика.

Не будем забывать, что в дискуссиях первых лет независимости были представлены и более умеренные концепции, рассчитанные на людей с критическим, позитивистским складом мышления. В частности, автор этих строк в 1993 г. сформулировал свое отношение к наследию ВКЛ следующим образом:

«Его нельзя считать ни литовским, ни белорусским, ни украинским, но без этого государства невозможно было бы появление каждого из этих народов в их сегодняшнем виде. Все они имеют свои права на его историческое наследие, как каждый из детей имеет право на наследство своих родителей»¹².

Позднее другой белорусский историк Геннадий Саганович в послесловии к изданному в 2001 г. очерку истории Беларуси еще раз подчеркнул, что на-

¹¹ Например, в Париже на конференции «Украина и Беларусь – что за соседи для Евросоюза?» С. Шушкевич заявил: «Европейское белорусское государство Великое Княжество Литовское жило по своим законам. Эти писанные законы решительно отличались от законов России. Великое Княжество Литовское, подчеркиваю еще раз, было белорусским государством, так как его основной закон достаточно долгое время был белорусским и никогда не был литовским». См.: http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=24197.

¹² *Насевіч В. А.* Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы. Мінск, 1993, с. 347.

следие ВКЛ «принадлежит тем современным народам, предки которых создавали и защищали общее государство». Правда, он тут же вынужден отметить, что «самым невостребованным оно остается в Беларуси, где укорененные с советских времен трактовки и образы давнего прошлого все еще ждут пересмотра и переоценки»¹³.

Суммарный итог трансформации сознания старшей и средней возрастных групп отражен первым из трех вышеупомянутых соцопросов. Число высказавшихся в пользу Витовта в 1996 г. оказалось уже вполне ощутимым, хотя и не превысило уровня статистической погрешности. Верхний предел численности белорусов, преодолевших негативное отношение к периоду ВКЛ, можно очень грубо оценить цифрой порядка 100–200 тыс. Трудно сказать, какой вклад в эту цифру внесли представители старшей возрастной группы, а какой – «дети перестройки». Но если даже предположить, что на последних приходится основная часть, она не так уж велика в сравнении с их общей численностью. Доля воспринявших национально-романтическую концепцию оказалась гораздо ниже, чем рассчитывали ее создатели, и этим вполне объясним пессимизм Ю. Дракохруста.

Низкую восприимчивость «детей перестройки» к «национальному мифу» объясняют, возможно, две особенности советской школьной программы. С одной стороны, она навязывала определенные стереотипы, которые затрудняли принятие непривычных идей. С другой стороны, эта программа последовательно воспитывала мышление в духе критического рационализма, запрещая слепо принимать на веру недоказанные утверждения. Раздававшаяся вокруг критика советских идеологических штампов лишь усиливала эту настороженность. Поэтому многие национально-романтические построения вызывали откровенный скептицизм. Могу сослаться на пример собственного сына, родившегося в 1980 г. В возрасте 11 или 12 лет он изобразил на клочке бумаги пародию на первую банкноту независимой Беларуси (напомню, что из-за изображения соответствующей зверюшки даже взрослые сразу же окрестили эту банкноту «зайчиком»). Среди прочего он изобразил и герб «Погоня», на котором всадник валился с седла со стрелой, торчащей в груди.

Дальнейший рост рейтинга Витовта следует, видимо, связывать с поколением, которое училось уже по новому учебнику истории для 5–6 классов. В отличие от популярных книг и статей на историческую тематику, он подлежал обязательному изучению, поэтому его роль трудно переоценить. Чему же учил этот учебник? Параграф «Образование белорусско-литовского госу-

¹³ Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001, с. 347.

дарства – основы Великого княжества Литовского», написанный Г. В. Штыховым, представлял собой смягченную версию концепции Ермаловича. Отмечалось, что мнения исследователей о локализации Литвы XI–XII вв. расходятся, но по одной из версий она могла находиться на территории Республики Беларусь. Гипотеза о Новогородке как первой столице ВКЛ преподносилась безо всяких оговорок:

«Миндовг стал великим князем государства, которое начиналось с Новогородской земли. Первой ее столицей был Новогородок с восточнославянским населением и культурой. Поскольку город находился на пограничье с литовскими землями, за новым, по сути белорусско-литовским государством, закрепилось название Литва»¹⁴.

Дальнейшая история ВКЛ излагалась довольно взвешенно, без романтической риторики и откровенных мифов. Важным было уже то, что основные факты этой истории просто излагались, потому что в советских учебниках не было даже этого. По тексту не раз отмечался двухэтничный характер государства:

«Гедимин начал называть себя «королем Литвы и Руси», «королем литовцев и многих русских». Название „русские“ тут распространено на белорусов. <...> Примерно три четверти населения страны [при Гедимине – В. Н.] составляли белорусы».

Еще важнее, что признавалось присутствие белорусов и среди правящего класса. Сама формулировка «литовские и белорусские феодалы» при внешней преемственности с традиционным классовым подходом была совершенно немыслима в советское время. В параграфе «Формирование белорусской народности (народа)», написанном В. К. Пляшевичем, окончательное формирование трех восточнославянских народностей, включая и белорусскую, однозначно связывалось с периодом ВКЛ, в то время как «создание нового государства происходило при самом активном участии белорусов и литовцев»¹⁵. Несмотря на внутреннюю противоречивость этой концепции (белорусы участвовали в создании государства, которое создало их самих), она неминуемо приводила к осознанию исключительной важности периода ВКЛ.

Существует мнение, что смена акцентов в преподавании истории ВКЛ, осуществленная в первые годы независимой Беларуси, не дала желаемого эффекта. Так утверждал, в частности, преподаватель Гродненского университета С. М. Салей в исследовательской работе, выполненной в рамках программы HESP Regional Seminar for Excellence in Teaching. По его мнению, «в первой

¹⁴ Штыхаў Г. В., Пляшэвіч У. К. Гісторыя Беларусі. Старажытныя часы і сярэднявечча. Вучэбны дапаможнік для вучняў 5–6 класаў. Мінск, 1993, с. 172–173.

¹⁵ Там же, с. 232–233.

половине 1990-х гг. учителя школ не были готовы к преподаванию периода ВКЛ в рамках курса истории Беларуси, так как просто не были компетентны в содержании. А школьные учебники не справились с возложенной на них задачей, так как их авторы, историки из академической среды, не смогли просто и доступно изложить материал»¹⁶. Возможно, эта оценка справедлива с точки зрения подготовки будущих историков. Но для формирования общей мировоззренческой установки «среднего» гражданина Беларуси сведения, почерпнутые из школьного курса, имели решающее значение уже потому, что позволяли ощутить ВКЛ явлением **своей** истории.

К этому нужно добавить, что сознание нового поколения было свободно от штампов советского времени и могло без предубеждения воспринимать информацию о ВКЛ из книг, статей и непосредственно исторических источников. Не последнюю роль сыграл доступ к Интернету, ставший по-настоящему массовым именно в пору взросления этого поколения. По данным социологов НИСЭПИ, число пользователей Интернета в Республике Беларусь с 2001 по 2008 гг. возросло с 9,7 до 35,9 %. Но среди респондентов моложе 30 лет (что означает всю младшую и примерно половину средней возрастной группы) эта цифра к июню 2008 г. достигла 81 %¹⁷. Среди самых младших возрастов эта цифра наверняка еще выше. Для этой возрастной группы доступны не только тексты книг Ермаловича, его сторонников и оппонентов, но и электронные версии летописей и хроник, опубликованные на различных сайтах. При желании школьник или студент сегодня может за несколько часов получить доступ ко всем ключевым фактам истории ВКЛ, а также всевозможным их интерпретациям. Для него не существует таких преград, как отсутствие нужной книги в личной библиотеке и отсутствие времени на посещение библиотеки публичной – факторов, которые еще лет 10–15 назад ощутимо влияли на работу даже профессиональных историков.

Возникает вопрос, в какой степени молодое поколение разделяет национально-романтические взгляды, а в какой – более умеренные. Для ответа на него рассмотрим спектр мнений, высказываемых на различных Интернет-форумах, учитывая, что именно представители младшей возрастной группы составляют основную часть их завсегдатаев. Господствующие на этих форумах взгляды представляют собой результат коллективного осмысления и трансформации ранее высказывавшихся концепций, причем конечный результат существенно отличается от них. Правда, неподготовленному взгляду

¹⁶ Салей С. М. Великое княжество Литовское в исторической памяти современных белорусов // <http://old.eu.spb.ru/resct/>.

¹⁷ <http://www.iiseps.org/6-08-04.html>.

эту разницу заметить трудно, поскольку стиль и терминология во многом заимствованы из национально-романтической концепции. Поскольку многие участники подчеркивают свою преемственность с историческими литвинами эпохи ВКЛ, эту стихийно сложившуюся концепцию можно называть современным «литвинизмом». Следует лишь оговориться, что она далеко не во всем совпадает с концепцией, активно критикуемой литовским историком Томасом Баранускасом на созданном им «Форуме истории Литвы»¹⁸. Многие из нынешних «литвинов» не настаивают на завоевании территории Литвы «белорусскими дружинами» или на изначально славянском ее характере (хотя немало и тех, кто продолжает в это верить). Акцент сместился на то, что правящая элита ВКЛ, независимо от своего происхождения, равно противостояла как этнически литовскому (аукштайтскому и жемайтскому), так и «русьскому» непривилегированному классу (предкам белорусов-православных). Преемственность именно с этой элитой выходит на первый план. При этом приверженцы новой концепции охотно повторяют оценки, впервые сформулированные ее критиками – создается даже впечатление, что эта критика помогает им четче осознать собственную позицию.

Один из первых критиков, выступивший в 2000 г. на страницах журнала «Arche» под именем Антоний Запалота, писал:

«„Литвинизм“ является, конечно, полностью логичным продолжением „белорусского возрождения“ 1980-90-х – естественной романтической реакцией на определенное поражение „белорусской идеи“. <...> „Литвинизм“ в идеале должен привить иную культурную традицию, носителем которой в недавней истории была образованная (в большинстве польскоязычная) элита страны. Если потомки „тутэйшага“, „простого народа“ приняли бы, в том числе, и „панскую“ традицию, как будто бы свою, то с этим приобрели бы и определенное историческое достоинство, смысл исторического существования и права в собственных глазах»¹⁹.

Сами участники этого движения полностью согласны с такой оценкой:

«Нужно отметить определенную исчерпанность „белорусской тематики“. <...> На этом фоне поворот к литвинской теме или теме присутствия ВКЛ в сегодняшнем белорусском сознании является своего рода выходом из тупика. <...> Для нас литвинство – это ощущение и осознание преемственности с политическими кругами ВКЛ (шляхтой, духовенством, мещанством) в сегодняшнем времени. <...> Принять всю нашу элиту, с ее католичеством, латинством, культурной польскостью»²⁰.

Эмоциональную почву для «литвинизма» составляет то же чувство, что вдохновляло и сторонников Ермаловича – потребность в истории, которой

¹⁸ <http://www.istorija.net>.

¹⁹ Zapalota A. „Litvanija“ ci Europa? // Arche, 2000, № 8 // <http://arche.bymedia.net/8-2000/zapal800.html>.

²⁰ Стральцоў-Карвацкі А. Я. За Літву! // Litwa, 2008, № 24 // <http://www.manarchija.org/litwa24-3>.

можно было бы гордиться. Бурный всплеск эмоций вызвала публикация в 2003 г. на сайте, автор которого выступил под псевдонимом «Игорь Литвин», книги «Затерянный мир, или малоизвестные страницы белорусской истории». О пафосе этой книги говорят хотя бы такие выдержки:

«Где же были белорусы во времена средневековья? Современные литовцы необоснованно приписывают себе историю Великого княжества Литовского. При этом ставится знак равенства между современными литовцами и жителями ВКЛ – литвинами. <...> Следует пояснить, что Литовская республика имеет такое же отношение к Великому княжеству Литовскому, как и современная Македония к империи Александра Македонского, т. е. составляет мизерную часть площади когда-то огромного государства. <...> Предки современных литовцев – жамойты, были одним из многих народов, проживавших на территории Великого княжества Литовского. Нет никаких оснований, считать их титульной нацией ВКЛ. <...> Белая Русь – центральная, главная часть Великого княжества Литовского, Русского и Жамойтского. Беларусь является правопреемницей исторического наследия ВКЛ»²¹.

Обсуждая эту книгу на специально для этого созданном форуме, многие подчеркивали, что нынешнее состояние исторической памяти белорусов их категорически не устраивает. Вот как оценивает ситуацию один из участников (стиль авторов во всех цитатах сохранен, исправлены только явные опечатки):

«Попробуйте задайте поиск History of Belarus в западном серч-энджин, он вам и выдаст: пришли летуисы, стали править, пришли поляки, стали ополячивать, пришли москвиты, стали русифицировать, прям и не люди мы вовсе были, а пингвины в Антарктиде».

Другой участник, задиристо избравший себе псевдоним «Злодей», особенно сожалеет об утрате преемственности с элитой ВКЛ и мечтает о новой культурной элите:

«Мне кажется, белорусский случай почти безнадежный. 99 % населения напоминают мне фантастический рассказ об одичавших пассажирах космического корабля, перебивших капитана, да и самих опустившихся на животный уровень за годы полета. Так и здесь – магнатию – Сапег-Радзивилов-Острожских-Вишневецких истребили. Потом – шляхту под ноль свели. <...> Я, родившийся в Минске, отучившись в школе с институтом, знаю только одного человека, у которого его родители родились в Минске. Остальные – из деревни. Что не так уж и плохо... но НИГДЕ И НИКОГДА [выделено автором – В. Н.] крестьяне не создавали наций. Крестьяне – глина, их дети, выросшие в городе – уже что-то. Сами же они променяли белорусский язык на смывные туалеты. А культура, ВКЛ, Сапега со Скориной – не ихнее. Чужое это все для них, панское. Одна надежда – на городское поколение. Новая европейская беларусская культура возможна только на основе города, а не на основе лаптей и дожинок».

Некоторые участники форумов настроены умеренно. Их вполне устроило бы равное с литовцами право на наследие ВКЛ, не согласны они лишь с вто-

²¹ <http://litvin.org>. На момент написания этих строк сайт недоступен, но книга продублирована на целом ряде других сайтов. См., например.: <http://asveta.belinter.net/histlitvin.html>.

ростепенной ролью собственных предков. На «Форуме истории Литвы» не раз появлялись примиренческие высказывания белорусских участников:

«Литва в смысле „Историческая Литва“, „Литва Миндовга“, „Литва в узком смысле“ наряду с землями Полоцкого, Туровопинского ... княжеств составила территорию белорусской нации. Литовская нация сложилась на территории, в которую Виленщина не входила. Да, белорусы давным-давно привыкли считать ВКЛ СВОИМ [выделено автором – В. Н.] государством – совершенно справедливо. Но заметьте – у литовцев мы ничего не отбираем. Мы считаем это государство ОБЩИМ. Добавить нужно только, что ни я, ни „белорусская общественность“ не строим будущее своей нации на фундаменте исторических мифов. Нам всего лишь нужна ИСТИННАЯ ИСТОРИЯ – НАША история. Как нужна любому человеку его личная биография».

Участник, подписавшийся как «Ibicus – москвит по образу мышления», написал:

«Более того, скажу (боюсь, что после этой фразы меня здесь колесуют, обольют дерьмом и напалмом), но ни современная литовская нация, ни белорусская не имеют никакого отношения к политической нации ВКЛ. Однако нация не может жить без мифов, это один из основополагающих факторов консолидации».

На популярном белорусском форуме «Стары гетман»²², задуманном в противовес «Форуму истории Литвы», участник под псевдонимом Непек в феврале 2004 г. пытался остудить горячие головы рациональными аргументами:

«<...> Тема самого спора изначально мертворожденная. Нельзя говорить ни о какой национальной составляющей средневекового государства по той простой причине, что нации – более поздние образования. <...> Поэтому призываю всех, в особенности беларусов, не заниматься ерундой. Никакой Томас Баранаскас не сможет отобрать у нас права на наследие ВКЛ, это все равно, что пытаться отобрать, например, у государств СНГ права на наследие СССР, и пытаться убедить нас, что, например, литовцы не являлись одним из народов СССР, не были инкорпорированы в гражданские, политические, культурные и хозяйственные процессы в СССР».

О том, что для многих сторонников литвинизма рациональные аргументы очень важны, свидетельствует обмен репликами по поводу энциклопедической статьи «Литвины», написанной автором этих строк, который состоялся на том же форуме в 2006 г. Один из участников, под ником Maxim_Litvin, отозвался о ней так: «... Лучше, чем раньше писали, но можно и еще лучше». Тут же последовала ехидная реплика: «А еще лучше это как? Литвины – это белорусы, а литовцы – это жмуды!» Ответ очень показателен: «Ну так было бы еще лучше лучшего, но только если бы это было правдой»²³.

²² <http://probelarus.crearshost.ru/forum/>.

²³ <http://probelarus.crearshost.ru/forum/viewtopic.php?t=501>.

Вместе с тем сохраняются и взгляды, свойственные радикальному варианту национально-романтической концепции. Их активным проповедником выступает участник нескольких исторических форумов, который в пике Томасу Баранаску подписывается «Том Барановский». Иногда он пародирует позицию, отстаиваемую самим Баранаском, иногда говорит от своего лица, в ответ вышеупомянутому Непек'у заявляя на форуме «Стары гетман»:

«Перестать беларусам воспринимать ВКЛ государством с однозначно преобладающей беларуской доминантой (считай – выводить историю от 1918 года, от бээсэсэри) – подойти к черте национального забвения, что с таким упорством домогается нынешняя власть, да оказаться перед дверью инкорпорации в империю (точнее, в то, что от нее осталось)».

Эту мысль разделяет и один из участников «Форума истории Литвы»:

«А что до „принадлежности“ истории ВКЛ, то белорусская нация и ВКЛ неразделимы в принципе [выделено автором – В. Н.]. Нет белорусской нации без ВКЛ. Попросту не существует. И нет у нас другой истории».

Реплика одного из участников белорусской языковой версии «Википедии», использующего характерный ник «Ліцьвін», лишний раз свидетельствует о популярности таких взглядов:

«Литва – ВКЛ, грубо говоря современная Беларусь, ну что ты сделаешь, так история сложилась. А считать Литвой – Аукштоту и Жамойть – ну никак не получается! Это каждый знает, школьный курс общеобразовательной школы [выделено мной – В. Н.]»²⁴.

На форуме И. Литвина один из участников в 2005 г. выставил небольшой трактат «История Беларуси за 5 минут»²⁵, в котором анонимный автор попытался систематизировать приемлемые для себя представления об истории Беларуси. Текст начинается с констатации:

«Периодически сталкиваюсь с совершенно противоположными взглядами на белорусскую государственность. Начиная от мнения „белорусов и не было никогда как нации, и страны такой – Беларусь – до недавнего времени не было“ и заканчивая потугами отдельных активистов превратить Беларусь в древнейшую „родину слонов“».

По сути, здесь удивительно точно, хотя и в примитивном изложении, схвачены два наиболее распространенных подхода к толкованию феномена нации. Первый соответствует постмодернистскому взгляду на современные нации как «воображенные сообщества» (по определению Б. Андерсона), искусственно сконструированные культурными и политическими элитами в последние 2–3 столетия, второй – примордиалистской трактовке, когда под

²⁴ <http://be-x-old.wikipedia.org/wiki/> (См. обсуждение проектов статей «Аўкштота» и «Жамойць»).

²⁵ <http://litvin.org/forum/index.php?method=showhtml&list=message&rollid=9%2C45&clearoff=1&>.

словом «нации» понимаются лишь новые имена для древних и почти не изменяемых во времени общностей, связанных единством происхождения. Обе эти трактовки автора не устраивают, и он предлагает некий промежуточный вариант. Применительно к периоду ВКЛ он оказывается почти идентичным концепции Ермаловича:

«„Современная Литва не является продолжением древней Литвы“, предки современных литовцев „оставили свой след в истории под именем жмудинов или жамойтов. И родина их называлась Жмудь“».

Образование ВКЛ началось «на территориях Западной Беларуси, известной в то время как Литва». Но вносится новый принципиальный момент:

«Крайне неправы те, кто пытается показать, что Белая Русь и древняя Литва, дескать, одно и то же. <...> Внутри государства существовало четкое различие – восточные земли – это Русь, причем Русь Белая, а западные – Литва».

При такой позиции у современных белорусов оказывается два разных предка, литвины и русины, что позволяет принять исторические факты о противоборствах между ними в качестве «внутренних разборок» и освоить деяния тех и других в качестве своего законного наследия. Конструктивный заряд такого подхода очень велик, и если перед нами действительно продукт стихийного «творчества масс» (в пользу чего говорит несколько хаотичный подбор фактов), то это свидетельствует об огромном потенциале этих самых «масс». Политикам и идеологам, озабоченным необходимостью консолидации нации, тут есть чему поучиться.

Идеи литвинизма оказали воздействие и на противоположный идеологический лагерь, развивающий в современных условиях постулаты «западнорусизма». Показательна в этом плане книга докторов философских наук С. В. Лебедева и Г. В. Стельмашука «Белорусский феномен», выставленная в начале 2007 г. на сайте движения «Лукашенко 2008» (целью которого, судя по заявлениям создателей сайта, является политическое объединение Беларуси и России с президентом Лукашенко во главе). Книга адресована в первую очередь российской аудитории, и тем удивительнее встретить в ней почти дословные совпадения с некоторыми положениями книги И. Литвина «Затерянный мир»:

«... Литовцы, страдающие всеми комплексами маленьких наций, вдохновляют себя воспоминаниями о своем великом прошлом, скромно умалчивая о том, что к Великому княжеству Литовскому их предки имеют такие же отношения, как корсиканцы к наполеоновской Франции».

Впрочем, позиция Лебедева и Стельмашука в отношении элиты ВКЛ вполне традиционна для старшего поколения:

«...Итак, Литовская Белая Русь, которая не была завоевана ни татарами, ни поляками, из-за национальной измены своей правящей элиты, усвоившей западные ценности в виде католицизма, польского языка и шляхетской вольности, превратилась в нищую закабаленную польскую провинцию»²⁶.

Уже упоминавшийся А. Запалота относился к перспективам литвинизма скептически:

«„Литвинизм“ занял позицию явно на маргинезе в белорусском национальном движении, а поэтому не должен претендовать на что-то, кроме роли романтического течения молодых белорусских возрожденцев»²⁷.

С ним солидарен историк Игорь Марзалиук, который отрицает идею двух предков белорусского этноса:

«Реальный континуитет существует между русской общностью белорусских земель ВКЛ и нами, современными белорусами. Поиски белорусов-литвинов – напрасное занятие»²⁸.

Но в массовом сознании молодого поколения, судя по дискуссиям в Интернете, концепция литвинизма утвердилась столь прочно, что можно говорить не о «маргинезе», а скорее о «мейнстриме».

Показательный обмен мнениями состоялся в июле 2007 г. на оппозиционном сайте «Хартия-97»²⁹. Поводом для него послужило информационное сообщение о том, что Литва в очередной раз отпраздновала День государства, приуроченный к годовщине коронации Миндовга. Один из посетителей сайта, подписавшийся «Беларус», оставил снисходительный комментарий:

«Видать литовцы плохо свою историю знают. Миндовг действительно был первым королем Литвы, но... Литвы летописной, той, что была расположена между Минском, Пинском и Новогрудком. А это центральная часть Беларуси! И жили там балты, (Это вообще-то до сих пор спорный вопрос), но – другие! И те балты наши с вами предки. А вот к литовцам современным они не имеют НИ КАКОГО [выделено автором – В. Н.] отношения. Так что Миндовг, Гидемин, Альгерд и другие – это наши с вами белорусские князья».

Другой участник, подписавшийся «тоже беларус», отреагировал на эту реплику «детским» вопросом:

«А почему же наши великие предки Миндовг, Гидемин, Альгерд прозвали свое государство именно литовским. Язык был белорусский, земля белорусская, а княжество литовское – нелогично. Вопрос без подвоха. Просто интересно».

²⁶ Лебедев С. В., Стельмаишук Г. В. Белорусский феномен // <http://www.lukashenko2008.ru/articles/biblioteka/78/>.

²⁷ Zapalota A. „Litvanija“ ci Europa? // Arche, 2000, № 8 // <http://arche.bymedia.net/8-2000/zapal800.html>.

²⁸ Марзалиук І. Сімптомы «пажаданай гісторыі» // Arche, 2008, № 3 // <http://arche.bymedia.net/2008-03/marzaliuk803.htm>.

²⁹ <http://www.charter97.org/ru/news/2008/7/6/7950/comments/>.

Этот вопрос вызвал целый шквал разъяснений, суть которых единодушно сводилась к тому, что во времена ВКЛ термин «литвины» фактически играл роль этнонима белорусов: «До середины 18 столетия территория современной Беларуси именовалась “Литва”, а белорусы именовались “литвины”. Предков же современных литовцев называли “жмудь”». «Назвали нас беларусами гораздо позже, чем возникло Великое Княжество, но это не значит, что его (ВКЛ) не строили наши кровные предки» и т. п.

Эта активность участников форума стала неожиданностью для них самих. Некто «Влодэк» с удовлетворением констатировал:

«А сколько комментариев! Отлично! Просыпается достоинство литвина, просыпается жажда собственной истории. Представить такое 30 лет тому – просто невозможно. 20 лет тому – осознание себя народом Независимой Беларуси, сегодня – уже этого недостаточно: люди хотят знать: «почему мы белорусы, а наследие наше литовское?». Придет время – вернем себе древнее исконное название – Литва и нашу столицу Вильню. Колесо истории стучит».

Концовка комментария звучит довольно экстремистски, и в этом автор комментария не одинок. Весьма показателен также ответ самого «Беларуса», инициировавшего данную дискуссию: «Мы не литовцы и **не белорусы** [выделено мной – В. Н.], мы – литвины».

Как видим, для некоторых приверженцев идеи литвинизма она стала альтернативой белорусской идентичности. С точки зрения национальной консолидации это звучит тревожно, тем более что еще один участник, подписавшийся «Бульбашъ», развил это противопоставление:

«Нынешние белорусы ничего общего не имеют с ВКЛ, кроме территории. <...> Белорусы четко проголосовали в 1995 против Пагоны, т. е. своей принадлежности ВКЛ».

В этой связи сохраняют актуальность опасения, которые высказывал в 2000 г. А. Запалота, отмечая, что литвинизм способен возродить конфронтацию между католической и православной конфессиями среди белорусов:

«На пользу ли теперь было бы откапывать те исторические корни, под которыми погребено ржавое оружие братоубийственных смут?».

Определенные основания для тревоги есть. Один из горячих сторонников литвинизма, историк Александр Белый, по его собственному признанию, начинал с сознательной провокации, выступая под псевдонимом Mann Kurt. На страницах газеты «Литва» в 2003 г. он заявлял:

«Разве Афанасий Филитович и Андрей Боболя – мученики одной нации? Такое представление может существовать только в постмодернистской голове, промытой кретиническими СМИ. <...> Невозможно заставить нас жить вместе. Это насилие против обоих»³⁰.

³⁰ «Літва» № 22 за 2003 г. Цит. по: Бацюкоў А. Найноўшае ліцьвінства як практ карэкцыі сучаснасці // Arche, 2007, № 12 // <http://arche.bymedia.net/2007-12/baciukou712.htm>.

Горячие заявления, высказываемые на форумах, разительно контрастируют с той ролью, которую отводили ВКЛ разработчики новой официальной идеологии белорусского государства. Выступая в марте 2003 г. на семинаре по вопросам совершенствования идеологической работы, президент А. Лукашенко в своем докладе отметил:

«Белорусы не унаследовали от предков целостной идеологии независимой государственности. Мы по праву гордимся тем, что наш белорусский язык в Великом княжестве Литовском определенное время был официальным языком. Но никому, даже самому яркому националисту, не придет в голову утверждать, что Великое княжество Литовское было самостоятельным белорусским государством со своей белорусской государственной идеологией»³¹.

Трудно поверить, что люди, готовившие для президента этот доклад, не знали, что «ярые националисты» утверждали и продолжают утверждать именно это. Достаточно вспомнить, что их признанный лидер Зенон Пазняк в октябре 2005 г. предложил переименовать Республику Беларусь в Великое Княжество Литовское Беларусь (сокращенно – Беларусь), что, по его мнению, поможет утвердить концепт национального государства, ведущего свои истоки от ВКЛ, в массовом сознании белорусов:

«Задача белорусской интеллигенции, образования, просвещения и национальной литературы – вернуть историческое сознание народа в родной дом – в Великое Княжество Литовское. Следующий обязательный этап – политический: вернуть официальное название государства. Если этого не сделать – значит строить независимость на песке, запрограммировать ущербное, надтреснутое общество с хилой самоидентификацией, полное противоречий на ровном месте и абсурдных споров по недискуссионным вопросам»³².

То, что вопрос о наследии ВКЛ имеет политическую окраску и используется в борьбе за электорат, не вызывает сомнения. Приведенный выше анализ численности групп, способных принять каждую из альтернативных точек зрения, показывает, что президент находится в заведомо предпочтительной позиции. Более того, именно этим социально-демографическим раскладом во многом объясняются результаты политической борьбы с момента образования независимой Беларуси. Поэтому для А. Лукашенко и его сторонников перевод вопроса о ВКЛ в политическую плоскость был однозначно выигрышным ходом, чего нельзя сказать об их противниках. Ведь доверие к политику складывается из доверия к его высказываниям, и если хотя бы одно из них

³¹ Лукашенко А. Г. Сильная и процветающая Беларусь должна иметь прочный идеологический фундамент. Доклад Президента А. Г. Лукашенко на постоянно действующем семинаре руководящих работников республиканских и местных государственных органов по вопросам совершенствования идеологической работы // Советская Белоруссия, 2003, 28 марта.

³² Пазняк З. ВКЛ (урывок з артыкула «Прамаскоўскі рэжым») // <http://www.pazniak.org/mdl.php?mdl=art&cat=9&art=60>.

вызывает у аудитории явный протест или недоумение, это сказывается на его цельном образе.

Но, как уже отмечалось, «колесо истории стучит». Старшее поколение понемногу сходит со сцены, а новое, горячо заинтересованное в историческом обосновании своей идентичности – на эту сцену выходит. Для власти было бы большой ошибкой игнорировать категорическое несогласие значительной части молодежи вести отсчет «от бээсээри», которая для них, в отличие от старшего поколения, не наполнена живыми воспоминаниями. Попытка «переломать» их, подвергнув тотальной идеологической обработке в духе ВЛК-СМ, вряд ли окажется успешной в современном мире, пронизанном неконтролируемыми потоками информации. Альтернативные мнения постоянно будут стучаться в их сознание, а их высокая конкурентоспособность именно для этого поколения несомненна.

Поэтому следует ожидать, что острота политического противостояния вокруг ВКЛ в Республике Беларусь скоро сменится попыткой власти «перенести игру на половину соперника», признав значение этого государства и его наследия. Что касается исторической памяти белорусов, то ей это пойдет только на пользу.

УКРАИНА: ЛИТОВСКИЙ
ПЕРИОД ИСТОРИИ
(СОВРЕМЕННАЯ
ИСТОРИОГРАФИЯ И
ИСТОРИЧЕСКОЕ
СОЗНАНИЕ) © Андрей Блануца,
Дмитрий Вацук

С обретением независимости современная украинская историография переживает процесс возрождения. Несмотря на то, что большинство исследователей концентрирует свое внимание на популярном XX в., изучение литовского периода в истории Украины постепенно и уверенно набирает обороты. Современные научные студии актуализируются с середины 80-х гг. XX в. Такой поздний интерес объясняется, главным образом, существованием фундаментальных работ по литуанистике ученых конца XIX – первой половины XX в. В. Антоновича, Михаила и Александра Грушевских, М. Любавского, М. Довнар-Запольского, Н. Максимейка, Ф. Леонтовича и многих других, выводы которых долгое время доминировали в историографии, и в связи с этим классическая литуанистика считалась малопродуктивной тематикой. Показательным в этом отношении является публикация на страницах журнала «Український історичний журнал» материалов круглого стола, в которой очень четко была отражена ситуация с исследованиями Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ) в украинской исторической науке 80-х гг. XX в.:

«Мы чувствуем «хронический голод» на проблемные теоретические и методологические статьи, с которыми выступали бы ведущие специалисты... Имеют место и неоправданное мелкотемье, тематическая однообразность, дублирование материалов»¹.

В связи с этим именно 80-е гг. XX в. стали периодом формирования современной украинской литуанистики. В этой статье мы будем придерживаться проблемно-хронологического принципа изложения материала.

Источниковедческое и историографическое направление

Одним из первых начал проводить исследования Николай Ковальский. Ученый предложил собственную структуру источников по социально-экономи-

¹ Історична наука і сучасність (Матеріали «круглого столу») // Український історичний журнал (далес – УІЖ), 1988, № 8, с. 23.

ческой истории Украины XVI–XVII вв. Он рассмотрел комплексы документов из разных архивов, в частности волынские актовые книги, которые вошли в состав Архива князей Сангушко (Краков, Польша), обратил внимание на законодательные памятники – Статуты Великого княжества Литовского, сеймовые конституции, актовые записи судебно-административных учреждений и т. п.² Отдельно историк затронул археографические публикации XIX в.³ В совместной с Юрием Мыщыком работе были проанализированы источники по истории Украины XVI–XVII вв., содержащиеся в архивах Варшавы и Кракова⁴. Относительно XVI – первой половины XVII вв. основное внимание уделено следующим памятникам: Метрика Коронная, Книги посольств, Книги с печатями, Книги публичных дел или канцелярские книги, Мазовецкая метрика, Книги ассессорского суда, Книги референдарского суда, Копии Литовской Метрики и Люстрации.

Отдельное исследование Н. Ковальского посвящено Литовской Метрике. В нем автор впервые в современной украинской историографии осуществил обзор документов, имеющих отношение к истории Украины XVI в.⁵ Так, например, проанализировав некоторые Книги записей (22-ю, 37-ю, 38-ю и 47-ю) Литовской Метрики, ученый количественно определил встречающиеся там следующие типы документов: лист, лист продажный, подтверждение, конфирмация, привилей, выписанье привилею, признание, консенс, аренда, удода и т. д.⁶ Кроме этого, заслугой ученого является наличие определений, данных к каждому типу источников с иллюстративными примерами. В дополнение к теоретическим разработкам автора в книге представлены фотокопии наиболее интересных документов. Н. Ковальский стал основателем научной источниковедческой и историографической школы на историческом факультете Днепропетровского национального университета им. Олеся Гончара, представители которой продолжают дело своего знаменитого учителя.

² *Ковальский Н.* Источники по социально-экономической истории Украины (XVI–первая половина XVII в.). Структура источниковой базы. Днепропетровск. 1982; *Ковальский Н.* Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI–первая половина XVII в.). Акты о городах. Днепропетровск, 1983.

³ *Ковальский Н.* Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII вв. Ч. 2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. Днепропетровск, 1978.

⁴ *Ковальский Н., Мыщык Ю.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. Днепропетровск, 1984.

⁵ *Ковальский Н.* Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской Метрике и фондах приказов ЦГАДА. Днепропетровск, 1979.

⁶ Там же, с. 14.

Отметим также монографию Николая Крикуна «Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников»⁷. Работа примечательна тем, что с помощью источников автор изучил процесс формирования границ четырех украинских воеводств: Подольского, Брацлавского, Волынского и Киевского. При этом большое значение имеют авторские карты указанных воеводств с нанесением не только границ, но и населенных пунктов. Ценным изданием является сборник документов Брацлавского воеводства с 1566 по 1606 г., подготовленный Н. Крикуном и Алексеем Поддубняком⁸. В книге содержатся все известные на сегодняшний день документы этого региона (496 ед.). Это, в первую очередь, коллекции канцелярий гродского и земского судов воеводства, а также канцелярии Руськой (Волынской) Метрики. Кроме этого, половину документов составил личный архив брацлавского подкомория Лаврина Писочинского (240 ед.).

Большое значение имеет работа Петра Кулаковского. Он стал первым украинским исследователем, который подготовил к печати и опубликовал последнюю книгу Руськой (Волынской) Метрики за 1652–1673 г.⁹ Несмотря на то, что книга не имеет непосредственного отношения к ВКЛ, поскольку Волынское воеводство было уже в составе Польши, однако она входит в состав архивного комплекса под названием Литовская Метрика. Указанное издание полностью соответствует современным археографическим требованиям, кроме того в книге присутствует вступительная часть, а также именной и географический указатели.

Владимир Кравченко и Наталия Яковенко подготовили сборник документов, касающихся торговли Украины в XIV – середине XVII вв.¹⁰ Единоличной заслугой В. Кравченко является издание 561-й книги Литовской Метрики – Ревизии украинских замков 1545 г.¹¹ Ее отличительной особенностью по сравнению с другими изданиями является наличие фотокопий документов, а также географический указатель с обозначением современных населенных пунктов.

⁷ Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. Киев, 1992.

⁸ Документи Брацлавського воеводства 1566–1606 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. Львів, 2008.

⁹ Руська (Волинська) Метрика. Книга за 1652–1673 рр. / Підготував до друку Петро Кулаковський // Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст., т. V. Острог – Варшава – Москва, 1999.

¹⁰ Торгівля на Україні середини ст. Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Київ, 1990.

¹¹ Литовська Метрика. Книга 561: ревізії українських замків 1545 / Підготував В. Кравченко (далес – АМ. 561). Київ, 2005.

Книга Виктора Атаманенко представляет собой сборник документов по истории Острога и Острожской волости второй половины XVI – первой половины XVII вв., в которой опубликовано 19 документов описательно-статистического характера, большинство из которых впервые вводятся в научный оборот. Включенные в сборник документы из архивов Украины, Польши и России представляют один из самых больших в территориальном отношении массив Вольни и Украины литовско-польского периода. Это позволяет проследить генезис приращения владений князей Острожских в переходную эпоху, когда украинские земли в результате Люблинской унии вышли из состава ВКЛ и были присоединены к коронным землям Речи Посполитой¹².

Помимо этого, большое значение имеют публикации сборников документов литовского периода из разных архивных коллекций. Так, например, в Институте украинского языка была опубликована подборка документов «Волинские грамоты XVI в.» (Василий Задорожный и Антонина Матвиенко)¹³. Издание составили правовые акты Книги № 954 Владимирского земского суда, которая хранится в Центральном государственном историческом архиве (г. Киев). В издании опубликовано 126 документов за 1567–1571 гг.

Относительно развития историографии отметим работу Виталия Василенко «Политическая история Великого княжества Литовского (до 1569 г.) в восточнославянских историографиях XIX – первой трети XX в.»¹⁴ Это, по сути, первая и единственная монография, в которой представлена полная характеристика развития историографии политического развития ВКЛ в указанный период. Отличительной особенностью книги является проблемно-хронологический метод изложения материала. В. Василенко проанализировал исследования, в которых изучались теории образования ВКЛ и формирования его государственной территории, эволюция политического устройства Литовско-Руського государства, политическая борьба русского населения, внешняя политика ВКЛ. Отдельное внимание уделено вопросам литовско-польских отношений с 1385 по 1569 гг.

Таким образом, мы считаем, что в современной украинской историографии наметилась четкая тенденция в первую очередь издания тех документов, которые имеют непосредственное отношение к истории Украины литовского периода.

¹² Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко; редактор Л. Винар. Острог, 2004, 384 с. (Серія «Історичні джерела», т. 1).

¹³ Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В. Задорожний та А. Матвієнко. Київ, 1996.

¹⁴ Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. Дніпропетровськ, 2006.

Политическая история ВКЛ

Первыми концептуальными исследованиями политической истории ВКЛ стали работы Феликса Шабульдо, которые воплотились в его монографию «Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского». В этой книге основное внимание сосредоточено на периоде конца XIII – конца XIV вв. Главным образом, ученый представил собственную концепцию перехода под власть Литовского государства Волынской, Подольской, Киевской и Чернигово-Северской земель, их общественно-политическое устройство в указанное время, определил конкретно-исторические обстоятельства этого перехода, а также исследовал вопросы борьбы с Золотой Ордой. В частности, Ф. Шабульдо выделил два этапа в процессе литовского наступления на юго-запад Руси:

- 1) 20–30-е гг. XIV в. («в результате нескольких военных походов политическое влияние Литвы распространилось на Владимир-Волынский, Галич и Киев»);
- 2) 40–60-е гг. XIV в. (в этот период в состав ВКЛ были включены Волынская, Подольская, Киевская (вместе с Переяславской) и Чернигово-Северская земли).

Относительно быстрое распространение литовской власти на украинские земли, по мнению ученого, определяется, с одной стороны, позицией боярства Юго-Западной Руси, а с другой – антиордынской политикой ВКЛ. То есть, как писал Ф. Шабульдо, «частичное совпадение внешнеполитических целей литовских феодалов и бояр Юго-Западной Руси, гарантирование литовской великокняжеской властью неприкосновенности определенных сословных привилегий последним, укрепление их власти над зависимым населением... послужили основой политического сближения, завершившегося признанием местным боярством зависимости от власти великого князя литовского»¹⁵.

Некоторая детализация представленной концепции была сделана в работе этого же ученого под названием «Синеводская проблема: возможный способ ее решения», которая посвящена изучению битвы на реке Синие Воды в 1362 г. В этой работе Ф. Шабульдо поддержал теорию литовского ученого Р. Батуры относительно освободительного похода великого князя литовского Ольгерда на юг и самой Синеводской битвы. Более того, Ф. Шабульдо продолжил развитие этой теории и предположил, что «речь идет не об одном походе и одной битве возле Синих вод, а о широкомасштабной военной кам-

¹⁵ Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987, с. 9.

пании 1362 г. Великого княжества Литовского, Руського и Жемайтийского против Золотой Орды на южноукраинских землях. Она состояла из двух военных акций:

- 1) похода, в результате которого был взят Коршев;
- 2) похода, во время которого состоялась битва у Синих вод и разорение Белобережья»¹⁶.

Что касается первой акции, заслугой ученого является попытка локализовать летописный город Коршев. Проанализировав некоторые документы (Рогожский летописец, «Список руських городов далеких и близких» хрониста М. Стрийковского), ученый пришел к выводу, что этот город располагался на реке Тихая Сосна и в середине XV в. принадлежал Днепровскому Левобережью Киевского княжества. А поскольку военный поход в этот регион закончился до 1 сентября 1362 г., следовательно, окончание второго приходится на конец сентября – начало октября¹⁷. Предложенные хронологические рамки обеих военных акций Ф. Шабульдо получил в результате анализа политической ситуации в Золотой Орде. Эту тематику Ф. Шабульдо продолжил, став научным редактором сборника статей «Синеводская проблема в новейших исследованиях», в котором нашли отражение политические, экономические и социальные аспекты данной темы.

Продуктивными с точки зрения предложенных авторских концепций являются работы Елены Русиной. Так, например, книга «Украина под татарами и Литвой» (Государственная премия в области науки и техники) – на сегодняшний день единственная, в которой описана история украинских земель с XIII до середины XVI вв. Отметим несколько ключевых позиций. Исследовательница поддержала и расширила критические рассуждения предыдущих историков относительно завоевательных походов литовского князя Гедимина на украинские земли: «анализ источников подтверждает квазиисторический характер повести о походе Гедимина на Волынь и Киевщину, первым критиком которой был В. Антонович»¹⁸. По ее мнению, присоединение к ВКЛ Северной и Киевской земель, находящихся под контролем Золотой Орды, произошло одновременно¹⁹. Таким образом, «инкорпорация украинских земель в состав Великого княжества Литовского осуществлялась на договорных началах, в виде кондоминиума, который предусматривал сохранение

¹⁶ Шабульдо Ф. Синеводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. Історичні зошити. Київ, 1998, с. 7–8.

¹⁷ Там же, с. 19–20.

¹⁸ Русиной О. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998, с. 55.

¹⁹ Там же, с. 58.

данницкой зависимости оккупированных Литвой территорий от Орды»²⁰, и далее – «...именно признание ордынской зависимости дало возможность литовским князьям распространить свой политический контроль на земли Южной Руси»²¹. Анализируя сведения о битве на р. Синие воды 1362 г., Е. Русина отметила, что «фольклорный характер этого эпизода, не дает оснований сомневаться в его достоверности – прежде всего, из-за наличия в древнем (первая половина XV в.) Рогожском летописце сведений о том, что в 1362 г. Ольгерд «повоевал» Синюю Воду и Белобережье (нижняя часть Днепра). Следовательно, несмотря на лаконичность известия и отсутствие более подробной информации об этом событии, можно утверждать, что именно оно стала началом владычества Кориатовичей в Подольской земле»²². В работе «Северская земля в составе ВКЛ» Е. Русиной рассмотрена социально-экономическая и политическая история этого региона²³.

Интересной работой Е. Русиной являются «Студии истории Киева и Киевской земли»²⁴, в которую вошли ранее опубликованные статьи, имеющие непосредственное отношение к истории этого региона ВКЛ в период XIII–XVI вв. Несколько очерков представляют историю княжеских родов и княжеской традиции Киевской земли от татарского периода и до конца XV в. Рассматривая вопрос о времени пожалования Киеву магдебургского права, Е. Русина предполагает, что соответственный привилей пожаловал великий князь литовский Александр Ягеллон в период между 1494 и 1498 гг. Концептуальное значение имеет очерк, в котором рассматривается версия смерти великого князя литовского Сигизмунда Кейстутовича, представленная в «Хронике Быховца». Сопоставив ее с описанием убийства Андрея Боголюбского в более ранней Ипатьевской летописи, исследовательница отметила совпадение основной последовательности событий:

«Составитель повести убийства Сигизмунда, воспользовавшись его (автора Ипатьевской летописи – Авт.) художественно-документальным сочинением, отнесся к нему примитивно-потребительски – изъяс из контекста и произвольно скомпилировал некоторые элементы преступления – «ложницу», «ключника», нехватку оружия в решающий момент, «милостника» и, наконец, «киянина»».

Таким образом, по мнению Е. Русиной, «киянин Скобейко» из «Хроники Быховца» является никем иным как «призрачным двойником Кузьмищи-ки-

²⁰ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського, Київ, 1998, с. 81; Русина О. Українські землі як об'єкт змагань держав Центрально-Східної Європи // Нариси з історії дипломатії України. Київ, 2001, с. 79.

²¹ Русина О. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998, с. 64; Історія України: нове бачення / Під ред. В. А. Смолія. Київ, 2000, с. 67.

²² Русина О. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998, с. 56.

²³ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998.

²⁴ Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. Київ, 2005.

янина Ипатиевской летописи»²⁵. В последнее время Е. Русина сосредоточила свое внимание на изучении церковных литературных сочинений эпохи ВКЛ²⁶.

Некоторые аспекты внешней политики и военной истории ВКЛ нашли отражение в монографии Бориса Черкаса «Украина в политических отношениях Великого княжества Литовского с Крымским ханатом (1515–1540)»²⁷. Основной заслугой автора является демонстрация хронологической последовательности литовско-крымских взаимоотношений в первой половине XVI в. Автор убедительно доказал, что главными причинами военных походов крымских орд были глубокие экономические и политические факторы, а не обычное желание «легкой добычи». По его мнению, центральное место в дипломатических отношениях между ВКЛ и Крымом принадлежало представителям знати Киевской земли (старостам и, главным образом, черкасскому) и уряду киевского воеводы. Кроме этого, всю тяжесть дипломатической службы ощущало на себе и рядовое местное население, вынужденное предоставлять провиант, жилье и средства передвижения (подводная повинность) послам.

Достаточно внимания в монографии уделено таким важным вопросам как укрепление фортификации городов, военная повинность шляхты и мещан, военное искусство украинского населения (в частности обитателей Волыни и Киевщины) и татар, вооружение воинов, сторожевая служба и осуществление разведывательных операций и т. п. В то же время, Б. Черкас отметил, что основной проблемой ВКЛ было отсутствие единой линии оборонных укреплений. Поэтому защита юга и востока Украины полностью легла на плечи местного населения, а это, в свою очередь, активно способствовало повышению его боеспособности.

Таким образом, рассмотренные авторские концепции политической истории позволяют несколько иначе рассматривать роль украинских земель ВКЛ в формировании и государства, и государственной политики.

Отметим также статью В. Безпалька, посвященную исследованию организации посольской службы на территории Украины и роли местного населения в обеспечении подводами и станциями великокняжеских послов²⁸.

²⁵ Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. Київ, 2005, с. 281–282.

²⁶ Русина О. В. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник, вип. 7. Київ; Нью-Йорк, 2002, с. 281–296; Русина О. В. Послання Папі Римському Сіксту IV і проблема інтерпеляції літературних пам'яток XV ст. // УІЖ, 2008, № 2, с. 16–34.

²⁷ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Крымським ханатом (1515–1540 рр.). Київ, 2006.

²⁸ Безпалько В. Забезпечення підводами і станціями посольської служби в обов'язках адміністрації Київської землі (до 1569 р.) // Український історичний збірник. Київ, 2008, вип. 11, с. 26–31.

Тенденции экономического развития ВКЛ

Наиболее значимыми работами современной украинской историографии относительно тенденций экономических процессов в ВКЛ являются исследования Андрея Гурбика. В его первой монографии «Эволюция социально-территориальных сообществ в средневековой Украине (волость, дворище, село, сябринный союз)»²⁹ на обширном фоне генезиса аграрных отношений рассматривается история сельской общины украинских земель ВКЛ. Автор определил основные формы территориальных сообществ (волость, дворище, село, сябринное сообщество) и диалектику их взаимотрансформации. В книге также исследуется эволюция социально-экономических и правовых отношений в сельской общине, при этом автор отстаивает свою точку зрения о древнерусских корнях многих сторон жизни общины в период XIV–XVI вв.

В продолжение социально-экономической тематики, А. Гурбик издает еще одну книгу «Аграрная реформа XVI в. в Украине», предметом исследования которой стало проведение волочной померы 1557 г. на территории украинских земель ВКЛ³⁰.

Вопросы, связанные с проблемами шляхетского землевладения на территории Волыни, затронуты в работах Андрея Блануцы: 1) «Материалы реестра земельных контрактов волынской шляхты (вторая половина XVI в.)»; 2) «Земельные владения волынской шляхты во второй половине XVI в.»³¹ В последние годы А. Блануца акцентирует свои исследовательские интересы на проблемах земельных пожалований Ягеллонов на украинских землях ВКЛ³².

²⁹ Гурбик А. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка. Київ, 1998; Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст., Київ, 1997.

³⁰ Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. Київ, 1997.

³¹ Блануца А. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). Київ, 2005; Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. Київ, 2007; Блануца А. Земельні контракти волинської шляхти в другій половині XVI ст. // УІЖ, 2005, № 6, с. 33–50; Блануца А. Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) (далі – УЦ-СЄ), 2003, вип. 3, с. 129–138; Блануца А. Земельні контракти князів на Волині (друга половина XVI ст.) // УЦ-СЄ, 2005, вип. 5, с. 173–181; Блануца А. «Княжата головні» та «княжата-повітники» на Волині у XVI – першій половині XVII ст. // УЦ-СЄ, 2006, вип. 6, с. 227–238.

³² Блануца А. Зміни в структурі шляхетського землеволодіння на Волині у XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки, т. 16: На пошану професора А. О. Копилова. Кам'янець-Подільський, 2006, с. 30–39; Блануца А. Земельні надання та підтвердження Казимира Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // УЦ-СЄ, 2007, вип. 7, с. 124–140; Блануца А. Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Terra

Автор отстаивает идею важности экономического фактора в политике великих князей литовских, а земельные пожалования приравняет к одному из основных показателей уровня развития шляхетского сообщества в контексте отношений с верховной властью. Исследователь также систематически обращается к теме шляхетских наездов в ВКЛ, рассматривая их причины и обусловленность, широко используя собственно опубликованные документы из архивов России, Литвы и Польши³³.

Основные тенденции развития таможенного дела на украинских землях в середине XIV – середине XVII вв. показал Олег Дячок. Его разработки стали частью коллективной монографии «История таможенного дела в Украине»³⁴. Историк в последнее время сосредоточил свое внимание на исследовании источниковедческих и историографических аспектах развития таможенных отношений в ВКЛ³⁵.

cossacogum. Київ, 2007, с. 434–455; *Блануца А.* Земельные пожалования Казимира Ягеллончика на украинские земли Великого княжества Литовского: попытка реконструкции по источникам Литовской метрики // *Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. Тези доповідей.* Київ, 2007, с. 17–19; *Блануца А.* Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського // *УЦ-СЄ*, 2008, вип. 8, с. 78–97; *Блануца А.* Привілей великого князя литовського Вітовта пану Іллі Вячковичу на волинські маєтності // *Український історичний збірник*, 2008, вип. 11, с. 472–474; *Блануца А.* Земельные пожалования Ягеллонов на Сиверскую землю (середина XV – начало XVI столетия) // *Российско-польский исторический альманах. Выпуск 3. Ставрополь – Волгоград*, 2008, с. 117–122; *Блануца А.* Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження // *УІЖ*, 2009, № 2, с. 194–207.

³³ *Блануца А. В.* Соціально-становва зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // *УІЖ*, 2003, № 4, с. 103–111; *Блануца А.* Шляхетские наезды в социальной практике раннемодеิร์นого общества XV – первой половины XVII вв. // *История идей и история общества. Материалы V Всероссийской научной конференции*, Нижневартовск, 19–20 апреля 2007 года. Нижневартовск, 2007, с. 42–43; *Блануца А.* Документація Литовської метрики про шляхетські наїзди на українських землях Великого князівства Литовського в 20-х рр. XVI ст. (за матеріалами книги записів № 14) // *Український історичний збірник*, вип. 10, Київ, 2007, с. 392–398; *Блануца А.* Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському у XVI ст.: на прикладі справи князів Масальських // *Гуржіївські історичні читання. Збірник наукових праць.* Черкаси, 2007, с. 123–127; *Блануца А.* Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. // *Література та культура Полісся. Ніжин*, 2007, вип. 36, с. 318–324; *Блануца А.* Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики I третини XVI ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*, т. 17: На пошану професора В. С. Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2008, с. 76–84.

³⁴ *Історія митної справи в Україні* / За ред. П. В. Пашка. Київ, 2006.

³⁵ *Дячок О. О.* Сучасний стан дослідження митних відносин на українських землях середини XIV – середини XVII ст. і напрямки подальших студій // *Історія торгівлі, податків та мита: 36. наук. праць* / За ред. О. О. Дячка. Дніпропетровськ, 2007, с. 41–51; *Дячок О. О.* Право Великого князівства Литовського та українських земель у його складі на сторінках українських юридичних видань (1991–2007 рр.) // В печати.

Отметим также диссертацию Ларисы Жеребцовой «Формирование таможенной системы на украинских землях Великого княжества Литовского: источники и методы исследования»³⁶. Наиболее концептуальными результатами являются: формирование собственной видовой классификации документов Литовской Метрики, имеющих отношение к таможенной системе; создание информационно-поисковой системы «Мыто», которая в контексте развития технологий электронных документов является полностью оригинальным творением автора; на примере использования ИПС «Мыто» автор сделала попытку реконструкции таможенной системы на украинских землях ВКЛ и процесса ее формирования.

Таким образом, исследования некоторых аспектов экономической истории ВКЛ также успешно осуществляется в современной украинской историографии.

Урбанизационные процессы

Основателем современной украинской урбанистики литовского периода по праву считается Петро Сас и его монография «Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.», которая вышла в свет в 1989 г.³⁷ Несмотря на то, что она основана на практически всех опубликованных и отчасти архивных источниках, на сегодняшний день это единственная обобщающая монография по истории украинских городов литовского периода. Ее содержание дает исчерпывающее представление о материальной и духовной культуре украинских городов и горожан XV–XVI вв. Ученый исследовал правовое положение городов в контексте законодательства ВКЛ, которое определялось как обычным правом, так и магдебургскими привилегиями. П. Сас также показал рецепцию древнерусских норм в праве украинских городов XV – первой половины XVI вв. Кроме этого, историк детально рассматривает экономику и административное положение городов и пригородов ВКЛ в системе общеевропейских урбанистических тенденций, проводит их сравнительный анализ с западноевропейскими аналогами. Исследователь делает вывод, что главным критерием определения уровня развития городов того времени были экономические показатели, в частности товарно-денежные отношения, а также правовое положение.

³⁶ *Жеребцова Л.* Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження: Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2008, 205 с.

³⁷ *Сас П.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев, 1989.

Отметим монографию Андрея Зайца «Урбанизационный процесс на Волыни в XVI – первой половине XVII веков»³⁸. Автор исследовал процесс возникновения и динамику численности городских поселений во Владимирском, Луцком и Кременецком поветах. Несомненной заслугой А. Зайца является составление таблицы возникновения волыньских городов с 1507 по 1620 гг., хронологическая привязка в которой обозначает: 1) упоминание в документе; 2) разрешение на локацию; 3) локационно-магдебургский привилей; 4) пожалование магдебургского права.

В книге Владислава Берковского отражена история города Славуты, который был одной из резиденций князей Сангушко³⁹. Несомненные заслуги историка суть, во-первых, авторская концепция относительно времени основания города и описание его истории в XVI–XVIII вв.; во-вторых, информационный анализ инвентарных описаний Славуты, Старого Заславля и Шепетовки из коллекции Архива князей Сангушко в Кракове.

В монографии Наталии Билоус исследована история города Киева с конца XV – до первой половины XVII вв.⁴⁰ Исследовательница не только обобщила все ранее написанные труды по истории Киева, но и ввела в научный оборот практически все источники по теме исследования, на основании которых делает авторские выводы о специфике киевской магдебургии в контексте развития органов местного управления ВКЛ и Речи Посполитой⁴¹.

Генеалогия

Значительный интерес представляют исследования Наталии Яковенко. Наиболее важной является ее книга «Украинская шляхта с конца XIV до середины XVII века (Волынь и Центральная Украина)». Впервые опубликованная в 1993 г., она была вновь переиздана в 2008 г.⁴² Отметим, что эта работа была

³⁸ *Зайць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI–першій половині XVII століттях. Львів, 2003.

³⁹ *Берковський В.* Студії з історії Славутчини. Київ, 2008.

⁴⁰ *Білоус Н.* Київ наприкінці XV–у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ, 2008.

⁴¹ Монографія Н. Білоуса вызвала жесткую дискусію относительно авторских оценок и предложенных концепцій. См.: *Люта Т. Ю., Білоус Н. О.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ, 2008 // УІЖ, 2008, № 5, с. 219–225; ответ: *Білоус Н.* Імітація рецензії (із приводу вміщеної в «Українському історичному журналі» (2008, № 5) Т. Ю. Лютої на книгу Н. О. Білоус «Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування»). Київ, 2008) // УІЖ, 2009, № 2, с. 208–217.

⁴² *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. Київ, 2008.

первой в современной украинской историографии, где в полной мере рассматриваются представители шляхетского сословия украинских земель ВКЛ: князья, паны и земляне-шляхта. В период до середины XVI в. Н. Яковенко представила собственную концепцию процесса эволюции сословия от «бояр-рыцарей к боярам-шляхте»; рассмотрела процесс кодификации правового статуса шляхты в литовско-русском законодательстве с XV в. и до издания Второго Литовского Статута 1566 г.; проанализировала истоки гербовой традиции среди украинской элиты XV в. По ее мнению, сближение «древнерусского высшего сословия и сопутствующее ей постепенное сближение родовой знати с низшими военнотружущими сословиями новой генерации в главных чертах закончилось в конце XV в.»⁴³. Отметим также, что исследователь сделала попытку провести гипотетический подсчет количества шляхты в последние десятилетия перед началом революции 1648 г. Согласно версии Н. Яковенко, общая численность шляхты равнялась приблизительно 6420 чел.: в Волынском воеводстве – 2480, Киевском – 2350 и Брацлавском – 1590 чел.⁴⁴ Важное значение имеют генеалогические схемы княжеских родов, которые по сравнению с первой редакцией книги значительно дополнены и расширены (биографические данные, персональный и количественный состав княжеского и панского сословия и т. п.). Кроме этого, книга отличается наличием качественных иллюстраций, схем и карт.

Отметим также ее монографию «Параллельный мир. Исследования истории представлений и идей в Украине XVI–XVII в.»⁴⁵, в состав которой вошли ранее опубликованные статьи автора. Наиболее интересной, на наш взгляд, является статья под названием «О двух ментальных стереотипах украинской шляхты: «человек добрый» и «человек злой»». По версии Н. Яковенко, главным критерием авторитетности «человека доброго, веры годной» «служила стабильность рода и факт причастности этого рода к локальной корпорации людей, с древних времен взаимосвязанных и в этой корпорации «значительных»»⁴⁶. В то же время, «в бытовом сознании человек «подозрительный» отождествлялся с личностью, запятнанной даже гипотетическим обвинением в плохом поступке»⁴⁷.

Таким образом, научные работы Н. Яковенко положили начало развитию современных украинских генеалогических студий. Так, например, большое

⁴³ Там же, с. 35.

⁴⁴ Там же, с. 292.

⁴⁵ *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002.

⁴⁶ Там же, с. 114.

⁴⁷ Там же, с. 115.

значение имеет монография Леонида Войтовича, в которой представлена генеалогия украинских княжеских родов с конца IX до начала XVI вв.⁴⁸

Исследования рода волынских князей Масальских (Мосальских), опубликованы в нескольких изданиях:

- 1) Андрей Блануца и Дмитрий Ващук, используя документы Литовского государственного исторического архива и материалы Литовской Метрики, представили персональную историю рода, а также исследовали политические, правовые, экономические, имущественные и родственные аспекты жизни и деятельности представителей княжеского рода Масальских в конце XV – первой половине XVI вв.⁴⁹ В работе выделены три группы князей: потомки Владимира (Володка) Юрьевича, Василия и Семена Юрьевичей, представители которых были владельцами имений на территории всего ВКЛ, включая и Волынь, а отдельные князья рода вследствие московско-литовских войн на рубеже XV–XVI вв. эмигрировали в Московское государство.
- 2) Владимир Полищук, также используя документы Литовского государственного исторического архива и частично Литовской Метрики, исследует одну из ветвей рода Масальских, родоначальником которой выступает князь Иван Федорович Масальский (Мунча). Вслед за А. Блануцей и Д. Ващуком (8 документов) В. Полищук публикует еще 16 документов из фонда «Князья Масальские»⁵⁰.

Историко-правовые исследования

Правовые аспекты истории украинских земель в составе ВКЛ отражены в монографии Дмитрия Ващука «Абыхъмо держали ихъ подлє права ихъ землї»⁵¹. В книге рассматриваются юридические документы – уставные земские грамоты, которые жаловались великими князьями литовскими жителям Киевщины и Волыни XV–XVI вв. Автор описывает историю происхождения уставных грамот, на основе сравнительного анализа делает попытку реконструкции и датировки протографов, исследует функционирование на терри-

⁴⁸ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети та сліти. Біла Церква, 2006.

⁴⁹ См. рецензию на книгу: *Безпалько В.В.* Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. / Підготовка до друку й авторський текст Андрія Блануци, Дмитра Ващука. Київ, 2007, 176 с. // УІЖ, 2008, № 6, с. 217–219.

⁵⁰ *Полищук В.* Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви (руська титулована знать у просторі Великого князівства Литовського). Київ, 2007.

⁵¹ *Ващук Д.* «Абыхъмо держали ихъ подлє права ихъ землї» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). Київ, 2009.

тории Киевщины и Вольни судебной и налоговой систем, развитие социальных отношений, обрабатывание разнообразных повинностей. В отдельном разделе рассказывается о влиянии института «старины» на содержание правовых и экономических источников для подтверждения или опровержения соответствия «консервативного» постулата «старины не рухает, а новин не вводим» реалиям правовой и экономической политики правительства Великого княжества Литовского. В этом отношении осуществлен сравнительный анализ норм уставных грамот с Руской Правдой и Первым Литовским Статутом для выяснения их генезиса и рецепции в правовой системе Великого княжества Литовского. Важным дополнением книги является публикация текстов уставных грамот Киевщины и Вольни.

Более узкий аспект историко-правовых исследований освещает в своих статьях В. Полищук. В частности, историк разрабатывает проблему функционирования института официальных свидетелей на украинских землях ВКЛ⁵².

Выводы

Таким образом, на наш взгляд, в современной украинской историографии изучение истории ВКЛ XIV–XVI вв. медленно, но уверенно прогрессирует. Наиболее существенные, а именно концептуальные достижения имеются в области источниковедения, историографии, политической истории и генеалогии. Значительным информационным потенциалом обладают работы, в которых рассматриваются различные аспекты экономических и урбанизационных процессов. В то же время историко-правовые исследования остаются наименее популярными.

⁵² *Полищук В.* Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. // Молода нація. Київ, 2000, с. 123–163; *Полищук В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // УІЖ, 2003, № 2, с. 3–14; *Полищук В.* Офіційні свідки в структурі Луцького замкового уряду до реформ 1564–1566 років (службове підпорядкування і правові послуги): Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Київ, 2003; *Полищук В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // УІЖ, 2005, № 1, с. 108–125.

ЭТНОГЕНЕЗ УКРАИНЦЕВ
И БЕЛОРУСОВ В
СОВРЕМЕННОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ
РОССИИ © *Игорь Курукин*

Автор должен признать, что раскрытие заявленной темы представляет немалые трудности. Во-первых, потому что проблема этногенеза исключительно сложна по своей сути (корни любого современного народа уходят в глубокую древность) и, как правило, не имеет однозначной трактовки в силу сложности интерпретации порой противоречивых данных различных дисциплин (антропологии, лингвистики, археологии и т. д.).

Во-вторых, подобного рода изыскания редко остаются сугубо академическими и вызывают повышенный общественный интерес. Не говоря уже о работах, в которых, как выразился автор историографического исследования о процессе становления украинского народа, «принципы научной объективности и политической конъюнктуры далеко не всегда были согласованы»¹. Проблема, правда, заключается в самой возможности подобного «согласования». В настоящее время историческая наука бывших советских республик переживает время, когда на первое место выдвигаются «не столько научные, сколько пропагандистско-воспитательные функции – значимости роли собственного народа, служение государственным лозунгам, культивирование идеализированных героических фигур и т. п.»². Как раз в этом году Ярослав Мудрый занял первое место в киевском телепроекте «Великие украинцы», а в России подобный конкурс близится к завершению. Периодические обострения политических взаимоотношений, по мнению ученых, будут «приводить к еще большей политизации и идеологизации не только текстов учебников и популярных работ, но и сугубо научных исследований, которые, очевидно будут подвергаться цензуре в связи со специфическим видением исторического прошлого руководителями обеих стран»³.

¹ *Бондаренко Н. С.* Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ). Киев, 2007, с. 5.

² *Яковенко Н. Н.* Между правдой и славой (не совсем юбилейные раздумья к юбилею Богдана Хмельницкого) // <http://www.zarusskiy.org/history/2008/07/14/bogdan/>.

³ *Юсова Н.* Нелегкий выбор между патриотизмом и правдой истории // <http://www.ua.rian.ru/analytics/20080416/77918509.html>.

В-третьих, «центр тяжести» таких исследований находится на Украине и в Белоруссии, переживающих период становления или воссоздания национальной государственности, переосмысления былых исторических концепций, поисков национальной идентичности и своего места в мире. В России данные сюжеты не были приоритетными⁴. Только в последнее время ситуация изменилась. Активизировал свою деятельность Центр украинистики и белорусистики на историческом факультете МГУ, который совместно с зарубежными научными институтами разрабатывает исследовательскую программу «Конфессии и нации. Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе: от средневековых дискурсов к современным результатам». Завязались интересные дискуссии в Отделе восточного славянства Института славяноведения РАН⁵. Проведенная этими центрами весной этого года Международная историческая научная конференция «Россия и Украина: история и образ истории» стала событием в научной жизни России. С февраля этого года создан Центр украинских исследований в Институте Европы РАН.

Следствием распада СССР стал тот факт, что со страниц отечественных учебников истории исчезли сюжеты, касающиеся ближнего славянского зарубежья, и история России оказалась по большей части сведенной к развитию Московского государства, окруженного не очень дружелюбными соседями. В современных учебниках можно встретить все из обозначенных в содержательной статье А. И. Филюшкина «образов Великого княжества Литовского»⁶.

Один из самых распространенных школьных учебников содержит указание об отделении от великороссов в XIII столетии «других частей бывшей древнерусской народности», которые формировались на западных и юго-западных землях в условиях «ордынских нашествий и захватов литовских, польских, венгерских правителей»⁷. Новейшая вариация этого же пособия

⁴ Соответствующие разделы в монографиях российского Института этнологии и антропологии им. Н. Н. Микалухо-Маклая РАН написаны представителями научных школ этих стран (см.: Белорусы. Москва, 1998; Украинцы. Москва, 2000. Не так давно А. Л. Хорошкевич констатировала, что проблема «формирования национального самосознания украинского и белорусского народов в отечественной историографии практически не разрабатывается» (*Хорошкевич А. Л.* Куликовская битва и становление национального самосознания русских, украинцев и белорусов // Дмитрий Донской и эпоха возрождения Руси. События, памятники, традиции. Тула, 2001, с. 64).

⁵ См.: На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотнесения: [Материалы круглых столов, апрель – май 2003 г.] / Отв. ред. Л. Е. Горизонтов. Москва, 2004.

⁶ См.: *Филюшкин А. И.* Вглядываясь в осколки разбитого зеркала: российский дискурс Великого княжества Литовского // *Ab imperio*, 2004, № 4, с. 561–600.

⁷ См.: *Сахаров А. Н., Буганов В. И.* История России с древнейших времен до конца XVII века. Москва, 2008, с. 189–190.

говорит только о развитии сложившейся в X–XIII вв. «русской цивилизации»; позднее от нее были насильственно «оторваны» южные и западные земли, но их жители продолжали считать себя «русскими»⁸.

В других книгах оценки условий и самого процесса этногенеза различаются. Один учебник говорит об объединении с Литвой Западной Руси, которая после этого стала «свободной, Белой Русью»⁹; другие глухо сообщают об «утерянных землях» или об этнически «русском населении» Великого княжества Литовского, которому в будущем предстояло стать украинцами и белорусами¹⁰; третьи более подробно рассказывают о Великом княжестве Литовском и нахождении в его составе территорий «будущих Белоруссии и Украины» – но, в одном случае, говорят о тяжелом «тройном гнете» и отрицательной роли польского влияния, изменившего «психологический настрой православной знати» этих земель¹¹, а в другом – что именно федеративная по своему устройству «Литовская Русь стала колыбелью украинского и белорусского народов»¹².

После сообщения этих известий потенциальные новые этносы более не упоминаются, пока при рассказе о внешней политике России в XVII в. не заходит речь о борьбе уже сложившихся украинского и белорусского народов с иноземным господством. События войны 1654–1667 гг. трактуются в свете «освобождения» Украины или решения «задачи воссоединения с двумя народами, близкими к русским по языку, религии, культуре, быту – украинцами и белорусами (они в XVII в. продолжали называть себя русскими)»¹³.

Предназначенные для студентов учебники представляют столь же разнообразную картину. Один из них (написанный преподавателями МГУ и едва ли не наиболее массовый) лаконично утверждает тезис о распаде в XIII в. древнерусской народности и начале формирования на землях Юго-Западной

⁸ См.: *Сахаров А. Н.* История России с древнейших времен до конца XVI века. Москва, 2008, с. 147–148, 183–184.

⁹ См.: *Черникова Т. В.* История России IX–XVI вв. Москва, 2000, с. 136.

¹⁰ См.: *Данилов Д. Д., Павлова Н. С., Рогожкин В. А.* Российская история нового времени XVI–XVIII вв. Москва, 2006, с. 123; *Павленко Н. И., Андреев И. Л.* История России с древнейших времен до конца XVII века. Москва, 2005, с. 111.

¹¹ См.: *Данилов А. А., Косулина Л. Г.* История России: с древнейших времен до конца XVI века. Москва, 2008, с. 121–127; *Данилов А. А., Косулина Л. Г.* История России: конец XVI–XVIII век. Москва, 2008, с. 68–69; *Павленко Н. И., Андреев И. Л., Ляшенко А. М.* История России с древнейших времен до конца XIX века. Москва, 2007, с. 67.

¹² См.: *Пчелов Е. В.* История России с древнейших времен до конца XVI века. Москва, 2008, с. 145.

¹³ *Сахаров А. Н., Буганов В. И.* История России с древнейших времен до конца XVII века. Москва, 2008, с. 305; *Павленко Н. И., Андреев И. Л.* История России с древнейших времен до конца XVII века. Москва, 2005, с. 293.

Руси украинской, а на территории Западной – белорусской народностей. Развитие этого процесса на территориях, находившихся «в руках противников России», сопровождалось «разрывом культурных связей» с великороссами, однако в XVII в. уже сформировавшиеся украинский и белорусский народы борются за «воссоединение с Россией»¹⁴.

Авторы другого подготовленного в том же университете учебника полагают, что и в XVI в. «восточных славян еще объединял общий язык, сознание единства происхождения, общие культурно-исторические традиции; у них сохранялось представление о принадлежности к одному «русскому» народу, лишь временно разделенному политическими границами». Но зато ставят на первое место социальный фактор: в России и в Великом княжестве Литовском сложились «два существенно отличавшихся друг от друга общества» – соответственно самодержавная и сословно-представительная монархия с широкой автономией земель и городским самоуправлением¹⁵.

Учебник петербургских историков не указывает временных рамок этногенеза, но отмечает его неравномерность: на территории Украины процесс шел быстрее, благодаря наличию «казацкой субкультуры»; а на территории Белоруссии – медленнее¹⁶. А недавний академический труд как будто и не видит проблемы, когда указывает на «захват» Литвой древнерусских земель, «простой люд» которых, в отличие от «ополяченной» шляхты, постоянно «тянулся к своим братьям по происхождению, языку, вере – к русским». В результате в 1654 г. и произошло объединение каким-то образом получившихся «двух братских народов» – русского и украинского; белорусы же в этом контексте вообще не упоминаются¹⁷.

В итоге можно, кажется, констатировать отсутствие в предназначенных для массового читателя руководства по отечественной истории четких подходов к проблеме этногенеза. Более того, может сложиться впечатление, что процесс образования соседних славянских народов является каким-то «несчастливым случаем» и результатом появления неблагоприятных для развития этих же самых народов условий в виде «захвата» их территорий, религиозного и культурного угнетения.

¹⁴ История России / А. С. Орлов, В. А. Георгиев, Н. Г. Георгиева, Т. А. Сивохина. Москва, 2008, с. 85, 162.

¹⁵ История России с древнейших времен до конца XVII века / Л. Н. Вдовина, Н. В. Козлова, Б. Н. Флоря; под ред. Л. В. Милова. Москва, 2007, с. 451–452.

¹⁶ История России: учебник / А. Ю. Дворниченко, Ю. В. Тот, М. В. Ходяков. Москва, 2005, с. 77.

¹⁷ История России с древнейших времен до конца XVII века / А. П. Новосельцев, А. Н. Сахаров, В. И. Буганов, В. Д. Назаров; отв. ред. А. Н. Сахаров, А. П. Новосельцев. Москва, 1998, с. 546.

Неясная краткость и некоторая неуверенность при изложении данного сюжета отражает, как представляется, существующий разнобой мнений в науке на постсоветском пространстве, пришедший на смену привычной схеме.

Недавнее исследование Н. М. Юсовой показало, каким образом в 1930–1950-х гг. формировалась концепция единой древнерусской народности как «колыбели» будущих белорусского, великорусского и украинского народов¹⁸. В вышедшей в 1945 г. книге «Образование Древнерусского государства» профессор Ленинградского университета В. В. Мавродин утверждал, что держава киевских князей «подготавливала процесс образования единой русской народности», однако последняя так и не успела сложиться: начавшееся в XII в. дробление Руси на отдельные земли и княжества положило начало «новым этническим образованиям»; но западные и южные из них вскоре утратили государственную независимость и попали под «национальное и религиозное угнетение и культурный гнет»¹⁹.

Из принципиального положения о единой древнерусской народности как «основы, на которой выросли позднейшие братские великорусский, белорусский и украинский народы», исходили авторы выходивших в 1950-е гг. фундаментальных «Очерков истории СССР». Они полагали, что становление белорусской и украинской народностей началось уже с распадом Древнерусского государства в XII в., а затем происходило в XIV–XV столетиях в условиях татарского нашествия и включения русских земель в состав Литовского государства – при этом белорусы и украинцы «постоянно боролись за воссоединение в рамках единого Русского государства». Однако в книге отмечено «участие в этом процессе неславянских элементов населения», и сам вопрос этногенеза отнюдь не сочтен «закрытым», но «подлежащим дальнейшей разработке» – например, в плане формирования национального самосознания белорусов и определения значения терминов (таких, как «Белая Русь») или особенностей официального языка Великого княжества²⁰.

Написавший соответствующий раздел в следующем многотомном обобщающем труде В. В. Мавродин переносил начало формирования белорусского и украинского этносов с XII на XIII столетие и объяснял его «отрывом юго-западных и западных земель когда-то единой Киевской Руси от других русских земель»; сам же процесс осложнялся классовым размежеванием,

¹⁸ См.: Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Вінниця, 2005.

¹⁹ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Ленинград, 1945, с. 395–396, 401–402.

²⁰ Очерки истории СССР. Период феодализма. IX–XV вв. Москва, 1953, ч. 2, с. 315, 557–560.

при котором православные феодалы были готовы предать свой народ «ради корыстных целей»²¹.

Вышедшая впервые в 1972 г. работа директора Института русского языка АН СССР Ф. П. Филина утверждала, что в эпоху образования Древнерусского государства «не было еще и зачатков исторически хорошо засвидетельствованных русского, украинского и белорусского языков». По мнению автора, существовал «единый язык восточнославянской (древнерусской) народности, который в разных местностях имел диалектные своеобразия», поэтому нельзя полагать, что современные языки сложились «на базе племенных подразделений и феодальных княжеств». Только с XIII в. можно говорить о появлении нескольких языковых «зон изменений» (южной, западной, северной и северо-восточной, приокско-верхнедонской, прикарпатской), а в XIV в. появились особенности, характерные для русского, украинского и белорусского языков²².

В последнем официальном университетском учебнике истории СССР древнерусская народность выступала как сложившаяся уже в X в. (соответственно «вызреванию феодальных отношений в наиболее развитых областях восточного славянства»), а в XIII в. произошло ее разделение как следствие нашествия монголо-татарских завоевателей. «Белоруссия» и «Украина» в составе Великого княжества Литовского упоминались как современные географические понятия, но появление украинской народности и ее культуры, белорусского языка и рост «национального самосознания» отнесены к XVI в.²³

В выпущенной в начале 1990-х гг. «Истории Европы» А. Л. Хорошкевич пишет о «русских землях», «русской знати», «русской письменности», «русских городах» Великого княжества Литовского, и полагает, что только с XV в. «можно говорить о выделении русского, украинского и белорусского языков, об особенностях материальной и духовной культуры, наконец, единстве территорий, занимаемых каждой из этих народностей»²⁴. Окончание этого процесса в работе четко не фиксируется, хотя украинская и белорусская культуры характеризуются как сложившиеся в XVI в.²⁵

²¹ История СССР с древнейших времен до наших дней. Москва, 1966, т. 2, с. 103–104.

²² См.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк. Москва, 2006, с. 632–635.

²³ История СССР с древнейших времен до конца XVIII века: Учебник / под ред. Б. А. Рыбакова. Москва, 1983, с. 49, 158, 221–223, 251. При этом многотомная «История Украинской ССР» по-прежнему относила начало процесса этногенеза украинского народа к XII веку (История Украинской ССР: в 10 тт. Киев, 1982, т. 2, с. 322–325).

²⁴ История Европы. Москва, 1992, т. 2, с. 437, 462–463.

²⁵ История Европы. Москва, 1993, т. 4, с. 576–586 (соответствующий раздел написан академиком НАН Украины Я. Д. Исаевичем).

Таким образом, можно отметить, что поставленные в 1953 г. задачи научного исследования не были реализованы (в том числе и обоснование критериев выделения новых «народностей»), а появление белорусов и украинцев постепенно «сдвигалось» на более позднее время. Сам же процесс этногенеза не рассматривался. В итоге в одной из немногих монографий, обращавшихся в то время к особенностям внутреннего устройства Великого княжества Литовского, заметны нестыковки позиций авторов: сначала сообщается о сложении трех восточнославянских языков в XV в., а затем – что это произошло в XVI–XVII вв.; при этом речь идет о существовании «старобелорусско-украинского языка» великокняжеской канцелярии, который в то же время был и разговорным²⁶. На страницах книги говорится о «древнерусских землях» и «традициях», «протобелорусском и протукраинском обществе» и «белорусских и украинских магнатах» применительно к одному и тому же периоду XV – первой половины XVI вв.; последние (т. е. украинская и белорусская шляхта) проявляли «государственный патриотизм», тогда как стремящиеся к объединению с Россией «народные низы» этого не понимали²⁷.

«Нарушителем» порядка стал археолог В. В. Седов. Он доказывал, что этнические особенности белорусов сформировались в результате ассимиляции пришлыми славянами восточно-балтских племен в период с IX по XIII вв., что привело к появлению ряда субстратных явлений в языке («дзеканье», твердый «р», аканье), материальной (столбовая техника строительства, элементы традиционного костюма) и духовной культуре (культ камня, почитание ужа). В итоге автор делал вывод о том, что этническое и языковое развитие славян Верхнего Поднепровья происходило «в условиях воздействия балтского этнического и языкового субстрата»²⁸; а привнесенные балтами самобытные черты впоследствии не исчезли полностью и вновь проступили после распада Древней Руси – в результате чего и образовалась «белорусская этнолингвистическая общность».

Завязавшаяся на страницах журнала «Советская этнография» полемика хотя и сопровождалась указанием на связь позиции ученого с «историческими концепциями буржуазных националистов», но ограничилась спорами о границах и размерах ареала балто-славянского взаимодействия – тем более, что в ней участвовали не археологи, а историки и этнографы. Однако подня-

²⁶ Пацута В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. Москва, 1982, с. 77, 78.

²⁷ Там же, с. 74–76, 175.

²⁸ Седов В. В. Еще раз о происхождении белорусов // Советская этнография, 1969, № 1, с. 105. См. также: Седов В. В. К происхождению белорусов // Там же, 1967, № 2, с. 112–129.

тая тема могла показаться нежелательной, поскольку могла быть применена к процессу этногенеза не только белорусов, но также русских и украинцев – на базе соответственно финно-угорского и индоиранского субстратов. Назначенная на 1973 г. в Минске конференция «Этногенез белорусов» была отменена, и выпущенный в свет сборник тезисов стал памятником несостоявшейся дискуссии.

Во времена «гласности» и «перестройки» проблемы национально-государственного прошлого «союзных» народов стали оживленно дискутироваться – не случайно белорусские авторы статьи о становлении национального самосознания подчеркивали, что она вызвана «острым интересом к этой тематике творческой интеллигенции»²⁹. В московских научных изданиях реакция на появлявшиеся в республиках концепции этногенеза была относительно спокойной. Так, в рецензии на книгу белорусского исследователя М. Ф. Пилипенко ее автор И. Н. Браим изложил основные выводы работы (об этнических особенностях населения Белоруссии, начиная с конца эпохи неолита, и о завершении процесса формирования белорусского этноса в конце XVI – начале XVII вв.), хотя и счел их «недостаточно аргументированными»³⁰.

Но к тому времени былого идеологического единства уже не существовало. Распад СССР и становление новых государств сопровождалось появлением новых трактовок собственного прошлого и дискуссиями на страницах прессы и в интернете, где продолжают и поныне. Интерес к проблеме не только не угас, но и породил в потоке поисков новой национальной идентичности спрос на фантастические построения, которые, как справедливо подчеркивается учеными разных направлений, грозит дискредитацией самой науки: «На 15-м году независимости отечественная наука еще не утвердила в общественном сознании общепризнанную концепцию генезиса украинцев», – признал в 2006 г. профессор Киево-Могилянской академии украинский археолог Л. Л. Зализняк³¹.

²⁹ Чаквин И. В., Терешкова П. В. Из истории становления национального самосознания белорусов // Советская этнография, 1990, № 6, с. 42–54. Началась критика представлений о «прогрессивной роли славянского элемента в формировании белорусского этноса», «об общей древнерусской народности», а также «о запоздалом до XIII–XIV веков оформлении белорусского этноса» – альтернативой стало признание прогрессивной роли балтского субстрата и датировка оформления белорусского этноса периодом не позднее IX–X вв., (См.: Носевич В. Л. Белорусы: становление этноса и «национальная идея» // <http://www.vp.belinter.net/vkl/17.html>). По оценке исследователей «в белорусской научной среде до сих пор существует своеобразный раскол по отношению к «балтской концепции» (См.: Лобач В., Шишков А. Потомки Белополя. Новый взгляд на происхождение народа // Родина, 2001, № 1–2, с. 47).

³⁰ См.: Рец. на кн.: Пилипенко М. Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция. Минск, 1991 // Советская этнография, 1991, № 6, с. 141–142.

³¹ Зализняк Л. Л. Происхождение украинцев: между концепцией «общерусской истории» и трипольской Араттой // <http://www.zn.ua/3000/3150/59705/>.

Украинские коллеги в 2007 г. провели круглый стол по проблеме «Мифологизация происхождения украинцев» – когда, вопреки археологическим, историческим, антропологическим и языковедческим данным, «первыми украинцами» объявляются носители Трипольской культуры V–III тыс. до н. э., а в школьную программу включается изучение т. н. «Велесовой книги» в качестве подлинного дохристианского письменного памятника³².

Надо сказать, что и в России проявилось желание дифференцироваться от «братских народов» и создать собственные мифы. Появились, например, концепции рождения великорусского этноса в XIII–XIV вв. на «татарской Руси» из славян и угро-финнов при активной «половой интервенции низших слоев татарского воинства»³³. В ответ на попытки «приватизации» истории Древней Руси на Украине у нас появились сочинения, утверждающие, что «именно великороссы являются потомками того населения, которое жило вокруг Киева во времена князя Владимира, а украинцы – нынешнее население – появилось позднее, из отдаленных окраин, мало знавших о тех событиях, которые воспеваются в былинах»³⁴. Другие авторы настаивают, что до начала XIX в. население Украины идентифицировало себя русским и до сих пор **«не утратило ни своего русского языка, ни свойственной им русской культуры, ни сознания своей общности с остальным русским народом»; отстаивающие же свою самобытность украинцы есть «этническая химера»** – результат «насил ьственного совмещения полярных культурно-психологических доминант» – русской и польской³⁵.

Оценивать подобные «штудии» всерьез едва ли стоит, однако они представляют собой уже некоторую тревожную тенденцию. Если же обратиться к профессиональным работам, то надо обратить внимание на осмысление принципиального при определении сроков и путей формирования современных восточнославянских народов понятия «древнерусская народность». В современной российской науке, в отличие от учебников, подходы к пониманию этого явления различаются.

Анализ археологического материала и древнерусских летописных текстов привел В. Я. Петрухина к выводу о наличии уже в XI в. «новой этнической об-

³² Лучик В. Болезнь роста // <http://www.inosmi.ru/translation/233448.html>; см. также: Бондаренко Н. С. Указ. соч., с. 226–229; интервью академика П. П. Толочко // www.edrus.org/content/view/4388/47/.

³³ См.: Шатило И. С. Великорусский этногенез. Московское феодальное государство и его культура. Москва, 2003, с. 13–14.

³⁴ Дикхий А. Неизвращенная история Украины–Руси // http://sovremennik.ws/2007/09/30/neizvrashennaja_istorija_ukrainyrusi._polnaja_versija_v_2_tomakh.html, с. 15.

³⁵ Родин С. Отрекаясь от русского имени. Украинская химера. Москва, 2006, с. 125.

щности» и «новой единой культуры» не только применительно к городскому образу жизни, традициям развития ремесла, исчезновению у образованной элиты «племенного самосознания». Вдали от городских центров «археологический материал свидетельствует о необратимых переменах в духовной культуре всего населения Древней Руси: на рубеже X–XI вв. обычай кремации умерших повсюду сменяется обычаем ингумации»³⁶. Вместе с тем исследователь подчеркивает, что быть «русским» в глазах средневекового «книжника» означало, прежде всего, «принадлежность к политической и культурной общности», в которой «княжеский “братский” род воплощал единство Русской земли и нового народа». Ордынское нашествие и господство привело к разрушению городской сети Руси, трансформации массовой культуры и деформации социальной структуры, а новая геополитическая реальность в лице Великого княжества Литовского запустила процесс «этнической дифференциации бывлой этнополитической общности» и становлению новых народов – русских, белорусов и украинцев³⁷.

Б. Н. Флоря признает появление такой «новой этнической общности» в результате упадка племенного самосознания, и в качестве ведущего компонента последнего (как для «верхов», так и для «низов» общества) предполагает «государственный патриотизм», а не «сознание принадлежности к определенной народности»³⁸.

В работе об истоках и становлении древнерусской народности недавно скончавшийся академик РАН В. В. Седов, признавая «балтский субстрат» в качестве важного фактора формирования славянских общностей на территории современной Белоруссии, все же полагал, что «становление белорусов как особого славянского этноса было обусловлено не племенными особенностями славянского населения, расселившегося в Двинско-Верхнеднепровско-Неманском регионе, не политическими образованиями внутри Древней Руси, не вхождением этой территории в состав Великого Литовского государства, а иными причинами». Исследователь подчеркнул роль интеграционных процессов, которые привели к созданию «древнерусского языка и этноса», древнерусской культуры и «этнического самосознания восточнославянской общности». Такими консолидирующими факторами стали формирование дружинной среды и ее культуры, процесс градообразования, функционирование великих торговых путей, деятельность христианского духовенства³⁹.

³⁶ Петрухин В. Я. Древняя Русь: народ, князья, религия // Из истории русской культуры. Москва, 2000, т. 1. с. 322, 333, 340–341.

³⁷ Там же, с. 332, 339, 353–356.

³⁸ Очерки истории культуры славян. Москва, 1996, ч. 1, с. 389.

³⁹ Седов В. В. Славяне: историко-археологическое исследование. Древнерусская народность:

Однако в середине XIII–XIV вв. западнорусские земли, Киевщина и Переяславщина были включены в состав Литовского государства. В результате этих событий «процессы интеграции, прежде имевшие место в условиях единства экономики, быта и культурной жизни восточного славянства, были полностью приостановлены. Яркая древнерусская культура, развитие которой во многом определялось высокоразвитым городским ремеслом, прекращает свое функционирование. Многие города Руси оказались разоренными и прекратили существование, в жизни сохранившихся городов наступил застой и упадок». Такая ситуация «привела к полному прекращению развития общих для всего древнерусского языка новообразований и к накоплению локальных языковых особенностей»⁴⁰. Как представляется исследователю, «определяющим в становлении нового этноса и языка было не городское, а сельское население, которому в большей степени было присуще диалектное своеобразие».

Этноним «белорусы», по мнению В. В. Седова, «первоначально не имел какой-либо этнической нагрузки и применялся для обозначения различных областей восточного славянства, в том числе Московского княжества, Новгородской земли и др. Начиная с XV в. Белой Русью параллельно в некоторых исторических источниках стали именоваться и западнорусские земли. Но только в XVII в. название Белая Русь закрепляется за Западной Русью. По-видимому, в том же столетии появляется и этноним белорусы, но потребовалось еще много времени, для того чтобы он стал самоназванием этого этноса»⁴¹.

Проблему формирования украинского языка и народности В. В. Седов считал более трудной для разрешения. Археологические данные, по его мнению, «допускают мысль о том, что ядром формирующейся после татаро-монгольского разорения украинской народности стала этнодиалектная группировка восточного славянства, представленная в самом начале средневековья пеньковской культурой, соотносимой с историческими антами» – что

историко-археологическое исследование. Москва, 2005, с. 830, 839–847. Сходные позиции занимали и другие исследователи, признававшие процесс консолидации разноэтничных территорий под эгидой великокняжеской власти: «Формирующийся общий древнерусский погребальный обряд отражал процесс этнической консолидации древнерусской народности. Условия такого этнического смешения в главных центрах Руси, где ведущую роль играла дружина, были благоприятны для распространения названия «русь» и в этническом, и в территориальном плане на огромную подвластную Киеву территорию от Среднего Поднепровья до Верхнего Поволжья» (Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Название «Русь» в этнокультурной истории Древнерусского государства (IX–X вв.) // Вопросы истории, 1989, № 8, с. 24–38).

⁴⁰ Седов В. В. Славяне: историко-археологическое исследование. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. Москва, 2005, с. 906–907.

⁴¹ Там же, с. 909.

доказывается «особым диалектным развитием этой общности», протекавшем внутри древнерусской народности и зафиксированным историческими документами XIII–XIV вв. **Галицкой Руси. Ареал говоров древнерусского населения, вышедшего из антского диалектно-племенного образования, по мнению автора, соответствует «области распространения бескуранных могильников X–XII вв.», что подтверждают и материалы палеоантропологии: «древнерусское население той же территории составляли в основном прямые потомки антов римского времени».**

В то же время В. В. Седов не считал возможным говорить о начале становления украинского этноса в I тыс. н. э.: **«Допустима мысль лишь о зарождении в части славянского мира некоторых диалектных особенностей, ставших в условиях раздробленности восточного славянства XIV–XVI вв. характерными для формирующегося украинского языка»** – при том, что потомки антов вошли не только в состав украинского этноса, но и расселились по Дунайским землям и приняли участие в освоении Балканского полуострова. Опираясь на филологические изыскания Л. А. Булаховского и Ф. П. Филина, автор полагал, что только в XIII–XIV вв. **«зачатки украинского языка» становятся явными в южнорусских грамотах: «так первоначально в древнерусском языке зародилось южнорусское наречие, которое постепенно эволюционировало в самостоятельный восточнославянский язык – украинский»**⁴².

В. В. Седов признавал, что используемые им выводы филологов о связи современных диалектов восточнославянского ареала с древними племенными диалектами являются спорными. Его построения, как и следовало ожидать, вызвали критику со стороны украинских коллег: если автор признает, что «генетические корни украинцев восходят к антам и дулебам», то «в таком случае непонятно, почему временем рождения украинского этноса исследователь считает лишь XIV–XV, а не V–VII вв. Тем более, что в монографии 1995 г. В. В. Седов на археологических материалах убедительно показал, что южные и западные славяне (сербы, хорваты, чехи, поляки, лужицкие сорбы и пр.) выходят на историческую арену в V–VII вв., а в IX–X вв. создают свои первые национальные государства. Аналогичная непрерывность культурно-исторического развития наблюдается и в Украине с середины I тыс. н. э. до первого государства южных русичей Киевской Руси X в. и дальше, к казацкой Украине»⁴³.

⁴² Седов В. В. Славяне: историко-археологическое исследование. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. Москва, 2005, с. 910–911.

⁴³ Зализняк Л. Л. О лехитских прашурах и древнерусской народности // http://www.geocities.com/ua_ukraine/ukr082.html.

Исходя из тех же представлений об антской основе приднепровских племен, оппонент делал принципиально иные выводы: «Именно этот средневековый этнос (праукраинцы VI–X вв. – И. К.) создал государство Русь, которое быстро трансформировалось в раннесредневековую империю, в X–XIII вв. осуществлявшую мощную экспансию на безграничные лесные пространства севера Восточной Европы. Вследствие колонизации праукраинским Киевом (Русью в ее исконном значении) балтских и финских племен лесной полосы Восточной Европы возникли молодые балто-русские (белорусы, псково-новгородцы) и финно-балто-русские (русские) этносы». После чего последние вступили в борьбу за политическую независимость от праукраинского имперского Киева» и в конце концов «освободились от опеки имперской метрополии, и Киевская Русь как государство фактически распалась еще до прихода татар. Так украинский этнос лишился созданной им империи, но продолжил свое существование в безгосударственном состоянии на своих этнических территориях», а позднее изменил свой этноним «русский» на «украинец»⁴⁴.

Данная позиция обладает известной логикой. Как заметил Б. Н. Флоря, «если признать аргументацию В. В. Седова убедительной, то, поскольку расселяясь по территории Восточной Европы, восточные славяне вступали в разных частях восточноевропейской равнины в контакт с разными этносами (помимо балтского на северо-западе с ираноязычным на юге и угро-финским на северо-востоке), следовало бы отнести начало формирования отдельных восточнославянских народов еще к до государственному периоду в истории восточных славян, а сам процесс их формирования придется в этом случае рассматривать как предопределенный заранее наличием на разных территориях разного этнического субстрата»⁴⁵. И «почему, говоря о непрерывности исторического развития на территории Сербии, Польши и Украины с VI столетия, история первых двух славянских государств и народов исчисляется с этого времени, а об украинцах даже в X–XI ст. “не может быть и речи”» – как пишет Л. Л. Зализняк.

Действительно, унификация культуры жителей древнерусских городов не обязательно свидетельствует о потере полочанами, новгородцами или киевлянами их этнической специфики. Но и обратное утверждение как минимум требует дополнительной аргументации, поскольку тезис «если полякам можно, то почему нельзя украинцам» сам по себе научным доказательством

⁴⁴ Зализняк Л. Л. Происхождение украинцев по данным современной этнологии // <http://www.zn.ua/3000/3150/59705/>.

⁴⁵ Флоря Б. Н. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени // Россия – Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997, с. 9.

быть едва ли может. Тем более что само понимание «этничности» как универсального исторического феномена далеко не бесспорно. И. Н. Данилевский сомневается в наличии единой древнерусской народности, но полагает, что «самосознание жителей Древней Руси (точнее, элитарное самосознание) не имело собственно этнического или политического характера»; общность языка служила лишь признаком принадлежности к весьма широкой славяно-христианской общности⁴⁶.

Итоги проведенных в последние десятилетия антропологических изысканий показывают, что восточные славяне принадлежат к различным ветвям европеоидной расы. Беломоро-балтийскую группу популяций представляют белорусы, в какой-то мере поляки, северные территориальные группы русского народа; при этом антропологическое сходство белорусов с балтами как будто подтверждает концепцию относительно недавнего балто-славянского единства. К восточноевропейской группе популяций относятся все территориальные группы русского народа, за исключением северных, и часть белорусов, преимущественно восточных и южных районов. Украинцы же представляют днепро-карпатский антропологический тип вместе со словаками и отчасти чехами⁴⁷.

Двигаясь на восток в ходе преимущественно мирной земледельческой колонизации, славяне оказывались в соседстве с различными иноплеменниками. В результате метисации в вятичах X–XII вв., заселивших междуречье Волги и Оки, и северо-восточных кривичах (группы ярославская, костромская, владими́ро-рязанская) заметно проявление финно-угорских черт. В физическом облике западных кривичей (Псков, Полоцк, Смоленск, Тверь), радимичей (среднее течение Днепра и бассейн реки Сож), дреговичей (территория между Припятью и Западной Двиной) обнаруживается сближение с летто-литовским населением. Новгородские словене в наибольшей степени сохранили исходные черты своих североевропеоидных предков: очертания головы, четкую профилировку лица, светлые глаза и волосы. Этнические группы Вольны оказались наиболее широколицыми, то есть сохранили особенность, которая была признаком славян в эпоху сложения и существования их общности. Поляне же, имея в целом европеоидный облик, обладали комплексом черт, которые отличали их от западных, северных и восточных племенных образований славян, но являлись характерными для населения

⁴⁶ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Курс лекций. Москва, 1998, с. 278, 282.

⁴⁷ См.: Алексеева Т. И. Восточные славяне: истоки, становление, формирование // Наука в России, 2003, № 4, с. 63–66, 69.

черняховской культуры, которое в III–IV вв. н. э. обитало в степи и лесостепи от нижнего Подунавья до левобережья Днестра.

При этом в последующие века наблюдается прилив славянского населения с юга и запада, в какой-то мере нивелирующий антропологические различия между отдельными восточнославянскими группами. В эпоху позднего средневековья наблюдается явная европеизация славянского населения центральных областей Восточной Европы. А длительное соседство с кочевниками, как и татарское нашествие, напротив, антропологических следов у славян не оставило. В итоге обнаружена преемственность происхождения белорусов от дреговичей, радимичей, западных кривичей, а украинцев – от тиверцев, уличей, древлян, вольнян, полян. В этногенезе русских приняли участие западные и восточные кривичи, словене новгородские, вятичи, северяне. Несмотря на указанные различия, ученые считают все же возможным говорить об исходном антропологическом единстве славян и наличии у них единой средне-европейской прародины⁴⁸. Но не могут, как и археологи, ответить на вопрос, насколько эти средневековые популяции осознавали (или не осознавали) себя принадлежащими к определенному этносу. С точки зрения сегодняшних научных представлений говорить об «этносе» можно лишь тогда, когда у представителей этого «этноса» появляется этническое самосознание.

В этом смысле, по мнению М. В. Дмитриева, исследовательской перспективной будет не «потерявший смысл спор о том, было славянское население Киевско-Новгородской Руси украинским, русским или белорусским, а о том, на какой основе и как в православной культуре Восточной Европы в 10–13 вв. возникают дискурсы, приписывающие местному населению те или иные этнические характеристики»⁴⁹.

Процесс этот протекал на Востоке Европы иначе, чем на Западе, и это заставляет автора предположить, «что существовали постплеменные культуры, самосознанию которых такие дискурсы (наличие этнических или «национальных» общностей – И. К.) были органически чужды». В Московской Руси XVI–XVII вв. такое самосознание выразилось в представлениях о «Святой Руси», о Руси/русских как «Новом Израиле» и «Третьем Риме»; в восприятии «чужих» в «категориях почти одной лишь конфессиональной, политической и пространственной, а не “этнической” чуждости» – и в ана-

⁴⁸ См.: *Алексеева Т. И.*, там же, с. 72; Восточные славяне. Антропология и этническая история / Т. И. Алексеева, Е. В. Балановская, Т. С. Балусева, А. П. Бужилова, Е. В. Веселовская; отв. ред. Т. И. Алексеева. Москва, 2002, с. 315.

⁴⁹ *Дмитриев М. В.* О формировании дискурсов общерусского самосознания в украинско-белорусской культуре конца XVI–XVII вв. // <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/dmitriev.doc>.

логичной по логике «полной и твердой привязанности к конфессиональному, династическому и политико-государственному принципам в построение самоидентификации»⁵⁰.

В то же время на украинских и белорусских землях имело место соревнование «восточной» и «западной» моделей, с присущим для последней «концептом этничности». Характеризуя этнокультурные процессы в Речи Посполитой, О. Б. Неменский подчеркнул «предельную пограничность всей этой ситуации – то, что это общество живет на границе между западным и восточным христианством; то, что это общество живет на границе между средневековьем и новым временем; то, что это общество живет и на границах этнических. Вот эта пограничность обусловила некоторую «мешанину», если можно так выразиться (и как они бы сами выразились), сознания людей того времени»⁵¹.

По мнению исследователя, если до Брестской унии «можно говорить о существовании цельного этно-конфессионального самосознания тех жителей Речи Посполитой, кто называл себя «русскими», то следствием ее введения стал «кризис идентичности»: «К началу XVII в. русская самоидентификация оказалась расколотой» – по линии социальной (с утверждением единого «политического народа» – шляхты) и по линии этноконфессиональной, когда православные не признавали униатов за «русских» или порой видели в них неведомую «новую русь», тогда как их противники большей частью воспринимали этничность как категорию независимую от религиозной принадлежности»⁵².

⁵⁰ *Дмитриев М. В.* Проблематика исследовательского проекта «Cofessiones et nationes. Конфессиональные традиции и протонациональные дискурсы в истории Европы» // Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века – новое время. Москва, 2008, с. 42. Как пишет другой исследователь: «Народ для московского летописца не является постоянно действующей силой истории, тождественной какому-либо территориальному, политическому или этническому целому, он возникает на самой церемонии, воплощая весь город, всю московскую землю и все православие. Причиной и одновременно формой существования «народа» оказывается при этом церемония как таковая... «Народ» не существует в социальном воображении того времени как отвлеченная идея, как понятие о носителе суверенитета или «духа нации». Народ в московских текстах XV–XVI вв. является **церемониальной общностью одновременно всех московских христиан, христиан всего Русского царства и вообще всех христиан»** (*Ерусалимский К. Ю.* Понятия «народ», «Росия», «Руская земля» и социальные дискурсы Московской Руси XV–XVII вв. // **Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе.** Средние века – новое время. Москва, 2008, с. 156–157).

⁵¹ *Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе.* Средние века – новое время. Москва, 2008, с. 198.

⁵² *Неменский О. Б.* Русская идентичность в Речи Посполитой в конце XVI – первой половине XVII вв. (по материалам полемической литературы) // *Религиозные и этнические тради-*

Исследование употреблений терминов «Русь» и «русский» в имеющемся корпусе летописей привело Б. Н. Флорю к выводу о том, что к концу XII в. понятие «Русь» сужается до размеров Киевщины, хотя иногда встречаются упоминания «Роуской земли» и «роуских полков» в широком смысле слова. Но в XIII в. после монгольского нашествия представления о Руси и «русском» в широком смысле слова встречаются не реже, а, наоборот, чаще и в южном (галицком) и во владимирском и даже в новгородском летописании – применительно к этим землям и даже вытесняют в следующем столетии областные названия («суздальская земля»). Последнее автор оценивает как стремление отождествить с «Русью» именно свое политическое образование. А применительно к XIV в. московские летописцы для обозначения соседней державы и ее представителей используют термин «Литва» и «литовские паны» – по отношению не только к этническим литовцам. Но и представления об этнополитическом единстве еще держатся при довольно слабом – до конца XV в. – осознании социокультурных различий между двумя политическими объединениями⁵³.

В Кревской унии и последующих событиях Б. Н. Флоря видит определенный рубеж в истории восточных славян, когда «постепенно нарастают различия между социальным строем тех частей восточного славянства, которые вошли в состав Великого княжества Литовского и Польского королевства, с одной стороны, и тех, которые вошли затем в состав формирующегося Русского государства, с другой».

Однако это разделение создало лишь предпосылки формирования восточнославянских народностей. Точкой отсчета в развитии этнического самосознания стали русско-литовские войны конца XV – начала XVI вв., когда, по мнению автора, появились первые свидетельства неприятия литовской шляхты и мещан «тиранической власти» московских государей. При этом осознание различий социально-политического строя еще не означало восприятия соседей как чуждого этноса: «московский люд – та же Русь и то же племя»⁵⁴.

ции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века – новое время. Москва, 2008, с. 182, 186–187, 193–194.

⁵³ См.: Флоря Б. Н. Исторические судьбы Руси и этническое самосознание восточных славян в XII–XV вв. (к вопросу о зарождении восточнославянских народностей) // Этническое самосознание славян в XV столетии. Москва, 1995, с. 13, 16–19, 24–26, 33.

⁵⁴ Флоря Б. Н. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени // Россия – Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997, с. 13–14. Автор признает, что использованные им высказывания принадлежат представителям польской элиты, но они все же могут рассматриваться как определенное отражение общественных настроений в Литве – тем более что «в польском обществе не существовало какой-либо самостоятельной традиции об этнических отношениях

В последней четверти XVI в. «осознание различий привело к переменам в характере этнического самосознания восточных славян на территории Речи Посполитой» – о чем свидетельствуют высказывания как польских авторов (М. Стрийковского) и деятелей унии (И. Потя), так и православных полемистов (И. Вишенского и М. Смотрицкого): они говорили о «московитах» и «русских» или «нашей Руси», как о двух разных народах⁵⁵.

Однако начавшийся процесс этнической дифференциации не был завершен. В сочинениях киевских иерархов и православных авторов конца XVI – первой половины XVII вв. название «Малая Русь» употреблялось в широком значении – как территория Киевской митрополии, т. е. всех русских земель Речи Посполитой, с чем был согласен и М. С. Грушевский. Термин «Белая Русь» в первой половине XVII в. на территории Речи Посполитой являлось областным названием для ряда земель современной Восточной Белоруссии, а под именем «белорусцев» в московских документах того же времени фигурировали и жители современной Украины, из чего Б. Н. Флоря делает вывод об отсутствии к середине XVII в. доказательств «серьезной этнической дифференциации в среде восточных славян на почве Речи Посполитой»: разделение единого «русского народа» было еще впереди⁵⁶. Неустойчивости терминологии в этнополитической сфере признавал и А. И. Папков: московские люди XVI–XVII вв. нечетко различали на границах «литовских людей» и «черкас»-украинцев⁵⁷.

М. В. Дмитриев выдвинул мнение, что в украинско-белорусской культуре XVI–XVII вв. рождается дискурс «российского» («общероссийского», «общерусского») народа, который, хотя и не являлся доминирующим, но, тем не менее, в общественном сознании присутствовал. Более того, «церковная и отчасти светская «интеллигенция» именно украинско-белорусских земель в конце XVI – начале XVII вв. (в лице Ф. Кизаревича, К. Саковича, Герасима Смотрицкого, Иова Борецкого) выработала тот дискурс, который лег в основу общерусского самосознания XVIII – начала XX вв.» – представлений о «славя-

в Восточной Европе, и представления соответствующих авторов так или иначе должны были основываться на воззрениях, почерпнутых из восточнославянской среды. К этому следует добавить, что представители польской элиты никак не были заинтересованы в том, чтобы подчеркивать единство восточных славян (и тем самым, хотя бы косвенно, признавать справедливость притязаний московских государей на древнерусское наследство)» (Там же, с. 15).

⁵⁵ Флоря Б. Н. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени Россия – Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997, с. 15–16.

⁵⁶ Там же, с. 21–23.

⁵⁷ Папков А. И. «Люди литовские» и «черкасы» на юго-западных рубежах России во второй половине XVI в. // Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага княства Літоўскага. Мінск, 2007, с. 102–107.

нороссийском народе» или, говоря современным языком, «большой русской нации». Кодификатором этой концепции во второй половине XVII в. стал Иннокентий Гизель, а в XVIII в. «она легла в основу представлений о триедином русском народе»⁵⁸.

Эта позиция была оспорена. А. И. Хорошкевич указала, что у многих сторонников союза с Россией на Украине идея единства восточных славян «сопрягалась с идеей столь же давнего происхождения вольности казаков и, соответственно, украинцев»⁵⁹. А. И. Миллер заявил, что в принципе некорректно говорить о «национальных проектах» и тем более о «нациях» применительно к XVI–XVII вв.:

«Они не сложились, и русская нация не сложилась к этому времени. И мы видим, как много серых зон, каких-то двойных, конфликтующих идентичностей существует до сих пор, как наследие неопределенной открытой ситуации»⁶⁰.

По мнению Б. Н. Флори, вхождение гетманата Богдана Хмельницкого в состав Российского государства «было воспринято обеими сторонами как восстановление прежнего единства», имевшего место во времена киевского князя Владимира Святославича. Однако, «ирония истории состояла в том, что в то время, когда политические события способствовали оживлению этого традиционного представления, перемены, связанные с установлением в гетманстве особого казацкого строя, привели к тому, что различия между общественным строем этого политического образования и общественным строем Русского государства оказались еще более глубокими и значительными, чем различия между общественным строем России и Речи Посполитой»⁶¹. В итоге представление о единстве восточных славян скоро столкнулось с реальностью двух различных по своей социальной структуре и пониманию условий объединения восточнославянских обществ.

Дискуссии по перечисленным вопросам выявили, по мнению их участников, недостаточную разработанность обсуждаемой проблематики, однако можно говорить о преодолении еще недавно отмечаемого падения интереса российских ученых к сюжетам, связанным с историей Великого княжества Литовского.

⁵⁸ *Дмитриев М. В.* О формировании дискурсов общерусского самосознания в украинско-белорусской культуре конца XVI–XVII вв. // <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/dmitriev.doc>.

⁵⁹ *Хорошкевич А. А.* Куликовская битва и становление национального самосознания русских, украинцев и белорусов // Дмитрий Донской и эпоха возрождения Руси. События, памятники, традиции. Тула, 2001, с. 74.

⁶⁰ Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник, 2003. Москва, 2003, с. 54.

⁶¹ *Флоря Б. Н.* О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени // Россия – Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997, с. 20.

SUMMARIES /
RÉSUMÉ

THE POLITICAL NATION OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA.
THE LITHUANIAN PERSPECTIVE

Jūratė Kiaupienė

SUMMARY

The article attempts to provide a theoretical model for the term of *the political nation of the Grand Duchy of Lithuania*; to disclose its historical sources, development, structure and dynamics, the content and forms of its expression in the public life; to indicate its peculiarities, identify factors which determined its character and its associations with processes in the Central Eastern Europe; to provide arguments for reasonable application of the term *political nation* in social studies of Early Modern period.

The political nation of the Grand Duchy of Lithuania is understood as a unique socio-political community, members of which participated in the public life by various means, and its composition and size changed. However, *the political nation* had never covered the entire nobility of the Grand Duchy of Lithuania and had never been an equivalent of the nobility. A nobleman's status would only open a window to *the political nation*, but the true membership was individual and determined by the person's will and choice of active participation in the public life of the state, willingness to take responsibility for its fate.

The membership of *the political nation* in question was continually changing and varied since it was joined by representatives of the Ruthenian lands which belonged to the state. Therefore, the preferred term for the description used in the Lithuanian historiography (*the Lithuanian political nation*) is *the political nation of the Grand Duchy of Lithuania*. It enables us to avoid identification of the socio-political community (diverse in terms of ethnicity, religion and culture) with only one Lithuanian nation as well as to attribute an aspect of modern nationalism which does not suit for the historical term of the Early Modern period. Furthermore, it provides an opportunity to understand the nature of the community which participated in governing of the state and to reveal the specific ties which united and consolidated its complicated structure.

THE RUTHENIAN LITERATURE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIAN
AS A MODEL OF CULTURAL INTEGRATION

Sergejus Temčinas

SUMMARY

The paper presents a survey of translations made from different languages (Old Church Slavonic, Hebrew, Czech, Polish, Latin, and Greek) into Ruthenian in both the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland. The survey shows a large variety of literary genres and individual texts which have been translated into Ruthenian from different – Western and Eastern – sources. The summary translation activities produced by Ruthenians range them at the first place in the region, so that the Ruthenian literature may be viewed as a vivid model of cultural integration within the Grand Duchy of Lithuanian and beyond. It should be noted that Ruthenian started functioning as a literary language as early as in the middle of the 15th century, e.g. much earlier than it is commonly believed to have emerged. Already at that date the earliest translations from at least three languages – Hebrew, Czech, and Latin – were produced. The paper also discusses the possibility of a general definition of the multilingual Ruthenian literature (as opposed to the multilingual Lithuanian literature) based on formal criteria such as geography, faith, language, and script. The last criterion, while far from being ideal, turned to be most suitable, since the Cyrillic script (which was considered emblematic by the Ruthenian themselves) has been normally applied to both Old Church Slavonic and Ruthenian – the two main literary languages of the Ruthenian people (who did use, but to a lesser extent, also Latin and especially Polish).

WIELOKULTUROWOŚĆ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO I IDEA TOLERANCJI,
A PRAKTYKA STOSUNKÓW MIĘDZYWYZNANIOWYCH W XVI–XVIII W.

Urszula Augustyniak

SUMMARY

The purpose of the lecture is to describe and characterise the society of the Grand Duchy of Lithuania as seen from the perspective of a historian of culture. To begin with, the lecturer polemicalizes with transferring to the past of the term „multiculturalism” – associated with the contemporary doctrine of equality of cultures; and the term of „nation” in its present-day meaning formulated by the 19th-century nationalism. The lecturer proposes a thesis that the use of the term „nation” has no substantiation in the subject-matter, and provokes (against researchers’ intentions) attempts to split the shared cultural heritage between the countries that emerged in the territory of the former Polish-Lithuanian Commonwealth, as well as reduces to a common denominator different ethnic and religious communities with diverse legal status that had for centuries inhabited the territories of Poland, Lithuania and Ruthenia, and immigrant ones, which settled within the area of the whole country (like Jews), or only in the Grand Duchy (like the Karaites, Tartars or Armenians) – apart from subsequent immigrants from the West (Scotsmen, Hauländers [Polish: *Olędrzy*]). The lecturer stands against the concept of „multiculturalism” of the Commonwealth understood as the coexistence of „many cultural ghettos”, but espouses the concept of constant exchange between ethnoses and of cultural syncretism. The second part of the lecture is devoted to the social, linguistic and denominational structure of the Grand Duchy of Lithuania’s population in the analysed period, with the emphasis put on the low standards of the current state of research and on the postulate of cooperation between Polish-Lithuanian and Belarusian historians. The third part, dedicated to the inter-denominational relations, begins with the explanation of the term „tolerance” and justification why in relation to the analysed territory till the mid-17th century we should speak not about „tolerance” but about „equality of confessions”. Then the inter-denominational relations are characterised on the basis of the synodical records of the Lithuanian Brethren of the Polish Evangelical Reformed Church. In Conclusions, special attention is paid to the threat being posed by the falsification of the terms „tradition” and „patriotism” as a result of the selective use of history in the Polish school education and of limiting it to the history of Polish Catholicism.

FINIS POLONIAE, FINIS LITUANIAE, FINIS REIPUBLICAE?

Richard Butterwick

SUMMARY

Finis Poloniae. The words attributed to Tadeusz Kościuszko at the battle of Maciejowice invite a reflection on the place of the Grand Duchy of Lithuania in the Commonwealth of the Two Nations, Polish and Lithuanian, and the meaning of concepts such as „nation” and „Fatherland” in the consciousness of Lithuanian nobles during the reign of Stanisław August Poniatowski (1764-1795). Traditionally the final decades of the Commonwealth have been viewed as the culmination of the integration of the Grand Duchy of Lithuania within an ever more „Polish” Commonwealth. However perceptions of the period have changed considerably in recent years. This paper explores these problems via examples of noble discourse. Two are exchanges between Kazimierz Nestor Sapieha, the marshal of the Lithuanian confederacy during the Four Years’ Diet (1788-1792), and King Stanisław August. Others are drawn from the instructions issued by Lithuanian dietines to their envoys in November 1790. On the basis of these examples and earlier research, the author cautiously concludes that in this period, while Lithuanian nobles did indeed speak of „the Lithuanian province” and „the Crown provinces”, they did not necessarily accept that the Commonwealth was constituted by three equal provinces. Likewise, while Lithuanian citizens tended to refer to identify „the nation” or „the Fatherland” with the Commonwealth as a whole, and even with „Poland” (which was almost never used in relation to the *Corona Regni Poloniae*), they continued also to speak of the „Lithuanian nation”. At this time, these concepts were not considered mutually exclusive.

THE STATEHOOD TRADITION OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE POLITICAL AGENDA OF THE LITHUANIAN NATIONAL MOVEMENT: THEORY AND PRACTICE.

Rimantas Miknys

SUMMARY

The article analyses links of the statehood tradition of the Grand Duchy of Lithuania with the political agenda of the Lithuanian national movement which have not been specifically discussed in the Lithuanian or Polish historiography concerning the movement in question. The article aims at identifying and discussing theoretical and practical aspects, attempts to determine the impact of those links on the political targets of the Lithuanian national movement during its different stages and on the final wording of the statehood of Lithuania. It claims that in the first (cultural) stage of the national movement there were changes in the environment of the movement shifting from the statehood tradition of the GDL towards a modern wording of statehood based on ethnic values. Such shifts were determined by the changing concept of what is Lithuanian. The second stage of transition from cultural to political content directly faced the issue of prospects for the state of Lithuania. Stronger emphasis was laid on negative consequences of the „union“ for the statehood of the GDL and the *relationship* with Poland was straightforwardly identified as a cause for the downfall of the GDL statehood. Given such position the axis of the political agenda of the Lithuanian national movement became the aim stipulated in the decision of the Great Sejm of Vilnius of 1905 concerning the autonomy of Lithuania within its ethnographic boundaries. Following the close of this stage in the environment of the Lithuanian national movement the statehood tradition of the GDL was further used as a tool whenever it was necessary to provide grounds for the Lithuanian nation's right to political independence. The article states that due to the changing context of the political life in Russia at that period and due to the international „issue of Poland“ on the eve of the First World War, individual moments of the statehood tradition of the GDL were used instrumentally in 1905–1915 as well. They were identified both in the political agenda of the national movement and used in political practice. During the years of the First World War, when the geopolitical status of Lithuania underwent changes, the influence of the tradition in question diminished. Leaders of the Lithuanian national movement attempting to forestall the possibility of restoring national ties between Poland and Lithuania actually waived their plans to implement the statehood model of the GDL. However, even renouncing Historical Lithuania in the Act of February 16th the same leaders of the Lithuanian national movement declared restoring „an independent state of Lithuania based on democracy and with capital in Vilnius“ and thus declared its link with the statehood tradition of the GDL. The author supports the opinion of Römer that the Lithuanian national movement had historical ambitions to maintain this continuation and „to build Lithuania not as a new creation but only to restore and revive it“. The said scholar referred to the „requirement of Vilnius, the capital of Historical Lithuania, and its association with the political restoration of Lithuania“ as a manifestation of such ambitions. This tendency might be noticed in the political practice of the Lithuanian national movement of 1905–1918. In that period activists of the Lithuanian national movement more openly related the statehood tradition of the GDL with the acquisition of Vilnius as the historical capital.

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTIJOS IDĖJA IR TAUTINIAI ATGIMIMAI.
VIENO LIETUVOS LENKO PERSPEKTYVA

Ryšard Gaidis

RÉSUMÉ

La notion de Grand Duché de Lituanie a été analysée selon différents aspects dans toutes les reconstructions nationales, qui ont eu lieu à la fin du XIX et le début du XXème siècle sur les terres de la Rzeczpospolita Obojga Narodow. Les différentes nations et leurs organisations politiques cette notion construisaient de diverses manières. Cette notion occupait différentes places dans l'idéologie nationaliste et ensuite dans les doctrines. Comme on s'en est aperçu rapidement, que les étroits principes de nationalisme ne permettent pas de garder la tradition de GDL comme une unité.

Dans cet article, la notion de GDL est présentée par Jozef Mackiewicz (1902.06.01. – 1985.01.31.), écrivain et publiciste connu, dans le contexte du mouvement politique et social de „krajowcy”. L'auteur s'efforce d'expliquer cette notion à travers 3 aspects. En premier, quelle place occupait J. Mackiewicz dans le mouvement „krajowcy”? En deuxième, quelle était sa vision historique de GDL? En troisième, quelle signification géo-politique avaient les essais de reconstruction de GDL?

J. Mackiewicz s'est basé sur la pensée idéologique des tels connus „krajowcy” comme M. Rómer, L. Abramowicz et T. Wrublewski.

Dans ses programmes géo-politiques J. Mackiewicz appelait pour la création d'Etat, qui pourrait repousser la menace de la part de Russie et d'Allemagne. La base de cette structure géo-politique devait être 3 Etats: Pologne, GDL et Ukraine.

RUSSIAN NATIONALITY POLICY AND THE REDISTRIBUTION OF THE HERITAGE
OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Darius Staliūnas

SUMMARY

This article analyses how the requirements of Russian nationality policy compelled the imperial authorities to initiate historical projects seeking to prove the Russian nature of the Grand Duchy of Lithuania. Most attention is paid to the tender held by the Ministry of Education in the 1830s and initiated by the minister Sergei Uvarov for the publication of history textbooks, after which the canon of Russian interpretations of GDL history formed. The most important creator of this narrative was Nikolai Ustrialov.

THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA AS REFLECTED
IN THE RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

Michail Krom

SUMMARY

The paper deals with the image of the Grand Duchy of Lithuania in the Russian historiography and traces its evolution from the early 19th century to the present. The author assumes that the main feature, characteristic of the Russian historical discourse of the GDL, lies in efforts to inscribe the GDL history into the Russian national narrative. The most notorious attempts to present the GDL as a „true Russian land“ followed the suppression of uprisings of 1830–1831 and 1863–1864, but due to their rude and unskillful forms (Nikolai G. Ustrialov and Mikhail O. Koialovich, respectively) they had nothing to do with scholarship.

During the imperial period, the academic discourse of the GDL passed two different phases: in 1860s through 1880s, the debate on „native and alien principles“ underlying the law, state order, and culture of the Grand Duchy, echoed the ideas of Romantic German school of legal history. Later on, at the turn of the 19th century, the Russian historiography entered a new, positivistic stage marked by extensive use of documentary sources and special attention to socio-economic issues in history. The last decades before the revolution of 1917 saw the appearance of standard works on the GDL history written by Matvei K. Liubavskii, Mitrofan V. Dovnar-Zapol'skii, Vladimir I. Picheta and other prominent scholars.

After the collapse of the Russian empire, the academic discourse of the GDL broke into national pieces. During the Soviet period Russian scholars paid little attention to the GDL history. In the 1980s and 1990s, there arose some interest to it but only in conjunction with Russian national history. In author's view, the progress of the GDL historical studies depends on international efforts aimed at overcoming the national paradigm of historical writing and introducing new approaches and concepts.

„POLAND“ AND „LITHUANIA“: SEMANTICS SPACES GAZE FROM KIEV
(MIDDLE OF THE XIX–EARLY XX CENTURIES)

Natalia Jakovenko

SUMMARY

This article discussed „tissue“ spatial perception of the Polish-Lithuanian State, established in the Ukrainian academic historiography mid XIX–early XX centuries, including the so-called „compression“ this space to the points where the fateful event for the Ukrainians and where „spatial behavior“ Rzeczpospolita these events contributed to, or, conversely, prevented the (of course, in the assessment of Ukrainian historians).

In the later works of Ukrainian historians (to date inclusive!) can be found echoes of almost all shades of cultural and geographical image of the Polish-Lithuanian state: romantic legacy of Nicholay Kostomarov, the first description of the past in a positivist vein, Vladimir Antonovich and, finally, academic „delimitation“ Ukrainian history as a national project in the works of Michail Hrushevskiy. However, they are intertwined so whimsically, and at different times due to the complex mixing of „language sources“, „language historiography Fathers“ and the „language of ideology“, that it would require special analysis. The only that unites them – is that the semantics of spaces „Poland“ and „Lithuania“ least cares reality. In the future, the Ukrainian „geographical identity“ surrounding areas are seen merely as a decoration – „moving backstage stories“, which help to understand and describe themselves.

RECEPTION OF FEDERALIST IDEAS IN LITHUANIA (1918–1922)

Zenonas Butkus

SUMMARY

The article deals with the alternatives of the Lithuanian state established on the national basis after the First World War which have received little attention in the historiography. A prevailing historians' opinion states that there was no alternative for the national state, and the whole Lithuanian community had a determination to build a national state, thus nobody was seriously inclined to create a federation with Poland or with any other neighbouring state.

The creation of ethno politic state was actually the climax of Lithuanian national movement, the result which crowned the whole process. Nevertheless, the movement was often treated by the southern neighbours of Lithuania as anti-Polish fanaticism rather than consistent development of the national idea. In Poland itself federalists were dominated by annexionists who controlled the parliament and were more successful in the military and political sphere. In general, the political practice was not favourable for the federalist ideas.

However, the above ideas had existed in Lithuania; plans to create Lithuania's federation with Latvia or Poland were had been made. This article presents a more detailed analysis of the projects aimed at establishing federalist or any other close ties between Lithuania and Poland.

Two stages of the spread of federalist ideas have been distinguished: the first is the development of the ideas until the announcement of the Lithuania – Poland conciliation project by the president of the League of Nations, Paul Hymans in spring, 1921, the second – the process of discussing this project and its rejection.

Lithuanian politicians had consultations regarding federal or confederate relations both with the representatives of Polish authorities and Polish political or social organizations in Vilnius when quite a few projects of confederate relations were discussed. The projects might have been used by P. Hymans while he was working on his plan. The second variant prepared by P. Hymans with the planned transfer of Vilnius to Lithuania and its defined confederate relations with Poland was approved by many influential Lithuanian politicians including the Prime Minister Kazys Grinius, ministers Ernestas Galvanauskas and Jonas Simkus. The project was supported by Tomas Narusevicius as well as many other famous Lithuanian diplomats who thought that it was the last chance for Lithuania to regain Vilnius through the mediation of Western democratic states.

The Hymans project was rejected due to the resistance of the political parties, the army as well as the policy of Soviet pressure. The specifics of the resistance mechanism have not been clarified yet and are to be studied.

ZENONAS IVINSKIS AND HENRYK ŁOWMIAŃSKI: THE CHANGING MEDIEVAL STUDIES
IN THE INTER-WAR PERIOD IN KAUNAS AND VILNIUS*Rimvydas Petrauskas*

SUMMARY

The paper investigates the parallels between the two scholars of medieval studies: Polish historian Henryk Łowmiański and Lithuanian historian Zenonas Ivinskis. During the inter-war period both authors have published influential studies introducing new research perspectives on the history of the Grand Duchy of Lithuania. However, both studies did little outreach the political border that existed between Vilnius and Kaunas in the 1920s–1930s. The first part of the paper examines methodologies of the two authors in the context of the contemporary European historiography. Both historians demonstrate original integral approach towards the research object combining social, economic and political history. They also apply comparative method, focus on methodology and innovative historic source display.

The second part of the paper is focused on the academic relations between the two countries, represented by Vilnius and Kaunas, in the context of the Polish and Lithuanian historians' relations. It is worth mentioning that scholars of medieval studies pioneered and dominated in the academic relations between the two countries not only because of the similar historical interests and same sources or archives, but also because they could not frame themselves in the narrow national historiographies. Both Łowmiański and Ivinskis made attempts to review Lithuanian and Polish medieval studies. However, the lack of personal contacts between the two historians – who shared the interest for the same research object and later lived in the same city – is rather characteristic fact that reflects difficulties in communication between relatively closed Lithuanian and Polish historiographies.

ZENONAS IVINSKIS (1908–1971). HISTORIAN IN EXILE

Mathias Niendorf

SUMMARY

This article deals about the famous Lithuanian historian in exile, whereas the focus concentrates on his last years spent in Germany (1963–1971). As sources serve especially the personnel files in the University Archives of Bonn and Berlin. These materials allow giving an overview about Ivinskis' material circumstances, his carrier in the academic world in Postwar-Germany and his contacts: to students, colleagues in Germany and abroad, even in the Soviet Union.

Although an analyze of the exile publications itself lies beyond the scope of this article, it seems that Ivinskis has made the best use of his situation by researching in the up to then unknown to Lithuanian historians Vatican Archives as well as by choosing topics and presenting theses which would not have passed Soviet censorship. At the end the author suggests further research about Ivinskis' influence in Lithuanian historiography.

LOCAL COMPONENT IN THE CONSTRUCTION OF SOCIOCULTURAL IDENTITY
OF THE LITHUANIAN TATARS (A HISTORIOGRAPHIC ASPECT)*Tamara Bairašauskaitė*

SUMMARY

The article deals with the question how image of the Tatar sociocultural identity was formed in the Byelorussian, Lithuanian, Polish, and Russian historiographies. Tatars existed in the model of the society of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) as strange, but tolerable subject. While identifying Tatars, there are usually emphasized such features like their severalty, „nonconflictic otherness“, „mussulmanness“, „orientalness“. However, integration/assimilation processes, which conditioned the rise of new sociocultural identities, substantially influenced the Tatars. A historiographic analysis shows that in the works of historians there were actively, but controversially constructed the Tatar identities (of nobleman, warrior, and scribe) that have been formed in the society of the GDL. In the historiography a nobleman identity was constructed dealing with a question whether the society of the GDL treated the Tatars as noblemen, also, disclosing meaning of legitimation of the nineteenth-century noblemen for the spread of the Tatar knighthood of the Russian nature. It is supposed that an identity of warrior was constructed bearing in mind not the Tatar military service for the land given by a suzerain, but the Tatars' shift to the mercenary army form and professional military service. A construction of identity of a scribe can be seen in the works, authors of which payed attention to the fact that methods of creators of the Tatar writings as well as forms of adaptation of literature were borrowed from the cultural environment of the GDL. A presumption is made that the aforementioned identities are sign of the local culture, and the works of historians substantially contributed to the spread of these identities in the current social consciousness.

HISTORICAL CULTURE IN THE MODERN LITHUANIA:
 „MULTICULTURALISM“ CONCEPT IN THE SOCIETY AND
 IN THE RESEARCHES OF GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Grigorijus Potašenko

SUMMARY

The article explores the attitude to the multiculturalism, its relations with history and problems of identity in present Lithuania. The problem of multiculturalism in present Lithuania is closely connected with identity of Lithuanians. As it seems to me, external interest of some historians a variety of cultures frequently opens descriptive (demographic) multiculturalism, or any certain model of multiculturalism. Besides the traditional sight of historians at formation of the Lithuanian nation as historical subject first of all is connected with the theory of ethnos and-or the ethnic nation. There is a problem.

One of the first after 1990 sintetic works of the ancient history of Lithuania was „History of Lithuania up to 1795“ by Z. Kiaupa, J. Kiaupenė, A. Kuncevičius who have left in 1995. As the main reality of the Lithuanian history they consider Lithuanian people, ideas, feelings and acts of its members the given historiographic job can be named ethnocentric. Various religious, ethnic and racial minority (here speech does not go about a role of Lithuanians, Ruthenus and Poles) in this version of history of Grand Duchy of Lithuania of three authors are represented as additional, illustrative and as a matter of fact the statistical fact lost in image GDL as „the multinational state, the state of different beliefs and cultures“. They are superseded on boondocks of history where they as though automatically get potential of insignificance and even greater threat and danger.

„History of ancient Lithuania. 1009–1795“ by Alfredas Bumblauskas – a vivid example of overdue connection of Lithuania to history of modernization of the Western Europe. It is new and even postmodernist work under the form in a context of the Lithuanian historiography. Traditional and modernist ethnocentrism in „History of ancient Lithuania. 1009–1795“ have different value, and their specific weight during the historical argument – different. Modernist – opened and inclined to dialogue – the ethnocentrism competes and, apparently, wins the traditional ethnocentrism closed and mistrustful to another and their originality.

I think that the exhaustive national history today should be considered not as one of alternatives which preference can give any of centres of science or the leadership of the Ministry of Education of Lithuania, and as a historical imperative for historians and the public as a whole. Simultaneously for Lithuania it is necessary flexible, focused on multiculturalism a policy of education. It would provide the option of the person which would correspond to its cultural identity, and also would enrich imagination of children, which collide with a variety, different languages and way of life.

THE HERITAGE OF GDL IN THE HISTORICAL MEMORY OF PRESENT DAY BELARUSIANS

Viachaslau Nasevich

SUMMARY

In Belarus different ideas about the role and the heritage of GDL exist in three main age groups of adults. In the older group (up to 1960-es inclusive) basic notions were formed in school years via soviet textbooks, and the notions are dominant to our time: GDL was an insignificant historical phenomenon, and the memory about them is not of current importance. President A. Lukashenko is the political leader who voiced these notions more than once. The second group can be conditionally named „children of perestroika“. These people have caught the period of the soviet ideology, and they learned history by old textbooks, but their views formed in the period of heated debates, when different points of view were opposed. Nevertheless, the idea of special importance of the GDL period is not characteristic for them, and in general they turned out to be unreceptive to the national-romantic myth. The youngest group formed views under conditions of independent Belarus. In school they learned history by new textbooks, where high emphasis was placed on the period of GDL. Importance of the period is axiomatic for most of them, but in specific interpretations. According to opinions expressed on Internet-forums, the idea of modern „lithuanism“ is very popular among them. It means, in particularity, manifestation of identity with the political elite of GDL irrelative of their ethnic origin, that was not characteristic for the national-romantic myth.

UKRAINE: LITHUANIAN PERIOD OF HISTORY
(MODERN HISTORIOGRAPHY AND HISTORICAL CONSCIOUSNESS)

Andrey Blanutsa, Dmitriy Vaschuk

SUMMARY

The issues which are connected with the development of the historical conceptions in the modern Ukrainian historiography concerning the Grand Duchy of Lithuania (henceforth. – the GDL) history are examined in this article. The main works among the modern Ukrainian Lithuanian studies, for our opinion, are books of F. Shabul'do, N. Koval'skiy, N. Yakovenko, N. Krikun, G. Boryak, P. Sas, E. Rusina, A. Gurbik, B. Cherkas, A. Blanutsa and D. Vashchuk. Consequently the authors' conceptions concerning the genesis of the GDL and its internal development were proposed to the scientific community. The formation of the scientific school for studying sources of 14th–16th centuries which was found by N. Koval'skiy (P. Kulakovskiy, V. Atamanenko, Yu. Svyatets, O. Dyachok etc.) has been started. The new, 21st century, gives new generation of historians, which started to research the specific aspects of the GDL development (the external policy – B. Cherkas; economic – A. Blanutsa, L. Zherebtsova, W. Berkowskiy; legal – D. Vaschuk, V. Polischuk). The scientific development of the Lithuanian studies in Ukraine reflects in periodicals, essentially on pages of the Ukrainian historical journal.

THE ETHNIC ORIGIN OF UKRAINIANS AND BYELORUSSIANS
IN THE MODERN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

Igor' Kurukin

SUMMARY

Such researches seldom remain academic and always cause the heightened public interest. Now the „centre of gravity“ of similar researches is in Ukraine and in Belarus; in Russia the given plots until recently were not a priority. Therefore it is possible to ascertain absence of precise approaches to a problem of ethnic origins in the manuals on domestic history intended for the mass reader.

The task of scientific research of the problem set in 1953 have not been realized, and appearance of Byelorussians and Ukrainians gradually „moved“ for more later time – from XII – to XVI century.

„Byelorussians“, in V. V. Sedov's opinion, originally had no any ethnic meaning and it was applied to name various areas of east Slavic peoples. Only in XVII century the name „White Russia“ was fixed to the Western Russia.

In M. V. Dmitriev's opinion, the correct approach would be not to dispute wheather a slavic population of the Kievan Russia in X–XIII centuries a Ukrainian language, Russian or Belarus, but to find out how, based on what factors the ethnic characteristics.

A reference point in development of ethnic consciousness in B. N. Floria's opinion, became the Russian-Lithuanian wars of the end XV and the beginnings of XVI centuries when the first proofs of **aversion Lithuanian nobility and petty bourgeois „tyrannical authority“** of the Moscow sovereigns became evident. But only in the last quarter of XVI century acknowledgement of distinctions has led to changes in character of ethnic consciousness character of east Slavs in territory of Rzeczpospolita. However the begun of ethnic differentiation has not been completed. In XVII century the name „Small Russia“ was used to determine territory Kievan Metropoly, i.e. all Russian territories of Rzeczpospolita. In first half of XVII century the term „White Russia“ was the regional name for of some the grounds of modern East Belarus, and inhabitants of modern Ukraine were named as „belorustsy“ in the Moscow documents also.

M. V. Dmitriev has supported opinion, that the concept of „All-Russian“ People was born in Ukrainian-Belarus culture XVI–XVII centuries.

Discussions on the listed questions have revealed; now we can speak about definite increase of interest displayed by Russian scientists to the history of the Grand Duchy of Lithuania.

TEKSTŲ AUTORIAI

Urszula Anna Augustyniak – daktarė, Varšuvos universitetas (Lenkija)

Tamara Birašauskaitė – habilituota mokslų daktarė, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Kultūros istorijos ir istorijos teorijos katedra, Lietuvos istorijos institutas (Vilnius)

Richard John Butterwick – daktaras, Londono universiteto koledžas (Didžioji Britanija)

Andrij Blauca – daktaras, Ukrainos nacionalinės mokslų akademijos Ukrainos istorijos institutas (Kijevas, Ukraina)

Alfredas Bumblauskas – profesorius, habilituotas mokslų daktaras, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Kultūros istorijos ir istorijos teorijos katedra

Zenonas Butkus – profesorius, habilituotas mokslų daktaras, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Naujosios istorijos katedra

Rišard Gaidis – daktaras, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Naujosios istorijos katedra

Natalija Jakovenko – profesorė, daktarė, Nacionalinis universitetas „Kijevo Mohilos akademija“ (Kijevas, Ukraina)

Jūratė Kiaupienė – daktarė, Lietuvos istorijos institutas (Vilnius)

Michail Krom – daktaras, Sankt-Peterburgo Europos universitetas (Rusija)

Igor Kurukin – profesorius, daktaras, Rusijos valstybinis humanitarinis universitetas (Maskva, Rusija)

Rimantas Miknys – docentas, daktaras, Lietuvos istorijos institutas (Vilnius)

Viačeslav Nasevič – daktaras, Baltarusijos elektroninės dokumentacijos mokslo tiriamasis centras (Minskas, Baltarusija)

Mathias Niendorf – profesorius, Greisfaldo universitetas (Vokietija)

Rimvydas Petrauskas – docentas, daktaras, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedra

Grigorijus Potašenko – docentas, daktaras, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Kultūrinių bendrijų studijų centras

Darius Staliūnas – daktaras, Lietuvos istorijos institutas (Vilnius)

Sergejus Temčinas – profesorius, habilituotas mokslų daktaras, Lietuvių kalbos institutas (Vilnius)

Dmitro Vaščiuk – daktaras, Ukrainos nacionalinės mokslų akademijos Ukrainos istorijos institutas (Kijevas, Ukraina)

LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTIJOS TRADICIJA IR
TAUTINIAI NARATYVAI

Leidinį sudarė *Alfredas Bumblauskas, Grigorijus Potašenko*
Kalbos redaktoriai *Birutė Ilgūnienė, Larisa Lavrinec, Milda Norkaitienė*
Viršelio dailininkė *Audronė Uzielaitė*

Išleido VšĮ Vilniaus universiteto leidykla
Universiteto g. 1, LT-01122 Vilnius
El. paštas: info@leidykla.vu.lt

Spausdino AB „Aušra“
Vytauto pr. 23, LT-44352 Kaunas